

1792.

B. P. im. L.

85

115

120

DZIEŁA

MAURYCEGO MOCHNACKIEGO

Z PORTRETEM AUTORA.

1708

~~TOM III~~

792

m. L.

POZNAŃ.

NAKŁADEM KSIĘGARNI JANA KONSTANTEGO ŻUPAŃSKIEGO.

1863.

1000084105

1708

Wydanie prawne za przyzwoleniem matki autora.

323959 / T.3, T.2

943.8 + 94 + 884 (091)] "18"

POZNAŃ

166142

POWSTANIE NARODU POLSKIEGO

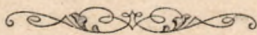
w roku 1830 i 1831.

przez

Maurycego Mochnackiego.

TOM II.

POZNAŃ.

NAKŁADEM KSIĘGARNI JANA KONSTANTEGO ŻUPAŃSKIEGO.

1863.

POWSTANIE
NARODU POLSKIEGO

TOM II

POZNAŃ.

Poznań, czełonkami W. Deckera i Spółki.

Tom I. II.

POWSTANIE NARODU POLSKIEGO

NOTY OBJAŚNIAJĄCE.

w roku 1830. i 1831.

POWSTANIE
NARODU POLSKIEGO

w roku 1830 i 1831

Treść tomu II.

	Str.
Noc 29. Listopada. — Powstanie wojska i ludu w stolicy . .	1
Kontrrewolucya. — Klub. — Rząd tymczasowy. — Dyktatura	43
Pojęcie ogólne dyktatury. — Polityka narodu polskiego . . .	162
Pierwsza dyktatura. — Sejm. — Druga dyktatura. — Upadek żołnierskiego jedynowładztwa. — Rząd cywilny pięciu	175

NOTY OBJAŚNIAJĄCE.

I. Delegowani w Wierzbnie dnia 2. Grudnia 1830. (ułamek z rękopismu Lelewela) (385). — II. Konwencya, zawarta w Wierzbnie między Wielkim księciem i delegowanymi rady administracyjnej (396). — III. Adressy gwardyi akademickiej, pisane przeciwko klubowi w skutku walki klubu z kontrrewolucyą (398). — IV. Proklamacya dyktatora z dnia 6. Grudnia 1830. r. (401). — V. Wyjątek z Pamiętników generała Henryka Dembińskiego, dotyczący dyktatury i organizacyi nowego zaciągu (405). — VI. Reskrypt komissyi rządowej spraw wewnętrznych (510). — VII. Manifest ludu polskiego, uchwalony na sessyi dnia 20. Grudnia 1830. roku przez obie izby sejmowe Królestwa Polskiego (413). — VIII. Gwardya honorowa dyktatora (421). — IX. Uchwała sejmu o atrybucyach naczelnego wodza (423). — X. Nota do strony 361. (425). — XI. Mowa Lelewela na sessyi detronizacyjnej (427). — XII. Uchwała sejmowa o rządzie narodowym (431). — XIII. Mowa księcia Czartoryskiego (435). — XIV. O składzie izby poseskiej w rewolucyi (439). — XV. List generała Henryka Dembińskiego do autora. (443).

Treść tomu II.

1	Noc 23 listopada — Powstanie wojska i jego wstąpienie . . .
43	Kontrawolucja — Klub — Rząd tymczasowy — Dyktator . . .
162	Poljeie ogólne dyktatury — Polityka narodu polskiego . . .
175	Pierwsza dyktatura — Sejm — Druga dyktatura — Upadek technicznego jednolitostwa — Rząd cywilny . . .

NOTY OBJAŚNIAJĄCE.

I.	Belogowani w Wierzbnie dnia 2 Grudnia 1830 (stronki z zępowaniem Łobowa) (325). — II. Kowenski zawarty w Wier- zbnie między Wielkim Księciem i belogowanymi rady administra- cyjnej (336). — III. Adresy gwiazdy akademickiej, pisane prze- ciwko klubowi w skatku walki klubu z kontrawolucją (335). — IV. Programy dyktatora z dnia 6 Grudnia 1830 r. (401). — V. Wyjście z Pansylników generała Henryka Dembińskiego, do- tręczy dyktatury i organizację nowego rządu (405). — VI. Re- soluty komisji rządowej spraw wewnętrznych (510). — VII. Ma- nifest ludu polskiego, uchwalony na sejmie dnia 20 Grudnia 1830. roku przez obie izby sejmowe Królestwa Polskiego (413). — VIII. Gwarja honorowa dyktatora (421). — IX. Uchwała sejmowa o wypuszczeniu naczelnego wodza (425). — X. Nota do stron- nic 641 (425). — XI. Mowa Łobowa na sejmie decydującej (427). — XII. Uchwała sejmowa o rządzie nadobowym (431). — XIII. Mowa księcia Czartoryskiego (435). — XIV. O słałach kry politycznej w rewolucji (439). — XV. List generała Hen- ryka Dembińskiego do autora (443).
----	---

Księga II.

NOC 29. LISTOPADA.

Powstanie wojska i ludu w stolicy.

Nad wieczorem dnia 29. listopada 1830. roku gdy się zbliżała umówiona pora do działania, cywilni spiskowi, którym poruczono rozpoczęcie ruchu napadem na Belweder, szli po dwóch, po trzech, różnemi drogami do lasku Łazienkowskiego, jedni z ukrytą krótką bronią palną, drudzy bez broni, ponieważ wszyscy spodziewali się dostać karabinów ze szkoły podchorążych. Niebo było pochmurne ten cały dzień, tak że zmierzch i noc prawie bez przedziału w jeden moment przypadły. W Łazienkach po prawej i lewej stronie posągu króla Jana zejść się mieli ci waleczni młodzieńcy na pół godziny przed terminem; miało ich być wszystkich czterdziestu; lecz różne okoliczności, jak zaraz obaczymy, więcej niżeli o połowę tę liczbę zmniejszyły. W rozległej stolicy Polski oddziały garnizonu były jedne od drugich bardzo oddalone. Za hasło do wspólnego, jednoczesnego działania, o czém wszyscy w wigilią zostali uprzedzeni, miał służyć pożar browaru na Solcu; po tym dopiero znaku z południa, plan sprzysiężonych zalecał podpalenie dwóch

drewnianych budowli w przeciwnéj stronie: w bliskości koszar gwardyi wołyńskiej, na Nowo-Lipiu. Tą podwójną łuną oddziały garnizonu polskiego ruszone ze wszystkich punktów, z koszar aleksandryjskich czyli mikołajowskich, sapieżyńskich i ordynackich, tudzież z kwater w mieście i głównych wart, mogły z łatwością w jednéj chwili rzucić się na nieprzygotowanego nieprzyjaciela, bądź w tych samych koszarach, bądź gdzieindziej, rozbroić go, i wziąć w niewolę, a potem wskazane pozajmować stanowiska. Tak chciał mieć plan przepisany dla działań téj nocy, plan dobrze pomyślany, rozważony gruntownie, i sądząc z wyższości sił naszych, łatwy do wykonania. Wszakże los psotny, który się śmieje z ludzkiej przezorności, tylko co wszystkiego na samym wstępie w niwecz nie obrócił. Czy zegar łazienkowski szedł prędzej od miejskich zegarów, czyli téż dwaj podchorążowie wyprawieni do wzniesienia pożaru na Solcu zbyt skwapliwie chcieli się uiszczyć z tego obowiązku: dość że hasło do wspólnego działania i zawczasie i źle było dane, to jest chybiło w porze umówionéj. Ogień na Solcu błysnął na pół godziny przed szóstą, a zgasł o szóstéj. Browar, stary na wpół zbutwiały budynek, nasamprzód wcale niechciał się zapalić. Wysocki zapóźno, bo dopiero dnia 28. listopada żądał palnych materiałów od Karola Stolzmana, porucznika artyleryi, adjunkta w dyrekcyi młyna prochowego. Żądał tego w niedzielę, kiedy pracownia ogniów wojennych była zamknięta, a powinien był, jak obiecał, porozumieć się w tej mierze ze Stolzmanem na kilka dni pierwej. W braku tedy palnych materiałów, mogących ułatwić to przedsięwzięcie, i skutek jego uczynić niewątpliwym, dwaj podchorążowie musieli użyć słomy. Ogień wszczywał się z wielką trudnością, i daleko pierwej nim wszyscy z oddziału belwederskiego zdążyli przybyć do Łazienek: co naturalnie zaraz ich zmieszało, i na różne opaczne na-

prowadzało domysły. Nabelak z Goszczyńskim spieszyli wtedy od głównej alei ku miejscu zgromadzenia akademików. W drodze postrzegają ten przedwczesny ogień, a w Łazienkach zastają ledwo kilkunastu z tych co mieli przybyć. W tej samej chwili uderzono na twogę ogniową w pobliskich koszarach. W mgnieniu oka powstaje niezmierny ruch na około. Posyłki konne i piesze przebiegały lasek we wszystkich kierunkach, z Belwederu do koszar, z koszar do Belwederu; namnożyło się światła między drzewami, na odwachach dzwoniło, i warty występować zaczynały. Za czasów carewicza służba ogniowa była dobrze urządzona. On sam miał we zwyczaju dojeżdżać do każdego pożaru czy w dzień, czy w nocy; mógł więc i tą razą wypaść z Belwederu. Z kilkunastu przybyłych akademików ledwo kilku zostało wśród tego zamieszania; nareszcie i ci się rozproszyli w różne strony, żeby nie wpaść w ręce żołnierzy i policyantów. Ten alarm trwał w Łazienkach przeszło pół godziny.

Zawczesny i słaby ogień w browarze zgaszono bez wielkiej trudności. Ta okoliczność, jakkolwiek drobna, stawia sprzysiężenie w najprzykrzejszym położeniu, i rodzi wszystkie złe skutki, jakie koniecznie z braku jednoczesności w działaniu na tak obszernym teatrze wyniknąć musiały. Od tej chwili wszystko idzie oporem: związkowi w południowej części miasta, koło Belwederu i koszar jazdy moskiewskiej, nie mogli dać znać o sobie związkowym na tyłu innych punktach stolicy. Ci niepostrzegając sygnału z południa, rozumieli że tam się jeszcze nic nie stało i nie zaczęli działać; po terminie upływało więc dużo czasu, — i oto jedno nic, pochodzące z roztargnienia Wysockiego, naraża całą sprawę, naraża przyszłość powstania.

Po chwili wszystko jednak znowu ucichło w Łazienkach. Rozsypany oddział zaczął się zgromadzać.

Spiskowi wychodząc z za drzew pytają jeden drugiego o nazwisko, ale co dalej począć w tak szczupłej liczbie, po obudzeniu czujności nieprzyjaciela, nie wiedzą. Z krótkiej narady, którą wtenczas odprawili między sobą, wypadło, aby Nabelak poszedł na zwiady do szkoły podchorążych — o parę set kroków od mostu Sobieskiego. Udał się on tam, ale z niczém powrócił. Wysocki bawił jeszcze w mieście; nie nadeszli i ci dwaj podchorążowie, którym browar zapalić polecono. Szkoła była równie jak oddział belwederski zatrwożona; najbardziej lękali się podchorążowie aby tych podpalaczy nie schwytano. Nastąpiła tedy druga pauza, przeciągła jak wiek, pauza nieczynności i oczekiwania śród przyspieszonego krwi obiegu. Już godzina upływała od chwili naznaczonej do rozpoczęcia ogólnego ruchu! Chybiony sygnał który miał wzruszyć całe miasto, który miał z miasta zapewnić pomoc podchorążym, demoralizował szczególnie młodych akademików, dość odważnych żeby się rzucić pierwszym zapędem i w największe niebezpieczeństwo, lecz przy zimnej refleksyi, do czego tyle czasu mieli, zaczynających już mierzyć odchłan bez gruntu, co się przed nimi roztwierała. Ta przewłoka nastrojająca wysoko żywą, młodocianą fantazyą była bolesna. Nabelak i Goszczyński idą powtórnie do szkoły podchorążych. Napróżno — i tą razą żadnej jeszcze z nikąd wiadomości. Dopiero wracając spotykają Wysockiego przybywającego z miasta w towarzystwie Szlegla, Dobrowolskiego, Paszkiewicza i Rottermunda. Wysocki z dwoma pierwszymi pobiegł zaraz do szkoły; Paszkiewicz i Rottermund woleli połączyć się z wyprawą na carewicza. Od téj chwili inny duch wstąpił we wszystkich. Wyniesiono karabiny podchorążych Moskali, którzy udawali że niedostrzegają tego co się około nich działo. Gdy się szkoła uzbrajała, Nabelak i Goszczyński nabijali broń i obliczali swe siły: było wszystkich

ośmnastu z Paszkiewiczem i Rottermundem, tudzież dwoma podchorążymi Trzaskowskim i Kobylańskim, którzy oddział prowadzić mogli jako dobrze znający Belweder we środku. Rozdzielili się na dwie równe części. Jedna część, pod komendą Trzaskowskiego udała się w górę drogą ku rogatom mokotowskim, żeby wpaść do Belwederu od frontu przez główną bramę. Tężsi, silniejsi z postawy składali ten oddział, bo odwagę moralną mieli wszyscy jednaką. Druga część, pod dowództwem Kobylańskiego ruszyła do ogrodu belwederskiego, aby działać z tyłu pałacu na przypadek jeżeliby *ptaszek*, jak się wyrażali spiskowi, wyleciał do ogrodu*).

Oddział od frontu dochodząc do bramy podwoił kroku i nagle z przerażającym okrzykiem „*śmierć tyranowi*“ wleciał na dziedziniec. Kilka osób tam będących uciekło natychmiast i przymykało za sobą drzwi środkowe. Jeden z oddziału uderzył w te drzwi kolbą i przy pomocy innych wysadzili je z zawias. Potłuczono szyby w dolnych oknach, przy ciągłym wołaniu: „*śmierć tyranowi!*“ Już natenczas szedł ogień od koszar z ręcznej broni, co domowników księcia do reszty przeraziło, a napadającym dodało ducha. Wtłoczyli się do głównego korpusu oknem i drzwiami. Głuche naokoło milczenie! Żadnego oporu, żadnego ruchu w całym pałacu. Wpadają na górę, odmykają, a raczej wyłamują jedne drzwi po drugich, z jednego do drugiego przechodzą pokoju — nigdzie żywej duszy. Czynią niezmierny hałas, wszystko wywracają w siedzibie tyrana, lecz jego samego nie znajdują. W przysionku sali audiencyonalnej wysoki mężczyzna stoi za drzwiami na pół otwartymi; zdawał się chcieć uniknąć

*) W oddziale od frontu byli: Trzaskowski, Nabelak, Goszczyński, Zenon Niemojowski, Roch i Nikodem Rupniewscy, Orpiszewski, Jankowski i Nasiorowski; w oddziale od ogrodu: Kobylański, Paszkiewicz, Poniński, Edward Trzcziński, Edward Rottermund, Świętosławski, Krosnowski, Rettel i Kosiński.

niepochybnéj zguby. Poznany i pchnięty kilku bagnetami pada na posadzkę, lecz nie umiera, bo go tylko niewprawne jeszcze ręce dotknęły. Był to wice-prezydent miasta Lubowidzki, którego zła gwiazda na chwilę przed tym napadem sprowadziła do Belwederu, z pewną już wiadomością o mającej wybuchnąć rewolucyi. Powstanie zastało carewicza spiącego. Za pierwszym na dole okrzykiem, kamerdyner Kochanowski budzi go, przecierającego jeszcze oczy porywa gwałtem z łóżka, i wpycha do gabinetu, z kąd tajemne schody prowadziły do lewego pawilonu księżny Łowickiej; uczynił to w samą porę, gdyż zaraz potem kilku spiskowych wpadło do tegoż gabinetu. U księżny miała miejsce malarska scena. Ledwo nie u stóp Polki, której tron poświęcił, szukał Konstancy ratunku przed Polakami. Cały dwór niewieści był tam już zebrany: gdy carewicz wbiegł do pokoju księżny w nieładzie nocnego odzienia, kazała ona pokłekać kobietom w około niego, i na głos odmawiać pacierze, pewna, że śród zastępu silnego modlitwą i płcią, żadna go zemsta z rąk polskich nie dosięgnie. W takiej postawie, z gestami okazującemi bojaźń największą, z wejrzeniem obłąkania zostawał w tem gronie przez kilka minut, nieprzytomny, błądy i słowa wyrzec niemogąc. W godzinę jeszcze potem drzał jak liść, a wsiadającemu na konia musiano nogę w strzemie zakładać. Oddział zemsty narodowej splądrowawszy całe górne i dolne pomieszkanie prócz pawilonu księżny Łowickiej, jak wleciał tak wyleciał z pałacu pędem wichru, lecz pierwój na dziedzincu jedną jeszcze ofiarą swe odwiedziny uczynił pamiętniejszemi. „Najnikczemniejszy z nikczemnych“ jak go sam W. książę nazywał, nieodstępny towarzysz, koniuszy, pierwszy faktor carewicza, generał Gendre spieszący do pobliskich stajen wpadł tedy w ręce spiskowych. Krzyczał ze wszystkich sił swoich „*je suis général du jour*“; lecz to nic nie pomogło: otrzymał bagnetem w piersi

raz głęboki, śmiertelny. Cała wyprawa kilkunastu minut nie trwała. Młodzież, naznaczywszy krwią podwoje carewicza, obróciła się z Belwederu w prawo i przez ogród botaniczny zmierzała szybkim krokiem do mostu Sobieskiego. Tu nastąpiło połączenie całego oddziału z podchorążymi, gdyż i druga część niemając nic do czynienia w ogrodzie cofała się ku tej stronie, położywszy trupem jednego z warty ogrodowej, który biegł do pałacu z wiadomością o przybyciu niespodziewanych gości. Tylko co Nabelak i jego towarzysze zdążyli ująć paręset kroków od pałacu, gdy silny tętent koni na drodze z Łazienek do rogatek mokotowskich przekonał ich jak szczęśliwie, jak cudownym prawie sposobem wielkiego uniknęli niebezpieczeństwa; albowiem w ten czas właśnie jedna część z rozbitych przez podchorążych kirysyerów, przybyła galopem pod Belweder, otaczając pałac z przodu i z boku od ogrodu botanicznego. Jeszcze tedy kilka minut dłużej a nikt niebyłby żywy wyszedł z oddziału, który wpadł do frontu.

Kiedy rewolucya w pierwszym poruszeniu swoim, nawiedzała Belweder i brata potężnych carów północy spłaszła z pościeli, podchorążowie wiedli bój krwawszy, zaciętszy z przemagającemi siłami. Wysocki, jak się wyżej rzekło, wszedł do szkoły, przerwał lekcją teorii, wykładaną jak zwykle o tej porze, i dobywając szpady zawołał donośnym głosem: „Polacy! Godzina zemsty wybiła, dzisiaj zwyciężymy, albo polegniem, — nadstawimy piersi nasze wrogom, aby były dla nich Termopilami!“ Rozległ się w sali okrzyk: „do broni, do broni!“ Dzielni młodzieńcy rozebrali ostre ładunki, które Szlegel przyniósł, nabili karabiny, i daleko prędzej niżelibym to opisać zdołał, wzięli szky bojowy na dole. Było ich wszystkich stu sześciudziesiąt i kilku, każdy z nich znał komendę brygady i dywizyi jak generał, a robił bronią jak szermierz. Zręczniejszych tyralierów, celniejszych

strzelców pewnie żadne wojsko nie miało. Teraz szli się odpłacać Moskalowi za długą naukę na saskim placu! Na czele téj kolumny uczonych atletów postępował Wysocki wprost do koszar trzech pułków jazdy nieprzyjacielskiej. Koszary te bronione przez piechotę, mogłyby być niezdobytą warownią; ale dla jazdy choćby kilkotyśięcnej napadniętej przez jeden tylko batalion piechoty, były stanowiskiem niedogodnym i niebezpiecznym. Zawierały wewnątrz kilkadziesiąt podłużnych stajen i mnóstwo mniejszych pomiędzy niemi domków, gdzie żołnierze mieli swe kwatery. Czerwone dachy, poręcze, chorągiewki w około stajen, i długie regularne ulice między niemi, użyczały temu ogromowi pozorów oddzielnego przedmieścia na Solcu. W środku między budynkami było kilka dziedzińców wysypanych piaskiem, tak obszernych, że dwa i trzy szwadrony mogły razem odbywać swe obroty. Całą przestrzeń opasywał do koła szeroki i głęboki kanał, napełniony wodą, dla konia nieprzeskoczny. Prócz tego jedne koszary od drugich oddzielały cokolwiek mniejsze kanały, na których było kilkanaście drewnianych mostków. Podchorążowie zbliżając się do tego miejsca strzelili na wiatr, tak dla sprawienia popłochu w jeździe moskiewskiej, jako też dla uwiadomienia kompanij mających przybyć z miasta, że walka już się zaczęła. Te to strzały towarzyszyły wpadającym do Belwederu. Podchorążowie skoczyli zaraz potem w środek koszar ułanów cesarzewicza, już ich trzechset zastali na koniach w szyku do szarży. Nieczekając ani chwili młodź polska postąpiła ku nim na pół strzału karabinowego, i z téj odległości, gdy każdy jeźdźca albo konia na cel bierze, zaraz spędziła z miejsca ten oddział jazdy. Ułani sformowali się za chwilę, i kłusem ruszyli naprzód, wtedy podchorążowie z mniejszej jeszcze odległości, sypiąc ogień na jedną komendę, zasadzili z koni kilkunastu ludzi, reszta pierzchnęła w największym nieładzie, który pomnażały kule

gęsto padające między tłoczących się w przeprawie przez mostki. Noc była ciemna; rozumieli przeto Moskale, że najmniej parę tysięcy piechoty mają za sobą. W istocie trwoga, zamieszanie były tam tak wielkie, że najwięcej dwie kompanie zachodząc natenczas z przodu, od miasta, mogły były łatwo rozbroić tę całą jazdę i zabrać ją w niewolą. Lecz gdy Wysockiemu żadna z nikąd pomoc nie przybywała, kirysyery i huzary mieli dość czasu wsiąść na konie, i w porządku wyjść z swoich koszar, żeby naszych otoczyć i odciąć od miasta. Ta okoliczność, po części i brak ostrych ładunków, zmusiły podchorążych do cofnienia się ze zdobytych, pustych koszar ułańskich.

Ten pierwszy czyn niezrównanego męstwa przeraził, potem i zadziwił nieprzyjaciela, gdy tenże nakoniec postrzegł, że go taka garstka wyrzuciła z koszar. Wysocki zajął stanowisko za mostem Sobieskiego. Tu przedsięwziął oczekiwać bratniej pomocy; tu nadstawiał ucha rychło-li zagrzmiał z pagórka pod koszarami radziwiłowskiemi cztery działa Nieszokocia, jak miało być według umowy. Żeby o tych działach i o kompaniach wyborczych powziąć jakąkolwiek wiadomość, wysłał nareszcie podchorążego Kamila Mochnackiego z poleceniem przynaglenia tej pomocy jeźliby już nadciągała. Lecz Mochnacki wrócił za chwilę i tę tylko przyniósł wiadomość, że zamiast polskiej piechoty postrzegł kirysyerów, którzy zewsząd otaczają podchorążych, dla przecięcia im drogi do miasta. Wysocki postąpił kilka kroków naprzód i sam się o tém przekonał. Trzeba więc było zwieść jeszcze krwawą potyczkę dla wyratowania się z pośród nieprzyjaciół. Dwie drogi prowadziły do miasta od mostu Sobieskiego: jedna wprost pod górę, a potem przez główną aleję, druga zaraz w prawo po za gmachem ujazdowskim do *wiejskiej kawy*. Kirysyery zajmowali obiedwie w szyku do szarży. Wysocki daje rozkaz natarcia z bagnetem na obadwa oddziały. Sam z kilkunastu podchorążymi rzuca

się w prawo przeciwko konnicy co zajmowała trakt boczny. Walka trwała tylko jeden moment. Podchorążowie rozsypując się i gromadząc, obyczajem tyralierskim, nacierając i ustępując w miarę jak tego miejsce dopuszczało, strzelając z rowów, z po za drzew, z przodu i z boku, rozpędzili kirysyerów — a potem zebrawszy się postępowali drogą za Ujazdowem. Część rozbitej jazdy poleciała galopem do Belwederu wtedy właśnie kiedy z tamtąd spiskowi wychodzili, druga część z tyłu niepokoiła podchorążych, którzy mając wolną drogę przed sobą pomykali się naprzód wśród ciągłych, zawsze odpieryanych napadów kawaleryi. Dochodząc do *wiejskiej kawy*, młodzież nasza postrzegła przed sobą nowego nieprzyjaciela, szwadron huzarów, który w tej samej chwili ruszył kłusem od głównej alei na czoło małej kolumny Wysockiego. Położenie podchorążych było wtedy najkrytyczniejsze. Z tyłu parci przez kirysyerów, z przodu zagrożeni od huzarów, (których cały pułk stał na odwodzie na polu za owym szwadronem), pół obrotem w lewo od *wiejskiej kawy* dopadli szczęśliwie koszar radziwiłowskich, budynku niedokończonego, gdzie z okien i z bramy ubili Moskałom kilku jeszcze ludzi i koni. Tu Wysocki miał myśl zatrudnienia sobą jak najdłużej jazdy nieprzyjacielskiej, żeby nie wpadła do miasta, coby oczywiście zaszkodziło rozpoczynającym się tam ruchom, i utrudziło opanowanie celniejszych punktów. Mniemał także iż się przecie choć w oblężeniu doczeka artyleryi i kompanii wyborczych. Lecz nakoniec gdy zupełnie zabrakło ładunków prawie wszystkim podchorążym, a przed bramą coraz gęstszy hufiec jazdy skupiać się począł, zostawało mu tylko bagnetem otworzyć sobie drogę do miasta. „Oblegają nas“ krzyknęli podchorążowie: otworzyli przeto bramę i rzucili się na huzarów. Ale i ten trzeci oddział jazdy, jak dwa pierwsze, niedotrzymał placu ich natarczywości.

Nic odtąd nieutrudzało zwyciężkiego pochodu podchorążych. Koło kościoła Aleksandra spotykają *Stasia* Potockiego; lecz nie wiedząc, że on był głównym sprawcą niebezpieczeństw, na które ich naraził brak pomocy w nierównej walce z całą prawie jazdą carewicza, nie wiedząc, że ten generał najwięcej przyczynił się do oddania w moc wielkiego księcia sześciu kompanii wyborczych, które przed chwilą *Nowym światem* do Łazienek zmierzały, a zatém że niebyło nadeń występniejszego człowieka, a przynajmniej Polaka, otoczyli go do koła, i pewni, szczęśliwi, pyszni niemal, że po czynie godnym zasłynąć w późnej pamięci, mieć będą na swym czele jednego z towarzyszków Kościuszki, wzywali go uprzejmymi wyrazami: „generale, prowadź nas dalej przez miasto!“ Rzecz pewna, że Potocki na czele podchorążych, byłby od razu wysoko podniósł sprawę rewolucyjną. Wysocki i Szlegiel nieomieszkali połączyć swych prośb z przełożeniami podchorążych. Zaklinali go uroczyście w imie ojczyzny, przez pamięć na więzy Igielstroma, lecz nic nie mogło zmiękczyć umysłu zaciętego w uporze zgubnym dla kraju. Potocki zdawał się walczyć z samym sobą: czy ma dalej gubić sprawę ojczystą, czy rzucić się w objęcie młodzieży, która go považala, któraby mu była przebaczyła wszystko, cokolwiek zdziałał już przeciwko narodowi. Zapewne musiała przemódz pierwsza rezolucya, gdyż odprawił Wysockiego i podchorążych bez odpowiedzi, a sam został na punkcie komunikacyi między miastem i Belwederem, gdzie nie jedną jeszcze oddał usługę carewiczowi, — nim go za tę nieposzlakowaną wierność z rąk braterskich krwawa spotkała zapłata*).

*) Wysocki był uprzedzony przez Zaliwskiego, że Potocki zobowiązał się słowem honoru nie tylko przystąpić, lecz w pierwszej chwili stanąć na czele sprawy narodowej, gdyby innego niebyło dowódcy; dla tego nie arcałstował go pod kościołkiem Aleksandra, jak powinien był uczynić. Wysocki mniemał, że

Postępując przez *Nowy świat*, gdzie wyżsi oficerowie i urzędnicy moskiewscy mieszkali, oddział Wysokiego napróżno usiłował wołaniem „do broni!” przerwać milczenie, które jeszcze panowało w tej części miasta. Lecz i dalej, na krakowskim przedmieściu, nie było ani ludu, ani wesołych okrzyków, ani świateł, ani orężnego zgiełku, choć to wszystko powinno było mieć miejsce w pierwszych chwilach wyjarzmiającej się swobody. Jakby nic się nie stało, — jakby nic stać się nie miało, tak głucha, tak przerażająca cichość ogarnęła te okolice. Miasto spało! Cóż mogło bardziej zatrząść i jątrzyć tę młodzież? Zdawało się jej natenczas, że sama jedna powstała. Temu uczuciu, tej potrzebie przebudzenia stolicy ze snu, poczęści i poprzedniemu uporowi Potockiego, przypisać trzeba wydatne ślady krwi, któremi szkoła podchorążych naznaczyła dalszy swój pochód do arsenału. Zamiast dzwonów, śmierć miała tedy uderzyć na głośną trwogę w Warszawie. Ofiara tego naturalnego usposobienia umysłów — generał Trębicki, któremu Konstancy poruczył był od kilku dni szczególny nadzór nad szkołą, (nadzór dopełniony z całym rygorem

się jeszcze namyśli. Że Potocki wiedział o rewolucyi, zaprzeczeniu niepodpada; ale w rzeczy samej przed rewolucją przyrzekł swój akces związkowi i jak dalece oświadczył się w tej mierze? — trudno dzisiaj powiedzieć o tem coś pewnego, bo Zaliwskiemu wierzyć nie można. Zaliwski dla nadania sobie większego kredytu w związku, dla sprawienia w opinii innych związkowych wyższego wyobrażenia o swych wpływach, znajomościach, koneksjach, zaręczał nieraz za akces osób, z któremi nigdy niemówił, których i nieznał wcale. Temu blahemu urojeniu Zaliwskiego, jakoby człowiek mały sam przez się, mógł urosć w mniemaniu innych przez stosunki n. p. z generałami i wysokimi urzędnikami, przypisać trzeba wszelkie bajki o porozumieniach z Potockim, Zymirskim, Kurowieckim, i t. d. które rozsiewał pokątnie w związku, a które potem za granicą dość bezczelnie powtórzył w małym piśmie, gdzie niemasz ani jednego słowa prawdy.

służby), zmierzając wtedy właśnie ku alejom, wpadł w ręce podchorążych. Wiedzieli gdzie idzie, bo i sam tego nieukrywał przed nimi. Wszelako ceniąc w nim niepospolite zdolności wojskowe, i nieprzypuszczając aby w tak stanowczej chwili trwał w szkodliwych zamysłach dla Polski, chcieli go nawrócić, pozyskać dla narodu, — jakkolwiek pierwój ostro się z nimi obchodził. „Jenerale“ — mówili mu temi samemi wyrazami, co Potockiemu, — „prowadź nas dalej!“ Gdy niechciał, przydano do prośb surowsze napomnienie, nakoniec wrywającego się wzięto w środek, i kazano iść ze sobą pod eskortą. Trębicki, duch podniosły, hardy, szedł z przymusu, nie szczędząc jednak po drodze odkazów, nawet pogrozek, jeźliby nie złożyli broni, i nie zdali się na łaskę carewicza, za jego pośrednictwem. W tém koło pałacu Namiestnikowskiego zajeżdża im z przodu drogę Hauke minister wojny, w towarzystwie swego szefa sztabu Meciszewskiego; pierwszy ostro przemówił do podchorążych, drugi więcej jeszcze poryweczy i więcej zniemawidzony, dobył z olster pistoletu i strzelił: obadwa polegli natychmiast. Rautenstrauch, który trzeci jechał za nimi, na odgłos pierwszego wystrzału poskoczył w prawo na ulicę Trębacką, — i tém się ocalił. Cokolwiek dalej nadjechała kareta. Na zapytanie podchorążych: „kto jedzie“, odpowiedział stangret: „Jenerał Nowicki.“ Zraz kilka kul przeszło pojazd. Ten nieszczęśliwy jenerał, któremuby się nic złego nie stało, zginął przez pomyłkę; przesłyszało się bowiem podchorążym, którzy wzięli *Nowickiego* za *Lewickiego*, Moskala gubernatora. Po tych czynach rewolucyjnego terroryzmu, orszak zbryzgany krwią zatrzymał się na ulicy Wierzbowej. „Jenerale“ — przemówili znowu podchorążowie do więźnia swego Trębickiego, świadka tych scen okropnych, — „połącz się, zaklinamy cię, połącz się ze sprawą narodu, stań na naszém czele, — widziałeś co spotkało *zdray-*

ców. „Trębicki odpowiedział z najzimniejszą krwią: „nie stanę na waszém czele, wy jesteście *nikczemni*, wy jesteście *mordercy!* „I po tych wyrazach ponawiali jeszcze podchorążowie swe przełożenia: „Jenerale dajemy ci czas do namysłu!« Prowadzili go przez całą prawie ulicę Bielańską, — i znowu się zatrzymali. Tu dopiero, gdy powiedział: „możecie mi życie odebrać, ale mnie nigdy nie przymusicie do złamania wiary zaprzysiężonej mornarsze“ poległ, — bez wątpienia godzien lepszego losu, gdyby był tak nieugiętego charakteru, tak nieustraszonej odwagi nie chciał koniecznie poświęcić najnikczemniejszej sprawie. Już wtedy wojsko polskie było zebrane pod arsenałem. Połączyła się z niem i szkoła podchorążych — straszna w owęj porze, wielka.

Popłoch bez stanowczego skutku rozpoczynał tedy sprawę na południu, w Belwederze i w koszarach nieprzyjacielskiej jazdy. Ze wszystkiego co tu spiskowi zamierzali nic prawie, nic się nieudało. Konstany przebywszy chwilę wielkiego niebezpieczeństwa, a większego jeszcze przestachu pośród fraucymeru swęj żony, wsiadł na konia, znalazł oddział kirysyerów przed pałacem, i powoli w alejach całą swą jazdę zgromadzać począł.

Wtedy dopiero nadciągały z koszar ordynackich kompanie wyborcze w pomoc szkole podchorążych. Było ich sześć: dwie karabinierskie pułku 1. strzelców pieszych, dwie karabinierskie pułku 3. strzelców pieszych, i dwie grenadyerskie pułku 6., — tysiąc z górą piechoty. Siła ta, osobliwie przy pomocy artyleryi bombardyerów (czterech dział Nieszokocia), mogła była odmienić postać rzeczy zachodząc z przodu od miasta jeździe moskiewskiej, napadniętej z tyłu przez podchorążych. Teraz przybywała cokolwiek za późno. Z pomiędzy oficerów pomienionych kompanii jedni wcale do związku nie należeli, drudzy dopiero od kilku dni wprowadzeni, napróżno usiłowali wespół z kilką dawniejszymi spiskowymi

odjąć komendę starszym, którzy nieczuli w sobie wielkiej ochoty do działania w duchu sprzysiężenia, bo w nie bezpośrednio nie wpływali. Kompanie ruszyły z koszar dobrze już po terminie. Szły częściami, nie razem. Łóżne te oddziały w miarę jak zbliżały się do kościołka Aleksandra, odmawiał, bałamucił Stanisław Potocki; demoralizowali je także adjutanci carewicza; nakoniec obstępowała do koła kawalerya. Tym sposobem jedna kompania po drugiej dostawała się w moc Wielkiego księcia, podczas utarczek podchorążych z kirysyerami za Ujazdowem, z huzarami przed gmachem radziwiłłowskim. Carewicz wyjechał z alejów na spotkanie tej piechoty; zaczął coś mówić do żołnierzy. Natenczas jeden z oficerów związkowych, Wołoszyński, podporucznik z pułku 3. strzelców pieszych, porwał za karabin od żołnierza obok siebie stojącego, i wziął na cel Wielkiego księcia. Konstancy to postrzegą, spina konia ostrogami i odskakuje w bok krzyżąc: „strzelaj, strzelaj!” Wołoszyński chciał dopełnić tego rozkazu, lecz karabin za uciekającym potrzykroć nie spalił. Oficer ten korzystając z zamieszania które ztąd powstało przedarł się potem przez Moskali, i przybył pod arsenał razem ze Stryjeńskim i kilku innemi kolegami. Mniej skompromitowani zostali przy carewiczu. Wszystko to działo się między godziną 8. i 9. Konstancy porządkował swą jazdę w alejach; piechotę polską odprawił w tył ku Belwederowi; najważniejsza zaś, że mógł co chwila posłać po działa do Góry, i Skierniewic. W tém przybywa mu niespodziewana pomoc. Jeden z adjutantów jego, Trębicki (brat generała), jak się tylko zrobiło zamieszanie w mieście, kazał uderzyć na alarm w koszarach mierowskich, i z całym pułkiem strzelców konnych gwardyi (prócz rozjazdu odbywającego w tym dniu służbę na placu saskim) ruszył kłusem bocznemi ulicami do alejów. Niewypowiedziana była radość wielkiego księcia gdy spo-

strzegł szasserów: im się on oddawał niejako w opiekę; „na ich honorze, na ich wierności polegał“ — szczęśliwy, że go przecie nie całe wojsko polskie w złej doli odstępywało. Wyrazy „wdzięczności“ zapewnienie, że o tym *szlachetnym* postępku cesarz uwiadomiony będzie, i inne ujmujące oświadczenia, eksagerowane przez Kur-natowskiego, Krasinskiich Wincentego i Izydora, Zielonkę, Skarzyńskiego, zamieniły ten pułk nieszczęśliwy w powolne narzędzie przeciwko insurekcyi. Carewicz pomimo przerażenia, z którego jeszcze nie wyszedł, pojął to odrazu, pojął jasno iż mu dalszego bezpieczeństwa raczej w polskiej niżeli moskiewskiej broni szukać należało. Pułk ten obrócony przeciwko powstaniu dawał sprawie pozór domowej kłótni między Polakami; wykrzywił rzecz w samym początku. Koledzy Krzyżanowskiego, ci najdawniejsi w wojsku spiskowi, czy przez źle zrozumiane uczucie honoru, czy też ze wstrętu do przedsięwzięcia, które się raz nie udało, byli więcej może w owiej chwili jak grodzieńskie huzary, albo podolskie kirysyery usposobieni przelecieć galopem przez miasto i stratować to co nazywali „jakimś buntem,“ — niewczesnym dla tego zapewne, że nie przez nich wszczętym, *niepodobnym* dla tego, że w nim nie mieli, albo właściwiej nie chcieli mieć żadnego udziału.

Taki był pierwszy akt 29. listopada. Zamiast rozbroić wzywaliśmy tylko do walki nieprzyjaciela w południowej części miasta. Ten sam skutek, jak zaraz obaczymy, wzięły poruszenia powstańców w przeciwniej stronie od rogatek marymonckich i powązkowskich. Żeby to działanie w środku miasta uczynić więcej zrozumiałem, oznaczę pierwój główne punkta, które zajmowały różne oddziały garnizonu polskiego i ruchy, które według planu powinny były wykonać.

W niezmiernych koszarach aleksandryjskich, niegdyś *koronnych*, na drodze od rogatek marymonckich ku *Zdro-*

jom, stał jeden pułk pieszy moskiewski *gwardyi litewskiej*. Z nim razem mieściły się tam: grenadyery gwardyi polskiej, blisko 2,400 ludzi, dwie kompanie wyborcze 1. liniowego, dwie 3. i dwie 7. liniowego. Większa część tych dwóch ostatnich kompanij zajmowała w dniu 29. listopada warty na Solcu i na ulicy Furmańskiej. Z pozostałych sił, według planu, grenadyery gwardyi razem z dwoma kompaniami 3. mieli wpaść z bronią nabitą do sal gwardyi moskiewskiej i wziąć ten pułk w niewolę, a dwie kompanie 1. wyruszyć w tym samym czasie z koszar, zając Pragę i opanować tam prochownię i obadwa mosty na Wiśle. Rozbrojenie pułku litewskiego w koszarach było poruczone Urbańskiemu i innym związkowym; zajęcie Pragi Kiekiernickiemu i Czarnomskiemu. — Poniżej koszar aleksandryjskich na ulicy *Zakroczymskiej* stał w pałacu sapieżyńskim pułk 4. liniowy, którego pierwszy batalion i część drugiego zajmowała główne warty w garnizonie. Jedni oficerowie tego pułku mieli polecenie pozostać na tych wartach, drudzy zejść. Julian Zajączkowski i Stanisław Gorecki powinni byli z odwachu na krakowskiem przedmieściu wpaść do teatru *Rozmaitości*, aresztować oficerów moskiewskich, którzyby się tam znajdowali, a po dopełnieniu tego alarmować miasto przechodząc ulice aż do arsenału. Miniszewski u Franciszkanów, Grotowski w prochowni na ulicy mostowej odebrali rozkaz utrzymywania więźniów w porządku, gdyby albo sami na wolność wydobyć się chcieli, albo za pomocą pospólstwa. Reszta 4. pułku powinna się była zaraz udać z koszar do arsenału. — Dwom kompanijom wyborczym 2. liniowego z koszar na Pocięjowie wskazany był do zajęcia plac przed giełdą, a dwom kompanijom 8. liniowego z koszar u Marcinkanek na ulicy *Pionój*, rynek starego miasta. Tym więc sposobem po rozbrojeniu pułku gwardyi litewskiej (o czem wątpić nie pozwalała przewaga sił naszych w koszarach aleksan-

dryjskich) Praga, Nowe Miasto, Stare Miasto, główne stanowiska w środku, cała część od Wisły, znalazłyby się bez wystrzału w mocy powstańców przez samo rozpoczęcie akcji. — W drugim głównym także punkcie, od rogatek powązkowskich, stał inny pułk pieszy moskiewski, *gwardya wołyńska*, w koszarach niegdyś artylerji, za królestwa nazwanych *wołyńskimi*, przy ulicy Dzikiej. Rozbrojenie nieprzyjaciela w tem miejscu ulegało cokolwiek większym trudnościom, niżeli w koszarach aleksandryjskich, gdyż tu sami tylko stali Moskale, prócz szkoły bombardyerów polskich, niewięcej jak 30 ludzi. Na przypadek ataku mogli go odeprzeć, mogli zamknąć się w koszarach, lub wyjść z działami, których mieli cztery. Związek, dla rozbrojenia, lub w najgorszym razie niewypuszczenia tego pułku z koszar, obmyślił takie środki. Przy placu marsowym o kilkaset kroków od gwardyi wołyńskiej stał batalion saperów w koszarach Mikołajowskich. Temu więc batalionowi kazano uderzyć na gwardyę wołyńską od pola, w razie jeżeliby wystąpiła z koszar i zamierzała na plac broni; w tym samym czasie z przodu miał ją atakować batalion pułku 4. zbywający od warty, a od arsenału 2 kompanije 5. liniowego. Od zręcznego wykonania tego ostatniego ruchu zależało zupełnie opanowanie stolicy. Lud poruszony z gniazda swego, z starego miasta przez cywilnych spiskowych, z innych punktów przez samo występowanie oddziałów garnizonu, miał misyą zapelniać otwarte place Warszawy, przenosić się w massach z miejsca na miejsce dla ożywienia insurrekcyi wojskowej, dla udzielenia jęj pozoru więcej obywatelskiego, rewolucyjnego. Żołnierze niepotrzebowali do walki jego pomocy, dla tego niezamierzali mu nawet rozdać broni z arsenału; potrzebowali tylko jego assistencyi jako poważnego świadka przy pierwszym uroczystym akcie wskrzeszenia ojczyzny. Bank, gmachy rządowe, instytuta, składy publiczne, więzienia

kryminalne, wszelaka własność opatrzone zostały strażą niemającą mieć w boju żadnego udziału. Cała rzecz w mieście zasadzała się na tem: żeby nieprzyjaciela słabszego zejść niespodzianie, rozbroić albo zetrzeć gdyby stawił opór. Do godziny drugiej po południu przedsięwzięto potrzebne środki dotyczące eksekucyi tego planu, podanego do wiadomości, każdego spiskowego. Insurrekcyja nie miała naczelnego dowodcy. Dowodził każdy niemal podporucznik, każdy spiskowy w swem stanowisku, i rzecz dziwna, wszystko szło jak najporządniej jakby jedna niewidzialna ręka kierowała tą tak ogromną, skomplikowaną machiną. Brakowało ładunków. W dzień jeszcze Dąbrowski Floryan z 7. linijowego, i Józef Przyborowski z 1. strzelców pieszych, wzięwszy dwa furgony i dwóch żołnierzy przybyli do obozu, uwięzili podoficera od weteranów, który miał dozór nad ładunkami w baraku generała Blumera, zmienili pierwój wartę niby z rozkazu gubernatora, a pytani na rogatekach co wiozą, odpowiedzieli „że nowe mundury dla wojska.“ Tym sposobem dostarczyli piechocie kilkadziesiąt tysięcy ostrych nabo-
jów, które w sam czas oficerowie roznosili w kieszeniach dla żołnierzy swoich po koszarach.

Przed ogólnym jeszcze ruchem, jak tylko zmrok zapadł, zrgromadzać się zaczęli za ogrodem Krasińskich na małym placu koło rajtżuli o paręset króków od placu komendanta miasta Lewickiego, grenadyery 5. liniowego wyprowadzeni przez podporuczników Czarneckiego i Lipowskiego z kwater na ulicach *Wroniej*, *Łuckiej* i *Lesznie*. Wykonali to bardzo zręcznie i ostrożnie. W mieście panowała największa jeszcze spokojność. Grupy żołnierzy, przechód znaczniejszych nawet oddziałów nikogo niezastanawiały, albo jeżeli się kto o to pytał oficerów, odpowiadali „że pułki występują na patrol generalny z rozkazu komendanta miasta.“ Szkoła artyleryi już była gotowa; batalion saperów, kompanije wyborcze, warty na wszystkich

punktach oczekiwały z niecierpliwością umówionego znaku. W tej dopiero chwili oficerowie związkowi rozdając łądunki w koszarach sapieżyńskich i aleksandryjskich osądzili za rzecz przyzwoitą uwiadomić żołnierza o co idzie, i przekonali się z ochoty, jaką wszędzie okazywał do wypędzenia wrogów z kraju, że go nie potrzeba było wcześniej wciągać do spisku.

Nareszcie wybiła godzina szósta na miejskich zegarach i nagle wszystkich oczy obróciły się ku Solcowi! W pozornym nieładzie, który zwykle towarzyszy pierwszym wstrząśnieniom politycznym, żadne może z wielkich zdarzeń na świecie nie miało w sobie tyle zgody, tyle jedności co rewolucya 29. Żaden ruch z publicznego ducha wyprowadzony nie był łatwiejszy do nakłonienia ku jednemu celowi. Pewien jestem, że gdyby była zaświeciła łuna z Solca o tej porze, rozbrojenie nieprzyjaciela w mieście byłoby niepochybnie przyszło do skutku pomimo braku naczelnika, i odtąd cała rewolucya musiałaby pójść inną drogą; bo po wzięciu piechoty moskiewskiej cóż innego zostałoby carewiczowi jak broń złożyć? Lecz znać niemieliśmy tego w przeznaczeniu naszym, żeby sobie począć od razu tak silnie i mądrze. Ów pożar na Solcu nie wszczynął się z przyczyn o których wyżej wspomniałem. Nie mało więc czasu upływało w mieście na oczekiwaniu tego sygnału, i całą rzecz tak dowcipnie ukartowaną popsuka zwłoka.

„Dzisiaj nic już z tego nie będzie“ — mówili nakoniec spiskowi w wielu miejscach. Natężone oczekiwanie nie postrzegało przed sobą żadnego kresu, tylko pewną zgubę. O siódmej wszystko jeszcze zostawało na swoim miejscu. Ale i potem mniemano, że szkoła podchorążych dla jakichś nadzwyczajnych przeszkód działać nie zaczęła. Dopiero o wpół do ósmej, dopiero więc w dobre półtorej godziny po terminie, wieść o poruszeniach koło Belwederu przebiegła Warszawę, jak błyska-

wica. Okrzyki *do broni* rozległy się wtedy na kilku ulicach i wir bębnow zaalarmował miasto. Z tego naturalnie wypadło, że razem z nami i nieprzyjaciel za broń porywał; a tak, co przed chwilą jeszcze mogło być zejściem, napadem, zaraz obróciło się w otwartą walkę.

Jakiś wyższy oficer moskiewski przyjechał dorozką przed koszary gwardyi wołyńskiej; kazał uderzyć w bębny, i wołał co tylko miał sił: *prawornych ludziéj do puszek!* Byłto goniec z Belwederu. Gwardya wołyńska poczęła się uzbrajać; lecz nie zaraz stanęła pod bronią. W téj chwili Czetwertyński wyprowadził z pośród Moskali szkołę polskich bombardyerów. Rozkaz parolowy wydany przez W. księcia jeszcze w początkach października, w skutku fermentacyi która opanowała stolicę po wypadkach lipcowych, wyznaczył każdemu oddziałowi garnizonu polskiego i moskiewskiego wspólne miejsca *alarmowe*, gdzie się pułki na przypadek rozruchu w mieście zbierać miały, nieczekając dalszego rozkazu. Punktami alarmu dla pułku wołyńskiego były place przed arsenałem i giełdą; tam przeto udać się zamierzał.

W koszarach Aleksandryjskich toż samo się stało co w wołyńskich. Gwardya litewska postrzega po godzinie siódmej niezwykle ruch między Polakami; wychodzi więc na dziedziniec, i staje pod bronią; żeby ztąd udać się na plac marsowy, który był jéj miejscem alarmowém. Rewolucya ruszała z miejsca Polaków, a ów rozkaz parolowy Moskali. Dowódzcy litewskiego pułku Engelmana nie było; oficerowie polscy związkowi chcieli zatrzymać Moskali przez wyprowadzenie swych kompanii na dziedziniec. Byłoby przyszło do rozlewu krwi, ale co opóźnienie zwichnęło, a co było jeszcze łatwe do naprawienia, zgwałciła zła wola swoich. Lękiewicz, kapitan od służby, udając jakoby o niczém niewiedziął, staje z dobytą szpadą w bramie, i żołnierzom polskim

wyjsć zabrania, pod pozorem, „że niema na to rozkazu.“ Rozbrojenie gwardyi litewskiej w salach łatwe, na dziedzińcu trudniejsze, było teraz wcale niepodobne. Nadbiegł Kolbersz podpułkownik grenadyerów; chciał on także jak kapitan od służby oczekiwać rozkazu Wielkiego księcia, a przynajmniej przybycia dowódcy, generała Żymirskiego. Gdy Łękwicz i Kolbersz zatrzymują żołnierzy polskich, Moskale tymczasem wymaszerowali z koszar w największym porządku pod dowództwem gubernatora Lewickiego; ten bowiem, jak tylko powstał hałas w mieście, wsiadł na konia, poleciał do koszar aleksandryjskich, i gwardyą litewską, korzystając z bezczynności związkowych, zaprowadził na plac marsowy. Grenadyery powinni byli ten pułk dopędzić; mogli go byli na drodze przymusić do złożenia broni, wszakże sami zaledwie zdołali wyjść na dziedzińiec po długich sporach z Łękwiczem i Kolberszem. Jeden tylko Kiekiernicki ściśle dopełnił w tych koszarach zleconej sobie powinności. Wyprowadził obiedwie kompanie lgo bez oporu, i zaraz udał się z niemi na Pragę. Urbański, chcąc naprawić złe które w znacznej części poszło z jego winy (jemu bowiem wypadało Łękwicza albo pierwój wprowadzić do związku, albo teraz surowo ukarać) oświadczył oficerom związkowym, że dotąd wszystko działo się podług planu, że ich obowiązkiem jest iść z grenadyerami za gwardyą litewską, i obserwować ją na placu broni. W tym momencie przyjeżdża do koszar generał Żymirski. Zastaje kompanie polskie pojedynczo zebrane na placu, łaje oficerów, że porozdawali ładunki, i pyta z czyjego to się stało rozkazu? „Kto kazał nabijać broń?“ — zawołał Żymirski, — grenadyery, zsypać proch z panewek!“ poczem zaraz ruszył za gwardyą litewską w kolumnach batalionowych na plac marsowy, który był placem alarmowym i dla pułku grenadyerów. Z pomiędzy oficerów związkowych, jedni mniemali, że generał ten był

uwiadomiony o wszystkim, (bo miał być uwiadomiony przez Paszkowicza), nie przedsiębrali zatem przeciwko niemu żadnych gwałtownych środków, rozumiejąc, że idzie za radą Urbańskiego, że chce działać w duchu powstania, tak jednak żeby się przed czasem nieskompromitował. Drudzy odgadnęli jego zamiary nienajszczerze, postanowili oddzielić się z swemi kompaniami i uskuteczнили to zaraz po wyjściu z koszar. Sześć kompanii 8., 9., 10., 11., 12. i 2. wołyżerska, pod dowództwem oficerów Czechowskiego, Łaskiego, Klemensowskiego, Roguskiego, Bortnowskiego i Bortkiewicza odłamawszy się za bramą poszły przez *Fawory, Zdroje, ulicą Zakroczymską* do arsenału; po drodze, nad *Zdrojami*, już oni spotkali pikietę Kiekiernickiego, który zajmąwszy wojennie most wiodący od Żoliborza na Pragę, przystęp do niego aż w tej stronie czatami sobie oświecał. Reszta grenadierów pod Żymirskim zajęła stanowisko na placu broni, żeby nasamprzód przez czas niejaki obserwować gwardyą litewską, a potem z nią razem pójść pod rozkazy Wielkiego księcia.

Taka sama scena, tylko z lepszym skutkiem dla rewolucyi, miała miejsce w koszarach sapieżyńskich. Konstanty okazywał czwartemu pułkowi szczególne względy; spiskowi przeto, żeby go tknąć do żywego, puszczała na kilka dni przed 29. paszkwile dość obelżywe, podające w wątpliwość ducha żołnierzy, charakter oficerów, „jakoby łaska carewicza uczyniła ich partyzantami Moskwy, nieprzyjaciołni kraju i t. d.“ Te przymówki osiągnęły cel zamierzony: nikt się nie unosił gorętszą chęcią zadania nieprawdy podobnym potwarzom jak pułk czwarty. Gdy się zbliżała pora działania, trudno było wstrzymać zapał żołnierzy; Przeradzki i Kosicki rozdali ładunki; kompanie zbywające od warty stały pod bronią na dziedzińcu; nakoniec podporucznicy Wyszkowski, Lubowicki, Święcicki wyprowadzali je z koszar, gdy im w bramie

zachodzi drogę Bogusławski, dowódzca pułku. Nastąpiła między nim i wspomnianymi oficerami zapalczywa kłótnia; trzeba go było nawet przewrócić na ziemię; tyle sobie wstrętu czyniła cała starszyzna w wojsku polskiem od sprawy rewolucyjnej. Bogusławski ustąpił tylko przemocy spiskowych, o mało życiem nieprzyplaciwszy swego uporu. Nad tym oddziałem 4. liniowego, spotkawszy go na drodze, objął zaraz dowództwo kapitan Roszlakowski; udał się on przez ulicę *Franciszkańską* na *Nalewki*, i przybył w sam czas pod arsenał, gdzie właśnie rozpoczęła się żywa i krwawa akcja.

Arsenału strzegły dwie kompanie 5. liniowego, jedna pod dowództwem Czarneckiego na ulicy *Przejazd*, między pałacem Mostowskich a koszarami gwardyi artyleryi konnej, druga z przeciwnéj strony pod dowództwem Lipowskiego między baryerami rajtszuli artyleryi, a małym placem przy ulicy *Nalewki*. Rozstawione ich poczty chwytaly przebiegających tędy oficerów rossyjskich. Tu zostali wzięci i osadzeni na odwachu przy arsenałach generałowie Essakow i Engelman, dowódcy dwóch pułków pieszych gwardyi rossyjskiej, oraz kilkunastu innych młodszych oficerów. — W tém dają znać, że idą Moskale. W rzeczy samej pułk gwardyi wołyńskiej, jak powiedziałem, ostrzeżony z Belwederu, wystąpił z koszar, podzielił się na dwie części i dwoma ulicami, mając działa na przodzie, ruszył ku arsenałowi. Zaczął się palić wtedy dom drewniany na *Nalewkach*. Grenadyery Lipowskiego postrzegają z bliska nacierający batalion nieprzyjacielski i przyjmują go ogniem rotowym tak rzęsiwym, iż zaraz padło kilkudziesiąt Moskali. W téj samej chwili nadeszła kompania 4. pułku, i rozwinęła się za arsenałem. Roszlakowski wspierając grenadyerów Lipowskiego, z równym skutkiem rozpoczął ogień przeciwko drugiemu batalionowi moskiewskiemu, przybywającemu przez plac za ogrodem *Krasińskich* pod dowództwem

pułkownika Owaudra. Strzelanie z obu stron trwało tylko kilka minut. *Wołyńcy* uciekali w największym nieładzie; potem w odległości kilkudziesięciu kroków zatrzymali się na miejscu przez chwilę, i zabrawszy trupów ze sobą, na komendę cichym głosem wydaną uskuteczniłi w porządku dalszy odwód. Arsenał został ocalony. Kiedy kompania Lipowskiego odpierała nieprzyjaciela, grenadyery Czarneckiego rozstrzelali generała Blumera, — który przybywszy pod arsenał chciał mieć mowę do nich, a potem prowadzony na odwach, żołnierzy rozbrajać usiłował. Poległ on od dwóch tylko kul, lecz wieść zaraz rozniosła, że go tyle strzałów trafiło w głowę i w piersi ile niesprawiedliwych wyroków podpisał z rozkazu carewicza. Po odparciu nieprzyjaciela przybyły pod arsenał grenadyery gwardyi, i dwie kompanie pułku 3. Nadeszła także szkoła podchorążych. Zgromadzoną masę wojska w tych punktach trzeba było rozdzielić, ażeby działać skuteczniej. Tu nastąpiło udzielanie sobie wzajemnych wiadomości o wszystkiem, co zaszło na tyłu punktach stolicy. Stan rzeczy nie był pomyślny; nic się nieudało; jednakże spiskowi nie tracili ducha. Postanowili się tu bronić do upadłego, szczególnież zaś strzedz oręża i pieniędzy, arsenалу i banku. Aleksander Łaski postawił grenadyerów pod pałacem Mostowskich, dla przprzedzenia cokolwiek wielkiego, wszelkie dalsze rozporządzenia utrudzającego natłoku pod arsenalem. Grenadyery zrobili w tém miejscu barykadę, za którą postawiono działa obrócone wylotem do ulicy *Dzikięj*.

Gresser adjutant w. księcia cudownym prawie sposobem uniknął losu Blumera. Puścił on cugle swemu koniowi chcąc się przemknąć do koszar wołyńskich; zatrzymany przed pałacem Mostowskich pytał w imieniu wielkiego księcia kto tu dowodzi? Grenadyery dali kilkadziesiąt razy ognia do niego; wśród tego gradu kul zginął tylko jadący za nim kozak; on sam spadł z konia,

otrzymał kilka ran ciężkich, ale nie śmiertelnych. Odprowadzono go na odwach arsenałowy.

Patrole wysłane za nieprzyjacielem doniosły, że gwardya wołyńska postępowała przez Muranów na plac broni. Pułk ten nie wielką już miał ochotę do boju. Na Muranowie czoło kolumny Owandra zetknęło się z czołem batalionu saperów; niepodobna było minąć się; Moskałe weszli z saperami w układy żądając wolnego przejścia, i ofiarując je nawzajem. Gdy się z naszej strony na to zgodzono, ruszył dalej ten batalion *Wołyńców* i połączył się na placu broni z pułkiem litewskim, uważanym z bliska przez grenadyerów Żymirskiego, który całą noc przepędził w tój wątpliwój medyacyjnej postawie; druga część gwardyi wołyńskiej osadziła swe koszary i przyległe domki. Ten batalion saperów wyszedłszy z koszar musiał także stoczyć spór zacięty z dowódcą swoim Majkowskim, na placu broni. Majkowski nadbiegł z miasta zadyszany dając rozkaz batalionowi, żeby do koszar powrócić; oficerowie związkowi, Karśnicki, Gawroński, Kołtunowski, Malczewski, Cerner, przekładali mu, „że batalion musi się połączyć z narodem“; gdy to nieskutkowało, porucznik Malczewski strzelił do niego z pistoletu, chybił go, ale kula przebiegając koło ucha dowódcy „szepnęła mu przyzwoitszą radę“ jak się wyrażali sapery. Od tego czasu nie można się było skarżyć na Majkowskiego: całym sercem przylgnął do rewolucyi.

W czasie walki pod arsenałem Felix Nowosielski podporucznik z batalionu saperów wyprowadził szkołę artyleryi, do której był przykomenderowany jako oficer inspekcji. Dwa działa dane do mustry tój szkole stały na dole w gmachu przy ulicy Miodowej, gdzie uczniowie artyleryi mieli swe kwatery; lecz niebyło koni. Nowosielski kazał zaprządz konie od karety Sowińskiego, komendanta szkoły aplikacyjnej; ponieważ zaś opóźniono się z wykonaniem tego rozkazu, zatoczyli podoficerowie

własnymi rękami działa pod arsenał. Podoficer Korzeniowski sprowadził ładunki z laboratorium. Oddział Nowosielskiego w drodze do arsenału strzelił do przelatującego na koniu Bezobrazowa, ze sztabu w. księcia. Żeby nie stracić daremnie czasu, artylerzyści zażądali potem siekier ze sklepu żelaznego na ulicy *Długiej*, dla wybicia drzwi arsenałowych. Według planu, jak wspomniałem, broń miała pozostać nietknięta w arsenałach; lecz teraz, przy tylu zawodach, przy wzrastającej coraz liczbie nieprzyjaciela, który już był od nas mocniejszy, wypadało rozdać ten szacowny zapas ludowi. Wkrótce przybyło mnóstwo rzemieślników; silili się oni grube drzwi dębowe wysadzić z zawias. Nowosielski niecierpliwy kazał w oknach kraty wyłamać. Z okien tedy wynoszono karabiny, pałasze, pistolety. Nakoniec brama wyleciała, ale broń palna nie miała skałek; Stolzman wskazał sekretne miejsce, gdzie skałki były schowane, co bardzo ułatwiło uzbrojenie z początku małej, potem coraz większej liczby osób przybywających po broń, nareszcie w godzinę potem całego ludu warszawskiego wysypującego się ze wszech stron niezmiernym gminem. Ze dwóch szczególniejszych punktów lud ten był poruszony w jednej porze: na krakowskim przedmieściu i w starym mieście; tam przez wojskowych, tu przez cywilnych. Zajączkowski komendant odwachu na Krakowskim przedmieściu, wpadł z Dobrowolskim Józefem, jak miał sobie polecone, do teatru Roznaitości, z dobytym pałaszem w rękę, i zawołał: „panowie, w najlepsze się bawicie, kiedy Moskale naszych w pień wycinają!“ Nadzwyczajna, okropna nowina dla wytwornego świata śmiejącego się na komedyi. Publiczność zebrana w teatrze wybiegła na ulicę i rozniosła postrach; Zajączkowski i Dobrowolski pospieszyli dalej z wartą, alarmując krzykiem *do broni* Podwale, Senatorską, Miodową; koło Zygmunta zabrali młodego Gendra, oficera z pułku ułanów carewicza, i stanęli pod

arsenałem, kiedy bramę jego wybijano, — w chwili ataku nieprzyjaciela.

Wszędy z trzaskiem zamykano sklepy, domy. Latacznie pogasły. Jedna część mieszkańców kryła się przed rozruchem, którego wypadki mogły być tak wątpliwe; druga patrzyła nań z okien, z góry. Śmielsi, ciekawsi wybiegali na ulice, i zbierali tysiące bajecznych wieści. W ogóle jednak miasto obróciło się zaraz w pustynią; tylko lud prosty, rzemieślnicy, szewcy, krawcy, kowale, ślusarze odrazu o co rzecz idzie zrozumieli. Na *Starém mieście*, pośród tradycyi 94 roku, na tym samym klasycznym bruku, gdzie za Kościuszki tyłu zdrajców wisiało, Ksawery Bronikowski, Józef Kozłowski, Włodzimierz Kormański, Anastazy Dunin, Dębiński, Żukowski i ja oczekiwaliśmy sygnału do działania z tą samą niecierpliwością, która dręczyła spiskowych na wszystkich innych punktach stolicy. Godzina siódma już wybiła, a niebyło końca próżnemu oczekiwaniu. Bronikowski poszedł na zwiady ku *Nowemu światu*. Za pół godziny przyniósł najosobliwszą wiadomość: „że Konstanty teraz dopiero wracał do Belwederu z teatru francuzkiego.“ Coraz niespokojniejszy o los powstania usłyszawszy z dala głos bębna, wychodzimy na rynek krzycząc *do broni, do broni*. Właśnie nadciągały dwie kompanije 8. liniowego z pobliskich koszar. Jeden z oficerów zapytany przez nas: „czy czas już działać?“ odpowiedział z udaniem zadziwieniem: — „o jakim działaniu panowie mówicie? My tu jesteśmy — dodał — bo to jest nasz plac alarmowy.“ Ta odpowiedź pokazująca wygórowaną ostrożność miała swe słuszne powody, bo jeżeliby się rewolucya nieudała, mniéj skompromitowani oficerowie mieli zawsze w rezerwie ów rozkaz parolowy, który ich wyjście z koszar usprawiedliwiał przed w. księciem. Po chwili jednak krzyki z Podwała, z Piwnéj ulicy i widok żołnierzy zwabiły na rynek mnóstwo mieszkańców Starego

miasta. Przemawialiśmy do nich jakieśy mogli. Gdy się zebrały cokolwiek większe tłumy, ruszyliśmy z nimi przez ulice Senatorską i Miodową ku arsenałowi. Obie dwie kompanije postępowały za nami. Na Senatorskiej zatrzymały się i zajęły dziedziniec prymasowskiego pałacu. O paręset kroków od arsenału na ulicy Długiej już była wielka massa; coraz więcej łączyło się ludu z kolumną, którąśmy przyprowadzili z Starego miasta; wszędzie brzmiały rewolucyjne odgłosy. W tym właśnie momencie nasi dali ognia pod arsenałem do nacierającej gwardyi wołyńskiej. Wrażenie tych pierwszych strzałów było tak silne, że co tylko przybyło z nami, co nadeszło z Podwala i z Nowego miasta, pierzchno w mgnieniu oka i niewiem gdzie się podziało, tak, że tylko sami spiskowi zostali na ulicy. Niemasz nic trwożliwszego nad lud bezbronny w pierwszych chwilach; zbiegowiska są najpierw tylko tłumami ciekawych. Ten chwilowy popłoch przeszedł, myśmy znowu pobiegli na Stare miasto, i lud znowu zaczął się zgromadzać rozszerzając z pierwszego przerażenia wieść „ze Moskale naszych wycinają,“ — co niemało pomogło do podburzenia pospólstwa, ugrupowania go w różnych punktach stolicy, i ściągnięcia z najodleglejszych przedmieść ku środkowi.

Obaczmy teraz co się stało z owemi czterma, potyle razy wspomnionemi działami, które miały strzelać na wiatr z wyniesienia pod koszarami radziwiłłowskiemi, w czasie walki podchorążych z jazdą moskiewską, — bo to jest właśnie chwila, w której przychodzi do skutku wyprawa Nieszokocia, w planie sprzysiężenia skombinowana z wyjściem sześciu kompanii z koszar ordynackich. — Artylerya na którą powstanie liczyć mogło składała się z baterii Chorzewskiego (ośmiu dział ciężkich) w koszarach artyleryi gwardyi, z trzech dział w arsenale, z dwóch dział lekkich danych do mustry szkole artyleryi na ulicy Miodowej, które, jak się rzekło, Nowosielski wyprowa-

dził, i z czterech dział bombardyerów. Te ostatnie działa przeznaczono do zajęcia stanowiska pod koszarami radziwiłłowskiemi. Szkoła bombardyerów, czyto skutkiem opieszałości w przyjmowaniu oficerów z innych broni, szczególnie od artylerji, czyli téż dla niedostatecznego porozumienia się w téj mierze między naczelnymi spiskowyni, którzy obowiązki inicjacyi jedni drugim przekazywali, częstokroć i bez przekonywania się potem jak dopełnione zostały, zaledwo na dzień jeden przed rewolucją weszła do związku, aczkolwiek wszyscy uważali tę broń jako będącą w nim od dawna. Wprawdzie na kilka jeszcze tygodni przed 29. oficerowie téj szkoły Nieszokoć, Janusz Czetwertyński, Chajencki (z artylerji pieszej) przedsiębrali z własnego domysłu pewne środki na przypadek powstania. W tym celu starali się oni opatrzyć lepszy dozór przy koniach artylerji bombardyerów, oddalonych od dział, powierzając go tylko podoficerom znanym ze sposobu myślenia patryotycznego: toż nie zaniedbywali dawać do zrozumienia żołnierzom, iż w razie jakiegokolwiek zamieszania w mieście, ich położenie byłoby krytyczniejsze niżeli innych oddziałów garnizonu polskiego, ponieważ bombardyerzy mieli, jak widzieliśmy, swe kwatery w koszarach gwardji wołyńskiej, a zatem byli pośród Moskali, którzyby się na nich pierwszych rzucić i wyciąć ich mogli. Lecz te wszystkie przygotowania działały się bez wiedzy naczelników związku, i pochodziły tylko z przeczności oficerów, których nikt ani o środkach, ani o terminie rewolucji nie uprzedził. Dopiero w wigilią 29. Listopada, Stoltzman z polecenia Wysockiego uwiadomił Nieszokocia instruktora szkoły, posiadającego zaufanie kolegów i żołnierzy, że powstanie ma być zrobione nazajutrz wieczorem, i że związek jemu poleca aby cztery działa przyprowadził o godzinie naczynonéj (6) pod koszarę radziwiłłowskie. Oficer ten, chociaż tak późno wezwany do dopełnienia obowiązku

połączonego z nadzwyczajnymi trudnościami, przyrzekł wszelką pomoc z swęj strony, lecz nie bardzo chciał wierzyć, żeby to miało być prawdą, co mu Stoltzman powiedział, rozumiejąc, i słusznie, że jeżeli rewolucya potrzebuje armat, powinna była wcześniej o nich pomyśleć. W tém mniemaniu, że nic ważnego nie zajdzie, przesiedział Nieszokoć cały dzień następny w swej kwaterze. Gdy wybiła szósta wieczorem, gdy już było po siódmej, nawet po wpół do ósmej, a żadnego jeszcze ruchu niepostrzegając na ulicach, zwątpił do reszty o wybuchnieniu rewolucyi, i nie pierwój aż po pierwszych okrzykach *do broni* wykonywać począł zamiysł wystąpienia z działami. Działa stały w polu za obozem saperów, prawie o milę od koszar radziwiłłowskich; ludzie od tych dział byli w koszarach gwardyi wołyńskiej, konie w koszarach artyleryi gwardyi, a amunicya w pracowni wojennój. Ież tu przeszkód do zwyciężenia w czasie tak krótkim! Jednakże Nieszokoć uwinął się ze wszystkim z niewypowiedzianą szybkością. Czetwertyński miał tego dnia służyć w szkole bombardyerów. Uwiadomiony przez Chajenckiego o terminie powstania, posłał wieczorem kilku ludzi i podoficera do stajen w koszarach artyleryi gwardyi z poleceniem, żeby konie poubierali; po apelu nie dał się on rozejść bombardyerom, a powierzwszy sekret kilku podoficerom, jednym zlecił, żeby żołnierzy w salach mieli gotowych pod pozorem powtórnego apelu przed generałem Bontemps dowódcą szkoły, drugich zaś wyprawił, żeby mu dali znać skoro arsenał zostanie opanowany; gdyż dopiero po tém zajęciu zamierzał wyprowadzić szkołę z koszar, nie chcąc wcześniej alarmować gwardyi wołyńskiej. Wkrótce nadbiegli wysłani podoficerowie z doniesieniem, że się wojsko polskie zbiera koło arsenału. I gwardya wołyńska uwiadomiona o rozruchu w mieście przez oficera przybyłego od w. księcia, z bronią występować zaczynała. Wtedy Czetwertyński razem z pod-

oficerami wyprowadził bombardyerów z pośród Moskali; wziął z sobą wartę z głównego odwachu, złożoną nie tylko z polskich ale i moskiewskich żołnierzy, pospieszył do koszar artylerii gwardyi, i ze wszystkiego co uczynił zdał sprawę pułkownikowi Chorzewskiemu, który tę ważną przysługę Czetwertyńskiego przyjął najoziębliej jak tylko być może. Już tam był Chajencki; nadszedł zaraz i Nieszokoć; zabrał szkołę, wstąpił do arsenału po karabiny dla uzbrojenia bombardyerów, i przez Leszno (gdyż powązkowskie rogatki były zajęte przez Moskali) udał się po działa. W drodze na ulicy Lesznie przyłożył się razem z Chajenckim i bombardyerami do odbicia więzienia karmelitów, co mu także nie mało czasu zabrało. Prawie w godzinę potem, Nieszokoć pozbierawszy te wszystkie tak rozrzucone materiały swój artylerii, rzeczywiście z czterema działami zaprzężonemi, opatrzonemi w amunicją, okrytemi bombardyerami, wrócił z obozu saperów do miasta przez wolskie rogatki, i wzdłuż ulicy elektoralnej postępował, aby się udać do kościółka Aleksandra, a ztamtąd pod koszary radziwiłłowskie. Lecz to wszystko było za późno! Artyleria ta, niewiedząc o niczem, trafiła w bliskości banku na oddział strzelców konnych gwardyi, którzy po połączeniu się z W. księciem gęste patrole wysyłali do miasta. Dowódzca tego oddziału przyjąwszy dość nikczemnem podejściem od Nieszokocia i bombardyerów hasło rewolucyjne, wziął ich z działami w środek, i formując niby tym sposobem assekuracją, poprowadził — do carewicza. Stoltzmann i Wysocki zapewnili Nieszokocia, że *szasery* były ze strony powstania. Mógł się im więc powierzyć z ufnością! Jakież było zdziwienie pocziwych bombardyerów, gdy W. książę wysłał na przeciwko nim pułkownika Turno z czułem podziękowaniem, że mu działa w samą porę przyprowadzili i gdy wkrótce potem wyprawił nawet gońca do Petersburga z raportem, że część artylerii polskiej przeszła na

jego stronę! Trudno opisać rozpacz Nieszokocia i Cha-
jenckiego. Chcieli sobie obadwa życie odebrać, osobi-
wie gdy im żołnierze i podoficerowie z powodu spóźnie-
nia tej wyprawy gorzkie, poniekąd i sprawiedliwe czynili
wyrzuty. Wstrzymało ich tylko to: że na przypadek,
jeżliby W. książę atakował miasto postanowili działa
swe przeciwko niemu obrócić*).

Po odbiciu arsenału przeciągały z ulicy do ulicy,
od przedmieścia do przedmieścia mniejsze, większe tłumy,
zgiełkiwie, po większej części już zbrojne. Od Wisły
byliśmy panami miasta; wojsko napełniało szczególniej
jedną okolicę, Nalewki, place przed pałacem Mostow-
skich, przed arsenałem, przed bankiem; lud w te miej-
sca to przyływał to odpływał napowrót. Oczekiwano
co chwila napadu nieprzyjaciela z dwóch stron: z No-
wego świata jazdy, a piechoty z placu marsowego. Wy-
padało ubezpieczyć to środkowe stanowisko. W tym
celu szkoła artylerji wytoczyła trzy działa lekkie z arse-
nału; dwa, pierwój jeszcze przyprowadziła z sobą z ulicy
Miodowej. Te pięć dział rozstawiono w taki sposób:
dwa pod komendą Grabowskiego broniły przystępu od Mu-
ranowa, dwa drugie pod komendą Waligórskiego ostrze-
liwały plac przed pałacem Mostowskich z za barykady
którą grenadyery na prędce z cegieł sporządzili; jedno
wylotem obrócone na Leszno było pod komendą Nowo-
sielskiego. Ruch ten koło arsenału stawał osobiwy,
w swoim rodzaju jedyny widok. Zdaje się, że gdzie
tyle zgromadziło się wojska, tyle orężnego narodu, gdzie
tylu oficerów wydawało rozkazy, gdzie każdy dowodził,

*) Nazajutrz gdy jeden z jenerałów, podobno Gerstenzweig,
wskazywał bombardyerom w którą stronę mają obrócić działa
na przypadek natarcia od powstańców, Nieszokoc rzekł do niego:
„Wybacz jenerale, ale ja do swoich strzelać nie będę, — nie
tylko ja, ale żaden z moich żołnierzy.“ Spazier tę odpowiedź
Nieszokocia jakimś Moskalowi przypisuje.

rządził, łąkał, powinienby ztąd wynikać nieład trudny do opisania, trudniejszy do ukrócenia. A jednak wcale przeciwnie się tam działo. Zdanie mędrsze, roztropniejsze w mgnieniu oka brało swój skutek, a dobra wola każdego zarząd zwierzchni dzielnie zastępowała. Insurrekcyja bez naczelnój głowy przed wybuchnieniem swoim, i przy wzięciu się do oręża, wstrzymana najniebezpieczniejszą zwłoką, nierozbroiwszy nieprzyjaciela, zebrana potem z przypadku, z potrzeby, z instynktu własnego zbawienia w jedną masę, w jeden punkt, postawiła się tu prawdziwie po mistrzowsku w pozycyi odpornój i dość groźnej. Wróg nie śmiał na nas napaść powtórnie. W braku gotowój amunicyi, podoficerowie ze szkoły artyleryi, dobrze zasłużeni ojczyźnie tej nocy, przyrządzali ładunki do dział z prochu, którego odrobinę przypadkiem znaleziono w arsenale, kul odbierając ze stosów przed nim ułożonych. Lecz niebyło *rasy*: grenadyery i saperzy pozrucali natychmiast rękawice pomimo przenikliwego zimna, i rękawic zamiast rasy do wyrabiania ładunków używano. Z tém wszystkiém należało obwarować wiele jeszcze odsłoniionych punktów, nieprzyjacielowi łatwiejszy przystęp dających, a dotąd ciągle próżnowała główna artylerya garnizonu, bateria Chorzewskiego. Po odejściu bombardyerów i Nieszokocia po działa do obozu saperkiego, pozostali w koszarach artyleryi porucznik Czetwertyński i podoficer Gajewski daremno starali się nakłonić tego pułkownika, żeby kogo wyprawił na Pragę po amunicyą, której brak powszechnie czuć się dawał. Chorzewski wymawiał się rozmaitemi pozorami, Gajewskiego skarcił nawet ostremi wyrazy. Skuteczniejsze było przełożenie Nowosielskiego. Ten wpadł do koszar i zbliżając się do dowódcy bateryi z odwiedzionym pistoletem w rękę, zostawił mu do wyboru śmierć, albo wzięcie prędkiego postanowienia w sprawie narodu. Wtedy dopiero Chorzewski posłał Czetwertyńskiego i podoficera

Szadurskiego na Pragę z trzema furgonami i jaszczykiem. Czetwertyński wziął ze sobą eskortę z pod arsenału, pluton 4. pułku pod dowództwem Przeradzkiego; a ponieważ biegła pogłoska, że kirysyery przez Solec przecięli komunikacją między Warszawą i Pragę, przeto dla większego bezpieczeństwa wzywał lud po drodze, ażeby w asekuracyi szedł za wozami. Lud czynił to z ochotą, bo sam potrzebował kul i prochu. Ta processjonalna wyprawa musiała się zatrzymać na Krakowskiem przedmieściu. Patrol saperów, którzy z pod arsenału przeciągli pod kolumnę Zygmunta, nadszedł wtedy właśnie donosząc, że strzelcy konni dali ognia do niego, i że tuż za nim pomykają się od saskiego placu. Furgony mogły być zabrane; lecz sapersy ułatwiły im dalszą drogę postępując przeciwko gwardyi strzelców konnych, których zmaglili do opuszczenia saskiego placu. Kiekiernicki od trzech godzin blisko zajmował Pragę; oświecał się na wszystkie strony, połowę mostu kazał rozsunąć, a drzwi magazynu prochowego wybił z postanowieniem wysadzenia go w powietrze, jeźliby był przez silniejszego nieprzyjaciela napadnięty. Gdy swoi przybyli wydał amunicyą, która tym sposobem w godzinę po wyruszeniu furgonów z koszar artyleryi, dostawiona została. Czetwertyński rozdał zaraz na Pradze parę pak ładunków ludowi, za czem poszło, że wozy o mało zapalone nie zostały przez ustawiczne w około nich strzelanie; udzielał i po drodze amunicyi pospółstwu, wojsku i artyleryi pod arsenalem; resztę działowej ciężkiej amunicyi zawiózł do koszar artyleryi gwardyi.

Zabrakło nakoniec Chorzewskiemu i pozornych wymówek, któreby jeszcze wstrzymać mogły udzielenie baterji w tak naglącej potrzebie. Chodził on po dziedzińcu koszar z założonemi rękami, cały we zwłoce, w przemysłiwaniu nad środkami przedłużenia jój do jak najdłuższego czasu. Pierwój brakowało mu amunicyi, teraz gdy

ta przywieziona została, mówił, że sam z działami bez assekuracji niemoże wystąpić na ulicę. Uprzątnięto i tę zawadę. Przyszła natychmiast kompania grenadyerów z pod arsenału. Natenczas oficerowie od piechoty radzili pomiędzy sobą, czyliby niewypadło przykładnie, to jest: śmiercią ukarać tak widoczną niechęć. Los Chorzewskiego był bardzo wątpliwy. Ale Czetwertyński zrobił uwagę, że ten oficer może jeszcze z pożytkiem służyć krajowi, że się nie wymawia od udziału w sprawie rewolucyjnej, tylko jakichś wyższych oczekuje rozkazów. To jedynie zdaje się ocaliło Chorzewskiego. Onufry Korzeniowski przemówił do niego przed frontem kompanii assekuracyjnej, „że odtąd bez wyraźnej zdrady nie może dział zatrzymywać w koszarach.“ Amunicya armatnia i pistoletowa już była rozdzielona na plutony. Chorzewski rad nierad musiał tedy kazać wystąpić baterji, która około północy ruszyła z koszar i zajęła te pozycje: Orłowski z pierwszym plutonem obrócił się wylotem na Nalewki i Nowo-lipie; Ekielski i Łabanowski zatoczyli cztery działa na plac Krasińskich, jedno obracając wylotem ku ulicy *Freta*, drugie na Miodową, a dwa stawiając pod teatrem; Hauke opanował *Tłumackie* jedno działo wymierzając z *Bieląskiej* do saskiego placu a drugie na Leszno, zkąd był zeszedł Nowosielski.

Ta artylerja wewnętrzna uzupełniła obronę. Dla powzięcia dokładniejszego wyobrażenia o stanie w jakim się natenczas insurrekcyja znajdowała, rzućmy okiem na mapkę Warszawy. Wszystkie ulice prowadzące do arsenału obwarowane; przystęp od placu marsowego i koszar gwardyi wołyńskiej z jednej strony, z drugiej od Nowego świata dostatecznie ubezpieczony; lud w mnogich oddziałach tu wiódł braterstwo z żołnierzem i krzepił jego ducha swą wiarą, swą liczbą, swą postawą, tam prowadzony przez uwolnionych jeńców stanu, słuchał ich ognistój mowy, albo strzelał na wiatr dla rozrywki:

w jednem miejscu odbijał magazyn wódki znieawidzonego monopolisty Nowachowicza, w drugim groźnemi odkazami straszył żydów, pełen ochoty w świętej sprawie, która mu podała oręż do ręki, daleki od rabunków choć ubogi: reszta majątniejszej stolicy zamknięta na rygle i klucze przed dziełem nic jeszcze zyskowanego nie wróżącym chciwości, dumie, egoizmowi albo bojaźni: takie było położenie nasze po północy. Patrole z pod arsenału i nieprzyjacielskie tak konne jak piesze spotykały się czasem; nieprzychodziło jednak między niemi do utarczek. Szasery najwięcej dokazywali. Oni, zdaje się, bardziej niżeli sami Moskale pragnęli stłumić powstanie. Batalion saperów był w ustawicznym ruchu przeciwko tej wiarołomnej w sprawie rodaków konnicy. Zajmował kolejno to Krakowskie przedmieście, to plac saski, to plac przed bankiem. Gdy Konstantemu o tej porze generał Fanshave wysłany na zwiady doniósł, że lud warszawski rozebrał oręż z arsenału, wiadomość ta zrobiła na jego umyśle nadzwyczajne wrażenie. Obróciwszy się do otaczających go generałów zawołał: *Messieurs, pas un coup de fusil!* Przykład, Paryża Brukseli, jednań więc w jego opinii pewną powagę, pewną część i warszawskiemu brukowi. W tej chwili najmniejsza zaczepna demonstracya z naszej strony przeciwko alejom, osobliwie wykonana razem z ludem w całej massie, razem z działami, — w tej chwili samo pomknienie gwaru rewolucyjnego na Nowy świat, było, jak sędzę, dostateczne, żeby wziąć w niewolę, lub przymusić do ucieczki Konstantego nic niewiedzącego, co się działo z jego piechotą, niemającego z nią żadnej komunikacyi, coraz więcej upadającego na duchu w miarę jak rósł odgłos strzałów pospólstwa. Los, który w początkach naraził całe przedsięwzięcie brakiem hasła, który niepozwoilił zejść niespodzianie nieprzyjaciela, nastęrczał teraz spiskowym najlepszą sposobność odwetowania szkód przez to zrządzo-

nych. Lecz niebyło nikogo coby stanął na czele wzruszonej stolicy! Zamiast tedy wysypać się tym całym różnodźwięcznym gminem rewolucyjnym na *Nowy świat*, ku alejom, ażeby tak silnym okazem zaciętości popółstwa do reszty zgnebić cǎrewicza, żeby go potem w tryumfie prowadzić przez miasto z rozbrojoną gwardyą: insurrekcyja postanowiła doczekać się świtu w postawie obronnej, w nieczynności, jakby z wieszczego przeczucia, że i w dalszych kolejach swoich tylko odpornie ducha żywić w sobie będzie. Niepochodziło to z obawy, która niemogła postać w sercach bijących dla ojczyzny, ale jedynie z niepodobieństwa wzięcia i wykonania takiego postanowienia *razem*, w skutku poprzedniej wspólnej rady. Być także może, iż spiskowi lękali się aby w czasie takiego napadu na W. księcia, piechota moskiewska z tyłu nie wtargnęła do miasta. Cóżkolwiekby, gdzie wszyscy działają a nikt nie rządzi, tam zwykle łatwiejsza zgoda na to żeby się bronić, jak atakować. Zaczepne ruchy potrzebują jednego steru. Zresztą podporucznicy, naczelnicy powstania, zbyt mało mieli powagi w wojsku, żeby czegoś podobnego, choćby im to na myśl przyszło, dokazać mogli; starszyznę trzeba było wszędzie, jak widzieliśmy, nakłaniać śmiercią do rewolucyi; a lud nie miał nikogo z pośród siebie, wyższego nad siebie, zakimby szedł i słucał jego wielowładnego skinienia. Tym sposobem rzecz z obu stron nieczyniła dalszego postępu.

O tój wszelako porze, (dobrze już po północy) powstańcy zrobili rodzaj zaczepnej demonstracyi. Dano znać, że gwardya strzelców konnych zebrana przed kościołem luterskim ciągle niepokoi przeciągające tamtędy tłumy popółstwa, że strzela do nich, broń im odbiera, i samopas chodzących wojskowych przytrzymuje. W skutku tój wiadomości dwa działa Haukiego ruszyły ulicą Wierzbową na saski plac pod eskortą kilku kompanii piechoty. Obsadzono dziedziniec saski. Strzelcy zaraz pierzchli i no-

wego strachu nabawili niefortunnego carewicza. Co dalej począć? radzili wtenczas Hauke, Czetwertyński wspólnie z kilkoma oficerami od piechoty. Wypadło z narady wyciągnąć od zygmontowej kolumny do banku linię obronną, nadarzącą nieprzyjacielowi jak najmniej sposobności pomykania rekonensansów między ważniejsze punkta, lub nawet wzięcia tyłu powstania. Ten zamysł tak wykonano: na ulicy Bielańskiej został Waligórski z dwoma działami. Część piechoty zgromadzonej na saskim placu zajęła po prawej i lewej stronie ulicę Senatorską; Hauke z swoim plutonem i resztą piechoty szedł do kolumny Zygmunta, gdy w tém na wieść, że kirysyery wpadli na senatorską, wieść popartą turkotem dział Haukiego, Łabanowski z krasieńskiego placu dał trzy razy ognia w podłóż ulicy Miodowej; z téj to okazji patrol 18. pułku, będącego pod pałacem prymasowskim stracił jednego żołnierza. Hauke zatrzymał się przy pałacu prymasowskim i dopiero nazajutrz zaprowadził stąd swe działa na plac Krasieńskich. Ze strony placu marsowego piechota moskiewska nie zrobiła żadnego poruszenia. Żołnierze od gwardyi grenadyerów obserwującej pułk litewski na placu broni, ciągle przybiegali wzywając piechotę polską do napadu, zaręczając, że byle się tylko pokazała, gwardya litewska broń natychmiast złoży. Ze strony W. księcia nic innego nie widziano prócz konnych patrolów, które się co moment jawiły i znikały. Ciągle odbywał w jego służbie tę smutną a niebardzo zaszczytną powinność porucznik Męciński, na czele rozjazdu szasserów, — z którym pierwszy, będąc tego dnia na służbie na saskim placu, rozpoczął akcyą przeciwko ludowi, wprzód jeszcze nim jego pułk z koszar mierowskich ruszył do carewicza.

Rzeczy zostały w tym kształcie aż do rana.

Ta noc była dość krwawa; była zabójczą szczególniej dla jenerałów bądź względami carewicza za dawne i wierne usługi zaleconych zgrozcie publicznej, bądź téż

przez niewczesną przezorność wahających się przystąpić do sprawy narodu. W rządzie tamtych poległ już Hauke, Trębicki, Blumer, Meciszewski. Z ostatnich ten los spotkał tylko Stanisława Potockiego i Siemiątkowskiego, — a powinien był z słuszniejszego daleko wymiaru sprawiedliwości dotknąć Roźnieckiego, Krasinskiego, Kurnatowskiego. Lecz najgorsi ocaleli; mniej występnych, jak się często zdarza, dosięgła zemsta, w początkach najzapalczywsza. Zgon Potockiego był okropny. Starzec ten sprowadziwszy z drogi powinności względem ojczyzny sześć kompanii wyborczych które nadciągały z koszar ordynackich w pomoc szkole podchorążych, nieprzestawał i potem demoralizować wojska, rozbrajać ludu. Jakaś fatalna namiętność zaślepiała go w tych szkodliwych zabiegach; jakieś złe, opaczne widzenie rzeczy musiało opanować jego duszę w tych wielkich chwilach, że się z taką zaciętością miotał na wszystkie strony przeciwko powstaniu biorącemu górę. Potocki nigdy nie był złym Polakiem: ale tą razą nic na nim nie wymogły ani proźby ani przestrogi. Obiegłszy bez skutku całe niemal miasto zjawia się ten generał koło północy przed kompanią grenadyerów 5. liniowego zajmującą przystęp do Leszna, między komiysą skarbu i pałacem Mostowskich. Chce i tu nawracać żołnierzy, wreszcie dowódzcę ich Lipowskiemu daje rozkaz, żeby szedł za nim z kompanią do Belwederu. W téj saméj chwili kilku cywilnych przybiegło do nieznajomego sobie oficera przechadzającego się na Tłumackiem z założonemi rękami, o kilkanaście kroków od miejsca téj sceny. „Potocki rozbraja żołnierzy“ — mówili do niego ci cywilni. — „To mu palcie w łeb“ — odpowiedział ten oficer, i zaraz odszedł dalej. Byłto Zaliwski*). W rzeczy saméj

*) Świadkiem tego zdarzenia był Anastazy Dunin który z nim rozmawiał idąc przypadkiem tamtędy z arsenału. Od niego wiem

ciż sami przyskoczyli natychmiast do Potockiego, zerwali pióro z jego kapelusza, i przy pomocy pospólstwa w małym ustępie ścisnęli do koła. Potocki z razu broni się szpadą, a gdy mu tę złamano, pięściami odpiera nacierających. Długo trwały zapasy starego generała z pospólstwem; nakoniec obalony na ziemię po obdarciu szlif, zbity, skrwawiony, już miał znaleźć bliski ratunek w patrolu nadbiegających żandarmów, gdy kilka wystrzałów z szeregu grenadyerów, wszelką pomoc daremną uczyniło. Rany niepozwołyły mu przeżyć dnia następnego. Siemiątkowski zginął na saskim placu, prawie zniewolony do wystąpienia przeciwko rewolucyi przez — pułkownika Skrzyneckiego, który przybywszy do stolicy, grał w whista w pomieszkaniu Siemiątkowskiego kiedy się akcja w mieście rozpoczynała. Rzecz pewna, że przyszły wódz powstania narodowego uważał jego pierwsze uliczne początki za łatwe do poskromienia. Poczytywał to nawet za punkt honoru wojskowego. On poradził Siemiątkowskiemu, wątpliwemu co ma począć z sobą, żeby się bezzwłocznie udał tam gdzie go powoływały obowiązki szefa sztabu, gdzie go wzywało niebezpieczeństwo cesarzewicza. Siemiątkowski wahał się jeszcze; wtedy Skrzynecki rzekł do niego: „co powiesz generale W. księciu nazajutrz, czém się usprawiedliwisz przed nim, *gdy on to wszystko uspokoi? Allez et dites à Monseigneur que je suis corps et ame à lui**)“. Tak myślał Skrzynecki w sprawie która go miała zawieść pod Wawr i Ostrołękę na czele ojczystych szyków. Siemiątkowski usłuchał fatalnej rady, — wsiadł na konia, — znalazł

te szczegóły, a wspominam o nich dla tego, że Zaliwski w swym pamiętniku zdaje się ubolewać nad śmiercią Potockiego, której sam poniekąd był przyczyną.

*) Te szczegóły opowiadał obecny temu zdarzeniu Noffok; i sama pani Siemiątkowska, z żalu po stracie męża, którego śmierć przypisywała Skrzyneckiemu.

prawie za drzwiami, o kilkanaście kroków od swego domu oddział saperów i kompanią grenadyerów, i zaraz do żołnierzy zaczął przemawiać, górnie, ostro jak generał posłuszny tylko W. księciu. W odpowiedzi przeszła go śmiertelna kula Balińskiego, podoficera z kompanii 8. grenadyerów gwardyi, którzy, dość szczególnym trafem, wysłani na patrol w inną wcale stronę, wracali pod arsenał przez dziedziniec saski.

KONTRREWOLUCYA.

KLUB. RZĄD TYMCZASOWY. DYKTATURA.

Wypadki, które tu szczegółowo opisałem dalekie jeszcze były w nocy 29. Listopada od zrzucenia zamierzonej przez ten zamach odniamy. Uważając rzecz jako się stała, powiedzieć trzeba, że się spiskowym w niczem nieposzczęściło. Dobyli oni oręża, ale wroga nie pokonali. Sprzyśiężenie, jak zapewne przypomnieć sobie zechcą czytelnicy z historii ostatniego patryotycznego związku, zamierzając dźwignąć kraj ojczysty z upadku, nagłone ku końcowi niebezpieczeństwem, przystąpiło, bo musiało przystąpić do tego dzieła nicoznaczywszy pierwój kształtu nowej władzy i osób coby ją sprawowały. Wszelako można było naprawić to złe pospolite w spiskach, które dochodzą do skutku przed czasem umyślonym; można je było uczynić mniej szkodliwem przez zręczne, jak natura tego przedsięwzięcia mieć chciała, obcessowe wykonanie planu ruchów wojskowych, przepisanego dla garnizonu stolicy. To jedno mogło wszystkiemu ze świętem nadać bieg łatwiejszy, prędki, naturalny. W istocie: nieprzyjaciel z nienacka napadnięty i rozbrojony, Wielki książę Konstanty schwytyany, albo zabity, miasto, królestwo opanowane, zrewolucjonizowane w jednej chwili, czyliżby nie uniosły ze sobą całego narodu? Czyliżby

nie uczyniły zaraz na samym wstępie wojnę z Moskwą konieczną i nie wskazały jakiego rządu téj sprawie potrzeba? Ja mniemam, iż w wydarzeniach tak wybitnym stemplem nacechowanych musiałyby się znaleźć natychmiast popęd szukający dla siebie zbawienia tylko w rozwijaniu się niepohamowanym. W téj mierze idzie prawidło: że wypadki same się ratują. Tymczasem nie tak się stało. Główne zamachy chybiły skutku w nocy. Otóż okoliczność, która wywarła wpływ stanowczy, fatalny, na całą rewolucyą, która się potem ciągle odzywała we wszystkich nieszczęściach, we wszystkich klęskach narodu! Z tego to powodu ten pierwszy akt insurrekcyi, tę zasadę początkową, z której wypłynęły dalsze obroty powstania, zgłębić, ocenić powinniśmy. Nasamprzód ten traf na pozór tak mały, że hasło niedopisało w porze naznaczonej, odejmuje jednoczesność i ducha wspólnemu działaniu. Potem jedni już nie wiedzieli o drugich, i ogólna kombinacya na tak obszernym placu ustała. Czyny przychodziły do skutku, ale nie w porę i bez związku z sobą; ci zaś (to jest naczelnicy spisku), którzyby mogli naprawić rzeczy popsowane, nadstarzeniem osobistój dzielności, zaraz przy pierwszym niepowodzeniu opuścili ręce. Wprawdzie odważnie, po bohatyrsku kilkunastu młodzieży poświęcało siebie napadem na Belweder a atak podchorążych wmieścić trzeba w poczet najokazalszych czynów, które broń polską wślawiły: lecz te dwa główne, zdumiewające poruszenia zostawały w ścisłym związku z ruchem sześciu kompanij wyborczych, które zajmowały koszary ordynackie i salwami artyleryi bombardyerów. Bez téj pomocy musiały spełznąć bez skutku. Nieszokoć zapóźno wystąpił z działami. Kompanie wyborcze zapóźno także ruszyły z koszar. Przejsście tych i tamtego pod rozkazy Wielkiego księcia łamie pierwiastkową usilność patryotów. Rzecz zachwiała się w samym gruncie. W téj mierze ciężka wina spada na je-

dnego z naczelników związku, Zaliwskiego. On nie miał nic ważnego do czynienia w mieście. Powinien był przeto, niedoczekawszy się pod arsenałem sygnału z południa, przenieść się bez zwłoki na miejsce głównej akcji — gdzie szło o osobę carewicza. Jemu, nie komu innemu wypadało wyprowadzić z koszar wspomniane kompanie i stanąć na ich czele; ile, że wiedział je być nie tak dawno wciągnionemi do spisku. W mieście po zabezpieczeniu arsenału, insurrekcyja z góry przysiodłana tak nieszczęśliwym obrotem rzeczy na południu, zaledwie na to zdobyć się mogła, żeby się *bronić*, — aczkolwiek przyznać należy, że po chwilowej rozprawie z gwardyą wołyńską, nikt nas nie zaczepiał. Dołożmy do tój bezczynności opór na wszystkich punktach, złą wolę, podejścia całej prawie starszyny wojskowej — gorliwe w sprawie carewicza zabiegi, szczególnież Stanisława Potockiego, — nakoniec niegodny postępek pułku gwardyi strzelców konnych; a łatwo pojmiemy dla czego działanie w nocy nieosiągnęło żadnego wojskowego rezultatu.

Stało się tedy bardzo wiele i nic. Wiele dla przypłacenia głową rebelii; a nic dla wyłamania narodu z obcej uległości. Taka była noc 29. Jój polityczne skutki oczywiście jeszcze mniejsze od wojskowych być musiały. Insurrekcyja posiadała bruk; zajęła kilkanaście ulic; uzbroiła część ludu; zresztą milczała. Nieprzyjaciel stał pod bronią za miastem, a miał i naturalnie musiał mieć swoich sprzymierzeńców w mieście. Jego sprzymierzeńcem był rząd, i wszystko co z rządem trzyma wśród podobnych okoliczności. Piotrowi Wysockiemu, jako założycielowi związku, który podniósł oręż w sprawie niepodległości narodu służyła jedna wielka chwila tój nocy: kiedy po spotkaniu się z trzema pułkami jazdy carewicza szedł przez miasto pod arsenał i drogę swoją farbował krwią stronników Moskwy, natenczas postawa tego człowieka była cokolwiek okazalsza niżeli potem

gdy całkiem zeszedł z placu. Orszak jego stał za całą armią. W tym jedynym i przeważnym momencie, jaki się tylko raz zdarzyć może w życiu ludzkim, dowódzca podchorążych czyliż nie mógł i niepowinien był, jak mu doradzano pójść na ratusz, ogłosić rząd króla Mikołaja za nieistniejący, posłać straż jego ministrom i wyrzec uroczyście, że wzięliśmy broń do ręki dla stargania moskiewskich więzów? Ten krok przypadłby od razu do pojęcia wszystkich, tych nawet, co się nienajzyczliwszemi początkom téj sprawy okazywali. Jego siła moralna byłaby niedozwolila zawiązać się ani na moment władzy czyto antirewolucyjnej, czy medyacyjnej, pośredniej między powstaniem a carewiczem. Lecz inna jest rzecz działać odważnie, a co innego myśleć odważnie. Naczelnicy spisku pod żadnym względem nie wydolowali ciężarowi, który na ich barkach spoczywał. Zaliwskiemu niedostawało w tém trudném położeniu osobistego męztwa — dla tego nie poszedł w pomoc szkole podchorążych. Wysockiemu niedostawało odwagi moralnej, politycznej — dla tego nieposzedł na ratusz z podchorążymi. Obadwa przeto nie wzrosli do wysokości momentu, który od jednego i drugiego potrzebowwał czegoś, z czém się ludzie rodzą pod wpływem dobroczynnych tylko konstelacyi. Obadwa zaspali sprawę na bruku, i narazili ją na taki szwank, że gdyby gnuśność, tchórzostwo W. księcia niepozwoiliły jej przerzyc téj nocy, mogła się była z łatwością rozchwiać pod kopytami jego kawaleryi dobrze jeszcze przededniem.

Trzeba przejąć się dobrze tém osobliwszém położeniem, bo co tylko stało się potém, tu bierze swój początek: w mieście była władza, był rząd królestwa nie tknięty w obec ulicznego rozruchu jeszcze nieorganizowanego. Rewolucya stawiała widok szerokiego tylko zbiegowiska, które nieobjawiało dalszych zamiarów swoich, które niemialo nikogo na swém czele, które nieogłaszało przeciwko rządowi żadnej odezwy. Za miastem zaś był

W. książę na czele nie małej siły, W. książę, który choć nieruszał się z miejsca swego, choć nieprzedsiębrał przeciwko powstaniu żadnych środków, parł wszelako jego pierwiastki z za rogatek całą potęgą swego piętnastoletniego wszechwładztwa, całą odrazą od zaburzeń utuczonej na jego absolutyzmie klienteli; który temu coby rząd w Warszawie przedsiębrał w jego interesie, użyczał pomocy nie ręką, nie radą, ale co gorsza wszystkimi wyobrażeniami o ogromie państwa moskiewskiego, to jest: o ogromie zemsty, którą reprezentował.

Sprawa, która się tym sposobem potoczyła, przyniosła więc ze sobą na świat to wszystko, co ją w niwecz obrócić mogło. Z rewolucją razem rodzi się kontrrewolucya. Obiedwie tej samej nocy miały miejsce; ponieważ ostatnia była równie w naturze rzeczy, jak pierwsza. Ruch poszedł z dołu. W Warszawie, jak wszędzie w podobnym przypadku, jak w każdym z początkowej prostoty cokolwiek więcej okrzesanem społeczeństwie, było coś, musiało być coby go wagą swoją od środka i wierzchołka powściągało, choćby się z największą dzielnością, z największą precyzją rozwijał, nie dopiero gdy mu na owę schodziło dzielności, na owę precyzyi, gdy zdawał się niewiedzieć jeszcze dokąd zmierza, i prawie ustawać w sile, w parę godzin po swoim rozpoczęciu. Ludzie z rozmysłem nieodrązu podzielają taki entuzjazm. Ludzie wyższego znaczenia w towarzystwie, zimni, wyrachowani, co to, że się wysłowię pospolitem w każdym wstrząśnieniu wyrażeniem „wiele mają do stracenia“ — albo się wcale mięszać niechcą do wydarzeń tak jeszcze wątpliwych w skutku, albo nieinaczéj jak z chęcią ujęcia ich w moc swoją, żeby dalej ani jednego kroku niepostąpiły. Przeciwno obcej przemocy konspirował cały naród, nie jedna garstka. Wszyscy — tak jest, *wszyscy* byli pośrednio lub bezpośrednio w sprzysiężeniu. Wszyscy o niem wiedzieli. Wszyscy byliby dali od razu poklask

rewolucyi uwieńczonej pomyślnym skutkiem. Ale gdy się pierwsze kroki na tój drodze garstce spiskowych niepowiodły, nikt niechciał wiedzieć *o co idzie*, w nocy i nazajutrz. Umiejmy to pojąć i wytłomaczyć sobie, jednych bojaźń, drugich niechęć, trzecich obojętność, a wszystkich niezwyciężony wstręt do wzięcia jakiejkolwiek odpowiedzialności na siebie, miały za miastem mocną podporę. Za rogakami było gotowe rusztowanie dla *buntowników*. I któżby, proszę, chciał oddać głowę swoją w ręce kata za występek przeciwko potężnej Moskwie, którego niepoppełnił, — który popełniony przez innych *wcale się nie udał*? Taka była, bo inną być nie mogła, pierwsza myśl osób, które potém, gdy się ta scena cokolwiek rozwiłdniła, nazwano *arystokratami*, a które niebędąc nimi z prawa w narodzie kochającym od wieków równość w jednym stanie, w stanie szlacheckim, przybrały jednak, jakby się do zarzutu publicznego nakłaniać chciały, wejżnienie, postawę arystokratyczną. Prócz tego znajdowała się w stolicy, jako miejscu centralnem krajowej administracyi rozgałężona hierarchia, niemal *kasta* urzędników. Tych pozycya w obec powstania była jeszcze wątpliwsza. Wierni, mogli być pewni nagrody. Neutralnym nawet uśmiewały się z za rogatek te same co pierwój, jeżeli nie pomnożone względy. Nakoniec nadzieja włożenia na karki nasze cięższego jeszcze jarzma czyliż nie pokrępiła szczególnież tych co je sami na współrodaków ukuć dopomogli obcemu absolutyzmowi, — a którzy pewni byli, że pierwsi padną ofiarą powszechnego oburzenia, jeżeliby insurrekcyja wzięła górę? W tę klasę wmieścić należy jawnych słuźalców Moskwy na szczęście nie licznych, i całą tajną policyą, niezmiernie liczną. Zresztą powstaniu tak mało obiecującemu nie mogły żadną miarą sprzyjać wielkie miejskie majątki, spekulacye handlowe i przemysłowe, bo to wiedzieć powinniśmy, że niemasz na świecie tak złęgo porządku politycznego, z którymby się inte-

resa tego gatunku bliżej, dalej związać, a z czasem bardzo ściśle pobratać nie umiały.

Pośród tych tak różnych żywiołów kontrrewolucyjnych, jedna tylko okoliczność ratowała powstanie: brak determinacyi u W. księcia. To, nie co innego, dało powstaniu czas i miejsce do dalszego zawodu. Konstanty postanowił nie mięszać się do niczego. Czy przez obludę, żeby temu co w jego mniemaniu prowadziło naród do pewnej zguby, co Moskwie nastęrczało najlepszą sposobność położenia końca naszej exystencyi konstytucyjnej, pozwolić się rozszerzyć, dojrzyć, czyli też, żeby pokryć nieudolność swoją wzięcia jakiejś mężkiej rady w tém zdarzeniu, puścił on o sobie wieść: że tę rzecz poczytuje tylko za kłótnią między Polakami. Z téj opinii wyniknęły ważne skutki. Ztąd bierze początek wpływ Lubeckiego. Gdy z jednej strony insurrekcyja nie czyni dalszego postępu, a z drugiej carewicz nie przeciwko niej nie przedsięwzięje, rząd królestwa naturalnie uchwycił tę chwilę, i wystąpił na scenę.

Zaraz po rozpoczęciu akcyi w mieście, jeden z adjutantów W. księcia, Władysław Zamojski, *podporucznik* z pułku gwardyi strzelców konnych, stał się, dość szczerólnym sposobem, pośrednikiem między nim i radą administracyjną. Zamojski nie miał tego dnia służby w Belwederze: był w mieście; przypadkiem około godziny 9. dowiaduje się od Bezobrazowa także adjutanta W. księcia o napadzie na Belweder. Gdy mu Bezobrazow przedłożył, że obowiązek służby i honoru wojskowego wyciąga po nim, ażeby się udał do carewicza, wsiadł zaraz na konia, spotkał przed giełdą Stanisława Potockiego, oświadczył mu, że jedzie do W. księcia, i zapytał co mu ma powiedzieć w jego imieniu o stanie rzeczy w mieście? „Powiedz mu odemnie — rzekł Potocki, — że jeżeli chce uspokoić zamieszanie, niechaj do tego użyje wojska moskiewskiego, szczególnie kawaleryi, bo na wojsko pol-

skie niema co rachować.“ Zamojski zastał W. księcia przechadzającego się w alejach; dopełniając zlecenia Potockiego powtórzył co od niego słyszał: „że to zamięszanie tylko kawaleryą uspokoić można.“ — „Niemam już wojska“ — zawołał Konstanty, chociaż po prawej i lewej stronie stały rozwinięte szwadrony kirysyerów i ułanów, gotowe na każde jego skinienie. Zamojski spojrział na tę jazdę, jakby chciał dać do zrozumienia W. księciu, że ma jeszcze siłę w ręku, na co rzekł Konstanty: „to są Moskale, a ja nie chcę się mięszać do tego, co poszło od Polaków; *je ne m'en mêle pas* — mówił dalej — *que les Polonais s'arrangent; c'est leur affaire. On verra maintenant, s'ils sont dignes des bienfaits qu'ils ont reçus, et si je n'ai pas eu toujours raison de les traiter en rebelles.*“ Obróciwszy się następnie do Kurnatowskiego i Krasińskiego, dodał: — „Oto są Polacy — tych użyć można — Kurnatowski *allez en ville avec les chasseurs.*“

Po téj rozmowie Konstanty dał rozkaz Zamojskiemu, żeby jechał do miasta po wiadomości dokładniejsze o położeniu i sile insurrekcyi, mianowicie o oddziałach wojska, które na jój czele stać miały, gdyż poprzednim doniesieniom w tej mierze nie zupełnie wierzył. Zamojski, którego czynność téj nocy i dni następnych, dotąd mało komu znana, silnie wpłynęła w obrót początkowy publicznego interessu, udał się ztąd wprost do ks. Adama Czartoryskiego, z nowiną prawdziwie nadzwyczajną, że rzecz, którą przed chwilą jeszcze miał za straconą, w której pomyślny skutek i Czartoryski (z wielu pobudek) nie wierzył, przybiera wcale inną postać, wypływającą z roli jaką carewicz w tém wydarzeniu odegrać przedsięwziął. Rewolucya była dokonana, bo W. książę nie kładł jój żadnej zapory: to zaprzeczeniu nie ulegało, to Zamojski doskonale zrozumiał. Najbliższy sens tych słów *que les Polonais s'arrangent* tłumaczył on ks. Czartoryskiemu

w ten sposób: że ztąd wynika dla rządu obowiązek wstrzymania dalszego rozlewu krwi a dla niego (Czartoryskiego) obowiązek udzielenia wsparcia rządowi zaufaniem jakie sobie zjednał w narodzie. „Niewiemy, jaka jest rozciągłość tego ruchu — tak się wyrażał — dotąd z głosów powstania jedno tylko przebija się nazwisko *Chłopińskiego*, o którym wiemy z pewnością, że jest nietylko obcy, ale nawet niechętny wybuchowi; W. książę nie chce się mieszać do niczego; w tem więc położeniu niewypada ludziom takiego jak książę znaczenia pozostać obojętnymi świadkami wypadków, które pociągną za sobą ważne dla kraju skutki.“ Czartoryski był członkiem rady administracyjnej od utworzenia królestwa, aczkolwiek od lat wielu zaniedbał uczęszczać na jęj posiedzenia. Wychodząc z tego punktu podaje mu Zamojski myśl *zebrania rady administracyjnej*. „Trzeba spróbować“ — mówił — „czy głos *rady* połączony z głosem księcia nie będzie wysłuchany od narodu. Jeżeli wystąpi albo władza rewolucyjna, albo człowiek rewolucyjny, tém samém działanie rady zostanie bez skutku; a tym czasem jest wielkie podobieństwo, że przy nieokazywaniu się i bezczynności ludzi rewolucyjnych dosyć będzie byle jakiego aktu, czyli druku, wydanego pod wpływem już zaszłych wypadków, żeby wszystkich Polaków przywieść natychmiast do jedności.“

Ta dziwna sprawa miała w przeznaczeniu swoim, aby ją podporucznicy zaczynali i narażali na największe niebezpieczeństwo brakiem nowego rządu, — ale zarazem, ażeby jeden z podporuczników, którego Wielki książę wcale po co innego posłał do miasta, wymierzał na nią przez wprowadzanie, przez dźwignienie stariej władzy, zamach daleko silniejszy w skutku, aniżeli to sobie mógł wyobrażać, gdy mu przyszła ta myśl szczególna. Dawać rządowi Mikołaja taką w tój chwili podporę, byłoto obracać przeciwko powstaniu innie poważane w kraju.

Trafiła ta propozycja do przekonania księcia Czartoryskiego. W jego imieniu wezwał Zamojski Sobolewskiego, żeby bezzwłocznie zaprosił na posiedzenie rady członków rządu; w tym samym celu pospieszył on i do ministra skarbu. Lubecki wiedział już, że W. książę stał za miastem na czele jazdy. Gdy mu doniesiono, że powstańcy nieustanawiali nowego rządu, — (o co się ustawicznie dopytywał) — z początku niechciał temu wierzyć bo tego jako polityk szukający we wszystkim, nawet w zamieszaniu pewnego związku, loiki, niepojmował, a potem rzekł; „jeżeli tak, to temu *można i trzeba* zaradzić.“ Gustaw Małachowski, który zaraz po pierwszych wystrzałach udał się z kilku innymi członkami komisji umorzenia długu krajowego do banku w celu zasłaniania téj instytucji powagą reprezentacyjną, przekładał Lubeckiemu, podobnie jak Zamojski Czartoryskiemu „potrzebę zwołania rady administracyjnej;“ nadto, aby rada pośród tych okoliczności skuteczniej działać mogła, wskazywał osoby, w kraju więziotóść mające, które do jój grona przypuścić należało, — środek niebezpieczny, nastęrczony, być może, częścią z obawy aby się ruch uliczny w krwawą niezamienił anarchią, częścią dla tego, żeby insurrekcyja opamiętawszy się żadnego rządu z siebie wyprowadzić nie mogła. W jednym przeto czasie, we dwóch punktach, z równym skutkiem władzę egzystującą rzeźwiono, — *odnawiano*. Gdy przybył Zamojski z zaproszeniem od ks. Czartoryskiego, znalazł już w Lubeckim wszelką gotowość do rozpoczęcia rządowej czynności. Wyrazy carewicza, „że Polacy sami powinni załatwić tę sprawę,“ utwierdziły go tylko w tém przedsięwzięciu. Z banku pojechał natychmiast Lubecki do pałacu Branickich, mieszkania Sobolewskiego, prezydującego w radzie, gdzie wezwani od niego Pac, Radziwiłł, Kochanowski i Niemcewicz, po północy przybyć nieomieszkali. Popularność tych ludzi pozwala odetchnąć rządowi. Zabezpieczała go

najpierw przed natarczywością opinii. Zrodziła w nim przekonanie, że się jeszcze utrzymać może. Trzeba było od czegoś zacząć; Lubecki chcąc tak nadzwyczajnemu w nowym składzie posiedzeniu rady administracyjnej nadać początek niejako urzędowy, a raczej chcąc inicjatywę pod tym względem wyprowadzić wprost z Belwederu, jeżeli nie z rozkazu, to przynajmniej z dopuszczenia brata cesarskiego, wezwał Zamojskiego, aby wyrazi wielk. księcia zlecające samym Polakom staranie około przywrócenia porządku położył za wstęp do sessyi. Zamojski te wyrazy podyktował do protokołu, dodał wszelako, że rada administracyjna, jeżeli zechce, może sama przekona się o usposobieniu W. księcia przez wysłanie do niego delegacyi.

Tę myśl przyjęto; rada wyprawiła do alejów Czartoryskiego i Lubeckiego. Zamojski pospieszył uprzedzić o tem W. księcia. „Czegóż oni chcą odemnie? zapytywał Konstanty; ja niemam im nic do rozkazania, do niczego ich nieupoważniam!“ Gdy przybyli Czartoryski i Lubecki mówił im to samo co pierwój Zamojskiemu, że się do niczego nie mięsza, że Polacy to sami załatwić mają. „*Je n'autorise rien, je ne me mêle de rien, — laissez-moi tranquille.*“ Dość ostro wymawiał potem Lubeckiemu monopolija i fiskalizm, zaś księciu Czartoryskiemu kuratoryą, wileński uniwersytet, młodzież i sąd sejmowy, jakoby to tylko zrządziło rewolucyą. Przytem dawniejsze ponawiał oświadczenie, że się do niczego nie mięsza i że to wszystko uważa jako wypadek nieobchodzący go bynajmniej, za który sami tylko Polacy odpowiadać będą. Wiele razy delegowani, (a szczególnie Lubecki) naprowadzali go na myśl ukrócenia rozruchu siłą, wymawiał się od tego najuporczywiej. Wtedy nakoniec minister skarbu z położenia swego uznał za rzecz potrzebną powiedzieć Wielkiemu księciu: „że ponieważ on, który ma siłę w ręku i upoważnienie do działania

w podobnem zdarzeniu, od wszystkiego się uchyla, radzie administracyjnej *bezbronnej*, nic innego niepozostaje tylko dla ocalenia miasta porozumieć się z burzą*), która jego spokojność zakłóciła, a która je mogła obrócić w perzynę.

Delegowani wrócili od W. księcia bez skutku. Minister skarbu widząc, że Konstanty niema odwagi wtargnąć do miasta (coby było niewątpliwie ośmieliło do wspólnego działania dwa pułki piechoty moskiewskiej stojące pod bronią w północnej części Warszawy) postanowił przywrócić spokojność innym sposobem, daleko niebezpieczniejszym dla powstania. Do rady administracyjnej weszli ludzie mający zaufanie publiczne. Rząd ocalał — był *wskrzeszony*. Pierwszem tedy staraniem Lubeckiego było uwiadomić o tém mieszkańców stolicy. W tym celu między godziną drugą i trzecią po północy układa akt imieniem *Najjaśniejszego* Mikołaja, zawierający, [że „rada administracyjna zważywszy nagłość obecnych okoliczności, postanowiła wezwać i niniejszém wzywa do zasiadania w gronie swoim, i wspólnego z nią działania księcia Adama Czartoryskiego senatora wojewodę, księcia Michała Radziwiłła senatora wojewodę, Michała Kochanowskiego senatora kasztelana, Ludwika Paca senatora kasztelana, Juliana Ursyna Niemcewicza sekretarza senatu i generała Józefa Chłopickiego — zastęp, w nniemaniu ministra skarbu niezłomny. Reskrypt ten podpisali Sobolewski i Lubecki. Rząd w nowym składzie zastanawiał się potém, w jakimby sposobie przemówić do rewolucyi. Lubecki posiadał nieograniczone zaufanie nowych członków; mało kto wątpił o jego patryotyzmie od czasu sądu sejmowego; jakże o tém powątpiewać mieli Czartoryski, Kochanowski, Pac i Niemcewicz? W tej stanowczej chwili udało mu się wystawianiem niepodobieństwa osiągnięcia jakiegokolwiek skutku przez zgiełk samemu sobie zоста-

*) De composer avec le mouvement qui s'opere dans la ville.

wiony, wystawianiem okropnych konsekwencyj, na jakieby kraj przezeń został narazony, skłonić te osoby do podpisu odezwy, której treścią prawdziwą było: „szubienica dla wicherzycieli publicznej spokojności.“ — „Polacy! — tak się wyrażała nowa rada administracyjna — równie smutne, jak niespodziewane wypadki wczorajszego wieczora i nocy, spowodowały rząd do przybrania do grona swego obywateli z zasług swych znanych, i do odezwania się do was. Najjaśniejszy W. książę cesarzewicz wojском rossyjskim wszelkiego działania wzbronił: gdyż rozdwojone umysły Polaków, Polacy sami skojarzyć powinni. Czy Polak we krwi bratniej ma broczyć dłoń swoją? Chcieliżbyście dać światu widok największego dla kraju nieszczęścia, domowej niezgody? Własnem umiarkowaniem jedynie ocalić się możecie od pogrążenia się w przepaści, nad którą stoicie! *Wróćcie zatem do porządku i spokojności*; a wszelkie uniesienia niech przeminają z nocą, która je pokrywała. Pamiętajcie na przyszłość drogiej, a tylu nieszczęściami skołatanęj ojczyzny; oddalcie wszystko coby mogło narazić nawet samo jej istnienie. Do nas będzie należało dopełnić powinności naszój w zapewnieniu bezpieczeństwa ogólnego, w poszanowaniu praw, i konstytucyjnych swobód krajowych.“ Prócz Sobolewskiego i Lubeckiego nikt z członków dawnego składu rady administracyjnej nie położył swego podpisu na téj proklamacyi. Nie było to dziełem przypadku. Im wyraźniej oświadczał się rząd przeciwko powstaniu, tém mocniej czuł potrzebę uchylecia z widoku ludzi pogardzanych i znieawidzonych, naprzykład Rautenztraucha, Grabowskiego, Kosseckiego. Część tylko rady nieco popularniejszą zaryzykował: Sobolewskiego i Lubeckiego, a głównie zastawiał się Czartoryskim, Radziwiłłem, Kochanowskim, Pacem i Niemcewiczem, ażeby się zdawało, że oni większością po zawiązaniu się w nową magistraturę powyższą odezwę ułożyli.

Jenerał Chłopicki powołany do zasiadania w nowym rządzie nie podpisał tej proklamacji, bo go nie było, — bo go nikt znaleźć nie mógł. Rewolucya zastała go w teatrze *Rozmaitości*; ztąd udał się zaraz do pałacu prymasowskiego, gdzie w pomieszkaniu jednego z urzędników komissji wojny pułkownika Sobieskiego, przesiadywał sekretnie resztę nocy, cały przejęty obawą, żeby go który oddział powstańców z tego ustronia nie wyciągnął, i gwałtem na czele swoim nie postawił. Lud i wojsko od samego początku obwoływało go naczelnikiem; Chłopickiego mniemało widzieć, poznawać w każdym jeźdźcu, podobnym do niego z wzrostu, przebiegającym ulicę. „Chłopicki dowodzi pod arsenałem“ — mówili ci, co się pod arsenałem nie znajdowali. Pod arsenałem mniemano, że jest na krakowskiem przedmieściu, albo na saskim placu. Wielu mówiło, że go widziało. Wszędy ta bajka biegła, i wszędzie podnosiła ducha żołnierzy. Lecz ten naturalny, tysięcznymi okrzykami wzywany wódz rewolucji, nie miał żadnego w sprawie narodowej zaufania. Poczytywał ją za zgubioną wprzód jeszcze nim się zaczęła; potem od razu znieawidził entuzjazm, który wzniecało jego imię. Lubecki przysłuchując się pilnie wszystkim odgłosom powstania, zbierając wszystkie wieści, pojął natychmiast, jak wiele, jak niezmiernie wiele zależało mu na tém żeby się z nim mógł widzieć, i mówić w pierwszej zaraz chwili. Jeszcze przed północą kazał go szukać, wysyłał do jego pomieszkania, nawet do domów, gdzie uczęszczał, różne osoby, — między innymi Krysińskiego, mecenasa. Rada administracyjna w nowym składzie starała się go wynaleść po północy, i nad rankiem; nareszcie gdy nikt się nie mógł wywiedzieć, gdzie przebywa, kazała drukować swą pierwszą odezwę przeciwko powstaniu bez jego podpisu, zawiadamiając tylko publiczność, że generała Chłopickiego przybrała do swego grona.

Noc upływała na tych czynnościach. Ranek mgłą pokryty zastał dwie rzeczy oddzielne, obrócone już przeciwko sobie: rząd i powstanie; rząd wzmocniony kredytem ludzi bardzo popularnych, wyraźnie oświadczających się przeciwko zaszłym wypadkom, powstanie pod arsenałem tylko skoncentrowane i obronne, w innych punktach mniej więcej rozsypane, wszędzie pełne ducha. Uczniowie uniwersytetu w liczbie prawie tysiąca, pod dowództwem profesora Lacha Szyrmy, zaczęli się zbierać jeszcze przededniem. Miły to był widok dla ludu i wojska, któremu ta młodzież w owej chwili dawała potuchę, że nie samo jedno wzięło się do oręża. Akademicy rzeczywiście reprezentowali udział w powstaniu obywatelstwa głuchej jeszcze stolicy, — poniekąd i kraju całego. Szkoła aplikacyjna, uwolniona przez oddział podchorążych z zamknięcia, w którym ją przez całą noc trzymał komendant Sowiński, wybiegła także na ulicę, i poczęła zdzierać orły moskiewskie; za jej przykładem wszędzie te oznaki obcego jarzma odrywano. Po chwilowej przerwie znowu powstał ruch w całym mieście. Od świtu ucierało się pospólstwo z szasserami na Krakowskiem przedmieściu, i placu saskim. Tam około godziny 8. ruszyli sapersy pod dowództwem Majkowskiego, tudzież dwa działa Ekielskiego z placu Krasieńskich, i dwie kompanie 8. pułku, które po zejściu z rynku Starego miasta przez całą noc stały na dziedzińcu pałacu prymasowskiego. Ekielski odprzodkował działa na saskim placu, i parę razy dał ognia do oddziału strzelców kounnych gwardyi. Szassery zaraz uciekli, straciwszy kilku żołnierzy. Rekonesans powstańców pomknął się za nimi ku *Trzem krzyżom*. Sapersy sporządzili dwie barykady w tém miejscu, jedną od ulicy *Książęcej*, drugą przy *Brackiej*; zajęli potem plac przed gmachem dyrekcyi dróg i mostów, i drogę Jerozolimską, posyłając z jednej strony do Wisły z drugiej aż do forpoczt rossyjskich

gęste patrole. Wzmagala się pojedyncza ubijatyka i pukania. W tyle za stanowiskiem, które zajęła przednia straż insurrekcyi, gorszące zdarzenie miało miejsce na *Nowym świecie*. Pospólstwo przyływające w znacznych massach z Solca rzuciło się tu z częścią saperów odłączoną od batalionu na komisyją prowiancką moskiewską, i rozbiło ten magazyn. Było w nim do kilku milionów rubli: wynoszono srebro w worach, i assygnaty. Ale najwięcej korzystał z téj okazyi sam dozorca magazynu, Skrebicki, który kilka razy zajeżdżał karetą, wywożąc złoto, i co tylko mógł zabrać w papierach. Złupiono także kilka małych sklepów z żywnością i kilka szynków. Lecz tylko chwilę trwał ten rabunek. Oficerowie nadbiegli; kazali rozpędzić bagnetem łotrzące pospólstwo; dwóch czy trzech żołnierzy, którzy zamordowali oficera Piotrowskiego, usiłującego wstrzymać dalszy rozbój, ukarali śmiercią na miejscu; szkody zaś prywatnym poczynione nagradzali zrabowanemi pieniędzmi, których część (20,000 rubli assygnacyjnych) udało im się odebrać saperom.

W środku miasta ubezpieczało powstanie szczególnie plac i pałac Krasieńskich przeciwko moskiewskiej picchocie kompaniami czwartego pułku. Odprzodkowano jedno działo wzdłuż ulicy Śto-Jerskiej ku Muranowskiemu, drugie przy gmachu teatralnym na ulicę *Nowiniarską*. Te dwa działa asekurowali grenadyery gwardyi; reszta artyleryi zajmowała te same co w nocy stanowiska. Zmieniano tylko kompanie asekuracyjne. Nagle od ulicy *Gęsiej* gruchnęła wieść: że Moskale chcą wtargnąć do miasta. Rzeczywiście pułk gwardyi wołyńskiej wystąpił z swych koszar i pobocznych domków, które zajmował w nocy. Grenadyery 5. liniowego co żywo poskoczyli w tę stronę; pół batalionu wołyńskiego odstrzeliwało się ich tyralierom przez chwilę; poczem Moskale ruszyli dalej na plac broni, i tam połączyli się z gwardią litewską. Dwie kompanie 5. powzięły

natenczas śmiały zamiar: postąpiły same z dwoma działami naprzód, chcąc atakować obadwa pułki piechoty moskiewskiej na placu marsowym. Liczyły na pomoc grenadyerów Żymirskiego. Lecz w drodze oficer prowadzący działa uwiadamia te kompanie, że ma tylko dwa naboje, i udaremnia wyprawę. Na placu broni Żymirski w trudnym był położeniu, doznawał największych nieprzyjemności. Z jednej strony żołnierze, oficerowie grenadyerów gwardyi szemrali, obsypywali go zarzutami ledwie nie przekleństwami, że ich odwiódł od sprawy narodowej. Żymirski zapewniał ich słowem honoru „że jest równie dobrym Polakiem jak oni, że ich w żadnym przypadku na niesławę nie narazi.“ Z drugiej strony musiał się zastawiać niekarnością, nieposłuszeństwem tych samych oficerów i żołnierzy przed natarczywemi rozkazami to W. księcia, to Lewickiego, to nawet Rautenstraucha, którzy go znaglali, żeby z wojskiem wszedł do miasta, i bagnietami przywrócił porządek. Żymirski każdemu z nich inną dawał odpowiedź: W. księciu, że niezarecza za pomyślny skutek takiego kroku; Lewickiemu, że jako komendant miasta sam może stanąć na czele pułków rossyjskich i prowadzić je przeciwko powstańcom; Rautenstrauchowi, że do rządu w mieście należało stłumić rozruch i t. d. Niechcąc ani się połączyć z rewolucją, ani działać przeciwko niej, został na placu broni w tej dwuznacznej pozycji aż do nocy.

Lud strzelał na wiwat; pił wódkę Nowachowicza, częstował nią braci żołnierzy. Wojsko cierpliwie znosiło wszelkie trudy: nie miało żywności przez cały dzień i nie szemrało. Oficerowie dawali dowody największego poświęcenia dla ojczyzny; przemawiali do swych oddziałów, zaręczając, że generał Chłopicki, którego imie było we wszystkich uściech, we wszystkich sercach, niezawodnie obejmie naczelne dowództwo. Domy, sklepy były ciągle zamknięte. Obawa rabunku dręczyła stolicę. Zna-

lazło się wielu takich co ściągnawszy oręż z arsenału rozdzielało go między przyjaciół i służących, żeby się bronić w swem pomieszkaniu, niby w twierdzy jakiej. Wszystko zostawało jeszcze w niepewności; o prawdziwym stanie rzeczy nikt prócz rządu, który wiedział co Wielki książę myśli, nie miał i nie mógł mieć dokładnego wyobrażenia. Spiskowi nie wchodzili w żadną powszechniejszą radę z sobą; rozsypani po mieście, zdawali się mieć na uwadze tylko dalszą obronę przeciwko nieprzyjacielowi, groźniejszemu postawą jak duchem. Członkowie komisji umorzenia długu krajowego, jeden senator i posłowie, Maciej Wodzyński, Gustaw Małachowski, Władysław Ostrowski, Kalixt Morozewicz, i sekretarz Adolf Cichowski opieczętowawszy majątek publiczny w banku, stawiali go w odezwie wydanej z rana 30. Listopada „pod bezpośrednią opiekę ludu i wojska polskiego.“ Ten był pierwszy akt drukowany. Zaufanie to podobało się tłumom zebranych przed giełdą. Powstały zaraz okrzyki: „nie się złego nie zrobi — niech się nie boją — my tylko bić Moskala chcemy.“ Drugim aktem urzędowym była wiadomość o nowym składzie rady administracyjnej. Szybko rozrzucona, szczególnie między walczących na Krakowskiem przedmieściu, na saskim placu i dalej za *Trzema krzyżami* wstrzymała rozlew krwi bratniej. Lecz co dobrego z tej wiadomości wynikało, psuł trzeci akt urzędowy: owa proklamacya rady administracyjnej, którą także, w miarę jak wychodziła z pod prasy bankowej, rozdawano, odczytywano na głos i przylepiano na rogach ulic. Pismo to tak wyraźnie obrócone przeciwko insurrekcyi spotykał los zasłużony. Oficerowie rozdierali je i deptali nogami. Wszelako powiedzieć trzeba, że oburzenie wywołane słowy, najmniej trafiającemi w porę, miarkowały tu i owdzie nazwiska Czartoryskiego, Paca. Niemcewicza. Mało kto dociekał na razie rzetelnego sensu odezwy. Tłumaczono ją rozmaicie. Co w gruncie

zawierała? zrozumieli najlepiej tylko spiskowi — i zadrzeli! Z tądto wszczyna się gwałtowna w niektórych umysłach reakcyja. Dążność anti-insurrekcyjna wyszła na jaw. Dla kilku przynajmniej było rzeczą widoczną: iż rząd Mikołaja ostatniem drgnieniem swoim umiał nakłonić do kroku bardzo niebezpiecznego, do kroku w opinii sprzyśiężenia *występnego* nawet, ludzi, o których charakterze nikt dotąd nie wątpił, na których rachowano, którychby raczej widzieć chciano w powstaniu, a nie przeciwko niemu — na czele znienawidzonej, obcemu mocarstwu z duszą i z ciałem oddanej władzy. Lecz ruch się wzmaęał, wypadki postępowały, mgła rozkrywała armaty i kupy zbrojne: to jedno odciąęało baczność powszechniejszą od roztrząsania fatalnego dźwięku, ukutego w ćmie nocnej, wszczepiającego w niektóre umysły głębokie i czarne podejrzenia — otwierającego oczy na przyszłość tēj sprawy.

Rada administracyjna zebrana od 2. godziny po północy odbywała swe czynności w pałacu Branickich; miarkując z szerzących się za Chłopickim odgłosów, że na nim jednym wszystko w tēj chwili polega, mianowała go dowódcęą wojska. Nikt jednak nieumiał powiedzieć, gdzie się obraca ten mąż opinii. Co raz więcej osób przybywało do rady. Byłoto schronienie szczególnie dla tych co mieli przyczynę lękać się pospolitego wzburzenia. Wojskowi różnego stopnia przychodzili z oświadczeniem, że żołnierze się niecierpliwią, a lud szemrze, że jeżeli kto niestanie na czele, mogą ztąd wyniknąć najgorsze skutki. Niemcewicz odpowiadał w imieniu rady: „przez całą noc naprózno szukaliśmy Chłopickiego, ale *wpadł jak w wodę*.“ Rzeczywiście coraz natarczywiej dawała się czuć potrzeba naczelnej nad wojskiem komendy. Rada administracyjna usiłowaa nakłonić Paca, żeby ją objął pod niehytność Chłopickiego. Pac się od tego wymawiał. Po długich targach z radą administracyjną przyjął nakoniec dowództwo, z wyraźnem jednak zastrzeżeniem, „że

je tylko na dwadzieścia cztery godzin bierze“ — a nie do czasu, w którymby się ukazał Chłopicki, jak życzyli sobie Czartoryski, Niemcewicz i Lubecki. Jak niezasię-gano natenczas jeszcze w radzie administracyjnej gruntu w tem wszystkieni, co się działo, jaki nawet zamęt pa-nował w wyobrażeniach, pokazuje wniosek Niemcewicza (przyjęty przez radę) aby przydać Pacowi Rautenstraucha za *pomocnika*. Rautenstrauch oświadczał się z wielkimi dla ojczyzny chęciami; lecz pojmując lepiej swoje i rze-czy położenie postanowił nie wyjść na ulicę, nie być ni-czym w tej sprawie pomocnikiem, — i daleko lepiej zrobił, bo się tak schował, że go odtąd nie widziano w Warszawie. Lubecki zaprojektował wtedy przeniesienie rady administracyjnej do banku, częścią dla ubezpiecze-nia powagą rządu, krajowych funduszków, częścią téż, o czem nie wspominał, żeby miejsce władzy, która prze-mówiła do powstania w sposobie dla niego nienajzyczliwszym, i która może się już lękała skutków tego śmiałego kroku, zmienić, to jest: na chwilę przynajmniej usunąć z widoku. Pałac namiestnikowski, gdzie zwykle odbywały się po-siedzenia rady, mógł być napadnięty. Gmach giełdy strzeżony przez wojsko, licznych urzędników skarbu i wielu reprezentantów, bezpieczniejszym się wydawał. Posłano po eskortę wojskową dla przeprowadzenia rządu. Gdy ta przybyła, Pac i Wąsowicz mianowany szefem sztabu tymczasowego naczelnika, powsiadali na konie i ruszyli naprzód. Pac włożył czapkę czerwoną na znak odrodzo-niej swobody, a Wąsowicz francuską ładownicę z kam-panij napoleońskich; tuż za nimi postępowała pieszo cała rada administracyjna; za radą Kicki, Szydłowski, Czet-wertyński adjutant Paca, mnóstwo innych osób i żołnie-rze składających eskortę. Orszak ten, ponieważ sędziwy Niemcewicz nie mógł iść prędko, toczył się bardzo po-woli z Nowego świata przez plac saski, za każdym krokiem pomnażany coraz liczniejszymi tłumy, tak, że

ogon rządowych przenosił dotykał w tym przechodzie domu towarzystwa przyjaciół nauk, a głowa sięgała nowego miejsca władzy, giełdy. Krok ten rady administracyjnej sprawował skutki wbrew, jak sądzę, przeciwnemu zamierzonemu przezeń celowi. Zamiast umknąć władzę z przed oczu insurrekcyi, porywał ją więcej jeszcze na jaśnią. Przez to rada administracyjna nie weszła, lecz była wciągnięta w powstanie, które przed chwilą nazwała „smutnym wypadkiem.“

Niemcewicz stał za rękojmnię prawości w rządzie. Lud nie mógł się dostatecznie nacieszyć widokiem tego starca. „Kiedy tam jest Niemcewicz, to wszystko pójdzie dobrze.“ Jego białe włosy uważano za lepszy dowód co myśli rada administracyjna, niżeli jego własne słowa, któremi z balkonu nakłaniał do *pokoju* i zgody; niżeli nawet odezwę anti-insurrekcyjną rady, którą razem z nowo przybranemi członkami rządu podpisał. Taką to pośród pewnych okoliczności dzielność mając lata strawione w publicznych usługach! Taką dzielność miała pamięć Kościuszki. Pac przyprowadziwszy do banku radę administracyjną, objeżdżał potem stanowiska, które wojsko zajmowało, wszędy oznajmując, że Chłopicki niewątpliwie obejmie komendę, którą on nie jako wódz naczelny, ale tylko jako dawny generał tymczasowo, pod niebytność jego, sprawuje. Oczywiście przykrzyło się Pacowi zastępować nie tak Chłopickiego, jako raczej prawdziwszego w mniemaniu rady, wodza, który stał za rogatkami. W tym czasie (po południu) przybył do rządu generał Sierawski. Dziwne przygody trapiły w nocy tego zacnego Polaka, który pałał największą chęcią poświęcenia swych usług powstaniu, który — pierwszy z generałów naszych — nie wahał się ani momentu wyjść na ulicę, jak tylko działać zaczęto. Nieszczęściem trafił on na saskim placu na Siemiątkowskiego, Sałackiego, Małeckiego. Ci go nasamprzód łagodnemi wyrazami odwo-

dzili od uczestnictwa w tej sprawie, mówiąc, „że to jest fałszywa rewolucya“ o której przedtém w rzeczy samej różne biegały pogłoski, jakoby przez Kurnatowskiego, czy Roźnieckiego wzniecona być miała z natchnienia car-wicza celem wypróbowania ducha publicznego; a potem, gdy to niepomogło, gdy Sierawski wsiadał już na konia pod pozorem że jedzie uspokoić zamieszanie, a w istocie żeby tylko wyrwać się z ich ręką i stanąć na czele pierwszego lepszego oddziału powstańców, jakiby mu się spotkać zdarzyło, zatrzymywali go przemocą, wreszcie uwięzili w imieniu W. księcia. Ta była przyczyna nieczynności generała Sierawskiego w pierwszej chwili. Wszakże powetował on to nazajutrz i przez dni następne wzięciem się do rzeczy publicznej, okazując, iż wiek podeszły nie wyziębił w nim patryotycznego, prawie młodzieńczego zapалу. Rada administracyjna ofiarowała mu po powrocie Paca komendę; ale tej nie przyjął, mówiąc, „że jest między nami wojownik którego wszystkim dała poznać historia *Sucheta*, który jako wyższy stopniem sam zdoła położyć tamę intrygom coby w niwecz obracały i najdokładniejsze rozporządzenia jego“ (Sierawskiego). Rząd zbudowany tą szlachetną bezinteresownością mianował go gubernatorem miasta. W tym charakterze przebiegał Sierawski ulice Warszawy, przemawiał do żołnierzy, ukracał nieład i czynił potrzebne przygotowania do odporu na przypadek, jeżeliby W. książę próbował wtargnąć do miasta.

Tegoż dnia rada administracyjna powołała na prezydenta miasta Węgrzeckiego, na wiceprezydenta Bolestę. Obadwa rozpoczęli natychmiast urządowanie swoje na ratuszu. Powoli odrastały tedy różne części administracji, różne dykasterya w powstaniu. Nad wieczorem Gustaw Małachowski pierwszy podał rządowi myśl utworzenia *gwardyi narodowej*. Rada przyjęła projekt, lecz odrzuciła nazwisko, jako przypominające Paryż i Brukselę

Lubecki wnosił natomiast *straż bezpieczeństwa* — wyraz dwuwylądne mający znaczenie. Straż bezpieczeństwa mogła służyć równie przeciwko insurrekcyi jak przeciwko zewnętrznemu nieprzyjacielowi. Ostatnie o niej mniemanie dałoby się z łatwością rozszerzyć w mieście między powstańcami, pierwsze za miastem, w obozie W. księcia, a potem na wszelki wypadek i w Petersburgu. Tak myślała rada administracyjna i przyjęła nazwisko *straży bezpieczeństwa miasta stołecznego Warszawy*. Pierwszym jej naczelnikiem i organizatorem mianował rząd Piotra Łubieńskiego, który był dowódcą gwardyi narodowej, tak jak Węgrzecki prezydentem miasta, za księstwa warszawskiego. Potrzebowano tylko nazwisk odnawiających pamięć lepszych czasów i instytucyj — nie rzeczy.

Przenieśmy się teraz do obozu carewicza. Konstanty przyzwyczajony od lat kilkunastu odbierać we dnie i w nocy dokładne doniesienia o każdym choćby najmniej znaczącym wypadku, o najdrobniejszym szczególe, znalazł się nagle w najważniejszém wydarzeniu swego panowania za sferą całego ruchu stolicy, bez raportów, bez doniesień, bez tajnej policyi, i to go więcej bolało, niżeli upadek nieograniczonej władzy, niżeli krzywda osobista, którą mu Polacy, jak mówił, wyrządzali. Powstanie w tém mieście, które tak silnie i tak długo trzymał w swych szponach, zaostrzało niezmiernie jego ciekawość. Z polskich adjutantów jednego tylko Zamojskiego mógł posyłać do Warszawy, bo Turno patrolował z szasserami, Trębicki nie mógłby się tam pokazać, a Rossyanie Dżakow, Gogel, Gresser byli wzięci albo ranni. Lecz Zamojski niechciał nawet w opinii W. księcia przybierać charakteru podejrzanego w dalszych stosunkach między nim i powstańcami. Poprosto niechciał być *szpiegiem*, i starał się dać uczuć W. księciu, „że jeżeli pojedzie do miasta to już nie inaczej tylko jako dzielący sprawę rodaków, że honor wzbrania mu udawać się tam w innéj

myśli; zaś jeżeliby Wielki książę niezyczył sobie, aby w tym sposobie odbywał dalsze przejażdżki, może go zatrzymać przy sobie.“ Ciekawość przemagała u Konstantego wszelkie inne względy; kazał przeto jechać Zamojskiemu dając mu do zrozumienia, że może myśleć jak mu się podoba byle mu tylko najwięcej i najdokładniejszych dostarczył wiadomości.

Ten adjutant carewicza korzystając z sposobności, która mu się przypadkiem wydarzała, stawiał kroki polityczne na scenie nowój równie dla niego jak dla Wielkiego księcia. Wybiegał do miasta po nowiny, wracał *z propozycjami*, zamieniając tym sposobem służbę adjutanta na rolę negocyatora, parlamentarza. Najpierwej chciał *pojednać* Polaków między sobą, i sądził, że tego dokaże za pomocą rady administracyjnej. Rzeczywiście akt téj rady powołujący nowe osoby do rządu rozlew krwi zatrzymał. Potem chciał wszystkich razem Polaków pogodzić z Konstantym; a zatem niedopuszczyć, żeby rzeczy doszły do *kresu* po za którym nic innego nieopatrzał prócz ostatecznej ruiny kraju. Cała ta czynność w wysokim stopniu kontrrewolucyjna, wbrew przeciwna zamiarom powstania, prowadzona była bardzo zręcznie, co większa z dobrą wiarą, — bo Zamojski w przysiężeniu niemiał żadnego udziału, bo rewolucją przed jój wybuchnieniem poczytywał za największe nieszczęście, i niewierzył w jój skutki szczęśliwe po wybuchnieniu. Rząd, który powinien był runąć od pierwszych wystrzałów, od pierwszych okrzyków *do broni*, rząd przeciwko któremu (albowiem bezpośrednio przyczyny rewolucyi są zawsze i wszędzie tylko *lokalne*) miasto powstało, exystował, wchodził w nowy zawód, i miał już w sobie dużo kredytu, powiększój części za sprawą tego młodego oficera, — krewnego księcia Czartoryskiego. Teraz nowa nastęrczała się zagadka. Szło oto: jakimby sposobem, gdy rewolucya według wszelkiego podobieństwa do prawdy

mogła się dzielniej rozwinąć, byt rady administracyjnej dźwignionej, odbudowanej w środku między powstaniem i W. ks. przedłużyć? To jest: jakimby sposobem zasłonić ją przed *spodziewaną* natarczywością rewolucjonistów, którzy zaczęli powstanie, mieli broń w ręku, i widząc że W. książę nic przeciwko nim nie przedsięwzię, mogli nakoniec wyjść z dotychczasowej bezczynności swojej? Zamojski upatrzył do tego jedyny środek, przynoszący wiele zaszczytu jego przenikliwości. Powróciwszy z miasta do alejów usiłuje nasamprzód nakłonić Schmidta konsula pruskiego, który od północy znajdował się przy W. księciu (którego kredyt ciągle się pomnażał w Belwederze od rewolucyi lipcowej, nawet z uszczerbkiem Nesselrodego) ażeby użył całego wpływu swego, i wystawił Wielkiemu księciu, „że ci ludzie co są teraz u steru mogliby jeszcze zapobiedz, przez zyskanie ważnych dla kraju korzyści, wielkim dalszym konsekwencyom tego ruchu; wszakże skoro W. książę nieudzieli im z swój strony żadnej pomocy, niepochybnie bieg wypadków porwie ich z sobą i zetrze; albowiem rewolucya postępuje i za chwilę wzrośnie do ogromu, któremu nikt sprostać nie zdoła — *za chwilę może nikt nie potrafi zachować tego kraju cesarzowi.*“ Na zapytanie konsula pruskiego: „co ma tedy poradzić W. księciu?“ odpowiedział Zamojski: „że teraz tylko słowo *niepodległość*, wyrzeczone przez Radę, za pozwoleniem W. księcia, może się stać zasadą, z której wychodząc Rada administracyjna znalazłaby moc dostateczną do dalszego działania; że bez tego jój władza za moment będzie zbyt słaba do panowania nad okolicznościami, — a tego kroku Rada administracyjna nie zrobi jeżeli nie uczuje że go Wielki książę uważać będzie za krok konieczny i niezbędny, za środek położenia tamy dalszemu biegowi rewolucyi.“

Schmidt podjął się to przełożyć W. księciu, którego główna kwatera była natenczas w małym domku straży

celnej przy rogatekch mokotowskich. Po chwili wrócił z tego domku i oświadczył, że Wielki książę życzy sobie usłyszeć to wszystko z ust Zamojskiego. Miała wtedy miejsce zabawna scena, rozmowa blisko interesująca powstanie, malująca dziwny, oryginalny charakter Konstantego, a dziwniejsze jeszcze bezwątpienia i oryginalniejsze położenie ogólne sprawy. Zamojski wyrażał się dobitnie dobierając jednak słów najdelikatniejszych: „że oburzenie jest powszechne i silne — z niego wyszła rewolucya — bezczynność Wielk. księcia pozwala się jój rozwijać, — a dalsza bezczynność doprowadzi rzeczy do stanu, którym nikt zarządzać niepotrafi.“ Obracając potem wzgląd ku osobom, które stanęły u steru, mówił: „ich powaga w kraju jest wielka, a charaktery szlachetne, — są to ludzie rozważni jak mężowie stanu, a nie wyłącznie uniesieniem tylko kierowani, — teraz więc wszystko na tem zależy, żeby nie dać upaść téj powadze, żeby utrzymać tę osoby na punkcie, który zajęły, bo jeżeli wywróci je potok rewolucyjny, dzisiaj jeszcze obaczy Wielki książę na ich miejscu u steru wcale innych ludzi, o których nigdy nie słyshał, których exageracya doprowadzi to poruszenie do ostateczności, do zupełnego zerwania.“ — *Eh bien que voulez vous donc que j'autorise?* przerwał mu Wielki książę. „Dać poznać radzie administracyjnój jednym słowem, (mówił dalej Zamojski), że WCMość ufasz, iż co tylko rada zrobi to zrobi dla koniecznej tylko potrzeby wpływającej z wypadków, nie zaś jakoby sama dobrowolnie stawała na czele ruchu, a tym pierwszym niezbędnym krokiem rady jest dzisiaj ogłoszenie niepodległości.“ Jakożkolwiek Schmidt pierwój to w treści opowiedział W. księciu, wszelako to słowo „niepodległość“ sprawiło na umyśle jego takie prawdziwe czy udane wrażenie, że się pohamować nie mógł i zawołał z największą gwałtownością: „*Comment! Vous osez m'insulter aussi!*“ Zamojski w tych wycieczkach z obozu do miasta i z miasta do obozu narażał kilka-

krotnie swe życie dla W. księcia; w nocy, i z rana strzelano do niego; tu więc niespodzianie w ten sposób ofuknięty, nie mógł także powściągnąć swjej żywości i rzekł: „*Vous voila Monseigneur Vous mefiant toujours de gens du bien et ne donnant votre confiance q'ua ceux qui ne le meritent pas.*“ Zarzuty tego rodzaju i pierwój od cesarza Aleksandra i potem od wszystkich co mu dobrze życzyli często spotykały Konstantego; zresztą ponieważ było w naturze tego człowieka, że kto tylko stawiał mu się silnie przed tym na chwile przynajmniej zawsze ustępował, uznając w nim jakąś moc moralną przeto i w tém zdarzeniu nagły zwrot, który Zamojski nadał rozmowie zamiast bardziej rozgniewać W. księcia, uczynił go tylko powolniejszym. Kazał on dalej mówić swemu adjutantowi i zapytał: co rozumie przez niepodległość? Zamojski tłumaczył się obszerniej i natarczywiej: „wyraz *niepodległość* nie pociąga za sobą nieposłuszeństwa; nie jest to zerwanie stosunków z carstwem, znaczy to tylko, że naród sam chce zatrudniać się swemi interessami.“ Przypomniawszy sobie następnie obrót dany temu wyrażeniu w raporcie prezesa sądu sejmowego, odwoływał się do słów Aleksandra; ale najmocniej uderzał w to: „że tylko ten jeden wyraz naród teraz *zrozumie*, że tylko przez ten jeden wyraz rada administracyjna utrzymać zdoła swe stanowisko wśród ruchu biorącego górę, że tylko pod tą firmą zdoła stworzyć położenie rzeczy takie, iżby ztąd dalsze *nienaprawione* zło nie wyniknęło.“

Te argumentacye były daremne. Wielki książę to tylko pojmował, że się do niczego mięszać niepowinien, i odmawiał statecznie swego upoważnienia. „To być nie może“ powtarzał ciągle — *c'est la guerre, c'est la revolution.*“ Potem w nowym paroksyzmie ciekawości rzekł do Zamojskiego: *pouvez vous aller en ville?* — Mogę bezwątpienia i uczynię to wiele razy WCMość rozkażesz, chociaż niewiem czy powrócę, bo mniejsza o to, że strze-

lają do mnie na drodze, ale mnie mogą zatrzymać“ — *Allez en ville.* — „Lecz cóż powiem radzie? — o jedno tylko słowo proszę WCMości.“ — *Allez en ville et dites et faites ce que vous voudrez, mais rien en mon nom — je ne vous autorise à rien.*“ — „To przynajmniej pozwól mi WCMość powtórzyć tę rozmowę z sobą.“ — *Faites ce que vous voudrez, mais allez en ville.* —

Do czego nie udało się Zamojskiemu naprzód zyskać upoważnienie, na to spodziewał się przynajmniej wyjednać potwierdzenie W. księcia, jeźliby przyszło do skutku i bez jego upoważnienia. W tej myśli pospieszył do rady administracyjnej, już urzędującej w gmachu bankowym i zdał przed nią sprawę z powyższej rozmowy z W. księciem. Lecz Lubecki, którego opinia w radzie przeważała, daleki był od przyjęcia podobnego projektu. Zabrawł ów głos w imieniu obecnych kolegów po wysłuchaniu tej relacji i rzekł: „Rada administracyjna nie dzieli opinii p. Zamojskiego, jakoby dla dalszego utrzymania się na swoim miejscu potrzebowała ogłosić niepodległość kraju; owszem rada oświadcza przez niego W. księciu, że w koncessjach jakichby nagłe wymagały okoliczności nigdy nieprzestąpi granicy, którą jęj zakreśliła nazwisko cesarza i króla położone na czele rządowych obwieszczeń. Rada administracyjna nie może czynić tej propozycji W. księciu; nie może brać na siebie takiej odpowiedzialności.“ Potem dodał w obec całego milczącego składu: „winniśmy jednak oświadczyć tu z urzędu podziękowanie nasze p. Zamojskiemu za jego staranność w naprowadzeniu W. księcia na myśl, że rada administracyjna tylko takim *środkiem* dalszy swój byt utrzymać zdoła; ponieważ my niewystępując z aktem tak rewolucyjnym, nie stawiamy tém samém W. księcia w koniecznej potrzebie udzielenia mu swęj sankcyi; a zatém pokażemy się umiarkowanymi i wpoimy w niego nowe przekonanie o zbawienności tego wszystkiego cośmy dotąd zdziałali.“

Duch rządu wyrażał się temi słowy Lubeckiego. Imię cesarza i króla miało kierować jego dalszemi krokami; coby zaś przechodziło tę granicę już było wyraźną *rebelią*, buntem, w którym Lubecki i jego *nowi* koledzy żadnego udziału mieć nie chcieli. Oznaczmy tu bliżej politykę ministra skarbu. Żeby ją dobrze zrozumieć potrzeba wiedzieć okoliczność następującą. Na dwa czy trzy lata przed rewolucją zaczął być Lubecki poruszać w Petersburgu materyą rozszerzenia administracyi królestwa polskiego do ziem zabranych. Nigdy on niepojmował bytu Polski udzielnego, bez związku z cesarstwem, bez wspólnego z nióm berła, nawet bez *uległości* w stosunku z tém państwem. Pojmował tylko jedną rzecz której jako minister, jako administrator a szczególniej jako człowiek ambitny i czynny żywo pragnął: aby ziemie zabrane, Litwa i Ruś wespół z królestwem polskiem zostawały we względzie administracyjnym *pod jego zarządem*, to jest aby temi samemi podatkami, tym samym fiskalizmem, temi samemi monopoliami, które wymyślał dla królestwa, mógł obłożyć i gubernie polskie. Rzecz naturalna, że wołał panować nad trzynastu milionami Polaków, jak nad czterema tylko. Chciał tedy nie większej Polski, lecz rozciąglejszego działu administracyjnego *dla siebie* w systemie Moskwy, rozleglejszej sfery, obszerniejszego zakresu. Jakich środków używał w Petersburgu do osiągnięcia tego celu, nie wiem; zresztą łatwo je sobie wyobrazić możemy: wystawił zapewne niegodziwą tych ziem administracyą, obiecywał, jeżeliby pod jego zarząd przeszły, większe dla carstwa dochody, porównywał *kwitnący stan królestwa*, ten widoczny tak wysoko oszacowany rezultat jego starań i talentów, z upadkiem rolnictwa, z brakiem wszelkiego przemysłu i handlu, w ogólności z opłakanym stanem tych gubernii. Wszelako rzecz sama żadnego na dworze carów nie czyniła postępu. Tymczasem wybuchnęła rewolucya w War-

szawie. Ten wypadek kompromitował, musiał kompromitować Lubeckiego do najwyższego stopnia w opinii cesarza. Lubecki nie mógł tego nieprzenikać. Jego systema sprowadziło powstanie. Sąd sejmowy był jego dziełem. Jego dziełem był ruch rewolucyjny, który ztąd wyniknął; jego dziełem przeto był 29. Listopada. Konstanty i Nowosilcow wychodząc z tego punktu, komuż jeżeli nie jemu to przypisać mogli w Petersburgu? Lubecki ciągle wojował z Nowosilcowem; bronił swobody konstytucyjne królestwa; bronił Polaków. W skutek tego wszystkiego naród powstał. Więc oczywiście nie Lubecki, ale Nowosilcow miał *racyą*; więc Lubecki był winien, i za to mógł odpowiadać. Jego kredyt, jego wpływ, jego nieomylność, przemijały jak mgła, jak sen; znikały. W takim położeniu rewolucya postawiła ministra skarbu. Ale człowiek tak obrotny nie łatwo upada; ale dowcip tak bystry nie od razu daje się pokonać przez konsekwencye nawet swego własnego systematu. Lubecki tę trudną pozycyą, w którą go rewolucya uwikłała, przyjmuje. Co większa: widzi w niej (skoro się pokazało dnia 30. Listopada, po pierwszej odezwie rady administracyjnój, że rzecz musi pójść dalej) środek przywiedzenia do skutku swego ulubionego projektu, wyosobnienia Polski pod względem administracyjnym w systemie państwa moskiewskiego. Przedsiębierze tego dopiąć pod wpływem wypadków 29., i zaraz, dla uratowania zagrożonego kredytu swego w Petersburgu tém uzbraja się rozumowaniem: — „nadużycia W. księcia zrzuciły rewolucyą — ja to przewidywałem — ja ostrzegałem cesarza — nastąpiło to nie wskutku mojego systematu, lecz przeciwnie dla tego, że nie mogłem zupełnie rozwinąć tego systematu.“ Ztąd naturalnie wyprowadzał potrzebę ważnych dla narodu *koncessyi*, ważnych zmian w rządzie Polski konstytucyjnej. Żeby te koncessye, te zmiany wyjednać u cesarza, jakiemiz w opinii Lube

ckiego, mianowicie według wspomnianych dat, powinny były być wypadki 29.? Oto: dość żywemi i dzielnemi wewnątrz, w Warszawie, ażeby pod ich wpływem dało się coś w obrębie konstytucyjnym, w granicach kongresowego *status quo*, osobliwie ze względu na ów plan obszerniejszego działu administracyjnego, wyprosić, wytargować, nawet wymódz w Petersburgu; ale także nie zbyt porywczemi, żeby nie nastąpiła zupełna *scissya*, której niepojmował, której się lękał. „Gdyby przyszło do wojny“ — mówił — „to cesarz puściłby sobie krew z obudwu rąk.“

Polityka ministra skarbu określona temi linijami prowadziła go naturalnie do *pośrednictwa*. Chciał on być mediatorem pomiędzy 29. i carem, jak tylko się przekonał, że siłą powstania nie przełamie, — o czem już wiedział nazajutrz, to jest 30. Listopada. Lecz do tego potrzeba było dwóch rzeczy. Nasamprzód: żeby się ruch 29. do pewnego tylko rozwijał stopnia, a potem powiedział samemu sobie „dalej nie pojedę;“ powtóre: ażeby gabinet petersburski (co mu się ani razu nie zdarzyło od czasów Piotra) zupełnie odszedł od rozumu, i chciał traktować z Warszawą, z królestwem polskiem zrewolucjonizowanym *do pewnego stopnia*. Lubecki sądził tedy, że mu się uda nadać temu popędowi taki obrót, żeby nie mniej ani więcej miał mocy w sobie, ale tyle tylko, ile było potrzeba do poparcia w obliczu cesarza, jego przełożeń, jego argumentów, jego sofizmatów. Jedną czasem idea chwytając się najtęższych głów może je tak opanować, że wszystko tylko w niej i przez nią widzą. W tym przypadku był Lubecki. Stał w środku między dwoma ostatecznościami: między rozjątrzeniem narodu polskiego i dumą moskiewską, zapominając, iż podobne położenia w polityce żadnego gruntu pod sobą nie mają; zapominając że wszystko co tylko jest środkiem w świecie nie mechanicznym ale moralnym, jest słabsze od każdego

z dwóch ekstremów. Zaraz obaczmy, że nie mógł ani ruchu ulicznego, ani potem cara nakłonić do swoich indywidualnych widoków.

Zamojski, który dwojaki wpływ mógł wywierać, na Konstantego i na Radę administracyjną, który tamtego straszył postępowaniem rewolucyjnym, tę ośmielał bojaźnią W. księcia, niepojmował równie jak Lubecki do czego by Polskę konstytucyjną zerwanie z Moskwą doprowadzić mogło; ale, żeby temu zapobiedz wskazywał staremu rządowi podpartemu nowymi nazwiskami daleko krótszą, prostszą drogę. Tacy ludzie — mniemał — jak Czartoryski, Pac, Niemcewicz, Radziwiłł, wchodząc do Rady administracyjnej, mogli i powinni byli nadać swemu pośrednictwu w tej sprawie charakter polityczny odpowiedni ich wziętości w kraju. Żeby małej rzeczy żądali od W. księcia, żeby nic zgoła u niego nie wytargowali: tego nieprzypuszczają. We wstrząśnieniach politycznych uprzedzić głos publiczny jestto wziąć nad nim przewagę. Rewolucya niepowiedziała jeszcze *czego chce*. Rząd ogłaszając *niepodległość*, byłby odgadnął i obwieścił myśl ogółu. Przez to samo byłby się więc obwarował przeciwko niemu, i nabył potrzebnej nad nim mocy. Rada administracyjna tym sposobem spopularyzowana, znalazłszy żywioł dalszej egzystencji dla siebie, znalazłszy się potrzebną do dalszego sprawowania swęj władzy, mogła ją w taki sposób sprawować, żeby z tąd wyniknęły dla kraju w granicach kongressowych pewne ulepszenia konstytucyjne, a nie przyszło do kroków nieprzyjacielskich z carem. *Niepodległość* bez wojny z Moskwą, było to więc słowo wynalezione dla zajęcia na czas imaginacji powstania, — słowo bardzo dowcipne, lecz w gruncie próżne. Innemu w Warszawie a innemu w Petersburgu uległoby tłumaczeniu. W Warszawie oznaczałoby dobrą wolę rządu; w Petersburgu byłoby uważane jako wycisnienie gwałtownością insurrekcyi, jako środek uspokojenia

jój, nie jako *nasycenia* w pierwszej chwili; a zatem jako środek przeciwko niej samój obrócony.

W istocie: gdyby była Rada administracyjna albo natychmiast ogłosiła *niepodległość* kraju, i ten akt kazała zaraz potem ulegalizować W. księciu, — albo przed ogłoszeniem posłała do niego propozycją, rodzaj *ultimatum*, że to musi uczynić, żeby nie uledez, żeby nie dać się rozwinąć ruchowi do ostateczności, zgubnej dla niej, dla niego samego, i dla interessu państwa rossyjskiego: W. książę byłby niepochybnie na to zezwolił, byłby musiał na to zezwolić. Lubecki sam jeden zepsuł to dzieło, ten tak sztuczny sposób opanowania i omamienia rewolucyi, — omamienia samego nawet cara. On jeden nie dopuścił nowemu składowi Rady dojść do *maximum*, który jój osiągnąć pozwalały okoliczności. On jeden wziął na siebie przekonać W. księcia, że dotychczasowe kroki, i modyfikacya rządu były dostateczne do stawienia czoła rosnącym wypadkom, — i ciężko pobłądził w tym względzie! Zamiast wyczerpnąć to wszystko co miało w sobie mocnego i podobnego to położenie Rady administracyjnej, zamiast wyjednać przez to pokój u insurrekcyi, a akces do tego co się już stało u W. księcia, minister skarbu wolał postawić władzę w takim stosunku do ruchu ulicznego, iż się zdawało że z nim bój otwarty stoczyć zamierza.

Tegóż dnia wieczorem po raz pierwszy zjawił się w rządzie generał Chłopicki, którego rewolucya i Rada administracyjna, obiedwie w innym celu, szukały addawna. Obecność, groźna nawet postawa carewicza, fałszywe przekonanie o potędze samodzierzcy, i o sile narodu polskiego, nadewszystko zaś brak tego młodzieńczego zapału którego nic niezastąpi, nic nieocuci w duszy ludzkiej, jeżeli raz ostygnie, postawiły go od razu na tym punkcie widzenia całej rzeczy, z którego aby przezeń widziana była zyczył sobie minister skarbu, i ci wszyscy którzy jego

widoki popierali. Kontrrewolucya rzucała się w jego objęcie. Jemu nad wojskiem poruczała dowództwo, wiedząc z pewnością w jakim je celu przyjmuje. Chłopicki uiszczał się z tego co był dawniej powiedział chcącym go wciągnąć w przysiężenie: „że od powstańców nigdy żadnej władzy nie weźmie.“ Brał władzę, ale z rąk rządu działającego jeszcze w imieniu Mikołaja. Brał ją nie w interesie powstania, lecz przeciwnie, (i tego przed rządem nie ukrywał) na *buntowników*, „dla przywrócenia porządku,“ — jak się wyrażał — „dla powściągnięcia *rabunków*, dla ujęcia w ryzę rozpasanego żołnierstwa“ — i to tylko ponieważ go wzywano imieniem Mikołaja. Słowa te oddające wiernie charakter, wyobrażenia, zamysły człowieka w którym lud i wojsko pokładało zaufanie nieograniczone, nie sprawiły na członkach Rady administracyjnej przykrego wrażenia. Owszem ten jawny wstręt, ten ostry język, to lekceważenie, ta nawet wzgarda unoczącego się za nim samym zapału powszechnego, czyniły go tem niezbędniejszym w przekonaniu rządu. U celu życzeń wszystkich znalazł się nakoniec mąż wszystkim przeciwny. W nim tedy oczywiście przychodziło do uosobienia i siły, czém za zgodą i dopuszczeniem ogółu było można interes rewolucyi według coraz innych partykularnych widoków, chwilowych okoliczności, potajemnych kabał, albo zastanowić i w pewnej mierze utrzymać, albo cofnąć wstecz, albo wreszcie nadać mu kierunek upodobany, nakłoniony do pewnych indywidualnych pojęć, uprzedzeń, małości.

Układano pierwszy rozkaz do wojska. Chłopicki długo się wahał jakby go podpisać. Tytułu *wodzina naczelnego*, dowódcy siły zbrojnej, brać niechciał. Prawdziwy „wódz naczelnny“ był brat cara. Po wielu odmianach położył obok nazwiska swego tylko tytuł *generała*, którego mu i Moskwa nieodmawiała. Ten pierwszy rozkaz zalecał oddziałom wojska pozostać na stanowi-

skach, które dotąd zajmowały. Drugim czynem Chłopickiego było zabezpieczenie jeńców rosyjskich, generałów Essakowa, Richtera, Engelmana, Lange i innych, których sam z odwachu pod arsenałem odprowadził do *zamku*, okazując troskliwością wyprzedzającą tyle ważniejszych i naglejszych zatrudnień, w jakie położenie wchodził względem rewolucyi i nieprzyjaciela.

Dzień pierwszy powstania narodowego minął, a nie jeszcze nie odejmowało umysłom niepewności co do dalszego obrotu rzeczy. Walka ustała, ale dążność rady administracyjnej nic pomyślnego nie zapowiadała. Co myśli nieprzyjaciel nikt w powstaniu niewiedział; tylko zamiary ministra skarbu niepodpadały wątpliwości. Niebezpieczeństwo było niezmierne. W Polsce imiona wiele mogą; dawne zasługi mają publiczną wiarę. Imiona i zasługi najwyraźniej się oświadczyły przeciwko wypadkom 29. Nazwały je, jak widzieliśmy, *smutnem*; ich pamięci kazały „przemijać z nocą co je okrywała.“ Odezwa ta rady administracyjnej w miarę im ją uważniej odczytywano, ochwiewała coraz silniej rzecz rozpoczętą. Cóżby się stało z dziełem sprzysiężenia, od lat tylu knowanem, przeciwko któremu gdy wyszło na jaw protestowały się pierwsze osoby kraju, popularne, przyodziane na ten cel władzą rządową, władzą przemawiającą w imieniu króla, który był carem moskiewskim? Więc nie dość było dać hasło — nie dość było stanąć pod bronią! Zostawało jeszcze: upór ten położony na samym wstępie dalszemu działaniu narodu, opór *swoich*, Polaków przełamać. Przez kontrrewolucyą należy rozumieć nie tylko cofanie wstecz ruchu, ale każdą przerwę, każdą stagnacyą w jego rozwijaniu się co raz dzielniejszym. Wielkiego, zbrojnego zbiegowiska, wprawdzie jeszcze nieurządzonego, lecz okazującego samą postacią swoją ku czemu zmierza, nie chciano, nie życzone sobie odgadnąć. Wybieg prawdziwie jezuicki „*niewiadomo czego żąda*

duch rewolucyj“ pokrywał tę niechęć, lub obojętność. Wypadało tedy objawić myśli rewolucyi. Sprawa się zatrzymała: wypadało ją popchnąć aby szła dalej. Jednym słowem: trzeba było zwyciężyć kontrrewolucyą. Przyczyny do tego były ważne, mnogie i naglące.

Obejrzyjmy do koła ten stan krytyczny rewolucyi. Carewicz obozował za rogatkami, patrolował na *Nowym świecie*; niekiedy dalej nawet pobocznymi ulicami pomykał swe rekonesansa. Trzymał więc część miasta; przecinał komunikacyą z częścią kraju. Prócz trzech pułków własnej jazdy, miał on przy sobie pułk strzelców konnych gwardyi, artyleryą polskich bombardyerów i sześć kompanij piechoty z koszar ordynackich. Gerstenzweig przyprowadził mu w dzień 30. Listopada dział sześciuście z Góry (12 dział bateryi tam konsystującej, a 4 instrukcyjne); inna bateria (także dział 12) nadciągnęła ze Skierniewic. W nocy z 30. Listopada na pierwszy Grudnia pomnożyły tę siłę dwa pułki piechoty, wołyński i litewski, tudzież kompanie grenadyerów gwardyi, które Żymirski obszedłszy miasto za wałami, przyprowadził do W. księcia. Miał zatem carewicz wojsko od powstania liczniejsze. Wprost od niego odbierały — odbierać mogły, rozkazy oddziały wojsk polskich rozlokowane w różnych okolicach królestwa. Los tych oddziałów, z którymi on zostawał w zetknięciu, był bardzo wątpliwy. Rzeczywiście łatwe, w opinii nawet wielu sprzysiężonych podobne uśmierzenie niepokoju w Warszawie, mogło odwieść całą armię od najszlachetniejszego przedsięwzięcia. Dowóz żywności do stolicy z jednej strony całkiem przerwany, ulegał różnym i z innych punktów utrudzeniom. Zapasy amunicyi w Modlinie zostawały w ręku nieprzyjaciela. Naostatek odleglejsze nawet siły rosyjskie, przy dalszej stracie czasu, mogły być ruszone przeciw insurrekcyi, — i tym sposobem wszystko byłoby się niepochybnie w kilku dniach skończyło. Obecność Konstantego użyczała stolicy po-

zoru oblężenia, a działaniom i charakterowi rady administracyjnej pozoru kapitulacji. Powstanie stłumione w źródle, byłoby się rozszerzyło po województwach, byłoby z tych wróciło do stolicy? Temu trudno dać wiary. Spiskowi na przypadek szczerego ataku W. księcia mogli się długo bronić, mogli nakoniec poledz, ale w ocenieniu Warszawy pod względem udziału jakiby w téj obronie na dniu 30. Listopada i pierwszym Grudnia wziąć chciała, niechaj nikt nie występuje z granic wielkiego umiarkowania. Obawiało się to miasto z jednej strony szturm, z drugiej łupieztw, w ciężkim oblężeniu tak względem odwagi carewicza, jak co do ducha i uczciwości pospolitego ludu swego, który prócz chwilowej swawoli na *Nowym świecie* żadnej niedopuszczył się zdrożności. Rok 1830. nie był 94. Jak każda stolica po długim pokoju, tak i nasza żywiła w sobie indifferentyzmu, cudzoziemczyzny swego tylko zysku pilnującej, jednym słowem złego ducha nie mało. Jak wszędzie tak i tu przeszkody tego rodzaju łatwe do pokonania przy energicznem i spiesznem postępowaniu, stawały się w razie przeciwnym, mogły się stać nieprzełamanemi. W zaranku długo utęsknionej swobody cóżto za ponury widok stawiła Warszawa! Wszystkie domy, kościoły ciągle były zamknięte, okna obsłonięte. Zdawało się, że mieszkańcy nie chcą się ze snu przebudzić. Urzędnicy złorzeczyli pierwiastkom powstania. Im szło o pensye i znaczenie. Kupcy, bankierowie, fabrykanci, majątniejsi nawet rzemieślnicy, po większej części cudzoziemcy, których było do kilkunastu tysięcy, lękali się jedni rabunku, drudzy nagłej przerwy w interesach, jak wszyscy na całym świecie, kupcy, kramarze, rękodzielnicy. Im szło o sklepy i zarobek. Naostatek żydzi, których także kilkadziesiąt tysięcy znajdowało się w stolicy, sprzyjać powstaniu nie mieli przyczyny. Obawiali się oni i słusznie za udział swój nieszczupły w politycy tajnej, ciężkiego w zaburzeniach odwetu. Nie było

więc żywiol rewolucyjny. Jeden tylko prosty gmin, ten sam co za Kilińskiego, rozebrawszy broń z arsenału snuł się tłumami po rynkach i placach tego ogromnego, martwego miasta, oznajmując strzelaniem na wiwat, że czas wyjść z letargu, czas coś zdziałać dla Polski.

Temu najniepomysłniejszemu usposobieniu stolicy, charakter, kształt, nawet język magistratur czyto odra-
stających z dawnego rządu, czy nowych, odpowiadał. Władze za przykładem rady administracyjnej, pierwsze kroki, pierwsze odezwy swoje, przeciwko powstańcom wymierzały. Zamiast otuchy rodziły one wstręt. Wszczępiały w chwiejący się jeszcze umysł publiczny obawę *rozbojów* przedsięwzięciem przeciwko nim środków niesprawiedliwionych żadną koniecznością, oznaczaniem niemi swego początku podającego insurrekcyą w niesławę u obcych. Gwardya narodowa nazwana została *strażą bezpieczeństwa*. Naczelnik téj straży, Piotr Łubieński, w pierwszym publicznem ogłoszeniu swoim, kładł za powód do porządniejszego uzbrojenia: „zabezpieczenie własności prywatnej.“ Podobny affront spotkał wojsko i lud pod bronią stojący, od urzędu municypalnego i prezydenta miasta. Węgrzecki, za księstwa warszawskiego młody i żwawy, z tamtych czasów mający wziętość niemałą, teraz taką samą co dawniej polską cnotę kojarzył z ułomnością wieku, już bardzo podeszłego. Umyślnie więc ster miejskiej władzy poruczano weteranowi patryotyzmu, który kierować ruchem stolicy nie mógł, a podejść kontrrewolucyi nieprzenikał. „Do was — tak wyrażał się Węgrzecki, — possessyonaci, naczelnicy handlów, rzemieślnicy, fabryk przemawiam, spieszcie w szeregi straży bezpieczeństwa, niech na widok oręża w ręku waszym wszyscy mieszkańcy stolicy *nie wątpią o całości swych osób i majątków*.“ Podobne wyrazy wzbudzały zgrozę, elektryzowały sprzyśżenie, stawiały je niejako pod pręgierzem. Wszędzie i zawsze porządek wewnętrzny pier-

wszą jest rzeczą; wszędzie władza poszanowanie własności na pierwszym celu mieć powinna. Ale do narodu, który podniósł broń dla złamania obcego jarzma, przemawiać jedynie tylko w interesie własności prywatnej, jakoby zagrożonej wybuchem spisku i mogącej paść ofiarą *rozhułkanego* pospólstwa, które przeciwnie dawało dowody najszlachetniejszej bezinteresowności, nie wychodziło to na jedno co chcieć skazać powstanie, co chcieć wyrzucić na jego czole piętno infamii? Własność prywatną należało zabezpieczyć, ale o tem ani wspominać w tak wielkiej, w tak uroczystej chwili. Działanie władz, gdyby w rządzie była dobra wiara, miało przed sobą daleko obszerniejsze pole.

Chłopicki objąwszy dowództwo nad wojskiem nie taił przed nikim w rządzie całej swojej odrazy ku temu obowiązkowi. Rzucił się ciągle, zżymał; oczy jego rozżarzone niechęcią, rozpalone lice, gwałtowne giesta aż nadto widocznie okazywały, jaki sobie samemu przymus zadaje. Nagłono na niego, ażeby posłał rozkazy do wojsk oddalonych od stolicy; ażeby mianowicie niektórym oddziałom ku niej zbliżyć się polecił. On tego uczynić nie chciał w swoim imieniu. Żądał wyraźnego na to postanowienia, wypisu z protokołu rady administracyjnej, która tym sposobem w imieniu cesarza powoływała wojsko do Warszawy dla zabezpieczenia jej przeciwko bratu cesarza. Rodził się ztąd zamęt wszystkich wyobrażeń. Anarchia pojęć i anarchia władz mogły wszystko w niwecz obrócić. Żołnierze szemrali, lud się niecierpliwił. Rada administracyjna traciła ufność z każdą chwilą i było rzeczą widoczną, że się utrzymać dłużej nie zdoła. Dnia pierwszego Grudnia zaszła w jej składzie, kierunku, i mechanizmie zmiana, mało znacząca, a ze względu na źródło, z którego wypłynęła, więcej, zdaniem mojem, szkodliwa, jak dogodna insurrekcyi. Przy ciągłym milczeniu i bezczynności autorów rewolucyi, to

wszystko poczęło na plac występować, odradzać się z porządku królestwa kongresowego co wypadki 29., gdyby całej ich politycznej konsekwencji w pierwszej zaraz chwili nie zaniechano, skazywały na zapomnienie. Ułamek sejmu znajdował się w Warszawie, i uczuł w sobie ochotę do działania. Pewna liczba członków izby poselskiej udała się do sali posiedzeń sejmowych na *Zamku*, wstęp wolny arbitrom ofiarując. „Niejesteśmy w liczbie dostatecznej, powiedział: Olrych Szaniecki; niejesteśmy konstytucyjnie zebrani. Niemasz nas wszystkich; działajmyż w liczbie w jakiej jesteście. Żądajmy łód aby rząd zwołał jak najspieszniej obiedwie izby; 2re ażeby dla oszczędzenia krwi rozlewu uczynił krok do W. księcia Konstantego i nakłaniał go do wyprowadzenia wojsk rosyjskich za granice królestwa.“ Rzeczą tedy szczegółową, że co potem w skutkach swoich sprawę kraju nachyliło do upadku, bierze pierwszy początek z wniosku członka izby poselskiej podanego w najlepszej zapewne myśli. Ale nie wszyscy obecni pochwalali tę ostatnią radę. Wyznaczono jednak deputacją do rządu złożoną z Lelewela, Szanieckiego, Franciszka Sołtyka, Franciszka Czarnockiego, którzy zaprosili kasztelana Dembowskiego, aby przewodniczył deputacji. Deputacja ta przełożyła radzie administracyjnej: że z odezwy wydanej przez radę powstało powszechne nieukontentowanie; że rada działa zbyt powolnie; że te działania nie są przedsiębrane w duchu rewolucyjnym; że są w radzie osoby niemające ufności w narodzie, że potrzeba zwołać izby sejmowe; że do rady przybrać potrzeba członków izby poselskiej; nakoniec żywność dla wojska obmyślić. Rada administracyjna obiecywała zadość uczynić tym żądaniom, ale co do osób niemających zaufania w narodzie, gdy deputacja w tej mierze ogólne tylko robiła postrzeżenia, jeden z jej członków oświadczył, iż jest powszechne mniemanie, że względy u dworu i od dawna wiążące księcia Lubeckiego z nim

stosunki, mogłyby mu być na przeszkodzie, aby działał jako dobry Polak. Lubecki odpowiedział na to z *rozczuleniem* (jak się wyrażała deputacya w swem zdaniu sprawy): iż jeżeli dotychczasowe jego czyny dokonane dla dobra kraju niepotrafiły przekonać narodu o jego czystych zamiarach, w ten moment ustępuje z rady. W rzeczy samej chciał on to uczynić, ale Czartoryski, Niemcewicz i inni członkowie rządu oświadczyli deputacyi, że będąc świadkami nieskazitelnego postępowania tego męża w radzie, tyle mają dla niego szacunku i zaufania, iż jeżeli on opuści salę obrad, oni wszyscy podadzą się natychmiast do dymisyi. Pozostał przeto Lubecki w rządzie, z którego w skutku przelóżen deputacyi ustąpili tylko Stanisław Grabowski, Kossecki, Fredro i Rautenstrauch; na ich miejsce przybrała rada administracyjna z senatu kasztelana Dembowskiego, z izby poselskiej Władysława Ostrowskiego i Lelewela, a potem Gustawa Małachowskiego, jako przewodniczących komisjom ostatniego sejmu. — Lubecki przybieranie nowych popularnych osób do składu starego rządu, że o tém wspomnę nawiasowo, nazywał *rewolucjonizowaniem* władzy. Rada administracyjna, mówił, *rewolucjonizuje* się przez to. Wyraz ten mieści w sobie jego systema, polegające na tej zasadzie, którą loicznie i stopniowo rozwijał w całym postępowaniu swoim: „ażeby wciągać to wszystko w stary rząd, to jest w kontrrewolucyą, co z charakteru, z nabytćj sławy, z przekonania nawet mogło, gdyby zostało za obrebem rządu Mikołaja, pożytecznie i wiernie służyć rewolucyi.“

Rada administracyjna niechciała ani działać w duchu rewolucyjnym, ani zrzec się swćj władzy. Chciała być zarazem czynną i nieczynną: nieczynną w dawnym przez króla mianowanym składzie, czynną w składzie nowszym, w osobach, które przybrała, żeby się utrzymać pośród ruchu, we wstrząśnieniu. Z tąd myśl wy-

działu wykonawczego, ustanowionego dnia 1. Grudnia po odejściu deputacyi poselskiej, — myśl, która maluje najwyższy kłopot władzy, zamierzającej zachować stosunki swoje z powstającym narodem, i z nieprzyjacielem, przeciwno któremu naród powstawał, z rewolucją i z carem. W wydziale wykonawczym dwaj tylko dawni członkowie rady administracyjnej pozostali: Lubecki i Czartoryski. Do nich przydano następujące osoby w części już pierwój przybrane do rady (w nocy 29.) w części nowe: Radziwiła, Kochanowskiego, Chłopickiego, Dembowskiego, Władysława Ostrowskiego, Gustawa Małachowskiego i Lelewela. Wydział ten nagłe interesa miał natychmiast odbywać i rozstrzygać, a odnosić się wedle uznanej przez siebie potrzeby do całego składu rady; powołaniem téj odrośli rządowej było więc dogadzać w miarę gwałtownej potrzeby publicznemu głosowi, ponieważ potem, jakby tylko ustało naglące niebezpieczeństwo, rada w całym składzie swoim zachowywała samój sobie *per restrictio-nem mentalem* wytłumaczyć w Petersburgu i za nieważne uznać, coby jój wydział wykonawczy zrobił pod przymusem okoliczności. W tym to sposobie Lubecki chciał być niejako czynnym i nieczynnym w jednej porze. Myślał, że będzie mógł szyc i pruć, jak Penelopa.

Do istnącego złego nowe złe przybywało. Formy legalne zawracały głowy ludziom. Coraz więcej rewolucyjne nazwiska, z przysiężenia nawet, wpadały w sieć obszerną, zastawioną przez ministra skarbu. Ten szal prawdziwy *rewolucjonizowania* rządu Mikołaja, rewolucjonizowania starój zepsutój maszyny, władzy na wskrós przesiąklój moskiewczyzną, to fatalne jakieś, które się i Lelewela uchwyciło, wyobrażenie, że „pod imieniem Mikołaja z Mikołajem walczyć możemy“ otwierało kontrrewolucyi, otwierało fałszywój polityce, zgubnym zamiarom pośrednictwa, pół-środkom bojaźni i niechęci pole do dalszego zawodu, do intryg i zabiegów wszelkiego

rodzaju. Lubecki na miejsce Bolesty przeparł w radzie administracyjnej nominacją dla Tomasza Łubieńskiego, na Wice-prezydenta miasta, ażeby za jego pomocą utworzyć zupełnie podług swój myśli radę municypalną. Łubieński zbiera i zagaja po południu (we środę) tę radę; wystawia jęj, że ponieważ w tej chwili rząd jest zajęty ogólnym kierunkiem politycznym, do *obywateli* więc należy utworzyć ciało, któreby działało na ducha publicznego w stolicy i zaprowadzało *porządek*; że w tej mierze mają świetny przykład przed sobą, rewolucją lipcową w Paryżu, gdzie także rada municypalna wszyskiem kierowała nim się rząd ustalił. Naszym *episierom* tego tylko była potrzeba. Ci tak zwani *obywatele* Warszawy zostali reprezentantami ducha stolicy, chociaż przez godzin kilkadziesiąt powstającemu wojsku chleba i mięsa odmówili, chociaż wyraźnie zamknęli się przed rewolucją. Odtąd aż do dyktatury Łubieński zostawiwszy Węgrzickiemu drobnostki i szczegóły, był ciągłym reprezentantem w rządzie (gdzie *de facto* zasiada) opinii zrewolucjonizowanej stolicy. Tam zawsze przemawiał w imieniu mieszkańców! Do jego zdania odwoływał się Lubecki wiele razy była mowa n. p. o tém, żeby nie atakować W. księcia, żeby nie wprowadzać więcej wojska, niedozwolić wolności druku, nim zapadnie w tej mierze prawo szczegółowe — co wszystko naturalnie zgadzało się z życzeniem *obywateli*! Ten Tomasz Łubieński — ta prawa ręka Lubeckiego, ta żywa, uosobiona kabała kontrrewolucyjna dalej jeszcze rozciągał wpływ rady municypalnej, gdyż wyższym władzom już po modyfikacji rady administracyjnej odrębnych dodawał inspektorów (nieraz z tajnej policji) przekładając, że *obywatele* nie ufają żadnym urzędnikom! — Brat jego Piotr Łubieński poruczał dozór nad uzbrojeniem straży bezpieczeństwa *inspektorom* z pozostałej policji W. księcia.

Z tego wszystkiego wypływał naturalny wniosek: że

rząd paraliżuje sprawę rozpoczętą w nocy 29. Listopada; — a zatem należało go obalić. Niektórzy spiskowi poznali nakoniec, do czego zmierzały kroki rady administracyjnej. Postanowili tedy zebrać się, wyjść z dotychczasowej bezczynności i pierwiej zwyciężyć kontrrewolucyą, nimby powstaniu lepszy nadali kierunek. Dokazali oni tego w części, ale tylko w części. Było kilkadziesiąt tysięcy zbrojnego ludu, który się wałęsał po ulicach, i na wiatr strzelał. Jeden więc tylko środek ocalenia sprawy pozostawał: uchwycić tę siłę, ten ruchomy materiał i obrócić przeciwko radzie administracyjnej. Wszystkie władze tchnęły złym duchem; były słabe i niepopularne; więcój intrygowały, jak rządziły. Jedna władza nadająca silny popęd miejskiemu ruchowi, koncentrująca w sobie całą potęgę opinii, *komunalna*, prawdziwie municypalna, słowem władza ludu, wyprowadzona z ludu, ustanowiona na bruku, mogła bardzo łatwo zwyciężyć ten opór miejscowy, ukarać intrygę, znieść magistratury kontrrewolucyjne, a co najważniejsza, przez rozbrojenie W. księcia i jego gwardyi prawdziwe zamiary i kombinacye powstania wychylić z ukrycia; albowiem, co do tego ostatniego najważniejszego punktu, było rzeczą widoczną, że oddalenie się carewicza z wojskiem już będące w myśli Lubeckiego, będące nawet w trakcie układów między Konstantym i radą administracyjną, sprawi w ziemiach przez Moskwę zabranych najgorsze wrażenie, rewolucyi 29. nada tylko lokalny fałszywy charakter i odrazu w niwecz obróci wszystkie środki pomknienia insurrekcyi w głąb kraju za Bug i Niemen.

Rewolucya nazwana nieszczęściem, nazwana *smutnem wydarzeniem* przez Czartoryskiego, Niemcewicza, Paca i Radziwiła, posądzona o rozboje i łupieztwa przez Chłopickiego, publicznie znieważana przez władze przedsiębiorące w jej obliczu środki zabezpieczenia własności prywatnej, zagrożona tedy kabałą w mieście, wielkiemi

siłami nieprzyjaciela za miastem, podkopywana, zdradzana co chwila, rewolucya, mówię, widząc się w tak opłakanem położeniu, zadrzała; lecz potem ochłonawszy z tego pierwszego przerażenia rozdała się, i postanowiła objawić *czego chce*, aby umykającym się od spełnienia jej żądzdy odjąć pozór niewiadomości. Wieczorem dnia 1. Grudnia zeszli się na ratuszu o godzinie umówionój członkowie związku, który zaczął sprawę: Xawery Bronikowski, Ludwik Nabelak, Meizner, Ludwik Żukowski, adwokat Kozłowski (który z starem miastem zawiązywał stosunki), Anastazy Dunin, ja, i mnóstwo innych osób, powiększłej części cywilnych. Cel zgromadzenia był wiadomy. Uchwalono jednomyślnie potrzebę utworzenia rewolucyjnego zbrojnego klubu w stolicy, to jest: jedynój jaka natenczas była podobna władzy miejskiej, żeby wyrócić rząd działający w imieniu Mikołaja, i (bo już wtedy latała o tem pogłoska) zamierzający wejść w układy z nieprzyjacielem; albo w najgorszym razie, jeżeliby się to nieudało, zmusić ten rząd nawet siłą do przybrania wyraźnego charakteru rewolucyjnego. Nikt bardziej nieobawiał się anarchii, jak ci, którzy w nocy 29. pierwsi dali hasło narodowi do powstania; nikt zapewne nie miał do tój obawy słuszniejszych powodów. Anarchija w powstaniu działaniem przez wojsko była niewątpliwie rzeczą najsmutniejszą, i najgubniejszą. Jedynie wielkie niebezpieczeństwo, na które wpływ ministra skarbu w radzie administracyjnej podpartej przez tyle znakomitych osób, narażał stolicę, sprawę, wojsko, przyszłość całego kraju, przymusił spiskowych szukać ratunku na tój niebezpiecznej, anarchicznej drodze. Lecz na nieszczęście innego sposobu niebyło! Prosta polityka, zdrowy rozsądek dyktował wtenczas: pokonać kontrrewolucyą terroryzmem, pokonać za pomocą klubu głęboką i rozgałęzioną kabałę, oświecić opinią. Rozpoczęły się obrady na ratuszu. Coraz więcej przybywało osób częścią przez ciekawość,

częścią dla niespokojności, która dręczyła stolicę. Węgrzecki zdawał się niepojmować celu, który tyle ludzi w miejsce jego urzędowania sprowadził. „Co tu panowie przedsiębiorzecie?” zapytywał. „Postępowanie rady administracyjnej” — odpowiedziałem mu zaraz na to „która nie przestaje działać w imieniu Mikołaja, która się waha na obie strony, wkłada na prawdziwych patriotów obowiązek porozumienia się między sobą końcem odwrócenia niebezpieczeństw grożących upadkiem sprawie narodu.” — „W radzie” — mówił dalej Węgrzecki — „zasiadają prawi mężowie, którym naród ufa; panowie przyszłście tu kontrolować rząd, i szerzyć niezgodę, kiedy nam najwięcej potrzeba jedności i zgody. Ja przynajmniej z urzędu mego, jako prezydent miasta, na podobne schadzki w tem miejscu zezwolić nie mogę.” Wchodząc w otwarty spór z Węgrzeckim, znowu zabrałem głos i rzekłem: „Prawi Polacy, ale nachyleni wiekiem, ludzie zasłużeni krajowi jak WPan, lecz nieprzenikający podejścia, słabi, pozwalają ludzi siebie ukrytym stronnikom Moskwy, i sami ludzą naród, który im zaufał.” Te słowa oburzyły Węgrzeckiego. „Co znowu! — zawołał — więc do tego przyszło, że każdy stary, już przez to samo, że stary, ma być obrany z rozumu? więc sędziwe lata niemają u was szacunku” — i rozplakał się. Po długich sprzeczkach ledwie go ukoić było można przyrzeczeniem, że tylko dzisiaj w *miejscu jego urzędowania*, na ratuszu, przeciwko rządowi, który go mianował prezydentem stolicy zmawiać się będziemy, a jutro zbierzemy się gdzieindziej. Węgrzecki niemogąc odwrócić burzy, która się wznosiła na radę administracyjną, pozostał świadkiem milczącym i obojętnym wszystkiego co się działo tego wieczora w jego obecności. Ponieważ rada administracyjna *przyciągnęła* do siebie Lelewela, jako jednego z dygnitarzów opinii, przeto należało go uczynić prezesem klubu, aby

mu podać sposobność wycofania się z tej zasadki, i naprawienia pierwszego błędu, który popełnił. Wybraliśmy go, choć nieobecny, prezesem jednomyślnością; nikomu bowiem nieprzychodziło wtenczas na myśl, że Lelewel uzna za rzecz przyzwoitszą dla siebie i dla kraju, być zarazem członkiem rządu kontrrewolucyjnego i prezesem władzy gminnej zamierzającej ten rząd wywrócić. Wice-prezesem klubu większością głosów obrany został Xawery Bronikowski, a sekretarzem Franciszek Grzymała. Obecni zapisali swe nazwiska w księdze zawierającej akt założenia klubu. Rozchodząc się późno w nocy przyrzekli sobie nawzajem zwołać jak największą liczbę osób na jutrzejsze posiedzenie, naznaczone w salach ređutowych obok teatru. Resztę nocy (z 1. na 2. Grudnia) i dzień następny obrócono na usposobienie oddziałów wojska i ludu, ażeby w razie potrzeby działanie klubu znalazło pomoc. Między temi, którzy najsilniej sprzeciwiali się początkom tego zgromadzenia, był Henryk Łubieński, zastępcą prezesa banku. Bronił on rady administracyjnej, żywo popierał Węgrzeckiego; między innemi powiedział te słowa: „i ja jestem dobrym Polakiem, ale patryotyźmu w tym kształcie niepojmuję.“

Ten zamach wymierzony na radę administracyjną zaostrzały jęj otwarte umowy z carewiczem. W. ksiąę bowiem dowiedziawszy się, że rada w dalszym ciągu działania swego postanowiła niewykraczać z granic opisanych imieniem króla i cesarza które zachować na czele akt rządowych obiecała, kazał jęj oświadczyć, „że odtąd już jest tylko *przyjacielem*.“ Następnie zapragnął on bliźszego, ustnego porozumienia się, i w tym celu wyprawił Władysława Zamojskiego do miasta ze zleceniem, aby ktokolwiek z rady administracyjnej do niego na konferencyą był wysłany; dołożył jednak warunek: „ażeby to wysłanie nie zdawało się czynić zadość jego żądaniu,

ale raczej pochodzić wprost od rady“*). Uchwalono przeto delegacją do W. księcia za miasto, do Wierzbna, gdzie miał główną kwaterę swoją. Podjęli się odprawić tę podróż Lubecki i Czartoryski. Wzywano i Lelewela aby razem jechał; ten oświadczył, że chętnie towarzyszyć będzie, a to dla tego ażeby rzecz narodową, sprawę gubernij polskich *wydobyc* (wyrażenie Lelewela); sądził jednak, że lepiej to zdoła uczynić Władysław Ostrowski, kolega jego tak w sejmie, jak w obecnych trudach rady

*) W rękopiśmie pana Władysława Zamojskiego, z którego biorę szczegóły dotyczące relacji W. księcia z radą administracyjną w tych kilku dniach, jest wzmianka o prowincjach polskich. Pierwej jeszcze niżeli delegacja do Wierzbna, bo we wtorek wieczorem, starał się p. Zamojski w rozmowie z W. księciem poruszyć tę materią. Konstancy za życia Aleksandra najprzeciwiejszy połączeniu z królestwem ziem zabranych, był za tem po jego śmierci, może dla wyosobnienia nieco wyraźniejszego z pod berła młodszego brata znaczniejszej części kraju, którym samowładnie jak dotąd rządzić zamysłał, może dla innych widoków, może na koniec z udanej tylko, nie szczerzej chęci. Bądź co bądź, wypadki 29. podawały radzie administracyjnej dogodną sposobność wszukowania w ramy kongressowej Polski, Litwy i Rusi nawet za przychyleniem się do tego W. księcia. Tylko inaczej wziąć się do tego należało, choćby też w systemie przyjętem przez radę, w systemie pół-środków, ociągania się, i dwuznaczności. Wszystko można było zrobić; W. książę byłby się na wszystko zgodził. Pan Zamojski, który go prawie nie odstępował w tych dniach, który go znał doskonale, utrzymuje to w swém rękopiśmie. Ideę *niepodległości*, ten żywił dalszej eksystencji swojej, jak widzieliśmy, rada odrzuciła, — i trzeba przyznać, że zblądziła na głowę nawet w swoim systemie. Zamojski, któremu przedewszystkiem chodziło o to, żeby wstęp do rządu księcia Czartoryskiego był wydatnie naznaczony jakimś ważnym skutkiem, czémś bijącym w oczy, usiłował potem wprowadzić w negocyacją między W. księciem i radą administracyjną połączenie ziem zabranych z królestwem. Konstancy ciągle szukał powodów rewolucyj to w monopoliach, to w uniwersytetach, zapominając o najbliższej przyczynie w oburzeniu, które sam głównie wzniecił. Zamojski nie mógł mu wręcz powiedzieć, że nie kto inny tylko on

administracyjnej. Ostrowski nie wymawiał się od udziału w delegacji, wszakże bez Lelewela jechać nie chciał. Tak tedy we czterech, Czartoryski i Lubecki, oraz posłowie sejmowi Lelewel i Ostrowski wyruszyli po południu na dniu drugim Grudnia do Wierzbna.

Nie obeszło się bez protestacyi publicznej przeciwko temu jawnemu obłądnemu krokowi. Tysiące ludu zebranego na placu bankowym otoczyło i zatrzymało pojazd czterech delegowanych. Otworzono go; ze wszech-

był sprawcą powstania. Obracał więc myśl jego ku ziemiom zabrany: „że Polacy tylko w nadziei połączenia tej części kraju z królestwem, nadziei wzbudzanej i zasilanej różnemi czasy pod panowaniem Aleksandra, wszystko poświęcali; że od śmierci Aleksandra, gdy Mikołaj nie tylko nie wznawiał tych obietnic swego poprzednika, ale im się okazywał wbrew przeciwnym, tak dalece że nawet udaremniał W. księcia o to starania, wojna między Polską i Moskwą była w sercach Polaków.“ Położywszy za przyczynę rewolucyi żądze połączenia królestwa z prowincjami, przekładał dalej Konstantemu: „że jedynie dla tego Polacy gotowi są dzisiaj nawet rzec się wszelkich swobód, że liberalizmem w Polsce jest tylko narodowość, jest owe tylko żądanie i t. d.“ W. książę milczał w ciągu tych przełożeń; nakoniec oświadczył Zamojskiemu, że jutro odpowiedź otrzyma. Tymczasem Gerstenzweig w nocy z 30. Listopada na pierwszy Grudnia starał się nakłonić W. księcia do uspokojenia miasta artyleryą. Mniemał, że trzydziestą, czy czterdziestą armatami wszystkiego dokaże. Zdaniem jego łatwość pokonania insurekcyi tym sposobem nie ulegała zaprzeczeniu. Gerstenzweig miał dużo, jako człowiek gruntownie znający swą sztukę, zaufania u Konstantego. Być nawet może. jak mniema pan Zamojski, iż na chwilę, ale tylko na chwilę, odwiódł go od zamiaru zniesienia raczej wszystkiego niżeli bombardowania miasta. Zamojski rozbił potem ten plan z Gerstenzweigiem w nocy; zbił go z zasad wojskowych jako niepodobny do skutecznienia, mianowicie tym argumentem, że *już było zapóźno*, że w pierwszej chwili, z której W. książę korzystać zaniedbał nie tylko on sam (Zamojski) ale i wielu innych Polaków byłoby poległo w jego sprawie, ale że teraz nie postępu rewolucyi wstrzymać nie zdoła, — nawet kartacze.

stron dochodziły słuchu posłanników rady administracyjnej uniesienia, przestrogi, groźby, tak że po najuroczystszych zaręczeniach, ledwo z natłoku, który im kawał drogi przez pobliskie ulice towarzyszył wymknąć się potrafili. Zamojski poprzedzał karetę; wpadł on na kilka minut przed deputacją do W. księcia, i zaraz w żywych kolo-rach aby go zmiekczyć i na żądanie delegowanych tém powolniejszym uczynić, opowiadać począł na jakie narażali się niebezpieczeństwo. „Życie ich było zagrożone — mówił — większego dowodu posłuszeństwa dla tronu dać niemogli.“ To zrobiło na umyśle W. księcia silne wrażenie. Kazał ich przyjąć natychmiast, mówiąc: „*il ne faut pas faire attendre ces Messieurs.*“

„Po nocy pod drzewem przepędzonej — tak charakterystycznie wyraża się Lelewel w drukowanym opisie delegacji do Wierzbna — ciasna izdebka w małej karczemce była podówczas mieszkaniem W. księcia i małżonki jego, który dni parę wprzód rządził królestwem i wielą guberniami. Izdebka o jedném okienku — stała w niej łóżko, kanapka, krzesło, stoliczek i stołek, a w przestrzeni za ledwo parę kroków uczynić było można. Przybywający czterej, przejechawszy bez żadnych uprzednich umów lub zaręczeń forpoczty i straże wypartego z miasta władzcy, znaleźli się na dziedzińcu wśród wojskowych wszelkiego stopnia, przez których przeciskając się niejako niezwłocznie wpuszczeni byli do W. księcia, i pokoik jego napełnili. Znaleźli go przy łóżku — na stoliku dwa talerze bo to była godzina 3., obiadowa. Znaleźli się sam na sam: niewiadomo (pisze Lelewel) komu się więcej dziwić, czy tyranowi, który ich w takiej chwili przypuszczał, czy im, którzy wśród jego obozu przed nim stanęli.“

Przedmiotem pięcio-godzinnéj, wcale niepotrzebnéj konferencji był ustęp carewicza, i jego gwardyi z królestwa; były także prowincye, i *wyjednanie amnestyi*

powszechniej w Petersburgu. Rewolucya 29. wiedziała to dobrze jeszcze przed wybuchnieniem swoim, że tylko przez zbrojne wtargnienie do ziem zabranych, to jest: przez obrócenie przeciwko Moskwie całej kilkunasto milionowej ludności polskiej, całej zatem południowej podstawy państwa, wywikłać się zdoła z rzędu wypadków niemających przyszłości przed sobą, ułomnych w przedsięwzięciu, niepodobnych w skutku. Skoro tedy wszystko zasadzało się na tém, żeby razem z Polską konstytucyjną powstały województwa zabrane: puścić carewicza i wojska rossyjskie z pod Warszawy, aby nawet wieść o wypadkach zaszłych w stolicy wyprzedziły za Bugiem, byłże to, pytam się, środek zachęcenia tamtych okolic do wspólnego dzieła? Nie, oczywiście! Ten jeden krok przełamował w samych pierwiastkach całą moralną siłę insurrekcyi; słał pierwszy, zwykle najdzielniejszy zapęd. Wojna z Moskwą na ulicach Warszawy rozpoczęta, ztąd zaraz potem rozproszona, rozkrzewiona od cypla Kurlandyi aż do porohów, w poprzek i wzdłuż tego niezmiernego, błogosławionego kraju, ufność we wspólném wzięciu się do oręża tylu milionów współziemian dla wstrząśnienia jednakiego jarzma, zarówno uciążliwego nad Wisłą jak nad Dnieprem, ta wojna, ta ufność, ta głęboka idea zbawienia, ta poetycka, mocna wiara w całą Polskę, nie byłaż w sercu, w rozumie, w instynkcie ludu naszego? Ztąd czyliż nie przeszła do sprzysiężenia? Czyliż nie charakteryzowała najwydatniej wszystkich, szczególnie od lat dziesięciu knowań, zabiegów o wskrzeszenie ojczyzny? Czyliż wreszcie z ostatniego spisku, gdzie tę wiarę wyrozumowano i podciągniono pod rachunek, nie wybiegła na wierzch, nie objawiła się w pierwszych wystrzałach? Temu zaprzeczyć niepodobna! Tylko radzie administracyjnój, tylko mężom téj rady dostało się w podziale losu nienajpochlebniejszym skoślawić tę myśl jasną i wielką. Konstanty, był to pierwszy jeńiec

rewolucyi. Jego gwardya był to pierwszy łup wojny; a wojna była w naturze rzeczy. Rada administracyjna tego wszystkiego niechciała odgadnąć. Narzucała się ona za sternika powstaniu — nieproszona. Przybrawszy ku pomocy swojej ludzi, których imiona nie dały jój zniknąć z cieniami nocy 29. Listopada, miała rewolucyą kredytem zasług, prawości i cnoty, w Polszcze wielowładnym. Pojechała do Wierzbna prosić o to carewicza, o coby on się, gdyby myślała po polsku, czołgać przed nią był powinien; pojechała starać się przez niego o *przebaczenie*, jakby amnestya z Petersburga dla królestwa mogła Litwę i Ruś do broni powołać. Udział Lelewela i Władysława Ostrowskiego w tem skrzywieniu rozsądku publicznego, jest rzeczą zdumiewającą — teraz nawet dla mnie niepojętą.

Gdy się konferencya zaczęła, na zapytanie W. księcia coby mogło zawichrzanie uspokoić, odpowiedział z pomiędzy delegowanych pierwszy Władysław Ostrowski, że tylko oddalenie się wojsk rossyjskich, i ustęp ich do Rossyi *ułagodzi pojątrzone umysły**). Następnie poddał Konstanty pod roztrzygnięcie delegowanych: co ze swą osobą ma uczynić, czy zostać, czy razem z gwardyą opuścić królestwo? Lubecki opiniował, że najlepiej uczyni, kiedy do Warszawy powróci. Rozpoczęło się o to prawdziwe wotowanie. Książę Lubecki dał głos za zostaniem. Książę Czartoryski chciał niektóre uwagi nad tem czynić: ale mu W. książę przerwał, żądając odpowiedzi: „tak albo nie“ (*oui, ou non*) bez uwag. Zatem książę Czartoryski głosował za pozostaniem w Warszawie, równie bowiem jak Lubecki mniemał natenczas. że oddalenie się W. księcia z królestwa pociągnęłoby za

*) Wyrażenia W. księcia, i posłanników rady umieszczam z pisma Lelewela: „*Delegowani w Wierzbnie dnia 2. Grudnia 1830: r.*“ ogłoszonego drukiem w Awenionie roku 1832.

sobą zupełne zerwanie z Moskwą i uczyniło daremnymi wszystkie medycacyjne starania. Ostrowski był za oddaniem się z kraju, Lelewel podobnie. Wielki książę po krótkiej rozwadze oświadczył, że pójdzie za zdaniem Ostrowskiego i Lelewela. Drugim konferencyi punktem były *provincye*. W téj mierze wiedzieć należy okoliczność następującą. Wielki książę w gruncie duszy życzył nawet sobie, ażeby *odzyskanie* ziem zabranych położone zostało ze strony Polaków i przyjęte od cesarza jako główny powód, a przynajmniej jako jeden z głównych powodów rewolucyi. Życzył on sobie tego z przyczyny naturalnej: ażeby na zasadzie wyraźnego w téj mierze żądania mógł powiedzieć w Petersburgu, „iż Polacy przez chęć odegrania wielkiej roli politycznej, przez chęć zamienienia swego małego kraju nadwiślańskiego w wielką potęgę, a bynajmniej nie w skutku jego piętnastoletnich rządów, jego nadużyć, jego administracyi dobyli oręża;“ tym kształtem bowiem całą winę zaszyłych wydarzeń Mikołaj rad nierad musiałby przypisać nie jemu, ale tylko Polakom. W tym to widoku pozwalał W. książę nie tylko o połączeniu ziem zabranych z królestwem wspomnieć w konwencyi umawianej między nim i radą administracyjną, ale nadto obiecywał wstawić się za tém do króla. „*Il faudroit qu'un Polonais fut un j.... f....*“ (wymówił się z tém w toku rozmowy z delegowanymi) *pour ne pas demander la réunion des provinces — et Vous savez que depuis longtems je la demande moi même.*“ Ostrowski spisywał ołówkiem co umówione zostało. Zaręcza nasamprzód Wielki książę w téj konwencyi, którą drukiem ogłosił *pozwał*, że nie będzie Warszawy atakował, a gdyby *rozkaz dostał*, wprzód 48 godzinami ostrzeże radę. Żądał podobnego zapewnienia ze strony Polaków; lecz Ostrowski odpowiedział, że pohamowanie zbrojnego ludu nie ulega niczyjéj mocy; że można utrzymać w korbach subordynacyi wojsko regularne, ale nie

zyoda! głużył ze wszech stron zdanie przeciwne, potę-
 piał nikczemność folgującą rządowi, albo bojaźń obraca-
 jącą swe oko ku rogatkom, gdzie stał carewicz. Okla-
 skiem był wtedy szcęk oręża. Kołbami przybijano wota
 na stole, — i pewnie żadna izba prawodawcza silniej en-
 tuzyazmu swego oddać nie zdoła! Scena prawdziwie re-
 wolucyjna, wywołana postępami i nierozumem kontrre-
 wolucyi. Piętnastoletnie milczenie pod wielkorządztwem
 Konstantego nadawało wyższy ton, wyższe niejako zna-
 czenie każdemu słowu odważnie, publicznie powiedzia-
 nemu. Poraz pierwszy w obec tysiąca, w zankniętem
 kole, powstanie spowiadało się z myśli swoich. Poraz
 pierwszy wyraźnie, dobitnie, z precyzyą oświadczało czego
 chce, co zamierza. Mówić przeciwko temu przed którym
 wszystko drżało od Wisły do Newy, który mógł jeszcze
 powrócić, było coś wtenczas tak dziwnego, nadzwyczaj-
 nego, że to za zasługę, nawet za moc duszy poczyty-
 wano. Pierwsze niebezpieczeństwa rewolucyi, rozważa
 kroków rady administracyjnej, przekonanie, że sprawa
 stojąc na miejscu wstecz się cofnie, i tych co ją pierwsi
 zaczęli, prędzej czy później zaprowadzi na rusztowanie,
 były dla mnie powodem, że razem z kilku kolegami bra-
 łem bardzo czynny udział tak w ustanowieniu, jako i po-
 czątkowych obradach klubu. Ponieważ dnia poprzedniego
 na ratuszu z Węgrzeckim i Łubieńskim żywe prowadzi-
 łem spory o cele tej instytucyi, powstały więc liczne
 głosy, które powtórzyło całe zgromadzenie, żebym wy-
 stąpił i co mam przeciwko radzie administracyjnej, pier-
 wszy oznajmił. Wyświecić kręte drogi tej władzy, roz-
 wikłać ten labirynt w obec publiczności której ogólnego
 składu i usposobień szczególnych dobrze nie znałem, było
 rzeczą i niełatwą i nie bardzo bezpieczną. Uczyniłem
 to jednak jak mogłem. Miejsce prezesa zgromadzenia,
 Joachima Lelewela, który w tej samej chwili zamiast prze-
 wodniczyć obradom ludu, wołał prosić carewicza o po-

wszechną amnestyą w Wierzbnie, zastępował Ksawery Bronikowski. Od niego więc żądałem głosu. Gdy mi udzielony został wytoczyłem ostrą skargę przeciwko władzy stawiającej podejrzone kroki, wchodzącej w układy z nieprzyjacielem, bynajmniej nieoszczędzając osób, które Lubecki do udziału w niej powołał. Tłumaczyłem przez całą godzinę stan publicznego interesu, zabiegi kontrrewolucyjne, nadewszystko zaś starałem się okazać wielkie niebezpieczeństwo w jakim sprawę narodu utrzymywała obecność carewicza pod Warszawą, a większe jeszcze jeżeliby się oddalił od stolicy, i z wojskiem do ziem zabranych ruszył; z czego naturalnie łatwo mi było wyprowadzić konkluzyą, „że go jako jeńca i zakładnika rewolucyi zatrzymać należy.“ Wreszcie rzecz powiedzianą wśród głębokiego milczenia słuchaczy, naprowadziłem na wniosek: ażeby się zgromadzenie uorganizowało, i *uznało za nieustającą reprezentacyą ludu warszawskiego*, tudzież ażeby z grona swego wyznaczyło natychmiast deputacyą udać się mającą do rady administracyjnej, dla przełożenia jój imieniem ludu warszawskiego żądań następujących: 1) aby się rada administracyjna królestwa rozwiązała; 2) aby rząd tymczasowy był natomiast postanowiony*); 3) aby generał Chłopicki natychmiast otrzymał rozkaz uderzenia na gwardyą carewicza, wzięcia w niewolę jego samego i oddania w zakład polskiemu ludowi, „albowiem“ — te były moje ostatnie słowa — „nie

*) Niechcąc działać połowicznie, zamierzałem zaraz proponować zgromadzeniu: ażeby samo bez dalszej zwłoki wyznaczyło z pośród siebie osoby (rodzaj wydziału klubu) do ustanowienia rządu tymczasowego. Lecz gdy wielu z przyjaciół moich tę myśl nadto śmiała, szczególnie zaś nadto wczesną być osądziło, musiałem wstrzymać się z tym wnioskiem; czego jednak bardzo żałuję. Zresztą kwestya osób była delikatna, i trudna do przeprowadzenia w ciężkim umysłow obłądnie co do ludzi zasiadających natenczas w radzie administracyjnej.

z Konstantym w Warszawie, ale z Petersburgiem *w Wilnie* układać nam się potrzeba*)." Te wyrazy sprawiły zamierzone wrażenie. Zgodzono się jednomyślnie, ażeby wybrać deputacyą do rady administracyjnej z dwunastu osób złożoną. Po mnie z tym samym skutkiem zabierali głosy i inni członkowie rewolucyjnego związku. Strach był wielki — więc wszystko z łatwością przechodziło. Józef Kozłowski, którego długa wprawa przed kratkami sądownymi, nauczyła mówić zrozumiale do ludu, dowodził, że deputacya klubu żądać powinna „aby ministrowie Mikołaj (azatem i Lubecki) pod straż oddani zostali *do dalszego z nimi postępku*;" zalecał przytém opatrzenie środków stosownych aby żony moskiewskich generałów, które pozostały w mieście nie korespondowały z obozem carewicza. Ludwik Nabelak, dowódca oddziału młodzieży która uderzyła na Belweder, przełożył i poparł wniosek, ażeby rząd tymczasowy upoważnił obywateli do urzędzenia powstań w całym kraju, toż aby ci dowódcy wojska polskiego, którzy się jeszcze niepołączyli z narodem obwołani zostali za zdrajców ojczyzny, i „skarani śmiercią“ jeżeli tego nieuczynią w ciągu trzech godzin naznaczonych z rozkazu rządu przez generała Chłopiczkiego. Prezydujący Ksawery Bronikowski i Ludwik Żukowski, zalecali zmianę dyrektora poczty dla opanowania komunikacyi z krajem i zagranicą. Wszystkie te propozycye przyjmowano jednomyślnością. Rewolucya chciała wyjść z niebezpieczeństwa.

Żeby zaś nie na samém tych środków przełożeniu skończyło się, dołożył klub do wniosków poprzednich

*) Wyraz ten „w Wilnie“ opuszczono w relacyach tego posiedzenia ogłoszonych w gazetach; zapewne, jak sądzę, z obawy, ażeby zawczasie nieogłaszać myśli zaczepnych kroków z naszej strony; okoliczność, która dała powód do bajki, (jak tyle tysięcy innych bajek) powtórzonych przez P. Spazier, „*że sam klub doradzał układy*.“

zastrzeżenie: „że jeżeli rada administracyjna natychmiast nie przystąpi do wypełnienia tych żądań ludu, *zniewolona* będzie przyjąć do swego grona kilku członków klubu, których klub sam wybierze.“ Ten ostatni punkt był najważniejszy. Chodziło bowiem o ustanowienie rządu tymczasowego, któryby niedziałał w imieniu, i *w duchu* Mikołaja. A zatem w razie gdyby się rada administracyjna dobrowolnie rozwiązać nie chciała, przybrane do niej osoby z klubu uczynić to mogły, jako już w niej będące, bez użycia środków gwałtownych, za porozumieniem się w tej mierze z Lelewelem i Władysławem Ostrowskim, na których pomoc w tej operacji, na których tęgość charakteru i głowy w tém całym postępowaniu rachowali, — *mylnie*. Instrukcyja dla deputacyi, po zmianach jakie w powyższych wnioskach kilkogodzinna narada sprawiła, zredagowana przezemnie wśród nieustającej wrzawy, odczytana zgromadzeniu, zatwierdzona jednomyślnym okrzykiem przez ogół, i podpisana w jego imieniu przez dwunastu posłanników, którym klub ten ważny obowiązek poruczał, zawierała punkta następujące: „1. Aby generał Chłopicki wódz naczelny polskiego wojska natychmiast odebrał rozkaz do działania w celu zniszczenia, lub rozbrojenia nieprzyjaciela; 2. aby obywatele z prowincyi uzyskali upoważnienie do urządzenia powstania w kraju; 3. aby ministrowie i zastępcy ministrów otrzymali obserwacyą straży narodowej do dalszego z nimi postępku; 4. aby żony wojskowych i urzędników rosyjskich otrzymały straż, ponieważ w ciągłych zostają stosunkach i korespondencyi z mężami swemi; 5. aby z cesarzewiczem Konstantym w żadne układy nie wchodzić; *w cesarzewiczu mieć rękojmią a negocyować z Petersburgiem*; 6. aby dyrektor poczty zmieniony został; 7. aby ci dowódcy wojska polskiego, którzy się dotąd niepołączyli z narodem i nieoświadczyli za nami, zostali obwołani zdrajcami kraju: przy zachowaniu tej formal-

ności, aby parlamentarz generała Chłopickiego dał im do tego termin jak najkrótszy; 8. aby natychmiast przystąpiono do wykonania tych żądań, inaczej bowiem rada administracyjna *zniewolona będzie* przyjąć do swego grona kilku członków klubu, których klub sam wybierze. Deputowanymi do przedstawienia tych żądań wydziałowi wykonawczemu rady administracyjnej byli: Ksawery Bronikowski, Adolf Łączyński, Nabelak, Anastazy Dunin, Gerwazy Dobrogojski, Franciszek Grzymała, Wilski, ja, mój ojciec, Szwarce, Gaszyński, i Słubicki Eugeni. Już było późno. Cały klub zbrojny, naznaczywszy drugie posiedzenie swoje w tém samym miejscu na dzień jutrzejszy, otoczony massami ludu także zbrojnego, siedł za deputacją od placu Krasieńskich do giełdy, gdzie rada administracyjna była zgromadzona. Gmach ten otoczono. Lelewel, Czartoryski, Ostrowski, Lubecki właśnie co powrócili z Wierzbna. Deputacja klubu nie odrazu przypuszczona od rady, blisko godzinę czekać musiała, co ją obrażało i niecierpliwiło. Nareszcie po kilkakrotném wysyłaniu do sali rządowej z wiadomością o przybyciu delegowanych klubu, kasztelan Kochanowski podjął się wyjść naprzeciwko nim, i zapytać się: „czego klub żąda?“ Odpowiedziano mu, że to nie jemu, ale całej radzie administracyjnej oznajmione zostanie. „Niemasz kompletu“ — rzekł Kochanowski — „niektórzy członkowie rządu są nieobecni.“ — „To nic nieszkodzi, — odpowiadała deputacja, widząc, że się jej wszelkimi sposobami pozbyć chciano, — „my tu zaczekamy póki się członkowie rządu nie zgromadzą.“ — „Ależ przecie wszyscy panowie nie zechcecie wejść do sali rządu, zajętego obecnie ważnemi rzeczami!“ — „Niemasz nic ważniejszego nad poselstwo nasze,“ mówili delegowani pomykając się coraz bardziej ku drzwiom sali rządowej, której Kochanowski bronił jak siwy Cherubin postawiony u straży tego politycznego Edenu. „Panowie tu wszyscy razem niewiejdziecie“ wo-

łał coraz głośniej ten starzec, — „to być niemoże, — jednego, dwóch z pomiędzy siebie wybierzcie!“ — My tu jesteśmy z polecenia ludu, który ten gmach otacza, i wszyscy wejdziemy!“ W tém roztwierają się drzwi, Władysław Ostrowski wychodzi, i zaprasza deputacyą do przełożenia rządowi życzeń klubu. Książę Czartoryski, Lubecki, Chłopicki, Niemcewicz, Radziwiłł i Gustaw Małachowski zaraz powstali z miejsc swoich. Widać było pewną na tych twarzach konsternacyą. Lecz Lelewel największe okazywał nieukontentowanie: krok klubu oczywiście kompromitował go przed osobami, które nie bez przyczyny, już wtedy Lelewela o dwuznaczne postępowanie posądzać mogły, albowiem miał udział we władzy, i zarazem był (choć pomimo wiedzy i woli swójój) obwołany za naczelnika opozycyi tworzącej się przeciwko tój władzy — położenie najfałszywsze, i najniegodniejsze, jakie tylko sobie dla człowieka publicznego wyobrazić możemy. Lubecki dobrze pojmował przyczynę i cel tego poselstwa, nieokazywał jednak po sobie iż odgaduje przeciwko komu głównie ruch ten był wymierzony. Książę Czartoryski zdawał się być mocno zamieszany, a Niemcewicz, który do samego nazwiska klubu z przykładu rewolucyi francuzkiej przywiązywał wszystkie bezprawia terroryzmu, mordy, nawet łupiestwa, unosił się na ten widok niepohamowanym gniewem. Z pomiędzy obecnych jeden Mostowski niepowstał z krzesła swego, zachowując zimną krew, i ułożenie przyzwoite sędziwemu wiekowi. Raziło zapewne nienawykłych do żadnego żywszego ruchu rewolucyjnego, że delegowani klubu w płaszczach, z bronią w ręku śmiałą weszli postawą, niemal przemocą do miejsca władzy; nie mogło także ująć ich uwagi, że lud oburzony zalegał wszystek plac przed bankiem. Jeden z członków deputacyi obracając mowę najpierw do księcia Czartoryskiego przekładał mu w wyrazach najgrzeczniejszych, że dotychczasowe

postępowanie rządu, któremu książę udzielał wsparcia, który swą powagą zasłonił przed zgrozą publiczną, naraziło sprawę narodu na największe niebezpieczeństwo, na pewną zgubę. Drugi (kapitan Dobrogojski) zaklinał księcia imieniem ojczyzny do przedsięwzięcia kroków stanowczych. Po nich zabierając głos odezwałem się w te słowa: — „Nie mniemajcie panowie, że układami z W. księciem, zgodą z cesarzem tę sprawę załatwić potraficie. Lud i wojsko podniosło oręż dla oswobodzenia kraju; naród rewolucyi upaść nie pozwoli. Powstanie nasze może zmienić postać Europy. Cóż dotychczas zdziałała rada rządowa, która się podjęła niem kierować? Czas mija bez pożytku; lecz jeszcze nie wszystko jest stracone. Odezwy rady grożą przywróceniem porządku rzeczy, który zniszczyć było od lat piętnastu, to jest od momentu jak się zawiązał, usiłowaniem wszystkich prawych Polaków, który osłabić wy sami dopomogliście nie jednym przykładem waszego obywatelstwa. Ci których przed sobą teraz widzicie zaczęli rewolucyą z poświęceniem swych głów, i postanowili dalej ją rozwijać, postanowili nią kierować pomimo oporu, jaki w tej mierze doznają ze strony rządu. W tym to celu odwołali się oni do ludu stolicy, który ten gmach z orężem w rękę oblega i nierozejdzie się, jeżeli następujących sprawiedliwych jego żądań w czasie jak najkrótszym, w czasie oznaczonym do skutku przywieść nie zechcecie. Lud żąda:“ — tu rozwinąwszy instrukcyą klubu odczytałem na głos zawarte w niej punkta, i pismo to złożyłem w ręce księcia Czartoryskiego. Ta precyzja rewolucyjna przeraziła wielu członków rządu; niektórych oburzała. Zbyt śmiałe zdawały się im być życzenia klubu, zbyt śmiałe wyrazy jego reprezentantów, tak właśnie jak gdyby mogło być coś nadto śmiałego w mowie albo postępowaniu ludzi, którzy się nie lękali wpaść do Belwederu, wziąć arsenał, i uzbroić trzydzieści tysięcy mieszkańców War-

szawy przeciwko najpotężniejszemu na kuli ziemskiej mocarzowi. Książę Czartoryski ze zwykłą sobie uprzejmością oświadczył deputacyi, że niektóre z tych punktów nie były do wykonania, „a mianowicie (tak mówił dalej) przytrzymanie W. księcia Konstantego, który na wszystko się zgadza, który obiecuje puścić wszystko w niepamięć, który teraz właśnie oświadczył, że żadnego kroku przeciw stolicy nie przedsięwzięmie nie uwiadomiwszy jój o tém naprzód na czterdzieści ośm godzin — który zawarł konwencyą z rządem.“ Ta szczególna, ta niespodziewana *łaska* carewicza zdawała mi się być takim dla narodu poniżeniem, takim affrontem dla powstania, iż niemogąc ukryć mego zadziwienia rzekłem z pewną cierpkością: — „to są żarty Mości książę, — my niepowstaliśmy dla przyjmowania łask i warunków od W. księcia, który jest jeńcem rewolucyi, ale dla zbawienia Polski. Niechaj tedy rząd niegra komedyi, która się bardzo traicznie zakończyć może albo dla powstania, albo dla jego nieprzyjaciół i wątpliwych stronników!“ Te ostatnie słowa, które wszystkich członków rady administracyjnej obruszyły i zatrwożyły do najwyższego stopnia, obróciłem szczególnież do Lubeckiego zachowującego ciągle milczenie. Chłopicki wyszedł z furią z sali i zatrzasnął drzwi za sobą. Gustaw Małachowski, napisał zaraz w wyrazach najenergicznych protestacyą przeciwko zgwałceniu miejsca posiedzeń rządowych i sądząc bez wątpienia że demagogia Polskę z sobą porywa, podał się do dymissyi. Za jego przykładem toż samo uczynił Radziwiłł. Wtedy Niemcewicz rozdzierając suknię na piersiach swoich zawołał: — „ugodźcie w to serce, które zawsze biło dla ojczyzny, — pomordujcie nas, — wszak przyszlście tu z bronią — skoro cnocie, sumieniu i poczciwój nie ufacie siwiźnie.“ W końcu Władysław Ostrowski i ks. Czartoryski oświadczyli, „iż rząd weźmie pod rozwagę przełożenia klubu.“ Deputacya odeszła.

Tejże nocy (z 2. na 3. grudnia) ciągnął z Sochaczewa pod Warszawę pułk 1. strzelców pieszych, powabiany na drodze z jednej strony przez Wielkiego księcia, z drugiej przez powstanie. Lecz generał Szembek, dowódca tego pułku nie wahał się ani chwili w wyborze między insurrekcyą i tronem; poszedł tą drogą jaką mu wskazywało jego własne przywiązanie do kraju, jaką mu wskazywał zapał jego oficerów i żołnierzy. Szembek wyprawił był do stolicy z Sochaczewa jeszcze na dniu 30. Listopada, za pierwszą o zaszytych zdarzeniach wiadomością, porucznika Paprockiego adjutanta pułku po rozkazy dla brygady od rządu, bo mniemał, że już musi być rząd narodowy, rewolucyjny. Paprocki udał się na posiedzenie rady administracyjnej, przełożył Chłopickiemu cel swojej misji od generała Szembeka i żądał stanowczej odpowiedzi. Ani Chłopicki, ani rada nie mogła się na to zdobyć. Po długich rozprawach, po wielu zapytaniach doręczono nakoniec o godzinie pierwszej w nocy Paprockiemu *ekspedycyą* do Szembeka, wypis z protokołu rady administracyjnej w imieniu Mikołaja. Nie był to więc rozkaz dla brygady.*) Szembek w imieniu Mikołaja

*) Wypis ten z protokołu posiedzenia rady administracyjnej, brzmiał jak następuje:

„Dnia 1. Grudnia rada administracyjna powodowana nagłą potrzebą zasłonięcia stolicy od wszelkiego niebezpieczeństwa, pragnąc ułatwić sposoby opatrzenia stolicy w żywność, tudzież powołać wojsko do czynności dla dobra narodu niezbędnie koniecznych: stanowi co następuje: Generał Chłopicki upoważnionym zostaje wydać stosowne rozkazy względem pochodów wojska, lub zbliżania się jego i przybycia do stolicy.“ Podpisano *Sobolewski*. Dopiero na takim fundamencie dowódcy wojsk polskich otrzymywali od Chłopickiego *ekspedycyę*. Nie byłżeto prawdziwy zamęt? Więc Sobolewski w imieniu Mikołaja ruszał wojsko dla opatrzenia stolicy w żywność? A ponieważ było rzeczą oczywistą, że tego wojska było potrzeba przeciwko Konstantemu, więc w imieniu Mikołaja do Warszawy przybywać miało? Taki zawrót rozdziała kręta, śmieszna, dwuznaczna polityka rady administracyjnej.

nie mógł się *zbuntować* przeciwko Mikołajowi; postanowił on to uczynić w imieniu ojczyzny, kazał przeto pułkowi (1. strzelców), który o pięć mil od Sochaczewa stał rozlokowany zebrać się jak najspieszniej, a wysławszy w tymże samym czasie sztafety do generałów Klickiego do Łowicza, Krukowieckiego do Rawy, tudzież do Rybińskiego dowódcy 1. pułku liniowego do Mszczonowa, z doniesieniem o powstaniu w stolicy, oraz wezwaniem, aby przybywali jak najprędzej *w pomoc ludowi*, ruszył na dniu drugim Grudnia do Warszawy; gdzie także bez zwłoki udać się rozkazał należącemu do jego brygady pułkowi 3. strzelców pieszych, który konsystował w Płocku. Ten krok generała Szembeka rozstrzygnął sprawę, jednając rewolucyi niewątpliwą przewagę. Żołnierz strudzony, uszedłszy dziewięć mil drogi prawie jednym ciągiem, potrzebował choć chwilowego odpoczynku. Szembek zatrzymuje się w tym celu w Błoniu, wieczorem. Tu w nocy z 2. na 3. Grudnia odbiera rozkaz od Wielkiego księcia, posłany do Sochaczewa, aby pułku pod żadnym pozorem nie ważył się ruszać z miejsca. Oficer, który wiozł ten rozkaz, znalazłszy wojsko w Błoniu pośpieszył czempędzej donieść o tem W. księciu, który w parę godzin przysłał powtórny rozkaz zalecający Szembekowi pod osobistą odpowiedzialnością, aby dnia następnego, to jest 3. z rana o godzinie 8. przybył z pułkiem do obozu pod Mokotowem. Lecz to bynajmniej nie zmieniło postanowienia Szembeka. W tem przybywa trzeci posłaniec od W. księcia, już nie z rozkazem lecz z listem prywatnym napelnionym uwagami, „że Szembek ma w swym ręku przyszłe szczęście Polski. że W. książę jako od dobrze życzącego swój ojczyźnie wymaga, i *prosi go o to*, ażeby bez straty czasu, stósownie do poprzednich rozkazów przybył z pułkiem pod Mokotów, gdzie go oczekuje.“ Osobiste, przyjacielskie stosunki Szembeka z Konstantym i cesarzem, ale najbardziej chęć odgadnie-

nia, coby W. książę rozumiał przez przyszłe szczęście Polski, były mu powodem, że się sam udał z Błonia do Mokotowa; przed odjazdem jednak swoim zakomunikował on ten list Konstantego szefom batalionów podpułkownikom Rolbieckiemu, Jutrzence i wielu innym oficerom; a że niemógł przewidzieć skutków téj podróży, wziął więc ze sobą dla mniejszej uwagi Moskalów, podoficera, aby ten między kompaniami polskimi w obozie Konstantego rozszerzył wiadomość o łączeniu się wojsk na prowincyi stojących z Warszawą, jakotóż aby doniósł w razie przytrzymania Szembeka, co się z nim stało. Na ten przypadek zostawił nawet Szembek odjeżdżając podpułkownikowi Rolbieckiemu i Jutrzence instrukcją: „że gdyby miał być przez Wielkiego księcia aresztowany, przysłał rozkaz pułkowi *by ciągnął pod Mokotów*; zaś ten rozkaz miał tylko służyć za znak aby pułk nie tracąc ani chwili czasu pospieszył bocznemi drogami do Warszawy.“ Szembek jeszcze przed północą staje w obozie carewicza. Konstanty rzucił się w jego objęcie; witał jako zbawcę. Lecz zaraz wywiedziony został z błędu. Szembek powiedział mu, że brygada jego nocuje w Błoniu, ale „żadna siła w świecie jój pochodu do Warszawy nie wstrzyma,“ — że on sam jako dobry Polak musi się połączyć z narodem. Przeszło godzinę trwała rozmowa. W. książę nalegał, prosił, obiecywał różne rzeczy; między innemi, że cesarz przychylił się do rozszerzenia granic Polski. Nareszcie, gdy to wszystko nieskutkowało, unosił się, groził, że *przytrzyma* Szembeka, na co mu ten miał odpowiedzieć: „że w takim razie *strzelcy* przyszliby go uwolnić bagnietami.“ Ta uwaga zmiękczyła Konstantego tak dalece, że pozwolił Szembekowi wrócić do pułku z ponowieniem kilkakrotnem rozszerzenia granic Polski, jeźliby mu go nazajutrz przyprowadził do Mokotowa. Wkrótce po odjeździe generała Szembeka z Błonia, przypadł tam pułkownik Kicki w to-

warzystwie kilkunastu młodzieży z Warszawy, wzywając pułk, aby bez straty czasu, bez czekania na powrót Szembeka, maszerował do stolicy. Lecz oficerowie całego pułku oświadczyli Kickiemu pod słowem honoru, że nigdzie indziej nie pójdą tylko do Warszawy, ale że dowódcy swego nieopuszczą, że powrotu jego, lub wiadomości o nim parę jeszcze godzin czekać muszą. Opisuję te szczegóły, ponieważ w drukach różnych bajek namnożono z powodu bytności Szembeka u W. księcia, mianowicie, jakoby nie on sam ale Kicki z akademikami pułk do Warszawy przyprowadził. Niebawem nadjechał ten generał; kazał pułkowi nabić broń, ruszył w pochód; w drodze z Ołtarzewa posłał przez porucznika Gierharda (stojącego tam na posterunku z kilkunastu końmi pułku strzelców konnych gwardyi) odezwę przez siebie napisaną do oddziałów wojsk polskich będących przy W. księciu, aby się za jego przykładem połączyły z narodem i o godzinie trzeciej po północy wszedł wolskimi rogatkami do koszar mierowskich. Przybył tam natychmiast Chłopicki i począł obchodzić szeregi. Żołnierze stali jeszcze pod bronią. Postrzegłszy wodza swego krzyknęli: „niech żyje ojczyzna — niech żyje generał Chłopicki.“ Ten człowiek sprawował na wojsku elektryczne, czarodziejskie wrażenie. Potem Chłopicki i Szembek udali się razem do rady administracyjnej. Szembek oświadczył: „to co mi obowiązek jako dobremu Polakowi i honor nakazuje, zrobiłem; przychodzę łączyć się z wami, jednak to muszę dodać, że ja, który dopiero lat czterdzieści i dwa liczę, już może mniej czuję się być dzielnym od młodszych — precz więc z niedołęzonymi!“

Szembek wzniosł wysoko ducha Warszawy. Jego brygada zwiastowała rewolucyi zwycięstwo; jego przykład nie pozwalał wątpić o przystąpieniu do sprawy narodowej wszystkich innych części wojska polskiego rozrzuconego w królestwie. Odtąd wpływ W. księcia na te woj-

ska nie mógł być zatrważający. W tyle za obozem carewicza, na jego przeprawie do ziem zabranych stała brygada drugiej dywizji piechoty naszej, oraz dywizya ułanów w Zamościu, Lublinie, Lubartowie, Markuszewie. Z boku, w Rawskim, gdyby w tę stronę odwrót swój chciał obrócić, parły go przeważne siły Krukowieckiego i Giełguda. Był więc ze wszech stron otoczony, bo Praga znajdowała się w mocy powstańców. Nie mógł się żadną miarą wymknąć! A zatem jeszcze jeden krok tak energiczny jak wczoraj, a ten brat cara wraz z gwardyą swoją, z czterdziestu działami, dwoma pułkami wybornej piechoty, trzema pułkami najświetniejszej jazdy, z całym bogatym materiałem wojennym stawał się jeńcem rewolucyi, pomykał natychmiast olbrzymi zawód powstania do Dźwiny i Dniepru i noc 29. zamieniał w nową erę dla całej północy, w najświetniejszą epokę dla sławiańszczyzny — dla Polski — dla Europy! Szembek poszedł z rana zawrzeć ściśle przymierze z klubem, który na ten szlak sprawę kraju naprowadzał, który ją w ten sposób pojmował, który zebrawszy się od świtu (3. Grudnia) jeszcze liczniej jak w dniu poprzedzającym, już obradował, szerzył postrach i *rządził stolicą*; albowiem wszystkie władze przed nim drżały. Razem z Szembekiem przybył także na to posiedzenie Lelewel, powitany jako prezes huczными okrzykami. Rozumiano, — ja przynajmniej tak sądziłem, — że natychmiast silną ręką ujmie władzę, którą mu młodzież podawała i stanie na czele ruchu, któremuby się nic oprzec nie zdołało. Rzeczywiście los rewolucyi, los Polski w tej wielkiej chwili od niego, od jego tylko mowy zależał. Niekorzystał jednak z tego Lelewel. Zabrawszy głos zamiast wesprzeć wczorajsze postanowienie klubu, nakłaniał do większego w działaniu *umiarkowania*. Co większa: usprawiedliwiał nawet radę rządową, której był członkiem; tak dalece Lubecki potrafił go w swoje zaplątać majaki, na swą wiarę nawrócić

Lelewel z charakteru, ułożenia, temperamentu, nie jestto, jak sobie wystawiano, figura gminu, demagog w chwilach zamieszania, — nie jestto, jak się biblia wyraża, człowiek *możny w uczynku!* Przeciwnie, w miarę rosnących okoliczności maleje, i nic, prawie nic nie widzi w natłoku; burza go nierozpala; nie ma w niej żadnego natchnienia. W spisku, w bibliotece, a szczególnie na katedrze nieporównany, za tym obrębem zbyt delikatny, cichy i przeczorny, niczego się więcej nieobawia jak odpowiedzialności w inicjatywie śmiałych i niebezpiecznych kroków. Z brakiem inspiracji na ruchomej scenie kojarzy Lelewel pretensją do *nieomyślności*. Chce koniecznie zawsze mieć *racyą*; dla tego woli nic nie zrobić, nic nie powiedzieć, aniżeli wziąć jakiegokolwiek postanowienie, albo dać jakąkolwiek radę, któraby się w skutku okazała błędną i obróciła przeciwko niemu. Ztąd wszystko co mówił w całym ciągu powstania, mówił tylko półgębkiem; wszystko co czynił, czynił niewyraźnie. Żadnego stanowiska całym sobą nie zajął, bo równie jak coś powiedzieć z precyzją, tak gdzieś być z precyzją, sprzeciwiało się jego polityce, jego nieomyślności. Dla *tój* przyczyny, jak nigdy nic jasno nie powiedział, tak i *nigdzie nie był*: ani we władzy, ani przeciwko niej. To, nie co innego, wziętość Lelewela, a z nią moc rewolucyi, moc ducha rewolucyjnego w powstaniu osłabiało. Młodzież, spiskowi, położyli w nim nieograniczone zaufanie, bo zkażdą jestto człowiek miły i kochany — bo posiada do najwyższego stopnia sztukę jednania sobie wziętości bez oświadczenia się za tymi, którzy go za swego poczytują, którzy się rzucają w jego objęcie. Co inni mówą, to on oczami, gestem, a najbardziej milczeniem zyskuje. Rewolucyą tym sposobem *skokietował* i zawsze ją zawodził w chwilach stanowczych. Słowa, które poraz pierwszy, jako prezes klubu wyrzekł, były prawdziwą klęską dla kształcącej się potęgi ludu, dla partyi rewolucyjnej, która go na

czyle tego ludu mieć chciała. Ze strony Lelewela było wtedy co naturalniejszego jak rozwiązać w klubie rząd stary, pokazać osobom co go wspierały, kły ostre, nawet drapieżne i natychmiast wytknąć obrotowi rzeczy jedyną drogę zbawienia, jaka się nastęrczała? Któryż z rewolucjonistów, który z założycieli klubu miał takie jak on imie, takie zachowanie w narodzie, takie stosunki z Litwą, z *korpusem litewskim* — z samą nawet *uczoną* Moskwą? Krótko mówiąc: kto z *nas* był od niego więcej znany? Lecz rewolucya w wierzchołku swoim, w swój jedynéj widoméj głowie chromiała. Po Lelewelu wystąpił na stół (przysłany do klubu z rady) kasztelan Nankwaski, starzec sędziwy, ze łzami i szlochaniem dobrego powodzenia życząc ojczystéj sprawie. Mecenas Krzywoszewski nazwał posiedzenie *demagogicznem*, i musiał ustąpić ze stołu. Szembek na rękę niesiony, ledwo mógł się wyrwać serdecznym uściśnieniom rodaków. „Jestem tylko żołnierzem — zawołał — mówić nie umiem, lecz z mojami strzelcami ostatnią kroplę krwi przeleję za ojczyznę.“ Wierzo no temu, bo było w wojsku naszym przysłowie: *wierz Szembekowi*. Zapał ogarnął głowy, nadzieja rozchmurzała dotąd zasepione czoła; domy się roztwierać zaczęły. Mieszkańcy ochłonęli ze strachu, którego w tym samym stosunku przybywało carewiczowi, Lubeckiemu i całej radzie administracyjnój. Połowa Warszawy wytoczyła się na ulicę, a lud, lud wszystek w klubie się znajdował. Szembek wniesiony na rękę i wyniesiony został na rękę. Za nim z sali obrad wysypało się na dziedziniec całe zgromadzenie. Była to cudowna chwila! Na dziedzińcu pod gołem niebem brakowało mownicy. Nie było stołu, ale był wóz drabiniasty. Szembek skacze na ten wóz, z rozrzewnieniem pozdrawia lud i oświadcza, że brygada jego zaraz wejdzie do miasta. „Niech żyje Szembek — niech zginą Moskale!“ rozlegały się tysięczne okrzyki rozdzierające obłoki w powietrzu. Różni

potém wojskowi, różni patryoci przemawiali z woza energicznie i śmiało. Ten dawne wyliczał zasługi i odniesione rany w bojach za ojczyznę, ów obcy despotyzm malował prawdziwemi słowy, inny znowu nicował postępowanie rządowej rady. Przeciwno tój, gdy odpowiedź z wydziału wykonawczego nie przybywała, wzmagala się burza coraz gwałtowniejsza. „Idźmy znowu do banku — idźmy wszyscy razem!” wołano. Natenczas letni, a ogromną staropolską burką okryty Kuszel z strasznemi wąsami i pistoletami za pasem, począł rezonować z woza o potrzebie pospolitego w całym kraju ruszenia. „Na nic się wszystko nie zdało, — mówił, — jeżeli nie zaraz wpadniemy do Litwy, ale pierwej trzeba koniecznie powiesić prezesa komisji województwa augustowskiego, bo ten łotr“ — tu dopiero przycinał jak mógł najostrzej nieszczęśliwemu prezesowi, (podobno obecnemu natenczas w Warszawie) swemu osobistemu nieprzyjacielowi. Przerwały mu okrzyki: „dobrze, dobrze! Idźmy na Litwę — powiesić prezesa!“ Lud u nas, jak wszędzie, krótko rozstrzyga podobne sprawy. Wyrazy te co do Litwy nieostrożnie zapewne były powiedziane wśród owych okoliczności. Pokazywały one jednak, że ta myśl ani obcą, ani niemiłą ludowi nie była.

W tój chwili bujających już namiętności popularnych i rozdąsania się publicznego na radę administracyjną, przybywa Władysław Ostrowski, zamiast odpowiedzi kategorycznej na wczorajsze przełożenia klubu przynosząc wezwanie, którem rada rządowa przybrała na swoich członków mnie, Ksawerego Bronikowskiego i majora Machnickiego. „Wzywam tych panów — oświadczył (także z woza drabiniastego) Władysław Ostrowski — żeby się zaraz udali na miejsce posiedzeń rządowych.“ Było nowy wybieg kontrrewolucyi, — nowa koncessya Lubieckiego. System tego ministra, który się gimnastycznie pasował z falą, zależał, jakem wyżej powiedział, na sztu-

cznem zobojętnianiu żywiołów rewolucyjnych, na stopniowej politycznej ich *absorbcy*. Zrazu, jak widzieliśmy, wspierał rząd zagrożony na powadze Czartoryskiego, Paca, Niemcewicza. Gdy to nie uciszyło miasta, rozprzestrzenił swój zakres kontrrewolucyjny i wciągnął weń Władysława Ostrowskiego i Lelewela, jako głębiej już zanurzonych w ruchu. Gdy i to niepomogło, postanowił na koniec sięgnąć do gniazda poruszeń i wplątać klub w swoje koło, ażeby co tylko powstawało przeciwko radzie administracyjnej w niej grzęzło, i z niej się nigdy wydobyć niezdolało. Lecz co do tego ostatniego punktu omylił się minister na zdaniu swoim: klubistom nie mógł dać rady. Widząc wtedy rzecz całą, jak ją dzisiaj opisuję, uważając udział mój i Bronikowskiego*) we władzy rządowej za *chwilowy* tylko, żądany ze strony klubu jako środek rozwiązania rady przy spodziewanej pomocy Lelewela i Władysława Ostrowskiego, z ochotą przyjęty od rady administracyjnej jako środek odwrócenia grożącego jej niebezpieczeństwa, oświadczyłem natychmiast Lubeckiemu, że nie wejdę do rządu póki minister skarbu z innymi ministrami Mikołaja w nim zasiada. „Rada administracyjna — (powiedziałem to w obec wszystkich jej członków, *powiedziałem to pierwszy*), — koniecznie rozwiązać się musi. Naród jest oburzony przeciwko księciu ministrowi, — mówiłem dalej, — rewolucya własnego rządu potrzebuje, w imieniu króla działać nie może.“ Mówiłem jak myślałem; zdawało mi się, że widzę rzeczy jasno; biegłem nagle — *nadto nagle* (i dla tego bez skutku) do władzy: te kroki i mowy moje podały mnie w nienawiść u osób bardzo znakomitych. Lecz milczano jeszcze, bo klub był mocny, a ja w klubie miałem przyjaciół. Lubecki i Mostowski podali się natychmiast do

*) Bo major Machnicki od wszystkiego się uchylał i wyjechał z Warszawy.

dymissyi. Rada administracyjna była *de facto* rozwiązana. W sali jęj posiedzeń po wczorajszej *orgii jakobińskiej* (tak nazywano deputacyą klubu) panował nieład, jak po sutym bankiecie, jak po nocnych saturnaliach. Jedno tchnienie ludu rozwiało tę starą władzę, dotąd tak sztucznie, tak dowcipnie utrzymywaną. Deputacye mnogie, coraz częstsze od wszystkich oddziałów wojska, ze wszystkich punktów stolicy przychodziły za wczorajszym przykładem. Insurrekcyą w massie założyła swój główny biwak przed bankiem, a swoją główną kwaterę w banku — w pokojach Lubeckiego. Nie było już żadnego rządu.

Wszelaki zapęd pobudzany z jednego punktu pomnaża się własną dzielnością. Klub szybko pędził wypadki naprzód. Ruch ztąd niecony wszedł w massy i kilkanaście tysięcy ludu zbrojnego wespół z wojskiem pociągnęło koło godziny 10. ku rogiatkom mokotowskim *po carewicza*, „dla uwolnienia żołnierzy polskich, których Konstany gwałtem przytrzymuje.“ W. książę po odjeździe delegowanych rady administracyjnej z Wierzbna, oczekiwał przez całą noc z największą niecierpliwością ratyfikacyi zawartęj między nim i niemi umowy. Wyglądał tego co moment, nareszcie z rana posłał za tem Zamojskiego do Warszawy. Na drodze do miasta spotyka Zamojski Gerstenzweiga, i dowiaduje się od niego, że gwardya strzelców konnych wyprawiła deputacyą do W. księcia z oświadczeniem, że gdy wszystko działała w jego służbie czego tylko honor wojskowy wymagał, ma nadzieję, iż pozwoli jęj połączyć się z narodem, toż nawet, że im sam osobiście to pozwolenie udzieli. W rzeczy samęj zasłużyli sobie na to strzelcy konni. Wielki książę oddając się im w ręce, chwając ich, (*ce sont des soldats à mettre en quadres d'or* — mawiał) uwielbiając ciągle ich *szlachetność*, uczynił ich położenie bardzo trudnem. Z tém wszystkiem wyraźnego pozwolenia deputacyi dać niechciał. „Niech sobie idą — ja ich nie trzy-

mam, — ale niepozwalam.“ Chcieli przeto szassery sami odstąpić bez pozwolenia. Ale Zamojski wstrzymuje ten ich zamiar. Przekłada im: „że gdy dotąd byli przy W. księciu, powinni zostać, aż im sam oddalić się każe, — że o to dzieją się układy, że to pozwolenie niewątpliwie nastąpi.“ Zamojski uważał położenie gwardyi strzelców bardziej ze strony politycznej: „jeżeli bowiem (podług niego) uda się rewolucya, to szassery zawszeby znaleźli czas przystąpić do niej — on sam mówił o sobie, że *ostatni* przystąpi do niej; a jeżeli się nie uda (tak rozumował) to znowu będzie nie małe szczęście dla narodu, że nie całe wojsko odstąpiło W. księcia.“ Szassery dali się nakłonić; „pod słowem honoru“ czekać przyrzekli. Zamojski przybywa do miasta. Zastaje radę skutkiem nocnej sceny niezmiernie pomieszaną. Paręset osób napełniało salę, a sto przynajmniej mówiło razem. Wrzawa — nieład — strach, trudne do opisanja! W tym zgiełku Lubecki bierze Zamojskiego na stronę. Powiada mu, że wszelkie stosunki rady z W. księciem zerwane zostały natarczywością *klubistów*; że teraz za nic zaręczyć nie można. Wreszcie potajemnie razem z księciem Czartoryskimi układa list zawierający w treści: „powstanie gwałtownie bierze górę; w nocy jego zapędy już były straszne; tych wypadków nic wstrzymać nie zdoła; od-tąd rada żadnych z Wielk. księciem stosunków mieć nie może; sama myśl jakiegokolwiek z nim układu naraziła radę na największe niebezpieczeństwo; rada administracyjna to więc tylko proponuje W. księciu, żeby albo się poddał, albo natychmiast — uciekał.*“ Z tym listem ledwo dokończonym pospieszył Zamojski do W. księcia. Na drodze z *króleskiej* ulicy do kościoła Aleksandra postrzega dziwne widowisko: ogromne zbrojne masy ludu, tudzież pułk Szembeka, — jego samego i Chłopickiego,

*) Z rękopismu p. Władysława Zamojskiego.

obudwu niesionych potokiem, obudwu bladych, pierwszego niechętnego, ledwo nie zgrzytającego zębami na czele tego *podburzonego* zgietku, tój powodzi, chcącój zalać obóz carewicza. Zamojski stara się ich zatrzymać. Targuje się z Chłopickim o dwie godziny czasu, wystawując korzyści polityczne wyniknąć mogące z dobrowolnego zezwolenia carewicza, aby wojsko polskie od niego odstąpiło, — bo trzeba pamiętać, że klub szerzył wieść dla poruszenia mass, jakoby Konstanty gwałtem to wojsko przy sobie zatrzymywał. Chłopicki dobył zegarka i powiedział: „że jeżeli do godziny 12. wojsko polskie z obozu W. księcia wypuszczone nie zostanie, on dłużej tego popędu wstrzymać nie będzie wstanie i sam na jego czele rad nierad będzie musiał uderzyć na W. księcia.“ Zamojski wyjednałszy tę krótką zwłokę, spał konia i poskoczył dalej. Już w bliskości obozu W. księcia zatrzymuje powtórnie szasserów chcących się połączyć z miastem, przez ostatnie uroczyste zapewnienie: „że jeżeli im za półgodziny nieprzyniesie na to *pozwolenia* od W. księcia, wtedy sam z nimi odstąpi od niego.“

Konstanty wziął do rąk powyższy, *otwarty* list rady administracyjnej, i postrzegł z najwyższém zadziwieniem, że był *bez podpisu* *). „Cóż to znaczy? zapytywał Zamojskiego; ten nietracąc przytomności odpowiedział zaraz: — „oto jest Mości książę żywy, wierny obraz tego co się teraz z radą dzieje!“ Następnie wystawia W. księciu w kolorach najżywszych położenie tój rady, scenę z klubem, w skutku tego popłoch i roztargnienie, prosząc W. księcia, aby ten list uważał tak jakby był opa-

*) Lubecki przyznał się potem panu Zamojskiemu, że korzystając z jego wielkiego pospiechu umyślnie nie położył swego podpisu na tym liście, i odwiódł nawet księcia Czartoryskiego od podpisania. Albowiem ten list, jak sądził Lubecki, miał dwie strony: car wzięłby go za zbrodnią, i klub takżeby go poczytał za zbrodnią, każdy z swoich powodów.

trzony podpisem, i zaręczając słowem honoru, że go odebrał z rąk księcia Czartoryskiego i Lubeckiego. Wszelako i po przeczytaniu tego pisma wzdrygał się Konstanty dać pozwolenie wojsku. Wtedy Zamojski powiada mu: „że całe miasto, całe powstanie z generałami i wojskiem na czele maszeruje przeciwko niemu, że téj powodzi nic nie zatrzyma tylko pozwolenie dane z jego strony wojsku polskiemu, aby się połączyło z narodem; że ten tylko czas, który zejdzie na powitaniu i uściśnieniu¹ wzajemném rozdzielonych braci pozostaje W. księciu *dla jego własnego zbawienia*; „że on (Zamojski) tylko do godziny 12. zwłokę w tym celu wytargował u Chłopińskiego.“ To wszystko przerażało wprawdzie W. księcia — lecz jeszcze się wahał. Więc tedy z innego punktu rzecz biorąc, przekłada mu dalej Zamojski: „iż tego jako umiejący cenić cnotę żołnierza, ludziom honorowym, którzy mu dali tyle dowodów stałości w dopełnieniu trudnego obowiązku odmawiać nie może.“ Obecna téj scenie księżna Łowicka powstała na Zamojskiego: „że nakłania W. księcia do kroku, z którego cała odpowiedzialność na nim ciążyć będzie — *son honneur le lui defend*“ mówiła. Na to Zamojski natychmiast odpowiedział: „*son salut, sa securité l'exige!*“ a obróciwszy się do Konstantego jak pierwój z punktu honoru wojskowego, tak teraz z punktu jego własnego, osobistego bezpieczeństwa coraz mocniej, coraz natarczywiej o to nalegał. „I cóż rząd dla mnie zapewnia, gdy zezwolę?“ zapytał Konstanty. „Nic — chyba kilka godzin zwłoki!“ rzekł Zamojski. — „Ja ich nie trzymam — to niechaj sobie precz idą.“ — „Ale Mości książę oni sobie zasłużyli, żebyś im W. C. Mość odejść pozwolił — dopełnili swego obowiązku. W. C. Mość nie możesz — nie powinienes im tego odmawiać. Byłem tak silnie o tém przekonany, że powiedziałem pułkom, iż w razie przeciwnym sambym się uznał za uwolnionego od wszel-

kich nadal przy W. C. Mości obowiązków.“ Tém nakoniec Konstancy uderzony wymawia te słowa: — idź i powiedz im odemnie, że *pozwalam* aby się oddalili.“ Księżna Łowicka zatrzymała Zamojskiego, gdy już chciał wychodzić, przestroga aby tych tylko a nie innych wyrazów użył — „że tylko *pozwała* W. książę, a nie *upoważnia*, a tém mniej *rozkazuje*.“ Zamojski zaręczał księżnę, że niepozwoli sobie żadnej w tych wyrazach odmiany. Wszakże troskliwość żony zaraz wzbudziła u W. księcia obawę, żeby w jego imieniu Zamojski czegoś więcej niepowiedział pułkom. Rzekł więc: *je mettrai cela par écrit*, i zaczął pisać. Było ich tylko troje w ciasnym pokoiku*). Rozmowa ciągnęła Zamojskiego z księżną Łowicką co chwila przerywała Konstantemu. Podarł przeto co z trudnością nakreślił, nakazał żonie i Zamojskiemu milczenie, i dalej pisać zaczął list do narodu polskiego w języku francuzkim treści następującej: Pozwalam, ażeby wojska polskie, które aż do ostatniej chwili wiernemi przy mnie pozostały, udały się do *swoich*. Idę w pochód z wojskami cesarskimi, chcąc się oddalić ze stolicy, i spodziewam się po prawości Polaków, że wojska te nie będą doznawały przeszkody w powrocie do cesarstwa. Polecam podobnie wszelkie zakłady, własności i osoby opiece narodu polskiego. Oddaję je pod straż najświętszej wiary**).“ — Otrzyma-

*) Z rękopismu pana Zamojskiego to wszystko.

**) W oryginalu:

Je permets aux troupes polonaises, qui sont restées fideles jusqu'au dernier moment aupres de moi, de rejoindre le leurs.

Je me mets en marche avec les troupes imperiales pour m'eloigner de la Capitale, et j'espere de la loyauté polonaise qu'elles ne seront pas inquiettes dans leurs mouvement pour rejoindre l'Empire. Je recommande de même tous les établissemens, proprietés et les individus a la protection de la nation polonaise, et les mets sous la sauvegarde de la foi la plus sacrée.

Constantin. — Varsovie le 3 Decembre 1830.

wszy ten list z rąk Konstantego, prosił go Zamojski o oddzielne dla siebie jako adjutanta rozkazy. Wielki książę pożegnał go temi wyrazami: — „*Je n'ai plus d'ordres à Vous donner — Vous avez de devoirs — adieu.*” Przedpokój był napełniony wojskowymi wszelkiego stopnia polskimi i rosyjskimi. Tamtym oświadczał Zamojski wychodząc, aby się udali do miasta z rozkazu carewicza, do tych zaś rzekł: — *à revoir Messieurs, peut-être sur un champ de bataille.*

Ale już nie zastał ten list wojsk polskich w obozie W. księcia. Połączyły się one same bez pozwolenia z massami ludu pod dowództwem Chłopickiego i Szembeka, między *Trzema krzyżami* i połową alejów. Lud dopiął swego celu: odbił *braci* żołnierzy. Powitanie było serdeczne i rzewne. Ztąd ciągnęła potem ta ogromna massa *Nowym światem* na krakowskie przedmieście, i rozdzieliła się na dwie wielkie części bo ją ulice zmieścić razem nie mogły. Wszystko jednak płynęło do banku. Żadne pióro nie zdoła opisać tego widoku. Mieszkańcy zgromadzeni na ulicach wołali nieustannie: *niech żyje wojsko polskie.* Wybiegali z tłumów, rozrywali szeregi, i w zachwyceniu ściskali *walecznych.* Kobiety powiewały chustkami z okien otwartych, wysłanych kobiercami, chorągwie pułków zdobyły wieńce z kwiatów, a muzyka wojenna brzmiała od końca do końca Warszawy. Prawie na wszystkich murach stolicy zjawił się wielkimi literami wypisany wiersz Mickiewicza: „witaj jutrzeńko swobody, za tobą słońce zbawienia. „Dzień *trzeci Grudnia* będzie pamiętny. W tym dniu zawierała Warszawa, w imię całej Polski przymierze z powstaniem. Ślubowała sprawie swęj niepodległości wiarę niezłomną. Proch wystrzałów 29. jeszcze napełniał powietrze. Ten naród szlachetny w uniesieniu, w entuzjazmie swoim zapomniał dwóch rzeczy: urazy do współbraci, którzy swój oręż przeciwko niemu w pierwszej chwili obłąkania obró-

cili, i zemsty długo warzonej w sercach na zgubę tyrana, który go gnębił i poniżał przez lat piętnaście, który przyciągnął ku sobie część sił polskich, aby tym sposobem wzniecić wojnę domową. Carewiczowi pozwolono uciekać; gwardyi strzelców konnych wspaniałomyślnie przebaczone. Tylko Kurnatowski i Krasieński, którzy zamiast umknąć razem z W. księciem, woleli, niewiedzieć po co, przybyć do Warszawy, przerwali na moment tę zachwycającą harmonią. Obskoczeni do koła, zerwani z koni, wśród tysiąca szabel i bagnatów do ich piersi wymierzonych winni byli ocalenie swoje Chłopickiemu, Szembekowi, i przysiędze publicznej, że *przeleją krew swoją za ojczyznę*, — przysiędze przyjętej z równą wzdargą od narodu, jak nieszczerze ofiarowanej, a potem nikczemnie niedotrzymanej. Dzień cały trwało to święto, te gody publiczne. Pułki obszedłszy ulice miasta znalazły gościnność nareszcie, i chwilę wczasu, którego tak bardzo potrzebowały. Wielkie dzieło zostaje odtąd pod pieczęcią narodowego uznania. Stolica zamieniała się w obszerny biwak, któremu żywności dostarczały śliczne warszawianki, dotychczas tak potrwożone, a zastąpić mające w ciągu tego powstania z nieporównanych cnót obywatelskich, odwagi i poświęceń. Wszystkie władze ustały: a jednak porządek i spokojność nie były niczem przerwane. Trudno znaleźć ludu łagodniejszego. Jedno słowo uprzejmie, poufale przemówione kierowało tłumami, wstrzymywało nawet te ich cząstki, któreby do jakowego złego zamiaru pochopne być mogły. Wieczorem porozkładano ognie, (jak od początku rewolucyi) na obszernych placach, i dziedzińcach wszystkich gmachów rządowych. Miasto miało postać czarującą. Straż bezpieczeństwa, w którym był najczynniejszym batalion uczniów uniwersytetu, przebiegała w nocy najodleglejsze zakątki i mniej ludne przedmieścia. Za hasło i odzew służyły tym rontom słowa: *Polska, niepodległość, Kościuszko, Chłopicki i t. d.*

Od dwóch dni bezskutecznie nastawał pułkownik Kicki w sztabie naczelnego wodza, żeby jemu, albo komu innemu dano rozkaz opanowania Modlina na rzecz powstańców. Chłopi z początku ani sobie mówić o tém nie pozwalał. Dopiero list W. księcia ułatwił przedsięwzięcie. Wysłany podpułkownik Chrzanowski z dwiema kompanijami saperów i dwiema kompanijami 7. liniowego, żeby zaszedł twierdzy z tyłu. W tym samym czasie udali się tam oddzielnie Kicki, i Zamojski adjutant W. księcia z listem. Towarzyszył wyprawie oddział akademików. Twierdza za okazaniem listu carewicza kapitulowała, po części zmuszona do tego przez rozsypanych w miasteczku emissaryuszów warszawskich. Znalezione 7 milionów ładunków gotowych, a do 5 milionów przygotowanych. Kapitulacya warowała załodze rosyjskiej pod dowództwem Gugenmusa wyjście z twierdzy przy zachowaniu honorów wojskowych, oraz w dalszym pochodzie ku granicy królestwa bezpieczeństwo od napaści. W powrocie z Modlina Kicki wypada z powozu i łamie nogę: to mu jedynie niedozwoliło zebrać, jak zamierzał, ochotników i puścić się w pogoń za W. księciem. List powyższy Konstantego i jemu samemu i powstaniu przyniósł na razie pewne korzyści jemu, ponieważ gdyby go był nie napisał, to jest: gdyby się nie odwołał do szlachetności narodu polskiego, nie byłby uniknął utrudzeń po drodze; a powstańcom, ponieważ bez tego listu w pułkach zwłaszcza odleglejszych od stolicy musiałyby się może z uszczerbkiem karności ponawiać kilka razy scena 29. List W. księcia akces do rewolucyi wszystkich pułkowników uczynił prędszym, łatwiejszym*): tém bardziej, że poprzednio z obozu

*) Jak dalece pułkownicy oglądali się na przyszłość, Skrzynecki jest tego dowodem. Ten nalegał na Zamojskiego, żeby wystawił W. księciu, że tylko powodowany włożoną na siebie odpowiedzialnością za wszystkie skutki anarchii w Warszawie, pułk swój z Pułtusza przyprowadza do stolicy dla wzięcia w karby tej anarchii.

carewicza powychodziły były rozkazy do części wojsk polskich rozlokowanych na prowincyi, aby się z nim łączyły — rozkazy wbrew przeciwnie wypisowi z protokołu rady administracyjnej, która im prosto do stolicy przybywać polecała.

Z tém wszystkiém rzeczy główne w powstaniu: ugruntowanie władzy rewolucyjnej, zatrzymanie carewicza, wkroczenie do ziem zabranych z wojskiem, wojna, dalekie jeszcze były i nader wątpliwe. Rada administracyjna konając zalecała, żeby przechodu Moskałów nie utrudzano. W miejscu władzy, w banku panowała nieczynność wśród wielkiego z pozoru zatrudnienia. Miasto się coraz więcej rewolucjonizowało, lecz rewolucya nie miała jeszcze stałego rządu. Przykład 94. roku zalecał nie tracić czasu. Kto i jak będzie kierował powstaniem? Tę nagłą kwestyą należało najpierw rozstrzygnąć. Już były dwie partye widoczne. Jedna co zatrzymywała popęd, druga co go pomykała dalej, a jeszcze dalej pomknąć chciała: arystokracya i jej przeciwnicy. Lelewel, z obawy aby jemu nieprzypisano potajemnych zmów i gwałtownych poruszeń klubu, nie kładł w to usiłowań swoich, gdy rada administracyjna upadała, żeby w rządzie tymczasowym utworzyć się mającym zapewnić sobie wpływ stanowczy przez wyjednanie w nim nie podrzędnego, ale równie stanowczego udziału dwom klubistom: mnie i Bronikowskiemu, — jego naturalnym sprzymierzeńcom. W tej mierze polityka Lelewela była błędna i słaba, ponieważ bez takiej podpory w rządzie jakże inaczej mógł przewieść to co klub zalecał ku zbawieniu rzeczy publicznej, to co się w części z jego własnym zgadzało przekonaniem: *najazd, działanie zaczepne?* Władza ugruntowana na klubie, wciągająca przez klub stolicę w swą czynność, byłaby bardzo silną. Tym sposobem Warszawa, ognisko powstania, byłaby zaraz weszła w ster interessu publicznego, z równym skutkiem

jak w roku 94., chociaż w kształcie cokolwiek odmiennym. Lecz te proste pojęcia niechciały się wtenczas chwytać niczyjjej głowy. Upływały daremnie drogie chwile-Lubecki czas i sposobność w téj bezczynności zyskiwał do nowych zabiegów. Statecznie trwał w opinii, że nie należało zrywać z Moskwą, tylko w obrębie kongressowym pod wpływem wypadków wyjednać u cara pewne konstytucyjne ulepszenia. Tak jak on, myśleli i inni. Klub się temu jawnie sprzeciwiał. Klub mógł doprowadzić rzeczy do zupełnej scyssyi; wypadało go zatem w niwecz obrócić. To uchwalono. Na to była zgoda jednomyślna. Napisany został akt stanowiący rząd tymczasowy. Na członków byli proponowani: książę Czartoryski, Pac, Leon Dembowski, i Kochanowski, posłowie Władysław Ostrowski, i Lelewel. Co do dwóch klubistów, przybranych do rady administracyjnej ofiarowano im tylko *assistencyą* z głosem doradczym. W gruncie pozbyć się ich chciano wszelkimi sposoby, *à tout prix*. Lecz inauguracyą nowego rządu utrudziło wejście wojska, a ku wieczorowi brak osób z rady administracyjnej do podpisania aktu; sami bowiem ukonstytuować się w rząd tymczasowy nie mieli jego członkowie dosyć odwagi. Chcieli oni być koniecznie emanacyą rady administracyjnej. Chcieli więc z upoważnienia Mikołaja rządzić powstaniem obroconém przeciwko Moskwie. Lelewel wpadając z jednych błędów w drugie, z jednego omamienia w coraz inne, wymędrkował natenczas sławną swoją maksymę: „*niechaj Mikołaj król konstytucyjny polski wojuje z Mikołajem carem obsolutnym wszech Rossyi*.” I to się wszystkim bardzo podobało! Na nieszczęście, prezydującego w radzie administracyjnej, Sobolewskiego, nie było do podpisania aktu. Rzec przeto odłożona do rana.

Pobył mój i Bronikowskiego w rządzie, niemiły prezesowi klubu, niemógł się żadną miarą podobać ludziom, którzy i na Lelewela, choć posła taką wziętość mającego,

z pod oka, krzywo pozierali. Droga, którą klub zaczął postępować, była niebezpieczna. Otwierała ten sam zawód i innym spiskowym. Lękano się *przedewszystkiem*, żeby ci co zaczęli powstanie nie przyszli w niem do jakowego znaczenia. Żeby ich odsunąć, wypadło ich osławić. Ztąd rozszerzanie umyślne, systematyczne, obawy terroryzmu, łupieztw, *rewolucyi społecznej*, o której się klubowi ani śniło. *Możni* uwikłani w teorye Lubeckiego chcieli rzeczy niepodobnej: Polski z protokołu dyplomatycznego. Bieg wydarzeń unosił ich z sobą. Niemogąc go ani cofnąć, ani zatrzymać, postanowili nim kierować, ale tylko według swego chwilowego zapatrywania się na sprawę ojczystą sposobu. Nie będąc wcale złymi Polakami, ugruntowali w sobie przekonanie: że tylko to czego oni chcą jest dobre i pożyteczne dla kraju, — reszta zaś wszystko nierozumem. Na razie jednak, (bo to są ludzie momentu) nic innego nie chcieli, tylko królestwa konstytucyjnego z administracją więcej jak dotąd niepodległą, wyosobioną — nic innego niepojmowali. Dla siebie samych pragnęli oni tylko stanowczego w tej administracji udziału. Ośm województw ograniczało ich ambycją. Dalej jęć nierozciągali. Z drugiej strony sprawa kraju, umysł powszechny narodu, wola wojska, charakter zaszłych wypadków, do czego innego zmierzały. W charakterze, w opinii, w politycznem ukształceniu, w interesie osób zabierających się kierować statkiem rewolucyjnym nie było więc do tego szczególnych usposobień. Wpływ ich w kraju był wielki (nie tak jednak wielki, jak sobie wystawiali), pociągający; ale wyobrażenia ich, ale ich akces do rewolucyi rozwijały się bardzo powoli. Dowcip nie jest jeszcze tym wysokim rozumem, który prędko i szeroko chwyta rzeczy. Oni mieli dużo dowcipu, dużo znajomości świata, wiele dobrych przymiotów, dobrych dla kraju intencji, lecz mało pojęć rozległych. Moskwa poniewierała polską arystokracją. *Panowie* pol-

scy sprzyjać carowi nie mogli. Błądził kto ich o to posądzał. Wszakże z początku usiłowali oni zatrzymać rewolucyą, „bo niewiedzieli, czego rewolucya pragnie;“ potem gdy rewolucya wyraźnie powiedziała, *czego chce* i co myśli, zaczęli się pytać: — *a co to są za jedni, ci rewolucyoniści?*

Ci ludzie, mniemałem, nie zbawią rzeczy. Kto inny ją zaczął, kto inny miał dalej ciągnąć. W tém przeczuwałem przyszły nasz upadek, bo rewolucyą sama tylko rewolucya uratowac może. W prostocie mego ducha rozumiałem natenczas, że nikt u nas nie zechce i niezdoła podejść publicznego przekonania i namówić lud, żeby przeciwko własnemu postępował interessowi. Lecz któż niepobłądził zwłaszcza w pierwiastkach politycznego zawodu? Nieomylność massy jestto także tylko urojenie, bo ją równie łatwo, jeżeli nie łatwiej jeszcze uwieść można jak pojedynczego oszukać człowieka.... Widząc jaki rzeczy obrót biorą po rozwiązaniu rady administracyjnej, wyczytując w kwaśnych i rzadkich minach, że się zanosiło na nową zwłokę, na nowe blechtry, albo na lekką tylko modyfikacyą dotychczasowego trybu postępowania pod tytułem rządu tymczasowego, postrzegając, że bynajmniej niemiano na względzie gruntownych środków stanu, które klub zalecał, przedsięwziąłem udać się znowu na posiedzenie klubu, zanieść silniejszą jeszcze skargę za to wszystko przed ludem i próbować, czyli się nie uda wyprowadzić władzę wprost z klubu, właściwiej ze *sprzysiężenia*, jeszcze mającego broń w rękę. Zrobiłem krok nadto prędki — nadto namiętny, i to mnie, to klubowi, to nawet rzeczy publicznej bardzo zaszkodziło.

Rada administracyjna była zniszczona. Teraz pozostawało: okrzesać, a jeżeliby się udało całkiem usunąć wpływ osób, które jój swego udzielały kredytu. W tej myśli poszedłem na klub. Za wiele jednak liczyłem na

wpływ, jaki mi się w tem zgromadzeniu osiągnąć udało bez szczególnych starań, prawie przypadkiem, za wiele podobno na wytrwałość w przedsięwzięciu, na konsekwencyą loiczną ruchomą, lekkowierną massy, która póki Konstany stał za rogatkami spojna i zgodna, łatwo się rozpiezchała gdy pierwsze minęło niebezpieczeństwo. Nie było to ciało porządnie uorganizowane. Kto chciał zapisywać się w poczet członków klubu; wejść tam i wyjść nikomu niewzbraniano. W to też ugodził Lubecki. Każdą instytucją najlepiej, najłatwiej psuć przez nią samą, ze środka. W duchu téj zasady nasłano więc tego wieczora mnóstwo osób na posiedzenie klubu, żeby się w imie miłości ojczyzny sprzeciwiały dalszym środkom jej ratowania. Posiedzenie było niezmiernie liczne, i jak ciągle, zbrojne. Oficjalyści Lubeckiego, którzy bardziej hojnego ministra finansów jak Polskę Zygmunów kochali, — przyjaciele, domownicy, assystenci i *kuzyni* wielkich panów, którzy rozprzężonej rewolucyi bardziej jeszcze niżeli obcego despotę nienawidzili, — uczniowie uniwersytetu, których pocziwe serca, ale za staraniem Szaniawskiego dobrze przyćmione głowy, professor Szyrma, osobistą ku mnie niechęcią powodowany*) obłąkiwał, których imaginacją podburzał wystawianiem skutków domowej niezgody, którym kazał wierzyć w Lubeckiego i Chłopickiego jak w ewanielią, — dalej poczet episerów i *obywateli* Xubieńskiego, — dalej wielu jeszcze nieodkrytych członków policyi tajnej, co o własne drżeli życie, a w klubie szubienicę dla siebie przeczuwali, — dalej nakoniec *adju-tanci*, cały dobry ton sztabu, i członkowie pewnej kongregacyi założonej przez Aleksandra Wielopolskiego w celach paralizowania klubu: wszystko to, jakby za umówionym znakiem podało sobie ręce, i zeszło się razem w sa-

*) Powodem niechęci była krytyka uszczypliwa niepamiętam już jakiego pisma pana Lacha Szyrmy, wydrukowana przed rewolucyą, za której autora on mnie poczytywał.

lach reutowych. Rewolucyoniści, radykaliści, spiskowi byli w liczbie daleko mniejszej. Nieprzenikając tej tak prędko dokonanej zmiany, z tą samą śmiałością i otwartością co na pierwszym posiedzeniu mówić zacząłem: — „Przynoszę wam Mości Panowie wiadomość bolesną. Żądania wasze nie wzięły żadnego skutku. Rozwiązano wprawdzie radę administracyjną, lecz rząd tymczasowy jój miejsce zastępować mający bez jój pozwolenia ukonstytuować się nie chce, i jak miarkuję lepszym od niej nie będzie. Mija czas kosztowny ze szkodą kraju. Carewicz uchodzi wolno do ziem zabranych. Ludzie z imionami historycznemi, których mieliśmy za patriotów, nie pozwalają utrudzać jego marszu. Ludzie znani z liberalizmu weszli w otwarte przymierze z nieprzyjaciółmi kraju. *Nie ufajmy imionom historycznym.* Nie ufajmy żadnej wziętości, żadnej zasłudze. Generał Chłopicki niedopełnia swego obowiązku,“ — tu mi zaczęto przerywać, sarkać. W uniesieniu, którego wtedy panem byłem, które mi niedozwalało rozpoznać elementów składających zgromadzenie zawołałem nieroztropnie: — „Mości Panowie, *Chłopicki zdradza rewolucyą.* Przyszedłem tu oświadczyć wam, że się usuwam od władzy, która naród stawia nad przepaścią. Dokończmy to, cośmy zaczęli, idźmy znowu, idźmy wszyscy razem *z bronią*, i postanówmy rząd rewolucyjny.“ Ledwie to skończyłem, powstały głośzące okrzyki jednych bijących na mnie, drugich ujmujących się za mną; a tę okropną wrzawę przecinało świstanie, tupanie, i szcęk broni. Grożono mi śmiercią z różnych punktów sali: „*zginiesz — zginiesz — precz ze stołu!*“ Śród tego hałasu zaczął mówić referendarz stanu Albert Grzymała, twierdząc, że ustąpienie z wojskiem W. księcia przyniesie krajowi wielkie korzyści, — że zliberalizuje kraje moskiewskie, i zjedna nam w nich stronników. Pokłóciłem się z Grzymałą. Po nim Wojciech Wołowski, biegły adwokat zabrał głos

w ten sposób: — „Jedność, zgoda, i zaufanie Mości Panowie!! Niezgodą, nieufnością upadniemy! I jacyż to, pytam się was, mężowie stanęli na czele? Oto książę wojewoda Adam Czartoryski, Polak cnotliwy, oto Niemcewicz, którego sędziwa starość niepodpada zarzutowi, oto Chłopicki, ten wielki żołnierz Napoleona! I któż to tu poważa się ich oskarżać o zdradę? Oto człowiek nieznanym, młody, namiętny i ambitny, który tylko samego siebie wynieść pragnie.*) Przeciwię się zdaniu preopinanta. Jego porywczyność najwięcej szkodzi sprawie naszej. Trzeba działać, ale z pomiarkowaniem. Trzeba dać czas mężom stojącym na czele. Wreszcie jest tu drugi członek rządu Ksawery Bronikowski. Ten niechaj powie: czy rząd, czy ci mężowie działają rewolucyjnie albo nie? Niechaj to powie pod słowem honoru.“ Oklaski przerwały mówiącemu, równie huczne, jak było głośne szemranie, które mnie do milczenia przywiódło. Nagle wszystkich oczy obróciły się na prezydującego Ksawerego Bronikowskiego. Nastąpiło głębokie milczenie. Bronikowski wystąpił na stół i rzekł: „jako świadek dzisiejszych czynności rządowych, zeznaję pod słowem honoru, iż rząd działa rewolucyjnie.“ To powiedziawszy umilkł. Było dekret śmierci dla klubu. Jak kłosa powiewne są fale opinii. Wtedy dopiero powstały na mnie groźne odgłosy, gesta nawet. Ściśniono mnie

*) Ostatni zarzut był niesprawiedliwy; ponieważ gdyby mi tylko szło o wyniesienie się osobiste, nie było urzędu, którego by mi nieofiarował Lubecki, gdybym był chciał wejść w jego systema. Mógłbym zostać w rządzie, albo zostać ministrem, albo czemkolwiek, — jak tyłu innych. Wolałem jednak dążyć do ustanowienia czystej rewolucyjnej władzy. Zresztą podług mojego przekonania chcieć wielkiego we władzy udziału dla przewiedzenia swej opinii jeżeli jesteśmy przekonani, że ta opinija sprawę publiczną podnieść może, nie jest jeszcze grzechem w rewolucyi. Raczej jest grzechem, nie mieć żadnej opinii i wchodzić do władzy *bez myśli*, jedynie dla zrobienia karyery.

do koła. Chciałem poprzeć moje zdanie, usprawiedliwić wyraz *zdrady*, lecz mi tego oburzenie powszechne nie dozwalało. Niezważając na opór wskoczyłem na stół z karabinem w ręku. Porwano mnie gwałtem ze stołu i przyłożono bagnet do piersi. Zgroza doszła do tego stopnia, że jedynie przyjaciółom, którzy mnie w tej chwili otoczyli i wyprowadzili z sali na dziedziniec, winien byłam ocalenie mego życia. „Oszczerca — terrorysta — Robespierre polski“ — to mnie tylko, gdym co tehu umykał, załatywały odgłosy. — Dla czego jednak Bronikowski, z którym oddawna zostawałem w stosunkach najściślejszej przyjaźni, z którym razem siedziałem w więzieniu u karmelitów przed rewolucją, zadał mi publicznie tak wyraźną nieprawdę? Dzisiaj jeszcze dobrze nie pojmuję. Działaliż ci ludzie rewolucyjnie, którzy carewiczowi z wojskiem uchodzić pozwalali? Czyż to Bronikowskiemu wiadome nie było? Lecz może go do tego zaprzeczenia ówczesny skład klubu zniewalał; może w rzeczy samej takie miał przekonanie; może też niechciał tak ostro zerwać z ludźmi, których (daleko przezorniejszy odemnie) pokonać nie spodziewał się: jakożkolwiek-bądź ten krok z jego strony był bardzo niepolityczny: gdyż wkrótce potem zaczęto wołać: — „precz z klubistami — klub niepotrzebny — niech żyje książę Adam, i Chłopicki!!“ Akademicy pogasili świece i dogorywające lampy. Adjutanci dobyli szabel, krzycząc „niech przypadną zapaleńcy!“ Tych, którzy posiedzenie przedłużać chcieli, rozpedzono bagnetami.

Nazajutrz puszczone zostało w obieg pismo peryodyczne pod tytułem *Polak sumienny*, z drukarni bankowej, będącej pod rozkazami ministra skarbu. Partya Lubbeckiego zrobiła mi ten honor, że pierwsze kolumny swego urzędowego organu poświęciła zarzutom przeciwko mnie wymierzonym, nie bardzo jednak sumiennym. Prócz tego oddzielnych mnóstwo paszkwilów rozrzucono w mie-

ście i po województwach. Niezrażony bynajmniej ani wczorajszą sceną na klubie, ani artykułem gazety, widząc, że klub częścią przemocą, częścią intrygą zachwiany nie mógł być dłużej instrumentem rewolucyjnym, postanowiłem chwycić się ostatecznego środka i spróbować, czy się nieuda złamać rosnących przeszkód jednym zamachem, silniejszym niżeli wszystkie poprzednie. W tym celu z rana dopadłszy konia przebiegałem ulicę Warszawy, przekładając oficerom i żołnierzom, jak źle rzeczy stoją. Argument: „że trzeba dopędzić carewicza, wziąć gwardyą w niewolę, a usunąć tych co ją puścili“ — trafiał do przekonania wielu. Dowódcy małych oddziałów nie sprzyjali Lubeckiemu, w części już i Chłopiickiemu. Gdzie mogłem napomykałem na wodza Szembeka, jako tegoż żołnierza, a najzacniejszego Polaka. Obiecywano mi pomoc w potrzebie. Zaawanturowałem się, że tak powiem, nadto daleko, żebym mógł cofnąć kroku. W tych zabiegach było tyle prawie rzetelnego przekonania, iż to, czego chciałem, zbawi sprawę, ile namiętności, w części nawet względu na niebezpieczeństwo osobiste. Nietracąc ani jednego momentu udałem się potem do szkoły podchorążych, która na ulicy *Orlej* stała pod gołem niebem. Tu przeciwko obrotowi, jaki rzecz brała, panowało największe nieukontentowanie. Szkoła podchorążych wszystko wtedy mogła. Miałem tam wpływ przez brata i wielu przyjaciół. Oświadczyłem wręcz téj dzielnej młodzieży: „że Chłopiicki zawodzi nadzieje narodu; że Lubecki powagę księcia Czartoryskiego, Niemcewicza i innych patryotów przeciwko powstaniu obraca; że nakoniec jeżeli szkoła, która zaczęła rewolucyą, niezbawi jój w téj zaraz chwili wielką energią, wszystko niepochybnie wróci do dawnego porządku.“ Podchorążowie usłuchali mnie; zaczęli nabijać karabiny. Zamiarem moim było pójść z nimi natychmiast do banku, — *po co?* Na to odpowiadam szczerze, jak natenczas

myślałem: ażeby pewien mózg finansowy prysnął jeżeli nie pod same gwiazdy, — według wyrażenia Hejnego, — to przynajmniej pod sklepienie bankowe i tym sposobem zreflektował inne mózgi mniej zatwardziałe. Umarli bowiem nietylko nie mówią, ale mają jeszcze i tę zaletę, że się nie mylą i pomyłkami swemi kraju w przepaści nie ci-skają. Ten ostani argument mógł wymowniej niżeli klub dowieść „czego chce rewolucya.“ Ale Piotr Wysocki spotkawszy przypadkiem szkołę i mnie na Lesznie, gdy mu oznajmiłszy zamiar udania się do banku, wahać się począł; „kogoż szanować będziemy, mówił, jeżeli nie tych, którzy teraz wspólnie z Lubeckim działają? Wiem ci ja, że rzeczy źle poszły, lecz bez wielkiego rozlewu krwi, tych przeszkód nie pokonamy.“ Mimo nieograni-czone zaufanie, jakie szkoła pokładała w szlachetnym charakterze Wysockiego, nie odrazu te słowa trafiły do jój przekonania. Ja prosiłem Wysockiego, żeby stanął na naszym czele, i prowadził nas do banku. Staralem się wmówić w niego, że jemu jako twórcy rewolucyi rząd nowy w tym charakterze ustanowić wypada. Świadomsi interesu publicznego podchorążowie przekładali mu, że się obejdzie bez rozlewu krwi; ja mu szepnąłem w ucho, „że tylko jedną głowę, która kieruje kontrrewolucją, poświęcić trzeba.“ Natenczas Wysocki klękając na bruku przed szeregami, powiedział: „nicinaczój jak po moim trupie pójdziecie do banku.“ Szkoła wróciła zaraz na swoje stanowisko. Zamiar spełzył na niczem, — ale mnie wprowadził w największe niebezpieczeństwo.

Walka opinii, trwająca na wielu punktach stolicy, posiedzenia klubu, coraz ściślejsze związki żołnierza z ludem, naturalne z tąd wynikające osłabienie karności w wojsku: wszystko to tak dalece oburzało generała Chłopickiego, że kilka razy w tych dwóch dniach chciał dowództwo naczelne składać. Był w ciągłym ten generał rozjątrzeniu, w ciągłej gorączce. Wielki książe miał so-

bie zaręczony wolny ustęp z królestwa: tymczasem oddział szasserów pod Skarzyńskim dla odwetowania na Moskalach niesławy w opinii, napadł na tylną straż Konstantego. Chłopicki dowiaduje się o tém i narzeka w wyrazach najostrzejszych na niesubordynacyą. Doniesienia przesadzone, zapewne to o tém co klubiści przeciwko niemu mówili, to o tém co dopiero zaszło w szkole podchorążych, przysparzały mu niesmaku i żółci. Dalej dwa tylko pułki miały być w mieście, Szembeka i Skrzyneckiego; inne otrzymały rozkaz pozostania w okolicach, które zajmowały: tymczasem Krukowiecki, jakby na nieszczęście, zjawia się w Warszawie! Chłopicki go widzi, łaje od słów ostatnich, w odwecie słyszy od niego równie cierpkie wyrazy, wpada w największą furycję, dostaje rodzaju apopleksyi i kładzie się do łóżka. To ostatnie zdarzenie mnie przypisano. Partya Lubeckiego kazała zaraz rozgłosić, „że ja wszedłem do mieszkania generała Chłopickiego i nazwałem go *zdrajcą*, rozgniewało generała, że zaślął niebezpiecznie, i o mało życia niestracił.“ W skutku téj wieści, która się jak błyskawica rozleciała, lud i wojsko napełniło plac przed bankiem i dziedziniec pałacu Zamojskich, gdzie Chłopicki, jak mówiono, *dogorywa*. Powstała wielka eksasperacya; kotary czarne i zielone spuszczone na znak żałoby z okien słabego generała, okazywały niebezpieczeństwo. Pospólstwo w kilku punktach stolicy zaczęło stawiać szubienicę dla mnie; żołnierze rozsiekać mnie chcieli, a Lach Szyrma, komendant akademików, rozstrzelać. Ten professor rzeczywiście złożył na mnie sąd doraźny, otoczył strażą dom, gdzie mieszkałem, kazał zabrać papiery i ogniste w imieniu gwardyi akademickiej rozpisywał adressy do księcia Czartoryskiego, do Chłopickiego, do Lubeckiego, do Niemcewicza, zaręczając, „że akademia *swój sztylet utopi* w piersiach zapaleńca, który tych znakomitych mężów śmiał obrazić.“ Nie mogłem nigdzie przechować się w Warszawie: poszukiwany wszędzie, oto-

czony nagle przed bankiem od pospólstwa i żołnierzy, musiałem przyjąć w tém położeniu ofiarowane sobie w rządzie schronienie, — w pokojach tego samego ministra, który całą na mnie stolicę obruszył.*)

Kontrewolucya wychodziła zwycięzko z zapasów z klubem, który nasiawszy dużo strachu osłabił, i rozsypał się jak każde zbiegowisko nieorganizowane, podobny osie, która po ukłuciu natychmiast żądło traci i umiera. Systema Lubeckiego przemogło; wzięło tylko kształt inny. Rząd tymczasowy *królestwa polskiego* (gdyż ten dodatek, znamionować mający sprawę w ośmiu tylko województwach, nie bez racyi przybrano) utworzony z wydziału wykonawczego rady administracyjnej, nie mogąc z niej wprost za podpisem Sobolewskiego, o co bez sku-

*) Od tej dopiero chwili, ażatem po wyczerpaniu wszystkich środków działania zacząłem uważać siebie za pokonanego zupełnie. Opuszczony od przyjaciół, w klubie zawiedziony przez Bronikowskiego, w rządzie przez Lelewela, w szkole podchorążych przez Wysockiego, uległem pod ciężarem publicznej niechęci, i o mało co niespłonąłem pierwszy w tym ogniu, który naniecić było mojem usiłowaniem. Jako jeniec rewolucyi działającej wbrew własnemu interesowi, miałem sposobność poznać bliżej księcia Lubeckiego, w którego domu się ukrywałem. Postępował on sobie ze mną najuprzejmiej, i rozmawiał po kilka godzin. Przekonałem się, że nie było nadeń zręczniejszego człowieka w Polsce, ale zarazem więcej upartego w swém systemie, które zależało na tem, żeby dobro kraju naszego *całego* opierać na najściślejszym związku z cesarstwem. Starałem się go przekonać, że powstałiśmy w chwili wielkiego osłabienia Moskwy; temu wierzyć nie chciałem. Mówiłem mu: że potęga nasza, gdyby razem powstały ziemie zabrane, jest tak wielka, że Moskwa zostałaby wyrzucona przez to samo z Europy. Zwracałem szczególniej uwagę jego na rolę, jaką gra zabór Polski w systemie politycznym państwa rosyjskiego. Na to milczał. Gdy mu wspomniałem: że powinniśmy byli Konstantego zatrzymać, ogłosić go carem w Warszawie, i z jego odzwami ruszyć do Litwy, — natenczas odstąpił o kilka kroków odemnie. Był to zawsze minister, — i tylko minister Mikołaja człowiek niepospolity, ale nie Polak.

tku na niego i Lubeckiego nalegano, wypłynąć, sam się na koniec na dniu 4. Grudnia ukonstytuować musiał, i dwie rzeczy przedsiębrał: nasamprzód zyskać zaufanie narodu, a powtóre silnie powściągać wszelkie uniesienia z dołu, któreby go na téj drodze dalej niżeli zamierzał popchnąć chciały. Język publiczny nowój władzy, równie ostrożny, równie dwuznaczny jak rady administracyjnej, więcój Petersburg niżeli Warszawę zdawał się mieć na względzie. Ciekawe są pobudki, któremi rząd tymczasowy osłaniał wzięcie steru publicznych interesów: — „Rada administracyjna“ — w tento sposób ogłaszali akt installacyi swojej książę Czartoryski, Kochanowski, Pac, Niemcewicz, Dembowski, Lelewel i Ostrowski, — „w powiększonym w skutek postanowienia z dnia 30. Listopada r. b. składzie swoim, niemogąc z jednogodnych ze wszech stron doniesień, ciągle jeszcze nadchodzących, powątpiewać, iż zaufania narodu nie posiada, i przekonawszy się, że w dzisiejszych okolicznościach rada ta administracyjna steru królestwa niemoże prowadzić, uznała być rzeczą nieodzownie dla ogólnego dobra konieczną, oświadczyć, iż zarząd królestwa przy niej teraz pozostać nie może. Gdy zaś wszelkiego rodzaju i najprzeważniejsze pobudki, czy to interes narodu, czy *interes króla*, nie mogącego dla odległości rezydencyi jego dzisiejszym kraju zaradzić potrzebom, natychmiastowego ustanowienia magistratury władzę najwyższą sprawować mającej, wymaga: *dla tego członkowie przez radę administracyjną do składu jój zawezwani*, istotną potrzebą zmaglenni, w zamiarze zapobieżenia oplakany *bezrządu skutkom*, stanowią co następuje, art. 1. *ustanawia się rząd tymczasowy i t. d.*“ Byłże to więc organ powstania, który tak przemawiał? Rada administracyjna sama na swój pogrzeb nie dzwoniła, nie rozwiązała się sama; wysadzała tylko innych naprzód, żeby za nią powiedzieli Polsce i carowi, że straciła *na teraz*

siłę potrzebną do utrzymania porządku. Członkowie rządu tymczasowego nie oświadczyli narodowi: „*oto powstaliśmy dla dźwignienia Polski*“ nie wzywali współbraci za Bugiem do spółnictwa w tém szlachetném dziele, broń Boże! dawali oni tylko do zrozumienia narodowi, że nić tradycyjna władzy nie została zerwana, że oni *co wyszli z rady administracyjnej* mają cokolwiek więcej jak ona *siły* do ukrócenia anarchii, do utrzymania wewnętrznego porządku *w interesie króla*, nadto oddalonego, aby to sam mógł teraz uczynić. Część ta rady administracyjnej po wyosobnieniu się z niej, nie miała zatém odwagi stanąć na nowym rewolucyjnym gruncie, i wchodziła cała w politykę ministra skarbu, której charakter *medyacyjny* wyżej oznaczyłem.

Pomimo tylu tak silnych, tak zrozumiałych okazów ducha ludu i wojska, przeważała tedy ciągle ta sama myśl: *zachowania kongresowego kraju carowi*, wyjednania ulepszeń konstytucyjnych dla królestwa. Rada administracyjna, ta elastyczna magistratura, rozszerzając się i okrzesując, przyjmując w siebie nowe elementa co raz innego kalibru to z senatu to z izby poselskiej, to nareszcie z klubu, wśród tych natężeń politycznych ani na moment nie spuszczała z swój uwagi owego celu; więcej powiem: zaczęła uzbrajać królestwo dla poparcia okazem gotowości do obrony tego wszystkiego co w Petersburgu pod wpływem wypadków wyargumentować postanowiła dla Polski nadwiślańskiej. Pośrednictwo Lubbeckiego między 29. i carem miało być bronią odporną w potrzebie zaostrzone! Z tego to źródła wyniknęły rozporządzenia rady administracyjnej, dotyczące organizacji *straży bezpieczeństwa* w całym królestwie, rozporządzenia wyborne, wydane jeszcze na dniu 2. Grudnia, wykonywane bardzo szybko, malujące całą przebiegłość ministra skarbu, nawet śmiałość, z jaką zagrożony swój kredyt na dworze moskiewskim ratować przedsięwziął. Powo-

ływał on do broni w każdym mieście *w przeciagu trzech dni* całą ludność męzką liczącą od lat 18. do 45., prócz duchownych i urzędników w czynnej służbie. Prezydentom czy burmistrzom miast i miasteczek dano oddzielną instrukcją postępowania w tej mierze. Straż bezpieczeństwa składali: 1) właściciele nieruchomości, 2) kupcy, 3) naczelnicy rękodzielni, rzemiosł i warsztatów, 4) czeladź. Pierwszym obowiązkiem było wybrać z pomiędzy siebie *setników*, a wspólnie z naczelnikami rzemiosł i rękodzielni *dziesiątników*. Tak uformowanym setniom i dziesiątniom straży bezpieczeństwa, opatrzonym w broń palną, kosa i piki, dwa razy na tydzień zgromadzać się nakazano, a prócz tego codziennie kolejno dla odbywania patrolów nocnych, wartowania przy rogatkach i t. d. Jakkolwiek minister skarbu i Sobolewski zaręczali urzędownie w gazetach, że to tylko czynią *w zamiarze zapewnienia spokojności publicznej*, oraz ażeby „przy zmieniać się mających konsystencyach wojska obwarować własność i bezpieczeństwo osobiste;“ jakkolwiek zresztą rada administracyjna schodząc z placu „czułe wynurzała podziękowania wojsku, straży bezpieczeństwa, i młodzieży akademickiej, że *obarczone ciężarem przywrócenia zagrożonego porządku* wszystkie przewyciężały trudności:“ zawsze jednak był to silny gest ze strony Lubeckiego, mający wpoić w cara przekonanie, „że z tej straży bezpieczeństwa *mogą być tęgic pułki liniowe*, a zatem że w najgorszym razie będzie *musiał* coś zrobić dla Polski kongresowej, dla administracyi tego kraju, *dla swego ulubionego ministra*, po części i dla ziem zabranych, które ten minister, jakem wyżej powiedział, pod swój zarząd skarbowy, nienaruszając bynajmniej granic carsstwa i królestwa, podciągnąć usiłował. Komisye wojewódzkie poprzesyłały te rozporządzenia sztafetami do komisarzy obwodowych, a za ich pośrednictwem burmistrze najodleglejszych miast królestwa w 48. godzi-

nach o tej organizacyi uwiadomieni zostali. Prócz tego zalecał wydział wykonawczy rady administracyjnej komisarzom obwodowym, ażeby bez najmniejszej zwłoki kazali wszystkim dymisyonowanym żołnierzom i podoficerom wojska polskiego zbierać się w miejscach, gdzie były dotąd komory i sztaby pułków. To ostatnie postanowienie nie wyszło na jaw wprost z wydziału wykonawczego, lecz z bióra komisyi województwa mazowieckiego, której prezes, Rembieliński, biegły i sprężysty organizator, przypomniawszy sobie czasy księstwa warszawskiego, okazywał z początku energią nadzwyczajną, zapewne w nadziei wielkiej i świetnej w powstaniu kariery. Nakoniec wezwała rada administracyjna obywatelskie rady wszystkich województw, ażeby zebrały się na dzień 15. Grudnia „dla wspierania swém światłem działań rządowych. „Tym sposobem całe królestwo w mgnieniu oka poruszone zostało. Rząd tymczasowy wszedł w tego ducha i jeszcze krok jeden postąpił dalej: albowiem pomknął uzbrojenie *z miast do wiosek*, i generałowi Chłopickiemu dowództwo nie tylko nad wojskiem regularném, lecz nad całą siłą zbrojną, strażą bezpieczeństwa, i *powstaniem* (wyraz po raz pierwszy w języku rządowym użyty) poruczał. „Polacy!“ — mówił ten rząd, — „przyszła już kolej szczęśliwa, w której wszystkie siły narodu, z całą dzielnością rozwijać się, i *w obronie swobód narodowych* stawać powinny. „W obronie tylko swobód narodowych (uważajmy pilnie) nie w obronie dawnych granic! Domagać się koncessyi i ich rękojmi w granicach królestwa, pokazać, że to żądanie gotowi jesteśmy nawet na ostrzu bagnatów położyć *Najjaśniejszemu Panu* za warunek ostateczny pokoju: ta była cała zagadka nowego gabinetu, to położenie jego względem nocy 29.

Wszakże nie dość było uzbroić myśl rządowego pośrednictwa między powstaniem i Mikołajem, myśl z gruntu kontrrewolucyjną, wypaczającą cały tok publicznego in-

teressu, zamieniającą w chimere całe dzieło insurrekcyi 29. Listopada, która tylko w najezdnej, prędkim poruszeniu ziem zabrzanych mogła wynaleźć dla siebie loikę stanu: pozostawało jeszcze tę myśl zgubną i błędną okryć powagą narodowej ośmiu województw reprezentacyi. Ułamek sejmu, który jako się wyżej rzekło, obradował w stolicy na dniu 1. Grudnia i deputacyą do rady administracyjnój z swego wysłał grona, poruszył był już za natchnieniem jednego z obecnych posłów, Szanieckiego, materyą adresu do cesarza, zapewniać mającego: „że pragniem trwałego przymierza z Rossyą; że za króla Polaków przyjmujemy bądź Mikołaja, bądź kogo z członków jego rodziny: *byleby konstytucya doznała zmian mających bydz uchwalonemi przez obiedwie izby, końcem zabezpieczenia się przeciwko samowładztwu króla i nadużyciom rządu; zaś środkami tego zabezpieczenia mogłyby być: zbieranie się sejmu normalne co dwa lata, wspólna inicjatywa obu izb z królem, i wybór marszałka przez izbę.*“*) Wszystko zawierały te słowa: całą historyą dwumiesięcznej straty czasu, całą historyą sprowadzenia publicznego interessu *a prostěj drogi obcessowego najazdu na krzywą drogę konstytucyjnego odporu*, — cały proceder nieszczęść naszych od rzeczy zrozumiałej dla ludu, od Polski do czczěj teoryi, do niezrozumiałej metafizyki monarchiczno-reprezentacyjnój. Okoliczność ta mało znacząca w sobie, przez jednego tylko posła przypadkiem nastęrczona, niewiem czy poparta, być nawet może puszczone na razie w zapomnienie, okazywała jednak dowodnie, w części pozwalała przeczuwać sposób, w jakim obie izby zapatrywałyby się mogły na naturę, potrzeby, i kierunek tēj sprawy. Rządowi tymczasowemu

*) Wyrazy wyjęte z pisma P. Szanieckiego pod tytułem *działaniu izby poselskiej* umieszczonego w Gazecie *Dziennik Powszechny*.

szło tylko, jak widzieliśmy, o konstytucyą, rządowi z członków senatu i izby poselskiej złożonemu, a zatem rządowi będącemu *częścią sejmu*. Fragmentowi sejmowemu, który za granicą władzy rezonował, szło także tylko o konstytucyą. Przeto: czegożby innego sejm cały, którego wierzchołki podierały Lubeckiego w Warszawie, żądać mógł albo chciał? Z tąd wynikał, bo musiał wynikać (bo to było w naturze rzeczy) prosty wniosek: „zwołać sejm, ponieważ sejm nic innego żądać nie może, i nie będzie, tylko konstytucyi.“ Jedną tylko w tem nasuwała się trudność: kto ma zwołać sejm? Lubecki niechciał, — bo według ustawy konstytucyjnej tylko monarsze to prawo służyło. Zwołanie sejmu bez króla było aktem rebellii, a Lubecki tylko pod imieniem króla rewolucyą do swoich widoków nakłaniać usiłował, zaś od uczestnictwa w czynach niezgodnych z tem imieniem wymawiał się stale. Od roku 1822 zostawały wybory sejmowe pod wpływem coraz dzielniejszym rządu. Lubecki był pewien, — bo nie mógł myśleć inaczej, — że gdy się sejm zbierze, on czy inni tak go nastroić potrafią, iż pomimo wpływu opinii rewolucyjnej na obrady, rzeczy krom pewnych wewnętrznych modyfikacyj, nie wyszłyby z granic kongressowego *status quo*. Z tem wszystkiem izby zwołać niechciał, bo mniemał, że to jest akt rebellii.

Historya w braku dowodów materyalnych ma swój rachunek przybliżony, i nieraz musi na nim tylko polegać. Znajdując się w tym przypadku, bez dowodów materyalnych, ledwobym jednak z pewnością rzecz nie mógł: że sejm nie dla złożenia z tronu Mikołaja był zwołany. Do tego wniosku zmagają wszystkie fakta, wszystkie charaktery, położenie, stan i pojęcia osób działających na tej scenie. Że skutek wbrew przeciwny zamierzonemu skutkowi z tąd wyniknął: czyż to ich winą było?...

Czego Lubecki zrobić niechciał, to mógł zrobić rząd tymczasowy, działający wprawdzie nie w imieniu,

ale, jak się sam wyrażał, *w interesie króla*. I rzeczywiście rząd ten, odwoławszy się do artykułów ustawy konstytucyjnej i statutu organicznego o reprezentacji narodowej, obiedwie izby sejmowe wezwał, ażeby się zebrały w Warszawie na dzień 18. Grudnia, termin otwarcia sejmu zostawując do woli senatorów i posłów, mianowicie zaś poddając artykułem oddzielnym pod uchwałę sejmową „*dalsze istnienie swoje jako władzy, i warunki tego istnienia*.“ Warunkiem istnienia rządu tymczasowego cóż było? Było oczywiście powstanie, były wypadki 29. z których wypłynął. Więc rząd tymczasowy tem delikatnem obwinionem wyrażeniem, jeżeli je głębiej rozważyć zechcemy, oświadczał krajowi najdobitniej jak tylko być może: „to wszystko co się dotąd stało jest nielegalne, jest *bezprawiem* — przeto insurrekcyą *zawieszamy* do terminu otwarcia izb sejmowych — dopiero uchwała sejmowa wyrzecze czyli noc 29. była czemś więcej jak zgiełkiem ulicznym, *jak smutnem zdarzeniem*.“ Ale umysły były tak jeszcze niedoświadczone w materyach stanu, tak zajęte bieżącemi wypadkami, że to podanie w wątpliwość insurrekcyi jako *czynu*, to zakwestyjonowanie jęj, i odroczenie przez rząd tymczasowy do pewnego czasu jako prawdy zapisanej w sercach Polaków, że ta mówię appellacya od aktu siły do najniewłaściwszego sądu, bo do sądu reprezentantów części Polski wybranych pod wpływem tego samego obcego despotyzmu, przeciwko któremu naród w *massie* powstawał, nikogo nie zatrzążały, — nawet i nieobeszły. Rząd tymczasowy pootwieriał kościoły i szkoły. Klub, który do insurrekcyi przywiązywał wyobrażenie potoku *nigdy nie stojącego na miejscu*, był w niwecz obrócony. Sejm przypadał do wszystkich głów. Zajmował jak widzieliśmy, dawniej jeszcze sprzysiężenie; zajął potem stolicę, i całą Polskę kongressową.

Rewolucya stanęła na miejscu; rząd tymczasowy po-

wiedział jój: „że dalej nie pojdzie dopóki się niezbiorą posłowie i senatorowie.“ Lecz czyż tymczasem stolica poruszona przez wypadki 29., ośmielona przez klub i odstąpienie W. księcia, nie mogłaby pojsć dalej jak rząd zamierzał, jak wymagała polityka ministra skarbu? Któżby do tego oznaczonego terminu zdołał dotrzymać na wodzy wybiegłe z korbów obcego jedynowładztwa części popółstwa, części miasta, przedewszystkiem zaś owe kluby *demagogiczne* odrastać mogące, rozprzęgłe wojsko, i *zapaleńców*? Wszystkich oczy obróciły się do Chłopickiego: on jeden mógł uchylić tę słuszną obawę, która trapiła kontrrewolucyą, on jeden rzeczy tak jak były, jak je ukartowała konwencya zawarta w Wierzbnie z carewiczem, jak je potem ukołysał rząd tymczasowy, mógł zachować do uchwały sejmowej, — do 18. Grudnia.

W skutek owej zatargi z Krukowieckim, oraz wielu innych przyczyn, o których nieco wyżej napomknąłem, Chłopicki, człowiek porywczy, temperamentu nadzwyczaj gwałtownego, zapadłszy w ciężką niemoc kazał sobie krew puścić, i przez cały dzień, czwarty Grudnia, chorował. Dowództwo naczelne złożył, i zaręczał uroczystcie, że go napowrót nie weźmie. Błaganie, próby nie pomagały. W wojsku panowała ta idea, że tylko on, a nikt inny na pole chwały wyprowadzić je potrafi. Naród cały podzielał to uprzedzenie. *Bohater* w łóżku tem jaśniejszą chwałą był przyodziany: tem silniejsze na klubistów, że go o słabość przyprawili, powstawały okrzyki. Wszelkie imie popularne zagrożone, jak wiadomo, w większą tylko rośnie potęgę. Klub w tem nieszczęśliwym wydarzeniu grał tedy rolę *machiny piekielnej*, która pękając, zamiast zniszczyć, silniej jeszcze władzę przez ten zamach wylecić mającą w powietrze, ugruntowała w opinii.

Od niebezpieczeństwa do ubóstwienia krótka droga. Chłopicki został kolosem. Dnia 5. Grudnia z rana rząd tymczasowy, który potrzebował zbrojnej podpory, wypra-

wia do niego w poselstwie, po wielu poprzednich staraniach, księcia Czartoryskiego i Niemcewicza. Ci dwaj, w towarzystwie Władysława Zamojskiego, wszedłszy do pokoju wielkiego pacyenta rewolucyi zaklinali go w imieniu ojczyzny, żeby tój sprawy nieopuszczał. Nie odrazu jednak Chłopicki myśl swoją objawił. Wymawiał się najuporczywiej od przyjęcia dowództwa nad wojskiem z władzą nawet nieograniczoną, jaką mu dwaj członkowie rządu ofiarowali. Długo trwały namowy, zaręczenia, że mu wszystko będzie posłuszne. Niemcewicz, gdy prośby jego niebrały skutku, rozplakał się. Wtedy nareszcie Chłopicki zrywa się nagle z łoża, i powiada: „ponieważ panowie tego koniecznie chcecie, to dobrze! — wezmę władzę w ręce ale władzę nieograniczoną — dyktatorską — innéj wcale niechcę. Potrzeba mi *dyktatury* do utrzymania *karności*.“ Księżciu Czartoryskiemu i Niemcewiczowi podobała się ta myśl, której jednak w jéj całej rozciągłości natenczas nieobejmowali. Władysław Zamojski ujął za nogi Chłopickiego, dziękując mu rzewnie imieniem ojczyzny, że taką, tak zbawienną dla nas otwierał drogę. „Wezmę dyktaturę do zebrania się sejmu“ — mówił dalej Chłopicki, — „ale panowie, *to sekret największy* — pan Niemcewicz niechaj mi zaraz napisze proklamacyą do wojska!“ — Obecni odeszli z niemąłą w sercu pociechą.

Atoli rzec nie można, żeby ta myśl dopiero za ich przybyciem wylęła się w głowie Chłopickiego. Była już o tem mowa w dniu poprzednim na wieczorze u Pani Wąsowiczowój. W Rzymie, jak dzieje świadczą, najważniejsze zmiany w rządzie, w składzie nawet społeczeńskim Rzeczypospolitój z podnień niewieścich pochodziły. Polki, równie dzielne jak Rzymianki, żywiły w sobie po wszystkie czasy ducha politycznego. Na wieczorze u Pani Wąsowiczowój wspomniano: iż rząd tymczasowy władzę nieograniczoną ma dać generałowi Chłopickiemu, — na

co Pani Wąsowiczowa odpowiedzieć miała: „*że dyktatura należy do rzeczy, które się biorą, a nie dają.*“ Ta dowcipna uwaga, być może, przypadła do przekonania generała Chłopickiego. W istocie: władzę nieograniczoną, władzę *życia i śmierci* któż mógł nadać człowiekowi mocniejszemu od wszystkich, kochankowi ludu? Człowiekowi, który był *de fait* dyktatorem? Jakożkolwiek bądź, to pewna, że Chłopicki jeszcze przed owymi odwiedzinami księcia Czartoryskiego i Niemcewicza naznaczył był godzinę jedenastą dowódczom wojska, Szembekowi, Krukowieckiemu i Skrzyneckiemu, żeby przyszli do niego. Po odejściu deputacyi rządowej, przywołał ich do siebie, i otrzymawszy od nich uroczyste zapewnienie, *że go wszystko słuchać będzie*, polecił im, żeby wojska obecne w Warszawie zebrali na *placu broni*, na godzinę drugą po południu.

Tymczasem zaszło szczególne nieporozumienie. Czartoryski i Niemcewicz mniemali, że Chłopicki pod wyrazem *dyktatura* wyobraża sobie władzę nieograniczoną tylko nad wojskiem, potrzebną do prędszego przywrócenia rozprzężonej przez te dni karność. Wróciwszy zatem do rządu napisali wspólnie z innemi jego członkami nominacją poruczającą generałowi Chłopickiemu władzę *najrozciąglejszą*, jaka tylko być może, ale tylko nad wojskiem; tę nominację opatrzoną swemi podpisami posłali oni do pałacu Zamojskich, gdzie generał Chłopicki przemieszkiwał. Nikomu bowiem przez myśl nie przeszło, żeby dyktatura nawet rzeczy cywilne, rządowe obejmować miała*).

*) Pod tym względem mylono się. Każdy wódz naczelny, a Chłopicki był nim od 30. Listopada, ma władzę najrozciąglejszą, nieograniczoną w wojsku; do utrzymania karność innej niepotrzebuje. *Dyktatura na żołnierzach* jest wyraz nie mający żadnego znaczenia. Dyktatura jako władza obejmowała wszystko, inaczej nie byłaby dyktaturą.

Chłopicki otrzymuje to pismo i wpada znowu w gniew niepohamowany. Postępek księcia Czartoryskiego, napisanie nominacyi nazwał *zdradą*. Prosił o sekret: Czartoryski i Niemcewicz ten sekret stanu wyjawili rządowi! Mniemał prócz tego Chłopicki, że to był zręczny fortel ze strony księcia, żeby mu część władzy absolutnej przez samo ofiarowanie onęj umknąć, żeby mianowicie rządu zwierzchnie zatrzymać przy sobie, jego zaś tylko po prostu wykierować na komendanta siły zbrojnej. On chciał się sam postawić (według rady pani Wąsowiczowej), — a tu go stawiono i mianowano. Więc ktoś był jeszcze większy nad niego! Ztąd niezmierne, niewypowiedziane uniesienie. Ubiera się czempurdziej w mundur generalski, klnie po obozowemu, przypina krzyże francuzkie i polskie, wchodzi potem do rządu, i z największą dumą rzucając nominacyą, którą mu przysłano, i uderzając pięścią o stół, oświadcza, „że niczyjjej nominacyi niepotrzebuje, że sam bierze władzę nieograniczoną, i że ją sprawować będzie przez *dni kilkanaście* póki się sejm niezgromadzi*)." To powiedziawszy i ostro zaleciwszy członkom rządu tymczasowego, żeby mu byli posłusznymi, wyszedł z rządowej sali, wsiadł na konia i z całym sztabem swoim ruszył poważnie i okazałe na plac marsowy, gdzie go zebrane wojsko oczekiwało.

Między 3 i 4 po południu otoczony licznym orszakiem oficerów rozmaitego stopnia i broni, przybył tam konno. Postawa wzniosła, wyraz męski twarzy, wzrok bystry, głos donośny: wszystko rycerza, bohatera, co

*) Odtąd nastąpiła między księciem Czartoryskim i Chłopickim pewna oziębłość, lubo i przedtem między nimi ścisłego porozumienia nie było. Książę dawał mu tytuł w ciągu jego nieograniczonej władzy: pan dyktator, a on księciu wasan gdy się rozgniewał. Chłopicki brał żywo do serca urazę na księcia i z tego powodu zaraz potem wyprowadził się nawet z pałacu Zamojskich, jako krewnych księcia Czartoryskiego.

w swą żelazną prawicę lejc rządu chwyta dla pogromu wrogów, oznaczało. Za nim tłumem cała się Warszawa wysypała. Przyjmowały go okrzyki ludu i wojsk wśród odgłosu muzyk pułkowych, brzmiących melodyami narodowymi. Warszawska straż bezpieczeństwa, albo jak ją już nazywano *gwardya narodowa*, miała także swą muzykę. Objechawszy szyki przemówił Chłopicki nasamprzód do szkoły podchorążych, wspomniał o jej bohatyrskim poświęceniu się i przyrzekł odznaczenie zaszczytne za dokonane dzieło. Ludowi i wojsku dziękował za tyle odwagi i miłości *swobód*, wystawiał następnie potrzebę dzielnego rządu, a ogłosiwszy się dyktatorem zapytywał w około siebie *czy lud i wojsko na to zezwala?* Powszechny okrzyk: „niech żyje dyktator!” rozległ się po obszernym placu; poczem Chłopicki zapewniwszy, iż władzy swęj nienadużyje i złoży ją sejmowi, odkrył głowę i z uszanowaniem religijnem zawołał: „*niech żyje ojczyzna!*” Muzyki znowu zabrzmiały, — całe wojsko przeciągało przed dyktatorem i częściami znikalo z placu. Chłopicki, dopełniwszy tego uroczystego aktu, oprowadzał potem dyktaturę potwierdzoną przez lud i wojsko, po całej niemal stolicy, — daleki od tego co o nim później napisano, żeby miał wracać bocznemi ulicami z obawy skutków uzurpacyi. Wieczorem wyszła odezwa obwieszczająca dyktaturę Polsce w treści następującej: — „Gdy krytyczne dzisiejsze położenie nasze wymaga jak największej we wszystkim energii i pospiechu, gdy wszystko co tylko działania tamować może fatalnem rzeczy powszechnej staćby się mogło; nie z ambicyi i chciwości władzy, bo te dalekie odemnie, ale ze względu na okoliczności; idąc nadto za przykładem Rzymian, którzy w niebezpieczeństwie ojczyzny dyktatorowi jednemu powierzali najwyższą władzę, ja dziś wam Polacy, wam mężne rycerstwo polskie oświadczam, że na dni krótkie, to jest do zebrania się izb sejm-

wych biorę na siebie urząd dyktatora; za otworzeniem zaś sejmu urząd ten w ręce onego złożę. Wierzcie mi rodacy, iż władzy tej jedynie na dobro wasze użyję.“

Ten postępek generała Chłopickiego napelił Warszawę największą radością. Jedność władzy, wojna najzaciętsza z Moskwą, Polska cała aż po Dniepr: to tylko zajmowało imaginacją powstania, już bardzo wysoko nastrojoną. Dyktatura dopisała życzeniu ogólnemu; leżała bowiem oddawna w myśli narodu. Widziano w niej oręż zaczepny, nie wędziło. Dzień piąty grudnia, ten dzień tak ważny w historii naszego powstania, zachodził brzemieniem w przyszłość bliską, pełną chwały rycerskiej, pełną zarazem klęsk, i zawiedzionych nadziei, a kończył się w zachwyceniu powszechnem, jakby uroczystość weselna Polski. Wieczorem po raz pierwszy od upadku obcego jarzma otworzone widowiska publiczne, nosiły na sobie tego entuzjazmu cechę. W teatrze narodowym publiczność licznie zebrana, gdy się ukazały na scenie chorągwie wyrażające herby Polski, Litwy i Rusi, nie mogła powściągnąć swego wojennego zapału. Tę myśl natychmiast obrócono do dyktatury, jako spełnić mającej ziem rozerwanych połączenie. Artyści i artystki otoczyły chorągwie i wspinałe rycerskie zanuciły hymny. Publiczność cała jednym ogromnym chórem miesza głos swój z nimi, i z nimi razem ostatnie zwroty spiewu *do bronii Polacy* powtarza. Po zakończeniu widowiska *Krakowiacy i Górale*, zabrzmiał w orkiestrze taniec Kościuszki, potem równie żałośny i poważny taniec Dąbrowskiego, nareszcie *mazur* legionów włoskich. Odsłonięto kurtynę i najpierw na scenie artyści z artystkami tańczyć zaczęły. Ten przykład porusza parter, łączy ze sceną i cały teatr zamienia w jedno koło tańczących. Wypróżniono salę z ław i krzeseł, przypominających pobyt Moskalów w stolicy. Podchorążowie, żołnierze, oficerowie, kobiety, akademicy, gwardziści narodowi, wszy-

stko to znięszło się razem, toczyło obyczajem nigdy w tém miejscu niepraktykowanym żywe płąsy przez całą godzinę tak dalece, że palce ustawały orkiestrze, i ten lud wojenny, dziarski, sam sobie to śpiewem, to przygrywaniem, ochoty dodawać musiał. Takim wieczorem witała Warszawa dyktaturę. Ten entuzjazm, te tańce, ta radość, te grzmiące okrzyki na cześć Chłopickiego, na cześć *najwaleczniejszego z walecznych*, były to zapewne natchnienia wojny nie układów, natchnienia dalszego popędu, nie bezczynności.

W ten sposób upływał wielki tydzień Polaków. — Rzućmy teraz okiem na te pierwsze kilka dni powstania narodowego, bo cały tok rzeczy następny aż do upadku sprawy, będzie tylko ich rozwinięciem. Zagadka była jasna: korzystać z pierwszego zapędu aby wespół z królestwem poruszyć ziemie zabrane. Sprawa polska za granicą tego fundamentalnego pojęcia, nie miała żadnej podstawy: nie miała w sobie nic loicznego, nic coby przypadało do zdrowego sądu o rzeczach. Któż tę prostą kwestyą wykrzywił? Najpierw sama rewolucya, ponieważ innym wykrzywiać ją pozwoliła. Aktorowie nocy 29go, spiskowi, dopuścili się wielu i ciężkich uchybień. Okoliczności, wśród których związek przygotowywał powstanie wymawiają ich w części; ale tylko w części. Pomimo tych poprzednich przeszkód, rewolucya mogła, powinna była pokonać nasamprzód *słabszego* w mieście nieprzyjaciela; powtóre, gdy to się nie udało, mogła i powinna była mieć przynajmniej swój rząd z rana na dniu 30. Listopada, żeby cele powstania obwieścić, żeby władzę według okoliczności bądź komu innemu pod warunkiem oddać, albo podzielić się nią z kim innym. Ponieważ rewolucya tego nie uczyniła, postawiła się więc natchmiast w tak nieszczęśliwym położeniu, że ją jedni podkopywać albo *niezrozumieć* mogli, a drudzy ratować *musieli*. Z tąd utarczka między tymi co pierwsi wzięli

broń do ręki, a tymi co odrazu do powstania przystąpić nie śmieli, — między tymi co dalej zaczęto dzieło rozwinąć pragnęli, a tymi co je w pewnej mierze, dla osiągnięcia pewnego lokalnego celu, utrzymać starali się: dwa pierwsze podziały, dwa pierwsze odcienia opinii, — i dwie pierwsze *partye*. Zdarzenie opłakane! Początek wszystkich domowych niesnasek! Lecz pierwiastkowe błędy rewolucyi, jakiegokolwiek one były, bynajmniej niesprawiedliwiają strony przeciwnéj. W życiu publicznem, w polityce, jedna jest tylko prosta droga: krom niéj, w prawo czy w lewo, tylko obłądne manowce. Czyliż z tąd, że rewolucya w pierwszój chwili swego rządu nie postawiła, wypadło stary rząd, rząd Mikołaja, któryby się sam ruszyć nie mógł, *nieśmiały*, wprowadzać w czynność? Myśl odnowienia zachwianéj władzy poważnemi w kraju nazwiskami, była fatalna. W najgorszym przypadku lepsze skutki byłaby przyniosła chwilowa anarchia, niżeli władza na wskroś przesiąknięta obcą pleśnią, podłatana naprędce kredytem sumienia i zasług. Ci Polacy, którzy w nocy 29. pospieszyli do rady administracyjnój, dali zły przykład z siebie. Im, jeżeli chcieli dobrze i poczciwie działać w téj sprawie, zostawały dwa inne środki: albo bez żadnego namysłu, skoro tylko insurrekcyja opanowała i zabezpieczyła arsenał, udać się do pierwszego lepszego batalionu wojska polskiego, stanąć przed frontem tego batalionu i powiedzieć: „łączymy się z wami;“ albo, jeżeli nie mieli na tyle odwagi, jeżeli przez wzgląd na dobro kraju, które mniemali być zagrożonem, nie chcieli brać na siebie odpowiedzialności wpływającej z ich położenia w towarzystwie, z ich kredytu w narodzie, w takim razie należało im wcale niewychodzić z domu i *czekać*. Ostatni szczególnie obowiązek wkładało na nich ich własne przeszłe życie, ich obywatelstwo dobrze i sprawiedliwie zalecone publicznemu szacunkowi. Oni wszelako ani przystąpili do insurrekcyi

ani zostali neutralnymi: woleli natychmiast udać się do nieprzyjacielskiego obozu, — i zrobili *kontrrewolucyę*. Pierwsza delegacya rady administracyjnej wyprawiona do carewicza w nocy 29. jest bardzo charakterystyczna. Lubecki w obecności księcia Czartoryskiego wywabia Konstantego na harc z insurrekcyą, już na ten czas obronną pod arsenalem. Po prostu żąda on szarży na powstańców. Każdy inny generał moskiewski na miejscu Wielkiego księcia, nie byłby się dał o to prosić: lecz Konstanty przestraszony napadem na Belweder, nie dzielił energii ministra skarbu. Czego siłą fizyczną nieudało się poskromić, to nazajutrz słowami, równie bezskutecznie przełamano. Pierwsza odezwa rady administracyjnej skreślona w pałacu Branickich, pod zasłoną gwardyi strzelców konnych, było drugi, w obliczu sprzysiężenia niemniej jawny i niemniej występny akt kontrrewolucyi. Władysław Zamojski, siostrzeniec księcia Czartoryskiego, młoda, silna głowa, do rzeczy stanu od natury usposobiona, widząc, że ruch górę weźmie, a chcąc radę administracyjną, którą pierwszy dźwignąć dopomógł, w tym ruchu utrzymać, następcza rządowi dzielny środek dotrwania rosnącym wypadkom, środek postawienia nowej rady administracyjnej na punkcie odpowiadającym obywatelstwu i znaczeniu osób do niej przybranych. Lubecki odrzuca tę myśl, wprowadza nową, *pośrednictwa między carem a powstaniem* w dotychczasowej modyfikacyi rządu, zaczyna nawet uzbrajać w tym celu królestwo (na dniu 2. Grudnia) i kontrrewolucyi inny kształt nadaje. Nie mogę dostatecznie wypowiedzieć, ile zależy na zgłębieniu systematu i pozycyi tego ministra. Lubecki, ten żołnierz Suwarowa, Lubecki, którego młodość Katarzyna medalem *za rzeź Pragi* napiętnowała, nie mogąc wstrzymać rewolucyi postanowił nadać jęj cel *konstytucyjny*. Wszedłszy w jego ślady ks. Czartoryski, Pac, Niemcewicz, Radziwiłł, Kochanowski, słowem najznakomo-

mitsze osoby w kraju, zamiast chcieć większej potęgi na północy, zamiast chcieć ziemi, — co było podobne, zapragnęli większych tylko *swobód* konstytucyjnych dla części Polski nadwiślańskiej, dla administracyi tego kraju, *dla siebie*, — co było niepodobne. W historii piętnastoletniego królestwa kongresowego starałem się okazać, że polska monarchia reprezentacyjno-konstytucyjna przyczepiona do absolutnej Moskwy, była ze strony kongresu wiedeńskiego fortem, a ze strony Aleksandra, który tego grubego podejścia natychmiast nieprzeniknął, największym, dla interesów państwa rossyjskiego najszkodliwszym błędem stanu. Ostatki panowania cara Aleksandra, pierwiastki panowania cara Mikołaja, przekonały, że Moskale nakoniec zaczęli przezierać. Odtąd polityką tego dworu, polityką zgodną z widokami mocarstwa Piotra i Katarzyny, było: dodatek konstytucyjny, niepotrzebny, zamienić w gubernią, w zaokrąglenie carstwa. Azatém, skoro wypływało z fundamentalnych odwiecznych zasad gabinetu petersburgskiego, ażeby kraj polski, kongressowy, i tych nawet jakie miał sobie narzucone swobód nadal nie używał, skoro tak być musiało, ażeby stopniowo z kawałka dotąd na pół udzielnego pod względem administracyjnym, obracał się w cząstkę niewolniczą ogromnej Rossyi, i w niej jak w oceanie despotyzmu tonął; skoro tę dążność przyjęto w *Carским Siele* za maksymę stanu, pytam się więc, i tę kwestyą każdemu publicyście podaje do rozwiązania, na jakim zdrowym fundamencie, według jakiej loiki stanu godziło się przypuszczać choćby też na chwilę tylko, „że były obroty, były jakie wybiegi w polityce, któreby pod wpływem wypadków 29. zdołały nakłonić cara Mikołaja do udzielenia większych jeszcze swobód konstytucyjnych Polsce kongresowej, do wyjarmienia nawet z pod wpływu petersburgskiego jej administracyi?“ To przypuszczenie, ta nadzieja była chimera. Ta chimera oceniona według ducha narodu pol-

skiego, który potrzebował *ziemi* nie *swobód* konstytucyjnych, nadewszystko zaś oceniona według tój zasady, że ją zamieniono w systema władzy rządowej powstania, była *kontrrewolucyą* — była więc *zbrodnią*, bo pomyłki stanu tak ogromne są zawsze i wszędzie zbrodniami. Polska po pierwszym wystrzale w Warszawie nie miała ani jednej chwili czasu do stracenia. Powinna była ona zostać albo całą i potężną, albo przapaść do reszty. Pierwszym krokiem do takiego odrodzenia, albo do takiego zgonu, było uwięzienie W. księcia, i rozbrojenie jego gwardyi; bo to tylko, nie co innego, naród polski od razu na takim stawiało punkcie, to jest, tak dalece go rewolucyonizowało, czyli kompromitowało, że musiał powstać w dawniej wielkości i sile, albo zginąć. Rada administracyjna dla owój płonnej niepolitycznej nadziei *koncessyi*, postanowiła ułatwić odwrót carewiczowi z wojskiem, (aczkolwiek, jak Lelewel świadczy, Zamojski który znał W. księcia obowiązywał się *na pierwszy alarm, na pierwszą przestrogę**) przyprowadzić go jako jeńca, jako zakładnika) i jego za pośrednika wyjednać mającego w Petersburgu amnestyą powszechną użyć. Lecz tu kres bezczynności spiskowych. Artyllerya z Góry i ze Skierniewic przybyła do obozu carewicza; Gerstenzweig chciał atakować Warszawę; siły powstańców zmały; miasto zamknęło się przed nimi, odmawiało żołnierzom posiłku; działania rządu nosiły na sobie cechę kabały; Żubieńscy w bankowe uwikłani operacye intrygowali; władze miejskie, częścią nowe, częścią odrosłe w zamieszaniu przemawiały językiem obosiecznym, brały pod swą opiekę *własność prywatną*, wszczepiały zatém w stolicę odrazę przeciwko powstaniu, posądzały je o rabunek wyrządzały insurrekcyi krwawy affront. Kontrrewolucya płynęła rozwinionemi żaglami; niebezpieczeństwo docho-

*) Słowa Lelewela w piśmie: Delegowani w Wierzbnie.

dziło do najwyższego stopnia. W tém położeniu rzeczy powstaje klub, oświadcza wyraźnie *czego rewolucya żąda*, wywodzi umysły z niepewności, ośmiela i oświeca miasto, wzbudza niezmierny ruch w massie ludu, prowadzi go najpierw do rządu, a potem do rogatek do obozu carewicza, i radę administracyjną rozwiązuje. Ale ponieważ to było dorywcze tylko, nieorganizowane zebranie, ponieważ Lelewel, któremu tę wielką siłę podawano do ręki nie umiał jęć użyć, ponieważ jak inni dał się wyprowadzić w pole Lubeckiemu, ponieważ będąc tylko professorem i antykwaryuszem z natury a nie człowiekiem stanu, nie zdołał od razu uchwycić stósunku jaki w tej sprawie zachodził, jaki nadal zachodzić był powinien między częścią powstania municypalną, a wojskową, między *Starem miastem* i siłą zbrojną; przeto klub, dosięgnąwszy tylko części zamiarów swoich, wzneciwszy wielką trwogę w partyi Lubeckiego i w obozie carewicza, gdy pierwsze minęło niebezpieczeństwo rozprzął się, i wprzód jeszcze ustał w sile nim go kontrrewolucya, przerażona takim zjawiskiem do wysokiego stopnia, dla własnej obrony *de facto* bagnetami rozpedziła. Od tego momentu było rzeczą widoczną, że ci co powstanie zaczęli, nie będą mieli w jego kierunku żadnego udziału. Cała rzecz wzięła bieg inny. Od tego momentu idea klubu, idea w pierwotnych zarysach swoich wcale nie jakobińska, więcćj insurrekcyjna jak społeczna, w gruncie zdrowa i dążąca tylko do nadania stolicy, jako kolebce i ogniskowi insurrekcyi, udziału czynnego, stanowczego w rządach powstania (jak było w 94. roku) coraz słabnie, drobnieje, bękarcieje, tak, że potem ludziom uczciwym, aktorom nocy 29. rumienić się przychodziło w ciągu wojny, że tej myśli śród ważnych i nagłych okoliczności improwizowanej przez siebie, z której tyle następnie śmieszności, brudów i fraszek wypłynęło, dali swą barwę i początek. W historyi jak w naturze, niemal wszystko

dziać się zwykło na pozór bez planu. Lecz w tém co już przyszło do skutku ledwo nie zawsze dostrzedz można plan ogólny, systema. Jest pewne systema w tych pierwszych kilku dniach powstania, które wszystko z sobą unosi: i tak, z niepowodzeń insurrekcyi w nocy 29., z chybionego napadu na Belweder, wynika najpierw kontrrewolucya. Z postępów kontrrewolucyi wynika potem klub; dalej z postępów klubu, czyli ze *strachu* którym klub nabawił kontrrewolucyą, wynika — *dyktatura*, ostatnia Lubeckiego rezerwa. Rząd tymczasowy po ustąpieniu W. księcia z pod Warszawy przywłaszczył sobie politykę obalonój rady administracyi. Wszedł całym sobą w ducha medycyjnego ministra skarbu. Wpływ jego, choć nie był członkiem rządu, pozostał ten sam; owszem jeszcze się więcej jeżeli być może pomnażał. Wszyscy uwielbiali (jak pierwój przed rewolucyą) polską jego cnotę, i nieporównaną głowę. O pierwszój wątpilem zawsze; drugiej oddaję zupełną sprawiedliwość. Nic sztuczniejszego jak rozumowanie, którém ten minister słabe uwodził głowy! „Wojna z Rossyą“ — mawiał w banku otoczony ciekawych gronem, „wojna z Rossyą jest niepotrzebna. Po co to orężem wydzierać co monarcha dobrowolnie dla własnego nawet interesu odda. Cesarz Aleksander szczerze myślał połączyć wszystkie części Polski. Myśl ta wielka, dla samój Rossyi pożyteczna, nie jest obca i cesarzowi Mikołajowi. Czyż przez to zmniejszą się jego siły*), czyż znajeje Rossya, jeżeli cesarz ogłosi się królem *całej* Polski, — rozumiecie mnie, *całej* Polski? Stósunki z Austryą są wątpliwe. Prussy przyjęłyby indemnizacyą na zachodzie. Potężna Polska i Rossya pod berłem Mikołaja całemu

*) W tém przytoczeniu frazesów ministra skarbu, ani jednego wyrazu nieodmieniam, tylko kładę je tak, jak z jego ust wychodziły; powtarzał to bowiem razy kilka w mojej obecności.

światu *imponować* będzie.“ — Gdy się go zapytywano: gdzie rękojmia, że car tak a nie inaczej postąpi sobie z Polską otrzymawszy wiadomość o napadzie na Belweder? — na to odpowiadał: „Rękojmią jest zdrowa polityka, i dobrze zrozumiany interes własny. Nie radzę jednak czasu trwonić na próżno. Uzbrajać się trzeba, trzeba jak *najspieszniej*. Mamy pieniądze i broń; mamy wojsko. Najlepiej godzić się z bronią w rękę. Lecz ani przypuszczam żeby miało przyjść do kroków nieprzyjacielskich. Jego cesarzewiczowska Mość, któremu Polacy ułatwili z gwardyą honorowe wejście, będzie jak obiecał, pośrednikiem między narodem i królem. Ma on dobre serce; *kocha nas*. Ja sam pojedę do Petersburga. Znam cesarza. Wystawię mu rzecz całą w prawdziwym świetle. Powiem jak niewinnym sposobem, jak bez żadnego planu zdarzyło się to nieszczęście w Warszawie, jedynie skutkiem rozszerzonej wieści, jakoby Rosyianie chcieli w pień wyciąć Polaków*). Tęj wieści uwierzyła szkoła podchorążych i młodzież uniwersytetu. Za podchorążymi i akademikami poszedł lud, za ludem wojsko, — i otóż wszystko!.... Nikt więc odemnie nie wytarguje u cesarza. Gdy mi zabraknie w głowie argumentów, *to je z pod podeszwy wyciągnę* (ulubione Lubeckiego wyrażenie), i przywiozę wam na nowy rok *provincye*.“ Lecz głównym winowajcą, *le grand coupable* tych pierwszych dni, jest zdaniem mojem Lelewel. Mniemał, „że działanie spiszkowych powinno się ograniczać na podniecaniu stopniowem wojska, na wikłaniu powolnem w sprawę ludzi znakomitszych i narodu.“ Byłże czas do tego? Idea z gruntu fałszywa *zrewolucjonizowania* władzy istnącej, za podmową Lubeckiego, opanowała całkiem Lelewela. Chcieć kraj wskrzesić, i zniszczyć Moskwę rządem Mikołaja, było czczy romans. Sądził naprzykład Lelewel, że rada

*) Jeszcze wtedy raport Wysockiego nie był wydrukowany.

administracyjna rewolucjonizuje się przechodząc do banku! Całe jego systema polegało na tem: żeby to co z istoty swojej było przeciwne powstaniu naszemu w nie wprowadzić, w ramy jego wsztukować. W trzy tedy punkta ugodził: chciał zrewolucjonizować Rosyją (z tąd hasło jego wynalazku *za waszą i naszą wolność*); powtóre chciał zrewolucjonizować rząd królestwa; po trzecie *sejm*; zaś to co rzeczywiście było rewolucyjne, popularność swoją w klubie, jako głowa tój instytucyi, zawodził i oszukiwał. Wyobrażał on sobie, że władza rządowa postępowała z rewolucyą, a ona ją tylko w tych dniach podsłuchiwała i osłabiała!! W tój myśli, żeby rewolucyą *legalizować* popierał Lubeckiego. Lubecki w tój myśli, żeby wziętością takich ludzi jak Lelewel rewolucyą trzymać na wodzy, popierał Lelewela, i dowodził, że jest potrzebny.*) Ze wszystkich ułomności politycznych strach gra podobno największą rolę na świecie. Dyktatura była dziełem strachu. Rząd tymczasowy silnie zakwestyjonował powstanie, poddając je pod uchwałę sejmu, którego sam był częścią, w którym król, car moskiewski miał większość od roku 1822. Lecz do 18. Grudnia wypadki, skutkiem klubu, mogły tak daleko postąpić, iż nakoniec i sejm nie znalazłby się w możności nadania im konstytucyjnego tylko kierunku. Przeto dla zachowania rzeczy tak jak były do sejmu, a jeszcze więcej dla położenia

*) Trzeba jednak powiedzieć, że była chwila, w której, gdy Chłopicki odrzucał porazy kilka naczelne dowództwo przed wzięciem dyktatury, niektóre osoby co go bliżej znały, między niemi i książę Adam Czartoryski, zdawały się niepoczytywać za tak wielkie nieszczęście, że ten człowiek uchylał się od interesów publicznych. Wtenczas to na moment powstała myśl oddania komendy generałowi Kniaziewiczowi, a pod jego niebytność Szembekowi z tytułem szefa sztabu. Lecz gdy ten projekt kartowano, Krnszewski wpadł do rządu, i w imieniu wojska nalegał, aby Chłopickiego koniecznie uprosić, „że jego tylko wojsko słuchać będzie.“

dzielną tamę usiłowania mogącym mieć na celu utworzenie władzy czysto rewolucyjnej, rzucono się w objęcie żołnierskiego jedynowładztwa, — co innego oznajmującego krajowi, co innego myślącego w duchu. Pod tym względem jedną tylko uwagę zrobię dla lepszego oznaczenia charakteru kontrrewolucyi. Niemiec wiary w dzieło narodu, być nawet przeciwnym temu dziełu z przekonania, nierozumu, uporu lub jakiejś fantazyi, każdemu wolno, — nie jest przynajmniej występkiem, bo nikt siebie samego przerobić nie potrafi. Chłopicki był przeciwny rewolucyi. Mniejsza o to: zależał pole długą nieczynnością po kampanijach napoleońskich — mógł stracić pociąg do wielkich rzeczy — mógł przewidywać klęskę, ruinę Polski — mógł trzymać się maxymy, że lepiej mieć kawałek kraju pewny, aniżeli za niepewną gonić całość — może i sam (i to najpewniej) pod szyć swój siwizny, nie chciał zarobionej sławy wojennej na nową ciężką próbę w walce, podług niego nierównej, narażać. Wszystko to łatwo pojąć. Lecz inna jest rzecz co do tych, którzy go wiedzieli być takim nie innym, którzy zarazem dobrze wiedzieli jakim go sobie naród cały wyobrażał, a jednak dla bezzasadnej obawy żeby powstanie nie wzięło barwy jakobińskiej, zamiast oświecić opinią tylko ją w coraz grubszym obłędzie utrzymywali, i takiego człowieka, z takim charakterem, z tak zaciętym wstrętem ku temu co tylko *buntem* od początku do ostatka nazywał, ze wszystkich sił swoich popierali, wołając ciągle *ufajmy Chłopickiemu*.*) Generał ten biorąc

*) Lecz posłuchajmy co sam o sobie Lelewel pisze w ciekawym pamiętniku, którego część jedną „rozmowa w Wierzbnie“ drukiem ogłosić kazał, a którego inne części dotąd nie drukowane, mając je przypadkiem w ręku, odpisałem dla lepszej pamięci. „Niechaj nikt nie mniema“ — są słowa jego, — „że mnie krzyki rewolucyjne wprowadziły do rządu. Wpływ mój winien jestem autorskiej zasłudze, a najbardziej charakterowi pośła.“ To

dyktaturę został tylko prefektem policji rządu tymczasowego. Niemiał on wielkiej duszy zdolnej pomieścić w sobie natchnienie narodu. Lecz, jak powiedziałem, to nie jego było winą; to zrządził los Polsce nieprzyjazny. Wina zwłoki z tądy wynikłej, wina zawodu, spada na tych tylko, którzy z najzimniejszą krwią przyłożyli łód do bijącego gwałtownie serca Polski, którzy tym lodem z góry ziębili jej publiczny entuzjazm, którzy z lodu

zucznanie później dyktatorowi zrobione rzuca światło na sposób myślenia Lelewela w pierwszych dniach rewolucji. Więc Lelewel wołał żeby rozumiano, że tylko jako członek przedrewolucyjnego sejmiku mający kilka krosek więcej od innych w komisjach sejmowych, występuje na scenę politycznego życia, i w tym tylko legalnym działaniu zakresie, niżeli w charakterze sprzysiężonego, pomkniętego przez powstanie do interesów publicznych? Tak głęboki historyk zapominał, że rewolucye chodzą nowymi drogami, a legalizm więcej im częstokroć szkodzi jak największe bezprawie. Z tej to przyczyny poseł zelechowski był dla arystokratów jakobinem, dla klubistów moderantem; a zatem był doskonale *niczem*. „Trzeba zawsze“ — pisze dalej Lelewel, — „zostawić drogę do przystąpienia do rewolucji tym, których myśl na to nie jest jeszcze usposobiona.“ Błąd najgrubszy w polityce rewolucyjnej Ponieważ, jeżeli rewolucya jest narodowa (a nasza była nią) więcej ci którzy do niej od razu nieprzystępują uważani być mają jako jej nieprzyjaciele. Rewolucya nieprzyjaciół swoich wewnętrznych nie dopuszcza do stercu; jeżeli jest łagodna jak nasza, daje im czas do namysłu ale zagranicami władzy; jeżeli jest krwawa, posyła ich natychmiast na rusztowanie. Lelewelowi tak dalece niedostawało sił moralnych do opanowania następczonego sobie rewolucyjnego stanowiska, że idee klubu poczytywał za fantastyczne. Jego zdaniem można było osiągnąć wszystko *nie zrywając z królem, z Rossyją, z konstytucyą*. Dla tego pojechał do Wierzbna. Dla tego poszedł za zgubną maxymą, że dla powstania właściwy rząd utworzyć może sejm nie wypływający z powstania, lecz z porządku rzeczy, który je poprzedził. W braku wyższego natchnienia politycznego Lelewel rozumował, rozumowania jego były małe, a tem samem nieprawdziwe.

Lelewel i tak jeszcze swoje systema w początkach powstania tłumaczy: — „skoro się to stało, że rewolucya zupełnie wybu-

ukuli władzę nieograniczoną, władzę zamiarom powstania wbrew przeciwną.

Tak pojmowałem, i tak pojmuję jeszcze wypadki naszego *wielkiego tygodnia*. Jeżeliby zaś komu ten sąd o rzeczach zdawał się nadto namiętnym, niechaj wspomni, że w wydarzeniach tu opisanych sam miałem czynny udział, a zatem jako jeden z aktorów, jako *strona interesowana* i pokonana oceniając je, pomimo najszczer-

chnęła, podniosły głowę żądania niepodległości (— *jakto! czyż te żądania nie były początkiem i przyczyną rewolucyi?*) zerwania z Rossyą i z królem, wywrócenia wszelkiej legalności, odzwignienia praw ludu, i nawet targnienia się na Księstwo poznańskie i Galicyą. Z innej strony obawa, ażeby zbyt cześnie i nagle od postanowić dyploMACY europejskiej nieodstąpić, i od Rossyi, przeważała w rządzie. W klubie objawiły się owe ultrarewolucyjne wyśli, i groziły powolniejszemu działaniu rządu. W rządzie nie dały się lekliwe uczucia wytępić. Z tego powodu, że rząd rewolucjonizował się, zjawiła się utarczka między wolą powszechną i działaniem rządu, między legalnością i rewolucyjnością. Rząd, jakkolwiek był, czy rada administracyjna, czy wydział wykonawczy, czy rząd tymczasowy, zachowywał jakiś wzgląd legalności, z charakteru więc swego hamował rewolucyą w czem z karbów legalnych występowała; pobudzony, zagrożony, żeby utrzymać swój byt, postać swą odmieniał, i co mógł rewolucyjnego legalizował, i na stanowisko legalne zwracał. Nie był on przeto wbrew przeciwny rewolucyi, tylko ją temperował. Na tę drogę — dodaje Lelewel — wprowadził działanie rządowe Lubecki.“ — Prawda! Ale Lelewel nie przeniknął jak zgubne było, jak wiele czasu marnowało to systema. To tylko klub przeniknął. Tem gorzej dla Lelewela, że niechciał być klubista, że wolał być tylko *posłem*.

„Rząd pierwszych dni“ — mówi także Lelewel w owym niezmiernie ważnym pamiętniku, — „potrzebował *odgadnywać* cele rewolucyi.“ Jakto? Czyżto Lelewel z dobrą wiarą mówi? Czyż klub 2. Grudnia tych celów nieobjawił? Czyż delegowani klubu nie powiedzieli wszystkiego radzie administracyjnej? Byłyż tajemne albo dwuznaczne ich postęпки? niezrozumiałe ich słowa? nieogłoszone po gazetach nawet? — „Do głównej rzeczy“ — pisze dalej Lelewel, — „do wyrzeczenia, że to jest sprawa narodu od

szęj chęci, pierwszych wrażeń zatrzcć w sobie nie mogłem.

Co do Wielkiego księcia, trwam statecznie w opinii powziętej naówczas: że to była niemała figura naszego powstania, przydatna do wielu i różnych widoków. Dziś jeszcze gdy zasięgam pamięcią co nam nadarzała sposobność ostatniej rewolucyi, obfita w dalekie skutki,

Proszny do Dzwiny niepodobna było rządu *namówić*.“ Lelewel rząd namawiał! Ale przez Boga żywego, któż władzę słabą i upartą namawia? Czyż tego Lelewel niepowinien był, czyż tego nie mógł zrobić mocą? Obierając go prezesem klubu nie dawaliżesmy Lelewelowi siły potrzebnej do obalenia rządu, *który rzecz główną zaniedbywał*? Czemuż nie popierał klubistów, czemu miarkował uniesienia klubu, który wtenczas, gdy Szembek przybył, stał na czele stolicy? — Pisz naostatek Lelewel: — „Brałem do serca sprawę gubernij polskich, wytaczałem ją w rządzie, przypominalem obietnice Aleksandra, bo wiedziałem, że w takim upominaniu się niemasz nic przeciw konstytucyi, jeżeli stosownie do działań rządowych nie będzie zrywano ani z królem, ani z Rosyją, ani z rosyjskim narodem; bo naostatek polityka Europy nie może nic przeciwko temu, owszem odwołując się do kongressu wiedeńskiego o instytucje narodowe w guberniach polskich upominać się należało, a kiedy polityka dzisiejsza niepozwała się mieszać w sprawy państw wewnętrzne, a Polska była do imperium wcielona, a zatem powstanie Polski i zatarga o dawne gubernie polskie nie może być w polityce europejskiej inaczej uważana tylko jako domowa wewnętrzna w Rosyji zatarga i wojna.“ — Sądzę, że ta różnica między opinijami Lelewela, a opinijami klubu, którego on był nominalnym prezesem będzie rzeczą nową nie dla jednego z czytelników; dla tego też jedynie ten ułamek z rękopismu Lelewela przytoczyłem. Potem Lelewel odskoczył od tych wyobrażeń, od tych *illuzyj* ale już było za późno. Ze szkoda Polski zbyt długo trzymał się on zasady: „niechaj Mikołaj król polski konstytucyjny wojuje z Mikołajem cesarzem absolutnym Wszech Rosyji.“ Wyznał to na sejmie. A ja wyznaję że więcej professorem, a mniej człowiekiem stanu być nie podobna. Lelewela charakter nieposzlakowany. Nauka ogromna. Ale suche starożytne księgi, i zrudne badania starły hart tej duszy — wysiliły ją.

staje mi natychmiast przed oczyma żywy powabny obraz ogromu fortuny moskiewskiej, z małego mienia nad stan przyzwoity sobie wywyższonej powodzeniami całego wieku, a w tem nagle jakby przez uderzenie piorunu przywiezionej do nizeczemności. Brat cara na zamku króleskim, pod strażą powstania, mógł wziąć taką postać jaką okoliczności przepisywały. Jeden jego rozkaz dobrowolny lub wymuszony w ręce nasze oddawał korpus litewski, z korpusem Litwę, z Litwą resztę zabranęj Polski, — Ruś całą. Nie miłość własna, że na ten tor sprawę kraju naprowadzałem w klubie, ani upór w zawziętém przekonaniu, bynajmniej! jedynie bezstronna i dojrzała rozważa, tak mi sądzić każą. W istocie: pierworodztwo Konstantego, od którego się był uchylił, ustępując berła młodszemu bratu pod błahemi pozorami, (z czego nawet w głębi Moskwy urosła wieść, że tego dobrowolnie nie uczynił) dalej jego zachowanie u gminu staręj, zabobonęj, ciemnej wiary, aktem zrzeczenia się korony jeszcze bardziej powiększone, — wreszcie i to, że wspólnie z pospólstwem nastajaszczem nienawidził cudzoziemczyzny, to jest niemieczechyzny wszechwładnej w Rosyi: czyliż to wszystko razem naszęj rewolucyjnej polityce żadnej myśli nie nasuwało? Trzeba było powiedzieć, że on jest, albo chce być carem, — a z dwoma carami sprawa okazałaby się nierównie łatwiejsza jak z jednym. Lecz na nieszczęście czasy *Maryny* i *Szujskich* wybiegły z pamięci Polaków. Tradycye starożytnęj naszęj w stosunkach z Moskwą polityki pogasły! Dawne wielkie formy tęg polityki poznikały: został tylko respekt uniżony dla państwa, które przypadkiem powstało bez zasług w dziejach, które nagle wzrosło z łupów rzeczypospolitęj nie podbojem, ale intrygą i zbrodnią, w którym nic świętego niebyło, w którym tylko był ogrom behistorycznych wyobrażeń i posad, gmin dziki bez pojęć, a kraj bez społeczeństwa.

POJĘCIE OGÓLNE DYKTATORY.

POLITYKA NARODU POLSKIEGO.

Przez cały czas trwania dyktatury trzeba rozróżniać dwie rzeczy: naród i władzę; ponieważ między narodem i władzą, zachodziło niewyrozumienie się zobopólne, ciągłe. Z swój strony władza (przyznać to jej należy) nieomieszkała w wyrazach dość nawet dobitnych oznajmić narodowi, czego chce i jak sprawę 29. uważa. Lecz naród z swój strony niechciał rozumieć, albo raczej niechciał zgłębiać wszystkiego co mu dyktator napomykał. Umysły zostawały natenczas pod mocą zaczarowania. Zaczarowywała je świetna idea *jedności* i *sprężystości* rządu. Chłopicki wydał dnia 6. Grudnia odezwę, która, gdyby ją z zimniejszą, nieco krwią odczytać umiano, która, gdyby omamienie i pociąg ku jedynowładztwu mniej były powszechne w Polsce powstającej, zamykała w sobie ledwo nie wszystko co służyć mogło do objaśnienia pobudek, dążności i celu dyktatury. Przytoczę kilka okresów tego ważnego aktu, bo przezeń przemawiała cała polityka rady administracyjnej, cała polityka Lubeckiego i rządu tymczasowego. „Nadzwyczajne wypadki (tak pisał Chłopicki) w stolicy królestwa świeżo wydarzone, nadzwyczajnych wymagały środków. Nagłym kraju potrzebom, nie mogła rada administracyjna pomimo przy-

brania nowych członków zaradzić. Nie zdołał koniecznością sprowadzonym oczekiwaniom narodu odpowiedzieć ani utworzony później wydział wykonawczy w radzie, ani na gruzach jego powstały rząd tymczasowy. Brakowało jedności i zgody; nie było nikogo coby wodze państwa w silnej trzymając dłoni *nadał życie i ruch dogorywającemu już rządowi*; nikogo, od któregooby, jako pierwszego początku wypływać mogły wszystkie *tylę ran zagoić, tylu nieszczęściom zapobiedz*, i tylu dobra powszechnego wymaganiom godnie odpowiedzieć powinno postanowienia.“ Po takim historycznym skreśleniu obrazu pierwszych dni rewolucyi, po zawiązaniu ztąd wniosku, że nie było nikogo, coby zdołał nadać życie *dogorywającemu rządowi* (z czego naturalnie wypływało, że on, Chłopicki, to uczynić potrafi) wyuurza dyktator, jeżeli być może, jawniej jeszcze powody, dla których wziął władzę absolutną: „Do tych niedogodności przyłączyły się jeszcze wewnętrzne niesnaski: *utworzono kluby*; każdy nowe przedstawiał, nie już prośby, ale *rozkazy*; a w tym odmęcie różnemi namiętnościami powodowanych usiłowań, *o wszystkim myślano, wyjąwszy o położeniu kresu złemu co krajowi groziło*.“ Trudno, zdaniem mojem, w świetle lepszem, prawdziwszem i więcej pochlebnem oddać usiłowań i zasług klubu, jak to Chłopicki, główny jego nieprzyjaciel uczynił, przyznając mu, że podawał nie prośby, ale *rozkazy*; trudno także, jak sądzę, dać piękniejszego świadectwa rewolucyi i narodowi, jak przyznaniem, że o wszystkim myślano w tych pierwszych dniach, tylko nie o położeniu kresu *złemu*, to jest: zapewne insurrekcyi; ale zarazem trudno dokładniej dać do zrozumienia: „*że oto ja jestem, który temu złemu kres położę*.“ Dalej dyktator naprowadza interes narodowy na drogę tylko konstytucyjną i jakiej Polski, w jakich granicach pragnie, najwyraźniej napomyka. — „Rodacy wszelkiego wieku i powołania! Na współdziałaniu waszem, na odziedzi-

czonój po naddziadach gotowości do wszystkiego, miłości ojczyzny, przyszły byt nasz polega. Godzi mi się przeto być pewnym, że byt ten (to jest Polskę kongressową) zachować potrafimy. Dalecy od naruszania spokojności mocarstw ościennych (a zatém i Moskwy!), pragniemy tylko, aby i względem nas zbawienna nie mięszania się jednego państwa do drugiego zasada, zachowaną była.“ Co większa, dyktator posuwa do tego stopnia otwartość swoją, iż wyznaje, że będzie wiernym Mikołajowi! „Kiedy najpotężniejsze w Europie narody Francyi i Belgii zostawiły teraz urządzenie wewnętrznego ich istnienia, my Polacy, my cośmy w obu światach za sprawę wolności z taką zaciętością walczyli, my, których nieszczęścia i męstwo samych nawet nieprzyjaciół naszych zdumiewały, możemyż się obawiać, aby nam za zbrodnię poczytano, że się o zachowanie najuroczyściej w obliczu całego świata zaręczonych swobód naszych dopominamy? aby na *karb niewierności* otrząśnienie się z żelaznego jarzma, szpiegostwa i prześladowań kładziono? *Polak umie być wiernym.*“ Kończy zaś tém: — „nie może tego *serce* króla nieuznać, gdy się on dowie, jak go zwodzono. Do nas teraz należy, wszystko poświęcając dla postawienia się *w możliwości używania swobód konstytucyjnych*, pokazać, że godni ich jesteśmy.“

Jakie wrażenie mogła ta odezwa sprawić na Litwie, Wołyniu, Podolu i Ukrainie? Co o niej trzymać mogły zabory, austryacki i pruski? Dyktatura przyznała się do wszystkiego, nadała sprawie 29. barwę miejscową, a interes niepodległości, interes zdolny poruszyć całą Polskę, zamykając w obrębie kongressowej tylko cząstki. Lecz w Warszawie i ośmiu województwach nikt téj odezwy czytać nieumiał; nikt nie rozbierał słów dyktatora. Umysły, jak powiedziałem, były zaczarowane ideą absolutnej żołnierskiej władzy, która przypadła do ogólnego przekonania, która się natychmiast obróciła w wiarę po-

lityczną całego narodu, której osłabić na razie nic nie zdołało — nic, nawet własne dyktatora zeznanie! Prawdy, które lud sercem pojmuje, trzeba gruntownie rozbiierać, trzeba mieć zawsze w poważaniu. Niemasz nadto nic ani wyższego, ani głębszego w żadnej na świecie filozofii. Historia po takich prawdach, jak po szczeblach idzie do swego kresu; a co się w niej po za tym mieści obrębem, są to tylko po większej części albo czyny różne, albo anegdoty, albo powiastki mniej więcej zabawne, ciekawe. W historii, jak na świecie, władają idee ludów, wyobrażenia mass, a nie pojedyncze osoby. Widzieliśmy, jak i dla czego powstała dyktatura. Lecz naród polski w prawości swojej i nieskazitelnosci moralnej, ułomnego dzieła kabaly z pierwszego rzutu oka nie obejmował. Brał rzecz nie tak, jak się sama nastęrczała, ale jak ją sobie wystawił, po części jak mu ją inni zalecali: ze strony najlepszej, jako broń dzielną, nawet *zaczepną*. Przetoż nie to co dyktatura myślała lub mówiła, bo to było małe i występne, ale sposób, w jakim naród uważał dyktaturę, pomimo jej woli, ale mianowicie to *co o samym sobie myślał* i trzymał, wyrzekając się wszelkiej swobody pod dyktaturą, zasługuje na pierwszy wzgląd w tej mierze, — bo to tylko jest wielkie, proste i godziwe, bo to tylko na przyszłość Polski wpływ stanowczy wyrzeć zdoła.

Polska wzbudzając w sobie zapał powszechny, trudny do opisanja, ku żołnierskiemu jedynowładztwu, — Polska, ten lud okrzyczany w dziejach z miłości, rozpasanej nawet swobody, cóż przez to okazywała? Pod każdym względem najwyższy rozsądek. Okazywała przez to, że sprawę swoją zna doskonale. Mieć taki rozum w masie po rozbiorach, po tak długiej przerwie jestestwa udziałnego, mieć tak bystre pojęcie samego siebie nie w cząstce, lecz w ogóle, mieć taką znajomość rzeczy własnej, na jakąby się zaledwie uczone i przebiegłe dowcipy

w sztuce stanu zdobyć mogły, *myślić o sobie* po tak długim odwyknieniu od pospolitego życia publicznego, myślić tak po mistrzowsku: otóż to jest co ten naród, gdy dyktaturę okrywał oklaskami, charakteryzuje, — otóż to jest, co ja przynajmniej widzę w narodzie polskim, gdy dyktaturę przyjmował. Chwytam ten moment, bo jest rzadki w dziejach, bo jest przelotny i zatrzymuje nad nim uwagę czytelnika. Nic bynajmniej nie wmawiając w Polskę, będę się starał to jedynie z niej wyprowadzić, co sama ku swemu tak ówczasowemu jak przyszłemu zbawieniu stanowiła. Powstanie jest rzeczą broni. Wojna z mocarstwem absolutnem, którego rząd w poskromieniu tego powstania żadnych wewnętrznych przeszkód z natury swój doświadczać nie mógł, wojna z samodzierżą wszech Rossyi, nieograniczonego także z naszej strony rządu potrzebowała. Na fundamencie tej jednej zasady, zasady *assymilacyi* — gdyby była osoba dopisała władzy, a władza idei narodu! — mieliśmy w rękę naszym los moskiewskich carów. Polska przeniknęła tę tajemnicę swego odrodzenia; biorąc oręż przeciwko Moskwie, została zaraz, albo raczej *chciała* zostać krajem, jak Moskwa, co do władzy naczelnój, despotycznym. Wielkie, zdumiewające zjawisko! Byłóż to przywyknienie do niewoli pod piętnastoletnim uciskiem? Byłże to nagły odskok od zakorzenionych w tym kraju szlacheckiego gminowładztwa narowów? Byłóż to zemdleńie ducha publicznego? Ani jedno, ani drugie. Gdzie się zwykle kończą po długich konwulsjach wszystkie rewolucye na ziemi, z tamąd, z władzy nieograniczonej żołnierza, rewolucya polska, pełna jeszcze żywości, początek swój i dalszy bieg wziąć usiłowała. Ta prawda zdaje mi się być nadto uderzająca, nadto ważna dla przyszłości naszej, żeby nie należało jęj zalecać późniejszej pamięci. Niegdyś szlachta polska, podniosła i wyłączna, szmat po szmacie w miarę intryg ościennych, szczególnie austrya-

ckich, wydzierają z szkarłatu, który tron jej królów okrywał! Potem zniewieściała, rozkiełzana i odrodna, — gdy się nieszczęściu poczęło, targała po rozbiórce kraju na wszystkich punktach swęj ziemi pęta wprawione przemocą; potem bezprzestannie aż do dni naszych, to sprzy siężona, to insurrekcyjna, to wędrowna, — ale zawsze opryskliwa, ale nad wszystko ceniąca swą wolność osobistą, miała w tym długim historycznym zawodzie dwie prawdziwie piękne chwile: jedną na sejmie czteroletnim, kiedy naprawując popsowane przez siebie dzieło rzeczypospolitej składała pychę z serca i przypuszczała do udziału w obywatelstwie mieszczan, ażeby po tym szczeblu z miast równość dalej jeszcze, do gminu wiejskiego, rozciągnąć; a drugą po nocy 29. listopada, kiedy w pierwszym najżywszém uniesieniu, jak tylko wojsko carowe precz ustąpiło, poddawała się dobrowolnie pod jarzmo rodaka, żołnierza, dla dźwignienia całej Polski. Wtedy na sejmie czteroletnim wynaleziono zostało prawo spółeczne dla Polski: teraz obmyślony środek jej odbudowania, — środek który zależał na tém, żeby nieprzyjaciela despotę, jego własną bronią, to jest: energią despotyzmu zwyciężyć.

Naród ten myślał więc wysoko i mądrze! Powstanie w Polsce inaczej oddychać nie może tylko pod pancerzem, nie inaczej stąpa tylko z chrzęstem żelaznego rynsztunku, nie inaczej myśli tylko jedną głową nakrytą stalowym hełmem. Dyktatura żołnierska: była to reguła wojny z Moskwą. Lecz idźmy dalej, bo ztąd dalsze wnioski wynikają. Ten kraj nie był jeszcze niepodległy, nie był cały, skoro powstawał. Ścisłe mówiąc, Polski nie było, bo się *odrodzić* czyli *urodzić* miała, — urodzić śród szcęgku broni, pod hukim dział. Czemże jest ten stan w polityce? Co z taką trudnością, śród mocarstw absolutnych różnego składu różném okiem na tę sprawę pozierających, miało wziąć skutek, kształt pewien, powinno było w porze krwawego porodu swego

zachować się wewnątrz, u siebie, w sobie *najspokojniej*. Takie było położenie nasze. Porównania nic niedowodzą, ale czasem objaśniają. Przeto tylko dla objaśnienia rzeczy, która żadnego dowodu niepotrzebuje, (bo jest nadto oczywista), niechaj mi wolno będzie uciec się do jednego, w tej mierze, porównania. Cóż czyni lekarz, kiedy goi głębokie rany zadane żelazem? Oto przedewszystkiēm każe zachowywać się rannemu najspokojniej, ażeby ciało przyrosło do ciała, ażeby się członki porozcinane znowu w jedno spoily. Póki trwa leczenie zabrania mu nawet *ruchu umysłowego*; zabrania mu szczególniej wszelkich moralnych wstrząśnięć, wszelkich namiętności. Odnieśmy tę teorię do największego pacyenta w polityce nowszych czasów, — do Polski. Polska była rozszarpana żelazem. Jēj odrodzenie zależało na sklejeniu w jedno jēj części oddzielonych. Te części dałyby się spoić, jeźliby je w porze mozolnej restauracyi ziemskiej rozrywały siły wewnętrzne odpychające się nawzajem? Jeźliby bliźnę rozbioru jeszcze niezagojoną zaostrzyły gwałtowne wewnętrzne, *społeczne* namiętności, stronnictwa, fakcye, bunty? Jednēm słowem: Polska, nie będąc udziałną, całą, mogłażby kiedykolwiek wziąć kształt jakiś, jeźliby w czasie walki z obcym nieprzyjacielem walczyć musiała sama z sobą? Jeźliby zaprzętniętą wojną na granicach, pasować się musiała z rewolucją społeczną we wnętrzościach swoich? Naród przyjmując dyktaturę wiedział przeto co czyni: niechciał on żadnych partyi, żadnych opinii politycznych, żadnej zatargi domowej w czasie wojny. Naród, jak zawsze, miał racyę. Pozwalam, że dyktatura była owocem koteryi, owocem płonnej bojaźni, powiększonej przez tę koteryę nagle, sztucznie, niezmiernie. Lecz, jak już wspomniałem, nie idzie tu bynajmniej o ocenienie dyktatury samēj w sobie, jēj fałszywēj polityki, jēj bliższych stronników, doradców, autorów. Tu idzie tylko, bo to jest rzeczą główną, o ocenienie i zgłę-

bienie myśli całego narodu względem dyktatury. Żle ci bez wątpienia, nie po obywatelsku zrobili, którzy dla pokonania ludzi 29., dla zjednania przewagi swoim urojeniom, swęj medyacyjnej polityce, rozszerzyli postrach rewolucyi społecznej; ale naród nic złego nie zrobił, że temu dał wiarę. Tym sposobem co było tylko intrygą w źródle swojém, uważane z pewnej odległości zamieniło się w przeczucie i przestrogę. Z cichego poszeptu kabały wyplęnęło wielkie systema, — bo wszystko jest wielkie, co naród *jednomyslnie* pochwała. I w rzeczy samej pytam się: cóż ztąd, że w pierwszych dniach, osobliwie w sprzysiężeniu wojskowém i w klubie zbrojnym nic niemieściło się społecznego? Że tam nie mówiono o podziale własności, o wycięciu w pień tego lub owego stanu, o krwawej wewnętrznej reformie? Że tam podawano tylko środki administracyjne i wojskowe, środki powstania? Cóż ztąd, że twórcy klubu byli uczciwymi ludźmi, że do tego kroku znagleni zostali gwałtowną tylko potrzebą, częścią ratowania, częścią pomknienia naprzód zagrożonej insurrekcyi? Cóż ztąd? Niemniej przeto, z tego pierwszego nieskazitelnego początku mogło z czasem domowe urość wstrząśnienie; mogli się potém w czasie walki znaleźć naśladowcy mniej prawi, mniej bezinteresowni, mniej oświeceni, — mogły się znaleźć nawet narzędzia moskiewskie! Za tym przykładem mógł stanąć klub w Warszawie za ruble Mikołaja! Czyliż wreszcie Lubecki, jak widzieliśmy, nie zdołał napełnić i tego już jakie było zgromadzenia swemi ludźmi? Jeden tylko Perykles umiał przez lat trzydzieści utrzymywać w zbiegowisku nieustanném, w *emeucie* nieustannej, gmin ateński z korzyścią rzeczy pospolitej. Ale od czasu, jak sztuka starożytnych sofistów zaginęła, nic łatwiejszego jak pospółstwo obracać przeciwko pospółstwu, — przeciwko najpierwszym interesom stanu. Ja to mówię z doświadczenia. Ta droga anarchiczna była niebezpieczna jak zaraza!

Polska widziała we władzy nieograniczonej jedyne lekarstwo na to zło, urość mogące w porze walki z Moskwą. Niedość na tem. Bijąc czołem przed absolutyzmem żołnierza, obracała ona wzgląd swój, równie bacny i mądry ku dwom sąsiedzkim gabinetom, — austryackiemu i pruskiemu; wyrażała tę zdrową maxymę: że powstanie narodu polskiego z punktu polityki zewnętrznej, szczególnież zaś w stosunkach z Austryą i Prusami, nie jest pod względem politycznym ani monarchiją, ani rzeszypolitą, a pod względem społecznym ani arystokracją, ani demokracją; czyli innemi słowy: że taki kraj, wśród takich okoliczności, niema żadnej barwy politycznej i towarzyskiej. Bardzo naturalnie, bo kto się jeszcze nieurodził, ten samemu sobie żadnego nazwiska dać niemoże; ten ani tak ani owak nie myśli — ten nie jest ani biały, ani czarny, i *nie powinien być nim*, ażeby według okoliczności późniejszych, według potrzeb naglących, nieprzewidzianych, łatwiej tym lub owym mógł zostać. Władza żołnierza, rzecz z natury swojej tymczasowa, nijaka, doskonale przypadająca do tak nadzwyczajnego stanu. Sama bez koloru, ani monarchiczna bowiem, ani republikańska, ani demokratyczna, ani arystokratyczna, zaciera ona wszystkie w towarzystwie koloru, utrzymuje w zawieszeniu cały porządek społeczny, nieobraża ani sąsiedzkiej dumy, ani pieczołowitości: owszem, tę zaspakajała, tamtęj przy powodzeniu oręża do różnych nadziei, różnych dla Polski przyjaznych widoków otwierała pole. Naród polski oświadczając się za taką władzą w obec Pruss i Austryi, (a szczególnież Austryi), powiedział więc samemu sobie na czas powstania: *meum est principium nulla habere principia*. Ten naród, powtarzam raz jeszcze, myślał wysoko i mądrze.*)

*) Może mi kto zrobi ten zarzut, iż Polacy w dyktaturze więcej mieli poszanowania dla osoby Chłopickiego, nizeli dla idei władzy nieograniczonej żołnierskiej, tym sposobem rozwiniętej.

Zatem, trzy wielkie środki stanu uchwalało powsta-
nie w rządzie absolutnym: *najpierwej* sposób wojowania
z Moskwą, — w tej mierze przyjęta została przez naród
zasada, że, aby pokonać cara, należało mieć władzę ró-
wnie jak carat sprężystą, energiczną, to jest nieograni-
czoną; *powtóre* pokój wewnętrzny, zgodę domową, — po-
nieważ wszelki ruch społeczny w czasie walki, ponieważ
wynikające z tego ruchu stronnictwa, kabały, fakcye,
utrudzały odrodzenie Polski i niepodobnem czyniły spo-
jenie w jedno jej rozerwanych części; *potrzebie* politykę
zewnętrzną, stosunki z dwoma sąsiedzkimi gabinetami,
— pod tym względem naród polski wychodząc w oce-
nieniu interessu obudwu sąsiedzkich dworów z zasady
najwłaściwszej, bo z zasady nierównego tych dworów
spółnictwa w rozbiórze Polski,*) niechciał *przez zawcze-
sne udeterminowanie kształtu swego bytu* obrażać natu-
ralnych, mniej więciej przyjaznych, zwłaszcza przy powo-
dzeniu oręża naszego *rozwinąć się* mogących stosunków,
które Prussy i Austryą, ale szczególniej Austryą, natu-
ralnemi ogniwami, częścią łączyły, częścią złączyć mogły
z insurrekcyą polską, które Prussom i Austryi w pognę-
bieniu olbrzymiej a w chwili wielkiego osłabienia zasko-
czonej Moskwy, różne dla siebie korzyści w dali upatry-
wać pozwalały, które nareszcie w razie najgorszym za-
pewniały przynajmniej neutralność tych dwóch gabinetów.
Narody wotują co chcą, że tak powiem bez dyskusyi,
par assis et levée; klaszcząc w dłonie *myślą*. Tak Pol-
ska myślała przyjmując dyktaturę; tak myślało wojsko

Na ten zarzut cóżbym miał odpowiedzieć? Oto, że ci co tak są-
dzili, lub sądzą, nie daleko widzieli i widzą, — zdaniem mojem.
Tych przeto napróżnoby starał się przekonywać, że nie *osoby*,
ale *ideje* władają w massach; że narody objawiają te ideje przez
czyny nie przez rozumowania; że do historyi należy potem to
wytlumaczyć przez rozumowania.

*) W tej mierze odwołuję się do tego com powiedział o *po-
lityce rozbioru* w tomie pierwszym.

polskie reprezentujące naród cały gdy Chłopickiego obwoływało dyktatorem na placu broni w dniu 5. Grudnia 1830; tak myślała Warszawa, gdy wieńcami usypywała drogę tego wojownika i na cześć jego odśpiewywała weselne, rycerskie hymny; tak myśleli ci zacni młodzieńcy, ci prawi synowie kraju, równie zapaleni jak nieświadomi rzeczy, gdy z siebie uformowali legion janczarów, pretoryanów dyktatury, gdy zaciągali na wartę w przedpokojach Chłopickiego. Tak jest! Narody okazują tylko wielkim wstętem, lub wielkiem upodobaniem czego chcą! A cała nauka stanu ledwie wystarcza na zgłębienie, podciągnięcie pod rachunek, i zamienienie w systema rządowe *myśli* tym sposobem objawionych.

Wytłumaczyłem, i jak sądzę usprawiedliwiłem dyktaturę, to jest: owe wzniosłe *wyobrażenie*, które naród polski przywiązywał, (pomimo wyraźnych, publicznych, niezgodnych ze wszystkim co tu powiedziałem oświadczeń Chłopickiego) do tego utworu małej, obłudnej i fałszywej Lubeckiego polityki, do tego dzieła najwyższego zawrotu głowy częścią samego dyktatora, częścią osób, na których zdaniu, na których postępowaniu poprzedniem w radzie administracyjnej, w wydziale wykonawczym i w rządzie tymczasowym, na których zatem przykładzie on polegał gdy brał władzę nieograniczoną. Obaczymy teraz: jak dalece osoba dopisała władzy tym sposobem przez naród zrozumianej, jak dalece władza w skutku dopisała idei kraju oznaczonej temi charakterami. Niechaj mi tu wolno będzie dalszą osnowę historyi tego powstania, dla umieszczenia czytelnika odrazu na punkcie, z którego rzeczy opisywać zamierzam, zawrzeć w kilku ogólnych słowach rzucających naprzód przed sobą światło na cały następny bieg insurekcji. Początki wielkich nieszczęść nie są tak zakryte jak źródła Nilu: rozprężenie we władzy, otóż przyczyna, która zgubiła sprawę dwudziestu milionów Polaków. Któż to rozprze-

żenie sprawił? Naród? Nie, — naród chciał, jak widzieliśmy, aby władza była mocna, sprężysta, i jedna; dla tego ten naród mądry, i daleko swą rzecz widzący powierzał ją jednemu żołnierzowi, dla tego powstaniu swemu w środku mocarstw absolutnych żołnierską dawał konstytucją Rzeczpospolita, albo nawet *monarchija reprezentacyjno-konstytucyjna* w boju z olbrzymim absolutyzmem moskiewskich carów, pod bokiem ościennęj absolutnej Austrii, i ościennych absolutnych Pruss: było to tak błahe urojenie, było tak rażący odskok od pierwszych fundamentalnych maxym stanu i przykładów dawniejszych narodowego zbrojnego w Polsce powstania: że insurrekcyja w pierwszej chwili żadną miarą na te obłądne bezdroża trafić niemogła. Przekonamy się: że dopiero wtenczas kiedy władza despotyczna dana jednemu nie chciała dopełnić swego obowiązku; kiedy wzięta i zalecana jako środek *energii* i pospiechu mitrężyła czas daremnie i sama w siebie w organizacją swoją wszczepiła *anarchiją*; kiedy wzięta i zalecana jako środek wewnętrznego pokoju pozwoliła się rozwijać zarodkom fakcyi i kabał; kiedy przyjęta i potwierdzona przez ogół jako dzielny oręż zaczepny przewierżnęła się w hamulec insurrekcyi; kiedy usilnie zalecana jako środek *uzbrojenia* wcale niechciała uzbroić powstania, a działając z oporem, ze wstrętem w tój mierze, usiłowała mu nadać dążność Lubeckiego, — przekonamy się mówię, że dopiero wtenczas, *ale dopiero wtenczas*, po takim zawodzie, po tylu wykroczeniach, naród polski stracił początkową swoją wielką wiarę we władzę absolutną *jednego*, i odstrychując się od niej naturalnem w podobnych wydarzeniach odszczepieństwem, wodze insurrekcyi z rozpaczki już *niejednemu*, ale stu sześciudziesiąt i kilku *postom* powierzył; czyli raczėj sprawować im dozwolił. Historia tego traicznego postępu w rozwalnianiu wszystkich sprężyn zwierzchniego przełożeństwa: od *jedności* w rządzie do

massy i labiryntu wielo-władztwa, od prostej żołnierskiej konstytucyi powstania, do zagmatwanej niedołącznej i anarchicznej formy monarchiczno-konstytucyjnej, od dyktatury do sejmu, od siły do opląkanej niemocy, w której nakoniec pięćdziesiąt kilka tysięcy Polaków przed nieprzyjacielem mało co liczniejszym broń złożyć musiało, — ta historia, którą dalej, według tych zasad, według tych widoków opowiadać przedsiębiorę, której wielkie, krwawe momenta nieraz z gruntu zatrzęsły posadą carów, pozostanie dla przyszłych powstań polskich, i dla potomnych pokoleń polskich strasznym przykładem, — wielką nauką.

Jeszcze krócej myśl moję zawieram: w czem zawiñła *osoba*, to szczególnym obłudę przypisywano *władzy*; ponieważ dyktator nieodpowiedział oczekiwaniu narodu, — naród więc zamiast obrać innego dyktatora, zmierzył sobie rząd żołnierski jedyno-władny, w wielo-głowym słabym rządzie cywilnym znalazł upodobanie, i zginął.

Po tym ogólnym zarysie obracam pióro do dalszego ciągu insurrekcyi.

PIERWSZA DYKTATURA.

SEJM. DRUGA DYKTATURA. UPADEK ŻOŁNIERSKIEGO JEDYNOWŁADZTWA. RZĄD CYWILNY PIĘCIU.

Jest rzecz wielce ciekawa przypatrzeć się bezrządowi w samym składzie, w organizacyi dyktatury, która, jak oświadczała, brała władzę nieograniczoną dla *jedności* i *energii*. Jest rzecz nietylko ciekawa, ale z wielu miar pocieszna nawet, widzieć żołnierza ze szkoły Napoleona, (który najgwałtowniejszą, telegraficzną administracją, wynalazek konwencyi, sprężystszą i prędszą jeszcze, jednym słowem *prefekturalną* w cesarstwie uczynił) oskarżającego przed Europą radę administracyjną, wydział wykonawczy i rząd tymczasowy o brak pospiechu, a gdy posadził się na miejscu tych przechodnich magistratur, niewiedzącego co ma począć z swą ogromną władzą, — jak niewie człowiek niskiego wzrostu, co ma począć z suknią dla olbrzyma wykrojoną, — i dobrowolnie, bez żadnej potrzeby wszczepiającego zwłokę, ociężałość, bezczynność w jej mechanizm, daleko pod Lubeckim żywszy, składniejszy. Dyktatura jedną wolę mieć mająca według życzenia narodu, było istotne chaos i rozproszenie. Rząd królestwa jaki był, koncentrował w sobie wszystkie zdolności biurowe, nabyte długą wprawą, sięgającą jeszcze

księstwa warszawskiego, — i prawie wszystkie talenta, usposobienia szczególne kraju. Miał praktykę, rutynę, przez Lubeckiego w głównych częściach znacznie udoskonaloną. Po zniesieniu, lub zawieszeniu niektórych dykasteryi mniej potrzebnych, jako to całej komissyi rządowej oświecenia, magistratury najwięcej nasyconej wpływem moskiewskim, razem ze wszystkimi będącemi z nią w związku płatnemi władzami, n. p. kuratoryą, cenzurą, towarzystwem do ksiąg elementarnych, komissyą żydowską i t. d.; po wcieleniu z teje do komissyi spraw wewnętrznych nieodbitie tylko potrzebnego nad początkowemi szkołami i zdrowiem publicznem nadzoru; po uchyleniu prokuratoryi generalnej i deputacyi prawodawczej, która kaleczyła kodeks Napoleona; po okrziesaniu w skarbie wydziałów wymyślonych dla ucisku; po przywiedzeniu komissyi sprawiedliwości i całego sądownictwa do tych tylko działań, które stan nadzwyczajny powstającego narodu znosił; mianowicie zaś co do osób, po usunięciu ministrów, wielu głównych dyrektorów, wielu naczelników wydziałów, nie mogących sprzyjać tej sprawie, a posadzeniu na ich miejsce nie obcych, z interesami nieobeznanych *intruzów*, ale zdatnych subalternów; po zaprowadzeniu tym sposobem wszelakię podobnej oszczędności; machinę, jaką była, z przyprawieniem do niej tylko głowy dyktatora zostawić należało nietkniętą we wszystkich podrzędnych szczeblach, — a machina ta kierowana z góry jedną silną ręką, nastrojona do potrzeb insurrekcyi, odbywałaby swą czynność prędko i skutecznie, wystarczyłaby dla całej Polski, dla całego powstania. W tym celu zdrowy rozsądek zalecał nie tylko nieodnawiać w niej przytartego przez Moskalów charakteru *reprezentacyjno-konstytucyjnego*, ale owszem zatrzeć go do reszty, tak aby nawet dobra wola obywatelska przez wtrącenie się niepotrzebne do administracyi, mocy rządu nie słabiła; albowiem między dyktatorem (jeżeli to coś lwiego być

miało, jak partya rządzących ogłaszała) a powstaniem, ten tylko stósunek powinien był zachodzić, jaki zachodzi między rozkazem i ślepem posłuszeństwem, między wolą nieograniczoną i jój szybkim spełnieniem; albowiem kto bierze władzę absolutną, i komu ją naród wziąć pozwala, powinien jój *używać* w interesie narodu, — inaczej po cóż ją brać było?

Tymczasem rzeczy zaraz na samym początku poszły wcale innym obyczajem. Dyktator zamiast koncentrować swą zwierzchność w duchu jedności, to jet w duchu wojskowego absolutyzmu, wprowadził rozwolnienie do wszystkich części służby publicznej i osłabiał machinę byłego rządu. Osłabiał ją trojako: przez utrzymanie lub kreowanie nowych władz, wcale niepotrzebnych, — przez zostawienie na wysokich urzędach ludzi podejrzanych, — przez udzielenie całemu mechanizmowi swego mniemanego jedynowładztwa tego charakteru reprezentacyjnego, który do miary z wojną nie przypadają. Ostatni ten sposób anarchizowania władzy, od obudwu poprzednich daleko zgubniejszy, — (albowiem magistratury niepotrzebne można było potem odciąć, złych urzędników oddalić, ale elementa sejmowe, obywatelskie, raz wprowadzone do rządu, nigdy się ztąd wygluzować nie dały) — miał swoje przyczynę w tém, że Chłopicki, jak każde indywiduum niedorośle do wysokości własnego imienia, przeląkł się i ciężaru, który nieudolną podejmował ręką i odpowiedzialności za postęпки na tój śliskiej drodze, którą iść zamierzał. Zostając dyktatorem mógł uchylić postanowienie rządu tymczasowego, dotyczące zebrania izb sejmowych. Mógł oświadczyć narodowi: że zwoła reprezentantów, ale nie pierwój, aż pomknie oręż swój w głąb Litwy i Rusi, aby ze wszystkich ziem przez Moskwę zabranych posłowie razem z nadwiślańskimi w jednym zasiedli kole. Taka uchwała dyktatury byłaby tylko nowy entuzjazm wznieciła w sercach

Polaków. Lecz Chłopicki niechciał walczyć w tej sprawie; przeto niechcąc wojny z Moskwą, równie jak rząd tymczasowy, siebie, a z sobą całe powstanie poddawał pod wolą sejmujących. Pierwszy akt jego absolutyzmu dążył tylko do tego, żeby wprowadzić sejm w sprawę 29go, to jest anarchią legalną, konstytucyjną, w powstanie, — w tę rzecz jasną i prostą broni.

Dyktatura tem odniesieniem się do reprezentacji, pod wpływem obalonego porządku rzeczy zdziałanej, położyła kamień węgielny naszego upadku. Więcej to zaszkodziło sprawie Polski, niżeli dwumiesięczna strata czasu, niżeli leniwy postęp organizacji wojskowej, niżeli następne uchybienia wojenne. Wszystkiemu można było zaradzić potem, — wszystkie inne powetować kłeski: tej jednej radykalnej zakorzenionej władzy żadna siła w całym ciągu wojny, żaden nawet uśmiech fortuny, naprawić już nie zdołał. Historia rządu polskiego pod dyktaturą ma dwie epoki: pierwszą od 5. Grudnia do 20. Grudnia; drugą od 20. Grudnia do upadku Chłopickiego. Zamęt, rozproszenie, massa władz, nadewszystko zaś podsycanie ich coraz większe pierwiastkami reprezentacyjnymi, rosną stopniowo w obudwu epokach. Chłopicki objawszy władzę nieograniczoną zachował w swój mocy *rząd tymczasowy królestwa*, co do wszelkich szczegółów administracji. Pod jego rozkazami zostawały kommissye rządowe. Dyktator zostawał w związku z podrzędnymi władzami za pośrednictwem swego sekretarza generalnego. Tym znakomitym urzędnikiem, właściwie ministrem sekretarzem stanu, mianował on Krysińskiego, mecenasa, człowieka nieznanego krajowi, o rzecz publiczną otartego chyba w szrankach pieniackich. Sekretarz ten udzielał rozkazy dyktatora władzom i raporta tych władz jemu przedstawiał. Niektórych przedmiotów, większego pospiechu wymagających, ułatwienie, zastrzegał sobie Chłopicki poruczać właściwym ministrom wprost od sie-

bie bez pośrednictwa rządu tymczasowego; zaś rząd tymczasowy w podobnych przypadkach miał otrzymać tylko zawiadomienie o osnowie takich interesów. Jednej w tém rzeczy pojąć nie mogę: pocóż ta władza pośrednia między dyktatorem i ministrami? Po co ten rząd tymczasowy? Mechanicy w składzie swych machin przedewszystkiem starają się uniknąć zbyt wielkiej liczby kół, kółek, ząbów, sprężyn, z których jedna drugą porusza, bo z tąd naturalnie rodzi się tarcie, a w tarciu zawsze pewna część siły ginie. Lecz rząd tymczasowy był złożony z członków senatu i izby poselskiej, był więc częścią sejmu, a dyktator chciał sejm solidarnie odpowiedzialnym uczynić za swą politykę, wbrew przeciwną polityce narodu i dokazał swego! Zostawiwszy rząd tymczasowy, wynalazł szczególne dla niego zatrudnienie: wykonywanie tych przedmiotów, których załatwienie bez wpływu dwóch lub więcej ministrów obejść się nie mogło. Czyliż ci ministrowie nie mogli we wszystkim bezpośrednio naradzać się z Chłopickim? Nie byliż to naturalni członkowie gabinetu dyktatora? Dyktator konstytucją niekrępowany, mając nieodpowiedzialnych, swój tylko woli posłusznych ministrów, jednym pociągnięciem pióra odmieniał rząd królestwa w rząd podobny carowemu w Petersburgu; mógł zatem odrazu ową *assymilacją*, o której wyżej wspomniałem, przywieść do skutku. Atrybucją rządu tymczasowego było także ogłaszać, rozwijać i przynaglać rozkazy dyktatora, składać codziennie rapporta sekretarzowi dyktatury z wszelkich czynności swoich, układać projekta we wszystkim, co obecna kraju potrzeba wyciągała, projekta te, aby moc wykonawczą wzięły przedstawiać do potwierdzenia dyktatorowi, przedstawiać nakoniec do skarcenia uchybienia władz podrzędnych, kommissyj rządowych i t. d. Rząd ten dzielił się na trzy wydziały: 1 dyplomatyczny i organiczny, 2 wojskowy 3 cywilny. Prezydujący w rządzie, książę

Czartoryski, osoby do każdego wydziału przeznaczał. Żadna z tych własności potrzeby rządu tymczasowego nie okazuje. Tylko zaniedbanie pierwszych prawideł dzisiejszej sztuki rządzenia i tylko pogwałcenie pierwszych maksym stanu zbrojnej insurrekcyi, tłumaczy ten piramidalny porządek dyktatury.

Główna rzecz polegała więc na ministrach! Ale i na ministrów, wykonawców poleceń rządu tymczasowego, wynalazł Chłopiński dla rozprzeżenia swój absolutnej władzy w tym szczeblu hierarchii, lekarstwo osobliwe. Ponieważ polityka jego była medycyjnna, jak Lubeckiego, ponieważ chciał być tylko pośrednikiem między narodem i monarchą, z tej więc wypływało zasady: *zachować wszystko jak było w królestwie* dla łatwiejszych z Petersburgiem układów; a przynajmniej zachować ten kształt rzeczy, tę ich modyfikacją jaką znalazł, biorąc władzę absolutną. Dawni ministrowie usunęli się byli: on na ich miejsce *zastępców* tylko sobie mianować pozwolił. I tak, zastępcą ministra spraw wewnętrznych i policyi czyni najpierw referendarza stanu Andrzeja Zamojskiego (dnia 6. Grudnia); zastępcą ministra sprawiedliwości Bonawentura Niemojowskiego; zastępcą ministra oświecenia Lelwela; zastępcą ministra wojny Izydora Krasińskiego; zastępcą ministra sekretarza stanu Józefa Tymowskiego. Systema *zastępcstw* rozciągało się jeszcze dalej. Dyktator tak dalece we wszystkim co czynił lękał się obrazić króla konstytucyjnego, że nieśmiał, pomimo nieograniczonej dyktatury, przywłaszczyć sobie najmniejszej jego wykonawczej atrybucyi, że nieśmiał nawet sekretarza generalnego jakiegokolwiek kommissyi rządowej mianować, tylko *zastępcą* sekretarza. Wszystko więc pod absolutyzmem tego żołnierza było odniesione albo do woli sejmu, albo do woli króla; wszystko było miękkie i rozlazłe; wszystko tchnęło jawną kontrrewolucją. Tysiące utrudzeń, tysiące zwłok samój sobie władza absolutna

w tych zastępstwach przysparzała. Zastępca ministra, osobliwie taki zastępca, który w życiu swoim nigdy nie był urzędnikiem, zastępca w takim n. p. biurze jak kommissya wojny, albo spraw wewnętrznych, gdzie interessa bieżące, w insurrekcyi najważniejsze i wiadomości szczególnych, i długiej wprawy, i najdokładniejszego znawstwa składu bióra wymagały, mógłże być, choćby przy najlepszych chęciach, dobrym urzędnikiem powstania, dobrym administratorem, dobrym organizatorem, sprężystym wykonawcą wyższej woli? Pominąwszy wreszcie funkcyę naczelną, gdzie częstokroć imienia potrzeba, pominąwszy funkcyę ministeryjalną, cisnęli się w okolicznościach najnaglejszych do posad podwładnych, równie ważnych, do sprawowania dyrekcyj generalnych, ludzie, co albo żadnej, równie jak ministrowie, nie mieli praktyki, albo z nabytej przedtem rutyny już powychodzili. Machina słabła od wierzchu do dołu i wykoślawiała się we wszystkich cząstkach pośrednich. O rządzie cywilnym toż samo rozumieć należy, co o wojsko: że jak tu, tak tam nic się nowego nie wszczepia, ale wszystko z istnących już materyałów, usposobień i talentów, z dołu do góry wyprowadza. Austriacy i Prussacy wielcy w tym względzie mistrzowie, przykładem porządnęj administracyi swojej, to walne prawidło zalecają. Pod dyktaturą rozpoczęły się owe gorszące, o których w początku tego dzieła wspomniałem, łowy na posady płatne i niepłatne. Wszło w obyczaj z duchem zbrojnego powstania niezgodny, *urzędowanie*. Ledwo nie kto w Boga wierzył, chciał urzędować w Warszawie, — urzędować koniecznie i *świećnie*. To trwało aż do ostatka. Familijami, prowincjami, grupami rzucano się tedy do urzędów, jakby naród dla tego tylko powstał, ażeby pewnym osobom, i zbiorom osób w nagrodę dawnych zasług, nabytych reputacyj, przecierpianych pod moskiewskim uciskiem prześladowań, do tego niewczesnego popisu szerokie otworzyć pole.

Ten siedział lat parę w więzieniu — a więc zrobić go ministrem! Ów pod przeszłym rządem otrzymał niezasłużoną dymisyą z rządu, z sejmu, lub z rady obywatelskiej, — a więc zrobić go przynajmniej zastępcą ministra! Innego W. książę skrzywdził osobiście — a więc zrobić go zastępcą radcy stanu! Bez względu na szczególność fachu, na specjalność zatrudnienia, szlachta wprost od pługą chwytała podczas wojny posady główne, pomimo starych przestróg Kołłątaja. *Urzędowanie* w insurrekcyi, przechodzenie z izby sejmowej do urzędu, jest słabością Polaków, jak jest słabością paryskich *episierów* sklep korzenny i gwardya narodowa. *Né, pour être épicier et monter la garde!* „Jestem posłem — byłem posłem, a więc powinienem być urzędnikiem.“ Niemasz rządu, którego by taka loika w sejmik jarmarkowy niezamieniła. Do tej loiki główny pochóp dał Chłopiński, ten energiczny uczeń Napoleona.

Rząd królestwa przed rewolucyą miał wadę, którą poprawić w jego mechanizmie zabraniały Moskałom tylko resztki poszanowania dla ustawy konstytucyjnej. Komissye wojewódzkie, wymyślone w duchu kolegialności, przyzwoitej monarchiom konstytucyjnym, *pośrednie* między komissyami rządowymi a komissarzami obwodowymi, były wcale niepotrzebne. Dyktatura, ten silny oręż według wyobrażeń ogólnych narodu, powinna była dla uproszczenia administracyi tym sposobem bardzo skomplikowanej, pozwijać natychmiast te władze, ażeby wejść w zetknięcie bezpośrednio z przedostatnimi swych poleceń wykonawcami. Dyktator zamiast to uczynić, wołał raczej posunąć systematyczne rozwołnienie swego żołnierskiego jedynowładztwa ku tym środkowym, i przedostatnim sprężynom. Jak własny gabinet Radą rządu tymczasowego, jak komissye rządowe systematem zastępstw, tak komissye wojewódzkie, tak nakoniec komissarzy obwodowych systematem *obywatelskiego nad-*

zoru we wszystkich punktach królestwa o zupełną nie-
 inoc, o zupełne przyprawili otrętwienie. Komissya spraw
 wewnętrznych i policyi wydała w téj mierze prawdziwie
 anarchiczny okólnik pod dniem 11. Grudnia*). Wzy-
 wała ona rady obywatelskie, ażeby wyznaczyć *raczyły*
 trzech do pięciu obywateli zaufania godnych, z pomiędzy
 których *jeden* lub *dwóch* w miarę ważności przedmiotów
 ciągle miało być obecnych w mieście wojewódzkim dla
 naradzania się z prezesem komissyi wojewódzkiej wzglę-
 dem szczegółów z obroną kraju, żywieniem wojska, i ad-
 ministracją ogólną w związku będących. Ci obywatele
 mieli udzielać swęj pomocy tam, gdzieby się okazała
 potrzebną; mieli także czynić swe przełożenia komissyom
 rządowym. Gdyby naprzykład jaki klub jakobiński chciał
 nieładem zgubić insurrekcyą, czyliżby mógł w tym celu
 na dzielniejsze zdobyć się sposoby? Po prostu była to
 kontrola prezesów komissyi wojewódzkich, wynaleziona
 w duchu zastępstwa i zafarbowania całego rządu kolo-
 rem reprezentacyjnym. Lecz jeżeli ci prezesowie potrze-
 bowali kontroli nie rządowej ale obywatelskiej, jeżeli
 kontrola wyższej władzy nie wystarczała, nie lepiejże
 było, nie naturalniej mianować na ich miejscu owych
obywateli dozorców prezesami komissyi wojewódzkich,
 niżeli narażać te komissye na nieuchronne sprzeczki po-
 między *dozorem* i *urzędnikiem*, na wzajemną w téj
 mierze nieufność, na opóźnienie, które ztąd koniecznie wy-
 pływać musiało czylito w wykonywaniu wyższych rozka-
 zów, czy w inicjatywie projektów i przełożeń, czy na-
 koniec w sprawowaniu interessów miejscowych? I to był
 żołnierz absolutny, który wojować *jednością* i *energiją*
 z carem zamierzał? I tego się to Chłopiński nauczył

*) Czytelnik znajdzie ten okólnik, jak i wszystkie urzędowe
 akta, na których pisząc poległam, między notami objaśniającemi
 ten tom.

w administracyi prefekturalnej Napoleona? Podobnie jak komisyjom wojewódzkim, tak i komissarzom obwodowym tenże reskrypt przydaje po dwóch obywateli z obwodu delegowanych dla czynienia wniosków do komisyji wojewódzkich; w gruncie dla zatargów zaostrzonych miejscowemi niechęciami, stóśunkami obywatela z komissarzem obwodowym, dla odwetu za przeszły ucisk, a zatém dla sparaliżowania i zanarchizowania władzy dyktatorskiej w jej najodleglejszych zazębieniach, — w jej ostatnich ogniach. Brakowało tylko, żeby burmistrze i wójci gmin mieli sobie poprzydawanych *dozorców*, tamci mieszczan, ci chłopów. Jeżeli w tém wszystkiém był *tylko* nierozum, to trzeba przyznać, że nierozum w pewnych okolicznościach może zabrnąć bardzo głęboko.

Wystawmy sobie teraz całą mechanikę tej nieograniczonej władzy: z gabinetu Chłopickiego szły rozkazy do biura sekretarza generalnego dyktatury, — ztąd do rządu tymczasowego — od rządu do zastępców ministrów — od tych przez dyrekcye generalne do komisyji wojewódzkich kontrolowanych przez rady obywatelskie — z komisyji wojewódzkich do komissarzy obwodowych dozorowanych przez delegowanych obywateli! Rewolucya nagła, wewnętrzna, albo napad zewnętrznego nieprzyjaciela mogłyby tysiąc razy tę władzę *energiczną* i *jedną*, a szczególnie *działającą z pospiechem* w niwecz obrócić, nimby się ona raz z miejsca swego ruszyć zdołała. Nie byłaz to parodya absolutyzmu?

Tę godną pożałowania, godną lepszego losu rewolucyą 29. Listopada na niwecz, na śmierć prawie zarządzić, albo właściwiej *zaurzędować* chciano. Prócz dyktatora, rządu tymczasowego, ministrów, komisyji rządowych i wojewódzkich, rad, dozorów, delegacyi obywatelskich, i komissarzy obwodowych, był nadto w Warszawie *gubernator*, prezydent i wice-prezydent miasta, był także senat, który dnia 6. Grudnia odbył pierwsze swoje po-

siedzenie w rewolucyi, — był komitet do przezierania papierów szpiegowskich, władza wśród owych okoliczności nie ladajaka, bo się o nią ocierały różne namiętności, rekryminacye publiczne, niepokoje, — była nakoniec *rada municypalna*. Ktoby chciał oznaczyć stosunek między temi magistraturami zadałby sobie pracę niemałą. Rzecz jednak szczególna: w tém chaosie władz, lud warszawski, równie patryotyczny, równie insurrekcyjny jak za czasów Kościuszki, nie miał ani jednej, pod którąby się jego poświęcone chorągwie rozpostrzeć zdołały! Pod którąby jego staroświeckie cechy, pobożne bractwa, rzemieślnicze i wyrobkowe *professye* udział porządny, właściwy oryginalnej, gminnej konstytucyi stolicy Polski brać mogły! Zapomniano, i ani razu w ciągu powstania, które gwałtem zamknięte zostało w Warszawie, przypomnieć sobie niechciano, że Warszawa była kolebką insurrekcyi. Przez lat piętnaście, które poprzedziły rewolucyą, popółstwo warszawskie nie zostawało w związku naturalnym z radą miejską, z urzędem prezydenta i wice-prezydenta miasta. Wojda prezydent Warszawy był mianowany przez króla nie przez stolicę. Wice-prezydent Lubowidzki, równie jak Wojda płatny oficjalista rządził nią przez komissarzy cyrkułowych, z których każdy sprawował despotycznie część poruczonej sobie władzy. W takim położeniu nie się wtedy municypalnego, nie *komunalnego* wedle odrębnego ducha stołecznej miejscowości naszej wykształcić nie mogło pomiędzy ludem i urzędem miejskim, między ratuszem i *Starem miastem*. Ztąd w pierwszych chwilach rewolucyi brak takich ludzi, jakimi byli w 94. roku Kiliński i Sierakowski, — brak prawdziwych dygnitarzy Warszawy, równie niegdys żarliwych w sprawie niepodległości, jak nie cierpiących (podług wyrażenia Kilińskiego) *francuzkiego ducha*, to jest wojny domowej i jakobinizmu, równie popularnych jak bogobojnych, ludzi w owym starym wielkim stylu naro-

dowym, o których rzeczy trzeba, że ich kapoty albo fe-rezye świąteczne na wpeł już pobutwiały w trunnach, z ementarzów na rynek wyniesione i pokazane ludowi warszawskiemu miałyby w sobie więcej mocy, ducha, wpływu, niżeli owe późniejsze *towarzystwo patryotyczne* złożone z ex-katolików, ex-księży, ex-bakalarzy, patro-nów i niedouczonech studentów pod prezydentą jednego z największych na świecie erudyków Lelewela, głębokiego antykwaryusza, i numismatyka, — mówię numismatyka nie bez przyczyny, bo zdarzało się, że wśród grzmotu dział, jak astrolog wśród bijących na około piorunów. stare, spleśniałe wartował pieniążki. Za Kościuszki rada miejska pochodziła wprost z ludu; wyobrażała lud, po-ruszała go w interesie powstania przez niektórych człon-ków swoich, i przybrawszy za prezydenta Zakrzewskiego, męża z niepospolitą głową i charakterem, składała istotną główną władzę insurrekcyjną, aczkolwiek z mniejszemi jak rada najwyższa (gdzie także Kiliński i Sierakowski za-siadali, — tamten jako szewc, ten jako rzeźnik wespół z Po-tockim i Kołłątajem) attribucyami. Trzeba pamiętać, że Kościuszko, pod skromnym tytułem *naczelnika*, — było także dyktator. Władza jego nieograniczona miała w so-bie dużo miejskiego pierwiastku. Rada municypalna utworzona w nocy 29. daleko za tym wzniosłym wzorem pozostaje. Nasamprzód niepowstała ona sama przez się, jak się tworzyć powinny wszelkie władze insurrekcyjne; nie powstała na bruku, pod bronią wziętą z arsenału, ale z rozkazu rady administracyjnej, czyli Lubeckiego. Powtóre przybrawszy do grona swego Andrzeja Zamoj-skiego, Plichtę, Krzywoszewskiego mecenasa, Celińskiego profesora, Szucha budowniczego, i Garbińskiego mate-matyka, podzieliwszy się w tym składzie na wydziały administracyi, policyi, skarbu, i wojska, złożone z ma-jętniejszych tylko possesyonatów, i właścicieli nierucho-mości, zupełnie wyłączyła, odepchnęła od siebie *majstrów*

cechowych i rzemieślników. Działania tej rady kontrrewolucyjne w pierwszych dniach, pod dyktaturą i następnie nic nieznaczące były. I tak: zwracała ta rada swą bacność na wyżywienie stolicy, wydawała odezwy do prezesa kommissyi wojewódzkiej o przesłanie kommissarzom obwodowym poleceń aby rolników do przywozu produktów na targi warszawskie widokiem cen wysokich zachęcali. W tym celu zawieszala opłaty rogatkowe od bydła, zboża, legumin i drzewa. Uwiadaniała publiczność o rozporządzeniach rządowych, jakoto, że o tej a o tej godzinie w tym lub owym dniu poczty odchodzić zaczną, — jakby tego sama dyrekcyja poczty ogłosić nie mogła; że n. p. w kraju każdemu wolno podróżować bez paszportów, — jak gdyby to kiedy zabronione było; że „gdy ojczyzna potrzebuje oręża, przeto *rozkazuje się* pod odpowiedzialnością osobistą aby nikt nie ważył się psuć jakiegokolwiek rodzaju broni z arsenału wydanej,“ — co jednak bynajmniej nieprzeszkadzało żydom przerabiać, psuć aby poznana nie była i przedawać tę broń, nieraz oddzielnie bagnet, oddzielnie lufę, oddzielnie kolbę. Ogłaszała także rada z rozkazu dyktatora, „aby żaden naczelnik drukarni, albo litografii nie wydawał artykułów bez podpisu autora“ aczkolwiek pomimo tego mnóstwo bezimiennych pisemek krążyło; wzywała, jeżeli była w humorze wojennym, cyrulików trzymających golarnie na felczerów; zabraniała *najsurowiej* ale bezskutecznie handlować efektami wojskowemi; zabezpieczała kosztowności i ruchomości korony; spisywała i urzędowała majątek Konstantego, którego nieprzestawała nazywać *najjaśniejszym cesarzewiczem*. Słowem była bardzo czynna, bardzo gospodarska, bardzo umiarkowana, nadewszystko bardzo spokojna, — *très pacifique*, lecz ludem stolicy nie kierowała, z czego jak obaczymy ważne skutki wynikną. Attrybucye gubernatora miasta wojskowe dotyczyły części organizacyi, części służby czynnej; zresztą było

dodatek przy głównej kwaterze, a w czasie wojny przy rządzie niepotrzebny. Poczęły się zarazem starania o zaprowadzenie porządku municypalnego po miastach królestwa; gdzieniegdzie także po województwach tworzono komitety obywatelskie *bezpieczeństwa publicznego*.*)

Dawszy tę dziwną postać, ten szyk niedołączny swemu *jedynowładztwu*, zamyślał dyktator przywieść do skutku ukartowane przez Lubeckiego poselstwo do Petersburga. Wszelako zaszły już pod tym względem w mniemaniu samego ministra skarbu ważne odmiany. Widząc Lubecki, że naród chwyta się dyktatury jako oręża przeciwko Moskwie, a nie jako środka ugody z carem, wątpić nareszcie zaczął o skutku swoich zabiegów. Lubecki miał nadto wiele bystrości, dowcipu, żeby nie zdołał ogarnąć wyobrażenia, które Polska przywiązywała do dyktatury. Srodek ten w opinii publicznej obracał się widocznie przeciwko całej jego polityce medycyjnój, przeciwko zamierzanój przezeń negocyacji, w której pomyslnie rezultaty z początku rad szczerze ufał. Wybierał się on tedy w drogę, ale już dla tego tylko, żeby niebyć świadkiem postępu rebelii, i gardłem w końcu,

*) Jeden z takich komitetów zawiązany w Pułtusku napisał dnia 7. Grudnia do dyktatora wspólnie z radcami obywatelskimi, dowódcą gwardyi narodowej miasta Płocka, i obecnymi obywatelami adres treści dość zabawnej:

„Do dyktatora! Komitet bezpieczeństwa publicznego *wśród tylo-licznych zatrudnień* oświadcza krótko: iż całe województwo płockie jest przeciwne działaniom demagogicznym, i że całemi siłami moralnemi, *majątkowo* i *zbrojnie* wspierać będzie działania dyktatora, i *gromić zamachy demagogów*. Niech żyje Polska, niech giną jej nieprzyjaciele wszelkiego rodzaju!”

Ten adres pokazuje jak czynna była partya kontrrewolucyjna, jak usilnie rozszerzała po kraju strach demagogii, i jak jedynie na tym postrachu chciała ugruntować dyktaturę. Zresztą co do samego adresu, wiadomo mi z pewnego źródła, że między dwudziestą kilku, którzy ten szalony manifest podpisywali *wśród tylo-licznych zatrudnień* nie było ani jednego — *trzeźwego*.

czego się znać spodziewał, nieprzyplacić za rozmyślnie wypaczenie powstania z prawego toku. Towarzyszem podróży do Petersburga chciał mieć Władysława Ostrowskiego. Ten zrazu nie uchylał się od udziału w śliskim pośrednictwie między narodem i królem; atoli po niejakiemu namyśle, postrzegłszy że ta wyprawa obudzała szemranie w narodzie, wołał zostać, i daleko lepiej zrobił, — to mu bowiem laskę marszałkowską, a z nią nie małe wpływy zapewniło. Na jego miejscu ofiarował się jechać z Lubeckim Jezierski poseł. Pierwój jeszcze ułożyła była rada administracyjna *rapport* do cesarza, a rząd tymczasowy przepisał oddzielną dla Lubeckiego instrukcyą, która w treści ministrowi skarbu zalecała powtórzyć przed cesarzem z czem na miejscu oświadczał się tyle razy. Ten *rapport* i ta instrukcyja, jakkolwiek z umiarkowaniem skreślone były; uległy jednak w biurze dyktatora pewnemu jeszcze okrziesaniu, i modyfikacyi. Wzmianka o prowincyach, wprowadzonych w konwencyą z Konstantym, wzmianka którą ledwo nie sam Konstanty wywołał, pozostała z *trudnością*. Prócz tego Chłopicki napisał od siebie list oddzielny do cara. Pismo to w wyrazach, jak mówiono poważnych, ułożone, tchnęło tylko duchem konstytucyjnym, o ile się taki sposób traktowania rzeczy publicznej mógł zgadzać z ścisłym praw majestatu poszanowaniem. Dyktator opierał się na stanie rzeczy wyluszczonej w *rapporcie*. Oburzenie kraju wystawiał jako pochodzące z nadużyć rządu, i pod *ojcowską* cesarza sprawiedliwość oddawał. W końcu jednak, przyciskając pióro żądał wyraźnie lepszej na przyszłość rękojmi swobód konstytucyjnych dla królestwa; za warunek w téj mierze konieczny kładł aby wojsk rossyjskich w królestwie wcale nie było, — i nic więcej. Z temi pismami Lubecki i Jezierski ruszyli dnia 10. Grudnia w drogę do Petersburga.

Rząd tymczasowy podzielał przecucia Lubeckiego,

i równie jak on w skutek układów, na których przed dyktaturą wszystko zasadzał, po dyktaturze, w miarę im się mocniej myśl kraju objawiała z tego względu, wszelką tracił wiarę. Książę Czartoryski, w którym obawa odpowiedzialności dotąd przeważała inne daleko większe i słusniejsze względy, miał negocyacyą za rzecz już podrzędną, nawet *straconą*. Chciał on jeszcze próbować, doświadczać tego środka, ale zarazem chciał aby dyktatura tak działała, *jakby wcale żadne układy miejsca nie miały*. Z tego powodu między rządem tymczasowym i dyktatorem przychodziło do wzajemnych nieporozumień. Rząd, który z początku, i w następnych składow swego kolejach rewolucyą powściągnąć usiłował, rząd ten ogólnym zapędem mimo swój woli niesiony, coraz wyrabiał w sobie przekonanie, że ponieważ nic tój rewolucyi nie wstrzyma *bronąć ją nareszcie potrzeba*, bronić jak można najdzielniej. Przeto czego tylko obrona wewnętrzna kraju w granicach kongressowych, czego *odpór* miejscowy niezbędnie wyciągał, to po obywatelsku i szczerze, choć w wolnym jeszcze i stopniowym swoim do zapału publicznego akcesie, zdziałać przedsiębrał, nieoglądając się bynajmniej na skutki wątpliwe podróży Lubeckiego. Dyktator przeciwnie! Co w opinii księcia Czartoryskiego i kolegów jego było już tylko bardzo niepewną stawką, mającą przeciwko sobie w banku krocie losów zawodnych, na tem żelazny upór Chłopickiego zakładał całą fortunę Polski. Chłopicki, pomimo nieugiętego charakteru swego, pomimo całej swojej, gdy mu radzić, albo wpływać na niego chciano, opryskliwości, nie zostawał jednak wolnym od tajemnego, o którym sam ani wiedział, wpływu. Ten wpływ tajemny, nurtujący sprawę kraju nie pochodził z rządu tymczasowego! Bynajmniej! Pochodził z sekretaryatu dyktatury — głównie od owego, o którym już wyżej napomknąłem *Krysińskiego*. Krysiński, (który tylko wysokiemu urzędowi swemu winien, że tu o nim

wzmiankę czynię, — bo historia ludzi tego gatunku zwykła przekazywać memoryałow sypialnego pokoju) Krysiński, była to figura bardzo podejrzana. Tą drogą mogły się nie tak wciskać, jako raczej ocierać o gabinet dyktatora, ciche, skryte, w stolicy rozszerzone, silne bo pieniądze, a bardzo powikłane insynuacye. Chłopicki przed rewolucją nie gardził żadnem towarzystwem; stał nadto wysoko w opinii narodu, żeby go jakakolwiek kompanija upośledzić zdołała, żeby mu nie miało być wolno przepędzać wieczorów, i grać w karty z kimkolwiek, — nawet z Moskalami, nawet z Krysińskim, albo takimi jak Krysiński. Tęj jednęj okoliczności, tym *wieczorom*, tym *kartom*, a zatem po prostu właściwemu wszystkim starym żołnierzom nawyknienu do osób co ich otaczają, przypisać należy urzędowanie Krysińskiego przy dyktaturze. Trzeba wiedzieć, że Krysiński w nocy 29. był wzięty, albo raczej kazał się wziąć patrolowi Wielkiego księcia. Część nocy przebył, jak wieści biegały, w Belwederze, w biurze Kuruty. Ztamąd zrana odpuszczony, aczkolwiek carewicz wszystkich innych jeńców przytrzymywał, udał się wprost do rady administracyjnęj; w radzie, a potem w rządzie tymczasowym utrzymywał protokół; nakoniec został, jak widzieliśmy, sekretarzem generalnym dyktatury. Miasto Warszawa, (tego bowiem nigdy z uwagi spuszczać nie trzeba) jak każde wielkie, bogate miasto, zawierało w sobie porozrzucane tu i owdzie elementa niechęci, w powodzeniu, w ogólnym ruchu narodowym ledwo postrzeżone, ukracane, w niepowodzeniu, zawsze odrastające, i zuchwalsze, w beczynności rządów, w ospalstwie wodzów naczelných zawsze pochopne do skrytych zmów, do zabiegów nienajuczciwszych. Naturalnymi przywódcami tęg części stolicy, tęg części majątnęj, cudzoziemskięj, handlowęj, spekulacyjnęj, a zatem niechęcącęj wojny, byli *Łubieńscy*. Łubieńscy składali to coby od początku do końca fakcyą *rossyjską* nazwał

można. Przed rewolucją Tomasz Łubieński i Jan Jezierski zawiązali się byli w dom wspólny handlowy. Dom ten trafił na szczególną drogę robienia fortuny: niemając żadnej prawie, spekulacji tego rodzaju odpowiadającej gotowizny, obowiązuje się pożyczyc księciu Sapieże pięć milionów złotych polskich na dobra jego w ziemiach zabranych położone. Sapięha wciągniony (jakim sposobem? nie wiem) w tę operacyę, wystawia *obligacye udziałowe* na wzór papierów publicznych rządowych w summie odpowiedniej pięciu milionom, i te obligacye spółce Łubieńskiego do wolnej oddaje dyspozycyi. Cóż się dzieje? Spółka niemając swoich funduszów do zrealizowania tak znacznej pożyczki, umiała sobie zjednać Lubeckiego, i trafiła do banku polskiego, gdzie jeden z najobrotniejszych Łubieńskich, *Henryk*, był wice-prezesem, czy poddyrektorem. Bank, aczkolwiek papiery księcia Sapięhy nie należały do żadnej z kategorii, które według jego statutu przedmiotem podobnej operacyi być mogły, zaliczył jednak Łubieńskiemu 3,500,000 złotych przestając na zastawie ogółu wspomnianych obligacyi, i na zaręczeniu solidarnym za dług i prowizye, — zaręczeniu w gruncie płonném, bo majątek Łubieńskich takiej summie nieodpowiadał*). Mogli tedy oni rozrządzać przed rewolucyą funduszami bankowemi jak własną szkatułą. Ten jeden przykład, ta jedna spekulacya okazuje gatunek ich wpływu, ale zarazem jakim umysłem, w jakim duchu rozwinęli swą niezmierną czynność po nocy 29.

*) Okazało się to z doświadczenia, ponieważ w ciągu rewolucyi niebyło żadnego sposobu zrealizowania, choćby też najmniejszego ułamku zaliczenia bankowego; wreszcie konfiskata majątku Sapięhy służącego za podstawę tej summie, zniweczyła wszelką nadzieję odebrania jej od spółki. Według pewnych wiadomości, rząd moskiewski niechce teraz przyznać Jezierskiemu i Łubieńskiemu żadnych praw do skonfiskowanego majątku Sapięhy. Rząd moskiewski jest niewdzięczny!

Listopada. Wyżej powiedziałem, co Tomasz Łubieński przez warszawską municypalność rozumiał. Była to głowa wszystkich naszych *episyerów*, kramarzy, indyfferentystów, którzy równie jak on w powstaniu stratę, w powrocie pod dawne jarzmo *zysk* czysty, pewny upatrywali. Urzędów, które sami Łubieńscy opanowali w powstaniu możnaby naliczyć kilkanaście. *Tomasz* wice-prezydent — dalej minister spraw wewnętrznych, i generał, — *Henryk* dyrektor banku, prezes komisji żywności, dyrektor młyna zbożowego, towarzystwa oszczędności i t. d., — *Piotr* dowódca gwardyi, — *ksiądz* Łubieński dyrektor szpitalów, lazaretów: tak że kto czy pieniędzy, czy policji, czy zboża, chleba lub mąki, czy wpływu w mieście, czy stopni w wojsku, czy urzędu, czy nakoniec lekarstw, i doktora potrzebował, wszystko to mógł mieć od Łubieńskich, — i od nikogo tylko od *Łubieńskich*, którzy chciwość z liberalizmem, liberalizm i polor z ambycją, ambycją z obojętnością, wstrętem i krzywymi dla sprawy widokami, najzręczniejszemu połączyć umieli. Kredyt ich w początkach pod dyktaturą wszechwładny, rósł, wzmagał się szczególniejszemu przez — *Krysińskiego*; ten bowiem obchodząc w około Chłopińskiego, korzystając z nawyknień jego pokojowych działał nań mimo jego wiedzy, i co tylko Łubieńscy chcieli przewodził łatwo, prędko, ale jak głośno mówiono, *nie darmo*. Lecz z innego jeszcze punktu, i jeszcze podlejsza część miasta podniosła głowę. Niejaki *Halpert*, którego ojciec był spółnikiem *Newachowicza* *), niejaki *Hibner* który potem został podszefem sztabu Skrzyneckiego, który potem z kancelaryi połowej Skrzyneckiego został podsekretarzem legacji moskiewskiej w Wiedniu, pewien nareszcie wychrzta, bardzo podej-

*) Tego to Halperta wykierował potem Krysiński w sztabie Radziwiła na *officier d'ordonnance*; Halpert za Skrzyneckiego wziął dymisję i pojechał do Wrocławia.

rzany, bardzo bogaty, którego nazwiska nie pamiętam: wszystko to zostawało z Krysińskim w najściślejszych stosunkach, w stosunkach pieniężnych, bo Krysiński pod dyktaturą *zarabiał*. A zatem obliczywszy te w rękę sekretarza generalnego, to jest ministra sekretarza stanu, skupiające się elementa: Newachowicza — pewną skrytą sektę neofitów, do której Krysiński należał jako sam wychrzta, (niemówię o wszystkich wychrztach warszawskich, bo między nimi są ludzie godni i patryoci) sektę mającą swą oddzielną politykę, — dalej Moskalów, — episyerów, — głównych członków dawniej najwyższej policyi tajnej, których Krysiński ocalił uchylając bardzo ważne papiery z komitetu pod prezydencją Ksawerego Potockiego*), — naostatek Łubieńskich, cóż dobrego wyniknąć mogło z tej ciężkiej *metalowej* atmosfery, która napełniała przedpokój dyktatora? Nieoceniając bynajmniej natury podobnego wpływu, nieposuwając go bynajmniej do osoby Chłopickiego, którego charakter prywatny jest bez skazy, zawsze jednak pamiętać należy, że ten Krysiński, jako sekretarz jego generalny udzielał ruchu całemu mechanizmowi rządowemu z góry, i z dołu całe działanie tego mechanizmu, na mocy organizacyi dyktatury, odnosił do głowy naczelnéj — a zatem, że miał w rękę swoim władzę ogromną.

Uzbrojenie, ten najpierwszy interes powstającego kraju, mogłoż w takim położeniu rzeczy pomimo nalegań rządu tymczasowego, iść inaczej jak z kamienia? Częścią skład władzy nie silnie i szybko przedsięwziąć niemogącej, częścią polityka zewnętrzna dyktatora, zawodziły w téj mierze wszelkie nadzieje narodu. Chło-

*) Nie tylko Krysiński ale w początkach i Rada municypalna, na którą Łubieńscy przez Krzywoszewskiego działali, pozwoliła Łubieńskim ważne papiery tego rodzaju umknąć.

picki miał nieporównany talent rzucania nasion, których przeznaczeniem było wybujać dopiero po jego upadku; nikt go jeszcze nieprzeszedł w sztuce zasiewania zguby. Jak we władzę rządową anarchią, tak w siłę zbrojną (czego nawet ani przenikał) zaszczerpiał on na cały dalszy ciąg powstania *rozsypkę*, i niesubordynacją. Nicumiejętny administrator, okazywał się równie nicumiejętnym równie leniwym nowego zaciągu organizatorem. Polacy dając mu nad sobą prawo życia i śmierci, czynili go przez to samo panem nie tylko majątku publicznego, ale wszystkich fortun *prywatnych*. Czegożby nie mógł żądać, gdy o to aby żądał wszystkiego, aby wszystko, nawet dzwony kościelne, i sprzęty z poświęconych ołtarzów, aby nawet ślubne pierścienie i kosztowne błyskotki kobiece w *siłę*, w *oręż*, we wdowi *grosz* powstania zamienił, błagał go ledwo nie na klęczkach lud cały? Taki entuzjazm nigdy nie trwa długo — ale przedłużyć go można przez prędkie i skuteczne użycie w pierwszej zaraz chwili. W organizacyi wojskowej dyktatura powinna była mieć na uwadze, *nasamprzód* to wojsko liniowe jakie zastała, *powtórę* nowy zaciąg, do ukształcenia którego i poruszenia rada administracyjna, a po niej rząd tymczasowy rzucił dobre początki. Wojsko liniowe królestwa, jakie było, w polu służyć żadną miarą nie mogło bez reorganizacyi. Przedewszystkiém wypadało natychmiast usunąć oficerów, dowódców, którzy tylko z bojaźni ludu przystępywali do rewolucyi, którzy pod Konstantym robili fortuny w wojsku, sposobem natenczas tolerowanym, a z powstaniem niezgodnym. Lecz Chłopicki ani sobie o tém wspomnieć niepozwalał „Nie mogę tego uczynić“ — mówił — „ponieważ tylko *zostawując na miejscu swoim wszystko jak było w wojsku*, utrzymać potrafię cesarza w opinii, że swe małe królestwo odzyszcze; jeźlibym zaś poruczył komendę oficerom *chcącym się szczerze bić*, naturalnie negocyacye

zaraz zostałyby zerwanemi*). Ztąd wniosek: „że tylko nowy zaciąg, którego on (Chłopicki) ani nakazywał, ani zagnął lecz *zastał* jako puściznę po radzie administracyjnej, wychodził z porządku byłego królestwa.“ Jeźliby tedy cesarz przychylił się do układów — tak dalej rozumował Chłopicki — to oczywiście najpierw nowozaciężnym każe wrócić do domu. W takim razie dyktator pochlebiał sobie, że rozkaz *powrotu do domu* to jest rozkaz *rozbrojenia* uskuteczniać będzie jak najpowszelej: — „Każdy (mówił on) zachowa u siebie w domu siodło, konia, lancę i będzie gotów na wszelki przypadek.“ Po długiego car niedając temu bynajmniej nazwiska *negocycy*, porozumieć się zechce z powstaniem, i wiele obiecywać będzie pod tytułem *amnestyi*; — będziemy przeto mogli żądać lepszej rękojmi na przyszłość — ta rękojmia nigdzie się indziej znaleźć nie może tylko w organizacyi naszych sił, — bo od przysięgi tak potężny *pan* zawsze się uchylić zdoła**). Otóż główne zarysy polityki dyktatora, co do wojska liniowego. Ztąd wypadło, że zostało w niem tylu niechętnych, którzy potem wszystko zwlekali, i paraliżowali — których byt w armii niechęć młodszych oficerów, i szemranie żołnierza, a zatem *niesubordynacyą* w całym znaczeniu tego wyrazu obudzał.

Niekiedy przemykały się przez głowę Chłopickiego pod tym względem szczególne, fantastyczne myśli. Niepokazując się on ani stolicy, ani krajowi, otoczony strażą (jego *liktorami* byli ciągle akademicy pod naczelną komendą *pułkownika* Szyrmy, doktora i profesora szkockiej filozofii, na karym koniu), samotne prawie dni, nocy przepędzał i dumał, — ale jak dumał? „Chyba

*) Z pisma: Lettre du general Chłapowski sur les evenemens militaires en Pologne et en Lithuanie, — str. 5.

***) List powyższy Chłapowskiego.

tylko w nadzwyczajnych okolicznościach (mówił to jednego razu do swego sztabu) moglibyśmy walczyć z Rosyją: *te-raz trzeba czekać aż się zrobi rewolucya w tym kraju*; — póki się to nie stanie trzeba *wstrzymywać* naszą rewolucyą — tymczasem zostawić wszystko na miejscu, ażeby cesarz rozumiał, że może znowu przyjść do posiadłości *swego małego królestwa polskiego* — negocyować i żądać rękojmi w sile materyalnej — w najgorszym razie zyskiwać czas.“ Co raz weszło w tę żelazną głowę, już się tam obracało niezłomnym uporem w przekonanie stałe — niczém, tak jest! niczém niewzruszone. Zaledwie Karól XII. był tak uparty jak Chłopiccki! Rewolucya w Rosyi i myśl, że Mikołaj może *zezwoić* na powiększenie sił materyalnych królestwa, dla tego aby się królestwo obwarowało przeciwko niemu samemu, aby się stało potężniejsze i straszne samej Rosyi — ta nieszczęsna *illuzya*, której pierwiastkowe delikatne zarysy powstały były najpierw w głowie Lubeckiego, przybierała u Chłopicckiego kształt jeszcze więcej dziwaczny, i jeżeli być może jeszcze więcej chimeryczny; czyniła go nawet niesprawiedliwym względem wojskowych polskich; czyniła go jedném słowem fantasmagorykim, ideologiem. „Z czém tu wojować“ — tak się wyrażał, gdy uwagę jego do wojny obracano, — „kiedy niemamy zdolnych oficerów? Ja tylko *dwóch* widzę którzy znają wojnę; prócz tych, nikt w wojsku naszym do wojny się nie sposobił; wszyscy rozumieją, że można ją *umieć* nienauczywszy się jój pierwej. Ci dwaj oficerowie są *Klicki* i *Ruttié*: ale cóż kiedy się obadwa już zestarzelili!“ Z tego wyprowadzał wniosek, że nikt nic nie umie w wojsku polskiem, i że on takimi ludźmi dowodzić nie może. „Jedni wszystko zapomnieli, — drudzy niczego się nienauczyli na *placu saskim*?“ Za to o Moskalach pochlebniejsze cokolwiek wyobrażenie zawziął. Porównywając ich z Polakami rzekł: — „Rosyianie nie wielu mają

oficerów *d'état major*, lecz mają *dobrych* oficerów do dowodzenia oddzielnemi korpusami; i sami zaprawiali się w wojnie, i *wielką* widzieli wojnę (— jak gdyby Polacy tój wielkiej wojny za Napoleona niebyli także świadkami, i uczestnikami!), a ponieważ wojna otwiera im świetne karyery, więc się do niej przykładali: niektórzy z pomiędzy nich zgłębili ją nawet teoretycznie, i mniej niżeli nasi bąków posadzą*); — trzeba więc czekać rewolucyi w Rossyi, która tam we wszystkich głowach dojrzuje: natenczas Rossyanie zajęci u siebie, pozwolą nam uorganizować wojska we wszystkich prowincjach i ukształcić oficerów. Ja tymczasem żądać będę od cesarza, jako rękojmnię konstytucyi, *pozwolenia* zaprowadzenia *milicyi* podobnej pruskiemu *landwerowi*, tylko na obszerniejszych opartej zasadach, tak, abyśmy mogli postawić w potrzebie sto tysięcy ludzi. W ciągu trzech lat będziemy mogli mieć 500,000 karabinów i 500 sztuk armat: *wyrachowałem to naprzód*: wtedy dopiero będziemy mieli w ręku naszym *środk* odzyskania naszej niepodległości, jeżeli do tego szczerze się weźmiemy, to jeżeli się potrafiśmy obejść bez wszystkiego, *żeby mieć broń*.“ — Te argumentacye dyktatora niepotrzebują żadnych objaśnień. Nic nie robić, żeby przez przygotowania do wojny nawet *odpornęj*, niezaszkodzić układom, układać się z Rosyją o *środk* powstania przeciwko Rossyi: takie było systema, które Chłopicki z najlepszą wiarą popierał, które w najgorszym razie orężem poprzeć zamierzał: — „teraz niewyprowadzę (mówił) całego narodu *na jatki*, chyba cesarz nie dał żadnej odpowiedzi; jeżeli wzgardę posunie do tego stopnia, wtedy raczej zginę, niżelibym

*) Za autentyczność tych wyrażen zaręczam; nie tylko to bowiem Chłapowski, któremu wierzyć można, w swęj broszurze powtarza, ale nieraz o tem z ubolewaniem napomykał Szembek, który pomimo całej swojej przyjaźni dla Chłopickiego, niezanieczywał go, wiele razy się okoliczność zdarzała, nakłaniać do działania.

miał zdać się na jego *laskę*: *po neapolitańsku* nieskończymy!“

Łatwo zgadnąć jakim torem postępować musiała organizacya nowego zaciągu pod wpływem takich o *starem wojsku* wyobrażeń. W tej mierze dyktator to tylko czynił, albo raczjć czynić *pozwalał* rządowi tymczasowemu, czego natarczywość opinii koniecznie wymagała, czego zaniedbać niedozwalał wzgląd na żywy i silny pociąg kraju do oręża. Rada administracyjna i rząd tymczasowy, jak widzieliśmy, poruszyły były przed nim mieszkańców królestwa. Odwołać te postanowienia roztropność wzbraniała. Z drugiej strony uwaga na poselstwo Lubeckiego i Jezierskiego, zalecały hamować ten popęd, i przymnażać mu, ile się to czynić dało, utrudzeń. Chłopi, obierając średnią drogę między temi dwoma potrzebami, tak działał, żeby się zdawało Mikołajowi, że on sam żadnych nowych przygotowań nie robi, a takie już zastał, niepomykając ich dalej, z musu tylko *zachowuje*. W tym duchu wydawał rozporządzenia dotyczące nowj organizacyi. Królestwo, jakkolwiek szczupłe, zawierało w sobie obfite materyały, wielkie środki: lud ochoczy i bitny, koni podostatkiem, sprzętu wojennego, (prócz karabinów) nie mało. Historia w przykładzie *konwencyi* francuskiej stawiała wiekopomną naukę: że dla rządu sprężystego, że dla wielkiej energii woli ludzkiej, wśród trudnych okoliczności, niemasz nic niepodobnego. Naród wszystko może, *lubo niewie wszystkiego*: lecz rząd narodu, który wszystko może, powinien zarazem wszystko *wiedzieć* i wszystko *umieć*. Taki tylko rząd jest *rewolucyjny*, nie tyle pod względem towarzyskim, co pod względem sztuki administracyjnej: sztuki ruszania z miejsca, żywienia, ubierania i uzbrajania mass ogromnych przeciwko obcemu ogromnemu nieprzyjacielowi. Sztuka ta, wynaleziona przez konwencyą, udoskonalona przez Napoleona, zastósowana nawet przez monarchów abso-

lutnych w r. 13. i 14., doszła w naszych czasach do najwyższego stopnia. Zamieniła się w umiejętność podrzędną, rozległą. Polska wkładała na dyktaturę obowiązek zastosowania i użycia praktycznego tej umiejętności. Polska, jak tyle razy napomykałem (bo tę prawdę zagrzebaną przez złość obcych i niewiedomość krajowców wpoił w naród jest całym mojem usiłowaniem, — jest celem tego pisma) miała (*i ma jeszcze*) ogromne siły. Prócz broni palnej w starłej armii, prócz broni kalibrowej palnej, rozebranej z arsenału, nie oddałę się od prawdy, jeżeli położę do 20,000 sztuk myśliwskiej, niekalibrowej, która się w ręku prywatnych mieściła. Przed *formalnym* zakazem w Austrii, można tam było z łatwością 15 do 20,000 sztuk nabyć, ruszając na ten cel pierwsze fundusze, płacąc sztuka w sztukę we dwójnasób, we trójnasób nawet, a uchylając się od płacenia gotowizną tego wszystkiego w kraju, co rząd absolutny mógł brać w rekwizycją, albo za papiery umyślnie na taki *tylko* użytek w kurs puszczone. Nadto: fabryka broni palnej nie na początku Stycznia, lecz w początkach Grudnia z całą rozpoczętą usilnością, nagłona gwałtownie, mogła dla rekrutów na *pierwszy maja* dostarczyć najmniej 20—30,000 sztuk. A zatem biorąc *minimum*, odtrącając co przypadek, co brak wprawy mógł zepsuć, lub opóźnić: powiadam: że w środku a najdalej ku końcowi Grudnia mogło i powinno było być w ręku żołnierzy do 60,000 karabinów; to jest: że mogło i powinno było być gotowej do wyruszenia w pole 60,000 piechoty. Kosy i piki odpowiadające tej ilości, stanowiłyby częścią rezerwy, częścią w armii czynnej assekuracye do dział, poniekąd (bo to nawet Moskwa czyniła w kampanii 12 r.) *massy zaszerogowe*. Prócz 96 sztuk armat zaprzężonych, były w Mo-dlinie pruskie *granatniki*; w Warszawie działa tureckie; w Zamościu kilka sztuk polowych, prócz dział wałowych. Ostatnie dochodziły do 50 sztuk. Tamtych razem było

przeszło 40. Przy czynnej formacji, wojsko polskie sztuk polowych w środku, albo najdalej z końcem Grudnia mogło mieć 150 — artylerya, o jakiej Kościuszko nigdy by ani pomyśleć nie mógł. Formacja nowej artyleryi szła jako tako; ale o sprowadzeniu z zagranicy broni palnej głuche w rządzie dyktatora na początku Grudnia panowało milczenie; tylko do odzyskania broni rozebranej arsenału, oraz żeby tą bronią i efektami wojskowymi nie frymarczono, rada municypalna nieco starań, środkami odpowiedniami władzy absolutnej, bynajmniej nie zastrzonych, dokładała; co zaś się tyczy fabrykacji *nowej* broni kalibrowej, której brak był największy, rząd dyktatora, zamiast zająć się sprężyscie z poruszeniem wszelkich miejscowych sposobów, utworem potrzebnych do tego zakładów „dozwalał“ tylko (wyraz malujący i charakterystyczny) pod dniem 13. Grudnia, każdemu rzemieślnikowi w całym królestwie wyrabiać broń palną i sieczną;“ tudzież zalecał kommissyi rządowej spraw wewnętrznych „ażeby rzemieślnikom, *którzyby tego żądali*, udzielała awans z funduszów fabrycznych *za złożeniem dostatecznej rękojmi*.“*) A zatem: gdyby się żaden rzemieślnik nie zgłosił, fabrykacya nie miałaby wcale miejsca. Tak też było w istocie z początku! Co do siecznej broni, jedynie dobrą wolą obywatelską poruszone zaraz po rewolucyi w Suchedniowie warsztaty ręczne, opuszczone od lat kilku i kosarnia wuchocka, wyrabiać zaczęły, bez najmniejszego ani nakazu, ani przyłożenia się dyktatury, kosi obosieczne, piki i pałasze, tak, że z tąd województwa sandomierskie i krakowskie cokolwiek z tej broni mieć mogły; co do nowych dział: dopiero gdy skutek na wpeł już rozprószył illuzyą pokoju, dopiero około środka Stycznia dyktator otworzył w banku kredyt dla kommissyi rządo-

*) Wyrazy postanowienia dyktatora. Cały fundusz fabryczny udzielany przed rewolucyą do jedno-rocznego rozporządzenia Kom. Rząd. Spraw wewnętrznych wynosił tylko 800,000 zł. polskich.

wój wojny, na ulanie stu dział dwunasto-funtowych; dzwony kościelne *wyszele z użytku* przeznaczając na materiały i polecając komisji wyznań religijnych, żeby ich dostarczyła z wyłączeniem tylko dzwonów parafialnych. Nie zaraz atoli ta kościelna artylerya w pole wyruszyć miała! Jeszcze później, bo dopiero 16. Stycznia, a zatem już po zakazie w Austrii, ogłoszone zostały nagrody (po 2000 złot. od 100 sztuk) za dostawę broni palnej z zagranicy.

Doświadczeni wojskowi mówią, i zdaniem mojem błędzą na głowę w tej mierze, „że lepiej jest mieć trzech żołnierzy starych, wyćwiczonych, niżeli pięciu, z którychby trzej byli starzy, a dwaj nowi, rekruci.“ W krajach niepodległych i potężnych, w wojnie systematycznej, ta zasada co do formacji wojska liniowego, jest bez wątpienia prawdziwa; ale w narodzie powstającym, który przypadkiem miał garść starych żołnierzy, zastosowanie jój prowadzi prędzej czy później do zguby. Wojna i wojsko w kraju wyłamującym się z obcej uległości przybierają postać odrębną, sobie tylko właściwą. W takim kraju wszystko zależy na tem, żeby, jeżeli jest garstka wojska starego, liniowego, zatrzeć ile możności, jak najprędzej różnicę, a raczej przedział między starym i nowym żołnierzem. Stary żołnierz powinien zachować to przekonanie że nim jest w rzeczy samej, że ma tę wyższość, którą nauka i długa wprawa nadają; w nowego żołnierza, w *powstańca* trzeba to przekonanie wpoić sztuką, odrazu. Jakże się to dzieje? Przez *wcielanie*. Wcielanie, nie tworzenie *nowych oddzielnych* pułków jest zasadą, z której pod względem organizacyi wojskowej wychodzić należy w narodzie powstającym. Stawiam kwestyą tak: jeżeli do starego pułku piechoty mającego tylko dwa bataliony, przydamy drugie dwa nowe bataliony, cóż uczyni dowódzca pułku? Oto naturalnie uważając ludzi składających dwa nowe bataliony za część integralną swego pułku, z którym niezadługo ma w pole

wyruszyć, będzie się starał dać tym rekrutom najlepszych z starego szeregu podoficerów, instruktorów i oficerów; sam przyłoży pilnego starania do mustry, i szybko całą masę zamalgamuje. Interes pułkownika zatrze w mgnieniu oka różnicę między starym i nowym żołnierzem, między profesjonalistą i powstańcem, to jest między rzemiosłem i duchem. Naród tym sposobem wejdzie *w linię*. Jeżeli pułkownik jest młody i ambitny, szczególnie jeżeli jest patriotą, w takim razie ten stosunek możnaby z łatwością cokolwiek jeszcze powiększyć; w takim razie możnaby do dwóch batalionów starych dodać *trzy* bataliony rekrutów. Z dwóch tysięcy starych żołnierzy zrobiłoby się tedy w tym samym czasie pięć tysięcy starych żołnierzy; z 20,000 byłoby *odrazu*, to jest w trzech tygodniach najdalej 50,000 piechoty. Teraz obracając rzecz na wspak: jeżeli nie wcielamy, ale oddzielne nowe formujemy pułki, z starych pułków biorąc do tego tylko nieco rezerwy, instruktorów i podoficerów, cóż natenczas uczynią dowódcy starych pułków? Oto równie naturalnie będą się starali dać z szeregów swoich do nowej organizacyi najniezdatniejszych żołnierzy, najlichszych podoficerów, słowem *wyrzut* pułku, ażeby *siebie samych* nie osłabili. Ten sam przeto interes pułkownika, czyli interes starego pułku, różnicę między nowym i wyćwiczonym żołnierzem uczyni rażącą i nigdy niezgładzoną. Naród nigdy nie wejdzie *w linię*; straciwszy garstkę wyosobnionego tym sposobem liniowego wojska, co koniecznie prędzej lub później nastąpić musi, ulegnie nakoniec przemocy. Z tego oczywiście wypada: że insurrekcyja mająca cokolwiek wojska liniowego, wystrzega się w swój formacyi ile możności najdłużej nowych oddzielnych pułków; tworzy więc *póki tylko może* z starych pułków brygady, z brygad dywizye, z tych korpusy. Wojska liniowe moskiewskie, pruskie, austriackie, wojska w państwach będących więcej krajami, rządami ni-

żeli ciałami społecznymi, pomnożone przez wcielenie nowego zaciągu o część trzecią, dałyby się pobić wojskom liniowym starym co do liczby równym. Wojsko liniowe w narodzie powstającym mocą swego towarzyskiego ducha, w narodzie, który jak Polska był i jest więcej społeczeństwem niżeli krajem, pomnożone przez wcielenie o połowę nowym zaciągiem, prowadzone naprzód, nie da się pobić żadnemu wojsku staremu, w liczbie równemu, i liczniejszym na jednym punkcie w polu. Wojsko takie, nawet po wcieleniu *trzech piątych* nowego zaciągu przed kampanią, jest, *może być* niezwyciężone, — albo innymi wyrazami: nie rozsypie się po przegranej. Ostatnia kampania nasza służy za dowód w tej mierze, — za dowód klęsk, które z lekceważenia tej prawdy wynikają.

Dyktatura *nowy zaciąg*, jak wszystko traktowała konstytucyjnie. Ponieważ konstytucya tylko 30,000 wojska pozwalała mieć królestwu, przeto Chłopicki ani jednego żołnierza do tej liczby w pierwszej epoce organizacji przydać nie śmiał. Trzecie i czwarte bataliony, piąte i szóste szwadrony formowały się oddzielnie, jedynie dla tego, że przed nim jeszcze rząd tymczasowy ruszył dymisjonowanych. Wbrew duchowi i potrzebom insurrekcyi zasada *wcielenia* odrzucona została. Mówię odrzucona, ponieważ ją dyktatorowi jako środek zbawienia kilkakrotnie doradzano. W tej opłakaniej epoce nie można kroku zrobić bez obruszenia się, bez żalu. Nigdy usilniej, nigdy rozmyślniej nie był popychany w przepaść ten naród nieszczęśliwy. Rząd tymczasowy potwierdził z woli dyktatora postanowienia rady administracyjnej i wydziału wykonawczego, dotyczące straży bezpieczeństwa po wsiach i miastach; jako też postanowienia względem dymisjonowanych wojskowych. Tych dostarczyć oficerom wyznaczonym przez dyktatora odebrali rozkazy kommissarze wydziału wojennego przy kommissaryach wojewódzkich. Starzy żołnierze od nowych, czynna służba

od organizującej się dopiero, zupełnie były oddzielne. Ostatnią pod tytułem *powstań* oddano pod zarząd dowolny dwóch regimentarzy. Co to byli ci regimentarze? Jaka była rozciągłość kraju w którym działać mogli? Jakie były ich obowiązki, atrybucye? Pod tym staroświeckim tytułem podzieliwszy Polskę kongressową na dwie prawie równe części, mianował Chłopicki organizatorami ośmiu województw dwóch *członków sejmu*, senatora kasztelana Małachowskiego, byłego dowódcę pułku kirysyerów polskich, który się świetnie odznaczył w bitwie pod Moskwą, i Romana Sołtyka posła konieczkiego, byłego oficera konnej artylerji księstwa warszawskiego. Jakiegokolwiek mogły być obywatelstwo, charakter, wziętość tych dwóch członków izby, rzecz pewna, że gdyby dyktatorowi szło o coś więcej jak o zawiązanie przez to ust *gadaninie* (bo tym wyrazem zwykł czcić życzenia opinii), gdyby mu szło o coś więcej jak o wprowadzenie bylejakie pozorów ruchu w bezczynność mogącą nagle otworzyć oczy narodowi, rzecz pewna powtarzam, iżby nigdy ci dwaj *sejmujący* do tak wysokich, do najważniejszych w tem powstaniu nie przyszli obowiązków. Regimentarzem województwa mazowieckiego, kaliskiego, sandomierskiego i krakowskiego został Małachowski; lubelskiego, podlaskiego, płockiego i augustowskiego Sołtyk. Prócz tego oddzielnych mianowano organizatorów tak zwanych *gwardyj ruchomych*, czyli powstania, po jednym w każdym województwie: w krakowskim Jana Ledóchowskiego, w sandomierskim Gustawa Małachowskiego, w lubelskim Szeptyckiego, w kaliskim Gabryela Biernackiego, w mazowieckim Wincentego Dobieckiego, w płockim Mieszkowskiego, w podlaskim Aleksandra Kuczyńskiego, w augustowskim Osipowskiego; a zatem częścią wcale niewojskowych, częścią posłów, częścią dawniejszych wojskowych wybiegłych z rutyny, którzy i tego niewiedzieli, czego się przedtem nauczyli służyć wojskowo,

już nie pamiętali. Większej koncessyi dla urojenia reprezentacyjnego nie można było uczynić jak wpuszczając te obywatelskie, przyszłej rozsyпки nasiona w pierwsze początki organizacyi wojennej. Ale na tem, na tem jedynie stała ta ironiczna peryoda żołnierskiego absolutyzmu! Po zanarchizowaniu władzy rządowej, dostało się w podziale losu temu żołnierzowi Napoleona zanarchizować także wojsko, pod Konstantym nawykłe do karności. Dyktatura siliła się cucić z uspienia wszystkie ułomności w charakterze naszym. Odgadywała ona po mistrzowsku co bądź jeszcze niewygasło z stariej przywary która nas potylekroć zabijała; wydobywała z gruntu zabytki nieładu skazane na zapomnienie, ocierała je z pleśni, i przykładła do swego serca, właśnie jakby przyszłą zgubę kraju chciała swoim ożywić tchnieniem. I udało się to doskonale dyktatorowi! Ta szczególna do zwłoki i rozprężenia wynaleziona organizacya polecała regimentarzom, żeby nominowali dowódcę dla każdego powiatu mającego po miastach i gminach odłączać tych co do gwardyj ruchomych należeli, od tych co do niej nienależeli. Regimentarze mieli władzę mianowania lub upoważnienia do mianowania wszystkich oficerów w batalionie; czyli ci oficerowie mieli być dawni wojskowi, lub nie? rozporządzenie dyktatora nieoznaczyło, zostawując to do woli regimentarzy, — z czego wypłynęło nieprzebrane mnóstwo oficerstwa nadliczbowego, skarbowi potem zarówno uciążliwego, jak solcie samym. W każdym województwie regimentarze otrzymali rozkaz formowania 10 batalionów po 1000 ludzi w *kożuchach*: kupę 80,000. Co do gwardyj ruchomych, tych nawet w bataliony massować nie kazał dyktator, ćwiczyć się im tylko polecił raz w tydzień *na miejscu* pod dowództwem setników. Dalsze rozwinięcie tych pierwszych zarysów organizacyi w czystym duchu *obywatelstwa* z ściślejszym nieco podziałem na bataliony, z ruszeniem z miejsca, z przydaniem ofice-

rów do instrukcyi, oraz płacy ze składek dobrowolnych obywatelskich, przypada za ledwie ku końcowi Grudnia. Podobne ze względu jazdy wychodziły postanowienia. Z każdego 50 dymów miejskich i wiejskich polecono dostawić jednego jeźdźca na dobrym koniu osiodłanym, odzianego w kozuch, sukmanę, albo płaszcz, uzbrojonego w pałasz, lancę i *ile możliwości* w parę pistoletów. Dostarczyły województwa 10,000 takich jeźdźców, bez żadnego wysilenia. Ktoś napomknął dyktatorowi, że z każdego 10 dymów mógłby mieć *jednego*, to jest pięć razy więcej. „Niepotrzebuję tyle *ruchaucki*“ — odpowiedział z gniewem. W ogólności Polacy winni są wielką wdzięczność rewolucyi neapolitańskiej. Nikczemny koniec tej rewolucyi wpoił nawet w Chłopickiego przekonanie, że na przypadek, jeźliby cesarz nie dał żadnej odpowiedzi, „przynajmniej honor żołnierski uratować należy.“ Dla tego tylko honoru, gdy niekiedy zwracano jego uwagę, iż być może, że cesarz odrzuci wszelkie propozycye, wyrażał się swoim stylem obozowym — „to dobrze! to się raz ale porządnie *wykropię*, aby nieskończyć po neapolitańsku.“ Żeby ocalić honor żołnierza, 30,000 wojska były podług niego aż nadto dostateczne. Przez *wykropienie się porządne* rozumiał on położenie trupem na miejscu czterech najwięcej pięciu tysięcy wojska; ale większej odpowiedzialności brać na siebie nie chciał. Imby więcej miał wojska, tem więcej trupem musiało leżeć na placu bez użytku w tej jednej walnej bitwie, o której czasem namieniał gdy był w wojennym humorze.*) — co się rzadko zdarzało. Regimentarze otrzymali upoważnienie mianowania organizatorów szwadronów owej jazdy z 50 dymów. Czynili to w każdym mieście powia-

*) Co tu powiedziałem jest prawdą tak dalece, że Chłopicki w batalii grochowskiej postrzegłszy wojsko do 50,000 dochodzące rzekł do kilku osób: — „Cóż to pomoże? Im więcej wojska, tem więcej trupem paść musi.“

towem. Dowódcę naczelnego w każdym województwie dyktator sam mianował na przedstawienie regimentarzy. Ta siła konna zostawała na *furażu* i *żywności* powiatów, gdzie się zbierała. Na etat kommissyi rządowej wojny miała przejść dopiero z przejściem w służbę liniową. Środek opóźnienia albo raczej udaremnienia organizacyi: bo rekrut, który od razu na etat nie wchodzi, rozpierzcha się i nie jest jeszcze żołnierzem; traci zatem daremno wszystek czas od chwili powołania pod broń aż do chwili żołądu.

Pod tę ogólną organizacją podciągniętą zarazem została (rozkazem z dnia 11. Grudnia) czyli z dotychczasowej straży bezpieczeństwa miasta Warszawy ustanowiona na nowo *gardya narodowa warszawska*. Gardya ta z przeszłych czasów, nie jedno chlubne dla stolicy liczyła wspomnienie. W roku 1809. użyta w części do obrony miasta, gdy wojsko polskie stolicę opuścić musiało, wysławszy młodzież aby pomnożyć szyki wojenne, odważną swą postawą tak potrafiła zagrozić nieprzyjacielowi, że można było uzyskać pamiętny układ mocą którego Praga została ocalona, a przez to brzeg Wisły zabezpieczony, co wpływ znaczny miało na pomyslność kampanii. Gdy cofający się nieprzyjaciel opuścił Warszawę, gardya, lubo na chwilę zawieszona, jednak utrzymywała porządek w mieście i rodakom bratnią podałą rękę. W roku 1812. wysłała zwiększyć liczbę obrońców ojczyzny młodzież ochoczą. Pułk gardyi narodowej zarówno z wojskiem odbywając służbę, szczególnież odznaczył się wtedy nad Bugiem. Po nocy 29. Listopada zebrana jako straż bezpieczeństwa, użyta w pierwszych dniach do służby dzienniej i nocnej, 4. Grudnia lepiej nieco urządzona, dostarczała odtąd codziennie po 6 oficerów czyli setników, 21 podoficerów czyli dziesiętników i 213 gwardzistów. Prócz tego zajmowała odwachy po odleglejszych ulicach, gdzie do 200 ludzi

codziennie warty odprawowało. Na mocy nowego dyktatury rozporządzenia członkami gwardyi narodowej byli: właściciele nieruchomości, właściciele ruchomości któreby ich przywiązywały do miejsca, jako to handlarze, kapitaliści, rzemieślnicy, — dalej także urzędnicy z pensją 3000 złotych. Duchownych i żydów w tej epoce opłata na zastępców od powinności służby uchylała. Gwardya narodowa składała się z konnej i pieszej. Pieszą podzielono na dwa pułki, złożone z tyłu batalionów ile było cyrkułów w mieście. Praga dwie oddzielne miała kompanie. Oficerów aż do kapitana mianowali obywatele, — sztabsoficierów rząd z kandydatów podanych przez obywateli. Gwardya pełniła służbę w mieście i o pół mili za miastem *bezpłatnie*. Po za tym obrebeni, jeźliby użyta być miała, przechodziła na etat wojenny. Rząd zastrzegał sobie część gwardyi w potrzebie do służby czynnej w boju powołać. Miała ta gwardya swą artyleryą, mundur, i regulamin służbowy. Z tem wszystkiem, pierwsze zasady tej instytucyi w duchu insurrekcyi pojęte nie były. Za granicą gwardyi pozostawał lud, pospólstwo nie uzbrojone, które jej część integralną powinno było stanowić. Rząd absolutny jednego, może być, jeżeli chce albo umie, bardzo rewolucyjny. Rewolucyjność jego zależy szczególnież na poruszeniu i wejściu w ścisły związek z masą, z pospólstwem. Kościuszko który był także dyktatorem, który w rządzie pod swemi rozkazami zostającym, w radzie najwyższej, umiał szewca i rzeźnika, jako popularne figury cechów, umieścić obok *wielkich panów*, Kościuszko cechów od sklepów korzennych i winnych nierozróżnił, z całego ludu warszawskiego zrobił jedną całość ożywioną silnym duchem, jedną gwardyą warszawską, i owoce tej mądrej polityki zbierał w pamiętném oblężeniu stolicy. Prócz tej radykalnej wady, postęp organizacyi gwardyi narodowej pod dyktaturą Chłopickiego szedł

leniwo. Episyery, przynajmniej niektórzy, dawali *zastępców*; wybory oficerskie odbywały się Bóg wie po jakim, tak, że gwardya narodowa warszawska za Łubieńskiego słusznych pod tym względem zarzutów i polemiki gazeciarskiej, ze wstydem rządu absolutnego uniknąć niezdolała.

W ogólności dyktaturze chodziło tylko o to, żeby rozżarzonemu zapałowi w skutek wypadków 29. byle jaką nastęrczyć pastwę, bez wzniesienia tém niepokoju w Petersburgu. Pozór raczej uzbrojenia, niżeli rzeczywistą siłę kraju miała ona na celu. Naród myślał przeciwnie, — naród, który nie przenikał, że Chłopicki chce *czekać* na rewolucyą w Rossyi. Wyciśnione naleganiami rządu tymczasowego a pełne wewnętrznych przywar postanowienia, przypisywał dobrym chęciom dyktatora; wierzył jeszcze władzy; szedł za swemi tylko o nią wyobrażeniami, i żywo sięgał za żelazo. Ofiary nieprzeliczone składane na ołtarzu ojczyzny, wyprzedzanie ciągłe woli rządu, ochota partykularnych do wszystkiego, znamionują te dni *pierwszej* dyktatury. Wszędzie po wszystkich województwach powstanie stolicy uroczyście przez zgromadzenia obywatelskie, przez zapisywanie się tłumne w poczet obrońców ojczyzny, przez nabożeństwa kościelne, hojne ofiary i ogniste adressy, za rzecz narodową, za rzecz aż o Dniepr otrzeć się mającą, za rzecz *całej Polski* „uznane“ zostało, — uznane daleko uroczyściej niżeli się to stać mogło w jakiejkolwiekby izbie sejmowej. Godną zastanowienia, charakteryzującą całą sprzeczność jaka w tej mierze między narodem i władzą zachodziła, jest odezwa Krakowiaków z dnia 13. Grudnia do rządu tymczasowego. Obywatele obwodu miechowskiego w województwie krakowskiem, dawszy do zrozumienia rządowi tymczasowemu, iż w pierwszych chwilach rewolucyi działał wbrew woli narodu, że oni (Krakowiacy) nic innego w tém działaniu niepostrzegali

tylko *chęć przywrócenia dawnego porządku*, tylko dążność do „wyjednania popraw i rękami konstytucyjnej,” napomykają następnie: — „nie popraw w konstytucyi, która nigdy wykonaną nie była, nie zmiany tego lub owego rozporządzenia żądamy, nie odpowiedzialności ministrów; ale żądamy aby szlachetna ojczyzna nasza stała między narodami europejskimi w należytem jej rzędzie.” Myśl Polski gdy *jednemu* dozwalała wziąć władzę nieograniczoną, objawiała się tu najdobitniej: nie *wolności* ale przede wszystkim *ziemi i potęgi* czyli innymi wyrazami poniżenia Moskwy, żądamy! Tego tedy chcieli Krakowiacy, lud tchnący samą wolnością, bo osiadły na wyżynach, które się ztąd ku Karpatom coraz spiętrzać poczynają, lud najzuchwalszy, najplemienniejszy i najweselszy w Polsce. Lecz posłuchajmy dalej tego krakowskiego adresu: — „gdy w tym duchu działać będziecie szanowni mężowie, bądźcie brzekonani, że wszelkich ofiar od nas żądać możecie, i że im więcej zażądacie tem wdzięczniejszymi wam za to będziemy“ — „Pamiętajmy, mówili dalej, wszyscy, że jesteśmy tymi samymi Polakami o których sławny autor historii, nao czny świadek powiedział: — Polacy w czynach wojennych obiecują więcej niżeli podobieństwo wykonać pozwala; w wykonaniu zaś samém więcej robią niżeli obiecali*). Na wezwanie wasze jakby czarodziejską sztuką uzbroiło się w województwie naszym w cztery dni blisko *sześćdziesiąt tysięcy* kosynierów pod nazwiskiem straży bezpieczeństwa; jeżeli, o czém niewątpimy, inne województwa z równą gorliwością działały, macie przeszło 380,000 kosynierów gotowych, prowadzonych przez byłych oficerów wojsk księstwa warszawskiego. Żądacie Krakusów konnych: tysiące ich za dni kilka stanie, gotowych biedz tamgdzieby ich ojczyzna potrzebowała: tém

*) Słowa Segura z dzieła *Campagne de Russie*.

chętniej poprowadzimy ich na pomoc ojczyzny, iż *wybor* wasz powołując na dyktatora generała Chłopickiego zapewnia nam, iż ta siła dobrze użytą zostanie.“ Ten adres podpisany przez dwiestu obywateli miechowskiego obwodu, skreślony został przez osiadłego w krakowskiem byłego porucznika wojsk polskich Henryka Dembińskiego, — później w rewolucyi generała. Za obrębem nowej formacyi zaleconej raczej i tolerowanej niżeli nakazanej i szybko wykonywanej przez dyktatora, została jeszcze dobra wola prywatnych; i tę więc, ażeby się silnie rozwinąć nie mogła, i swą energią *krocie* kosynierów wyprowadzać w pole, wypadało skrepować. W tym celu zamiast udzielania jakiegokolwiek pomocy prywatnym, czy to przez zaliczenia pieniężne, czy przez dostarczenie zdatnych instruktorów, wyszło postanowienie dyktatora odejmujące im wszelką wolność tworzenia pułków, batalionów lub szwadronów. *Dozwał* tylko dyktator każdemu ktoby chciał pułk jazdy lub piechoty swoim kosztem utworzyć, złożyć do dyspozycyi rządu fundusze na ten cel przeznaczone w perspektywie nagrody, *nasamprzód*, „iż pułk będzie nosił nazwisko fundatora,“ a *powtóre*, że nazwisko fundatora szwadronu wyrte będzie na tablicy brązowej i zawieszone w sali posiedzeń senatu.“ Gdyby rząd sam dzielnie i szybko posuwał nową organizacją, to utrudzenie dla prywatnych nie byłoby bez użytku; w przeciwnym razie, w beczynności rządu pod tym względem, jak pod innymi, najwidoczniej dążyło tylko do stłumienia wszelkiego ruchu w królestwie. Później (18. Grudnia) dyktator zmodyfikował to rozporządzenie w sposób taki, „ażeby *formujący* zgłaszali się do komisyi wojny i zawierali o to z komisyą układy; komisyja miała wyznaczać oficerów do takiego pułku i mianować jego dowódcę; pułk aż do zupełnego uformowania miał zostawać na koszcie tych co go fundowali: dopiero *po zupełnem uformowaniu*

przechodził na koszt skarbowy.“ Zapomniano w tej mierze, że łatwiej jest 300 koni i jeźdźców zaraz dostarczyć, jak żywić na miejscu choćby przez dni kilkanaście tylko sto koni.

Wszelako pomimo tych utrudzeń, ruch zbrojny w królestwie pomnażała jak mogła dobra wola mieszkańców; zapał ich powszechny ku jednemu celowi biegłą ręką nieskierowany, a zatem rozpraszący, maruowany, tyle prawie przynosi zaszczytu narodowi, co zakwały jego przywódcy. Zaczęły się tworzyć po województwach pułki jazdy pod nazwaniem ogólnem *krakusów*. Bataliony gwardyi ruchomiej postępowały z żywością. Z niektórych *gmin* po tysiąc ludzi przybywało już uzbrojonych do miejsc formacji. Ochotnicy konni, naprzykład w kaliskiem, ekwipowali się własnym kosztem. Wiele także powstawało oddziałów, zwanych *strzelcami pieszymi*. Ci żołd pobierali ze składek obywatelskich. Trzecie bataliony dochodziły w połowie Grudnia. Równie żywo postępowała robota około obwarowania Pragi, do której dyktator wzywał mieszkańców Warszawy, okazując przez to, jaką wojnę prowadzić zamysła. Kobiety, professorowie, zakonnicy, cechy, posłowie, członkowie rady obywatelskiej województwa mazowieckiego, pod przewodnictwem swego prezesa: wszystko to sypało szańce przy śpiewach i odgłosie muzyki. Augustowskie słyneło zawsze z celnych strzelców zwanych *kurpiami*. Dyktator zamiast obrócić całą swą bacność ku tej stronie, (która w kształcie podługowatej szyi głęboko wpada w granice carstwa, azatem pierwszym skrzydłowym ruchem nieprzyjacielskiego wojska zajęta być mogła) żeby z niej tę doskonałą piechotę wyprowadzić i zaraz ją umieścić na żołdzie wojennym, podciągnął kurpiów pod ogólne prawidło swjej formacji *za-liniowej*, to jest kazał tworzyć bataliony kurpiów (každy batalion z 600 ludzi, podzielonych na cztery kompanie) i zostawić je *na miejscu* pod zarządem regimen-

tarzy, do przejścia na etat rządowy. Z tej to przyczyny augustowskie, ziemia klasyczna strzelców, ani połowy tego nie dostarczyła, czegoby dostarczyć była mogła przed wtargnięciem nieprzyjaciela. W sandomierskiem zbierały się w połowie Grudnia oddziały ochotników jazdy pod dowództwem Karczewskiego i Strzembosza. Pułk krakusów *księcia Poniatowskiego* formował się w Piotrkowie pod Wiśniewskim. W tym także czasie Kuszel zaczął zbierać *strzelców podlaskich*. W lubelskiem, w tej, jak mówiono od czasów Kościuszki, *na wydmuchu* będącej krainie, aczkolwiek na pewną utyskiwano oziębłość, mającą swą przyczynę w położeniu geograficznem województwa, występowali ochoczo wieśniacy z kosami i pikami; z końcem Grudnia było ich do 30,000 uzbrojonych, prócz 10,000 gwardyj ruchomych gotowych wejść w szeregi z tych 2000 udało się do twierdzy Zamościa dla wzmocnienia załogi. Pułk Krakusów w Lublinie liczył 800 ludzi; miał dojsć do 1200; do robót fortecy codziennie obywatele po 1000 fur dostarczali; tworzyli magazyny wojskowe; złożyli w gotowiznie przeszło 400,000 złotych polskich.

Ten jest rys pierwszy naszej formacyi *za-liniowej*. Błędna w zasadzie, prawie bezowocna w skutkach, anarchiczna, ani do wojny zaczepnej ani odpornej nie przypadająca, wymyślona jedynie dla strudzenia zapala narodowego, służyła ona tylko ku zabawie mieszkańców królestwa, nimby z Petersburga, o czem dyktator nie wątpił, przychylne na jego przełożenia nadeszły rezolucye. Naród mniemał, że się uzbraja, dyktator mniemał, że negocjuje; *mylili się obadwa**).

*) Pozwoliłem sobie rozszerzyć się tu nad szczegółami, potrzebującemi wiadomości specjalnych, wiadomości *fachu*, dla tego, że w powstaniu rzeczą najistotniejszą jest: 1 natura czyli mechanizm władzy zwierzchniej, — 2re organizacya wojskowa. Tę ostatnią szczególnież każdy Polak śledzić we wszystkich czasach, we

Wśród tych zatrudnień dyktatury, otwierała się Chłopickiemu, jeźliby co przedsiębrać chciał przeciwko Moskwie, a do wstępnego boju broń narodową natężyć, sposobność najszcześniejsza. Niechaj sobie czytelnicy przypomną co w pierwszym tomie tego dzieła powiedziałem o sile i ruchu wojsk rossyjskich z powodów politycznych, nakazanym ku granicom naszego małego królestwa. Rzecz niepodpadająca zaprzeczeniu, że gabinet *Carского сіоła* nieustalone jeszcze swoje z monarchią lipcową stosunki, czy natenczas zerwać zupełnie, czy demonstracją wojskową, różne zabiegi dyplomatyczne wesprzeć mającą, korzystniejszemi dla siebie chciał uczynić. Między zabranami w Warszawie papierami Wielkiego księcia, znalazły się wytknięte ku temu celowi pochody armii moskiewskiej, z oznaczeniem nawet czasu, korpusów, etapów. Ten *itinéraire* armii nieprzyjacielskiej był w głównej kwaterze polskiej; był tedy w ręku Chłopickiego. Po rewolucyi 29. Listopada, w pierwszych dniach Grudnia, owe poruszenia odbywać się zaczęły, tak, iż rzecz można, że powstanie nasze zaskoczyło ten zaczepny odkaz gabinetu moskiewskiego, tę *płonną* demonstracją pozorem koalicji, przestraszyć mającą Ludwika Filipa. Siły rossyjskie składały się z ośmiu korpusów. Z tych cztery; *pierwszy, szósty, grenadyery* i *gwardya* były w niezłym stanie: przynajmniej były *kompletne*. Lecz drugie cztery: 2. korpus, 3., 4. i 5., osłabione niezmiernie, w skutku czterech tuż po sobie następujących kampanii tureckich i perskich, albo raczej *zniszczone zupełnie*, składały się

wszystkich armijach, we wszystkich przykładach starych i nowszych pod wszystkimi względami, i nauczyć się jej na pamięć powinien. Organizacya nowego zaciągu, jest to rzecz ze wszystkich wiadomości ludzkich, najwięcej może techniczna, najtrudniejsza. Jest to jednem słowem sztuka budowania, lub odbudowywania krajów. Wielka bitwa przegrana nie takie klęski pociąga za sobą, stracona kampanija nie tyle nieszczęść sprowadza, co jedna fałszywa zasada w urządzeniu nowego zaciągu.

z samych rekrutów. Cztery wojny i cholera wyczerpnęły wszystkie tych korpusów zakłady, wszystkie rezerwy, tak, że ich reorganizacya w pokoju trudna, długiego czasu (przynajmniej czterech miesięcy) potrzebująca, w powstaniu województw polskich wschodnio-południowych stawała się całkiem niepodobną. W wojsku polskiem znalazł się uczony świetny talent teoretyczny, który, jak zaraz obaczymy, na tych faktach, stwierdzonych podaniami autentycznymi, który mianowicie na tym stanie, położeniu i ruchu sił moskiewskich oparł plan zaczepnej przeciwko Moskwie kampanii.

Dyktator, jak widzieliśmy, wcale niemyślał wytoczyć tę sprawę pod rozstrzygnięcie żelaza. Nowych żołnierzy, powstańców, nazywał *chalastrą*, i mówił, że nie chce nimi kazić starego wyćwiczonego wojska. Jaki ta wzgarda wpływ wywierała na formacyą świeżego zaciągu, próżnym starał się okazywać. Z tém wszystkiem czytu u Chłopińskiego stare rzemiosło, od którego był już odwykł, dopominało się o swe zgwałcone prawa, czyli téż chciał tylko natrętną, częstokroć swego sztabu, swych przyjaciół i rządu tymczasowego troskliwość o dalszy los kraju, na przypadek odmownej cesarza odpowiedzi, zaspokoić, dość, że bywały chwile, rzadkie wprawdzie, chwile humoru wojennego, w których rad mappy przeglądał, stanowiska wojskowe na prawem brzegu Wisły znaczył i o obronnej, *odporniej* mówił kampanii. Co u dyktatora było tylko częścią przelotnym do wojny pociągiem, częścią zbywaniem ciekawszych natrętniejszych napomknieniami jego dalsze widoki strategicznie odslaniającemi, obracało się natychmiast w przekonaniu jego głównej kwatery, szczególnie w przekonaniu uczeńszych co ją napełniali oficerów, w systema, czego się im on domyślać tylko pozwalał, w tém oni upatrywali nieźrównane mistrzostwo: taką sławę, taką wiarę jednały Chłopiickiemu dawniejsze w bojach przewagi, a mianowicie pamiętniki *Sucheta*.

Chłopicki, na przypadek wojny, niezamierzał bronić Warszawy po bitwie przegranej; myślą jego było: po uczynieniu zadość wojskowemu honorowi, to jest po położeniu trupem kilku tysięcy żołnierzy polskich na placu, cofać się przez Modlin na brzeg lewy, a Warszawę poruczyć boskiej Opatrzności. Ten upór, ta dzika fantazja dyktatora, nabywała w głowie Prądzyńskiego pewnego szyku; stawała się planem, — strategią. Ztąd, że Chłopicki nigdzie indziej tylko pod Warszawą bić się chciał z Moskalami, wyprowadzał Prądzyński wniosek; *że nie masz lepszego miejsca dla walnej bitwy, jak pod Warszawą*; w tém tylko odstępując od opinii dyktatora, że podług niego (Prądzyńskiego) Warszawy koniecznie bronić po téj bitwie należało.

W broni uczonej polskiej, pomiędzy wielu zdatnymi, ukształconymi oficerami, zastała rewolucya dwóch ludzi prawdziwie znakomitych, wyższych, powołanych do wywarcia ważnego, choć wcale różnego wpływu na los sprawy krajowej; z nauki, z przyrodzonego dowcipu zarówno usposobionych do pojmovania na miarę rozleglejszą stosunków Polski z Moskwą pod względem wojskowym, natury wojny, jaka do charakteru narodowego przypadała, natury *powstania*. Tymi znakomitymi ludźmi, nie było ani Rutie, ani Klicki, jak się dyktatorowi jednego razu powiedzieć spodobało; ale byli nimi w całym znaczeniu tego wyrazu: *Chrzanowski* i *Prądzyński*. Między Chrzanowskim i Prądzyńskim, co do usposobienia ich indywidualnego, zachodziła ta różnica, jaka czasem w jednym zachodzi rzemiośle, albo w jednej umiejętności, pomiędzy poetą a praktykiem, między porywem z natchnienia, a rachunkiem. Prądzyński był więcej ideologiem w swem rzemiośle, — Chrzanowski więcej professjonistą. Tamten naprzykład skreśliwszy jeden plan, jeżeli go odrzucono, mógł z równą łatwością napisać inny, drugi i trzeci poprzednim wbrew przeciwny;

ten jeżeli co raz gruntownie ułożył, co raz dobrze widział, od tego już nieodstępował. U jednego przeto było więcej woli i rozumu, u drugiego więcej ruchomości, albo raczej *ruchawości* dowcipu; z czego naturalnie wynikało, że w eksekucyi, na placu, Chrzanowski Prądyński przechodził. Ta charakterystyka tłumaczy dla czego Prądyński w początkach przywidzenia Chłopickiego wpływające nie tyle z jego sposobu widzenia wojny, co z jego polityki dyplomatycznej, systematyzował; dla czego temu nawet co było płonne w gruncie, starał się wynaleźć podporę w teorii. Prądyński umiał oceniać dążność narodu; umiał ją godzić z zdrowymi zasadami strategii; Prądyński wiedział jak inni, że kto się bronić nie może ten napadać, atakować powinien; ale ponieważ dyktator tylko bronić się postanowił, ponieważ nie było sposobu ani zmodyfikować jego opinii pod tym względem, ani go usunąć od steru, mniemał bez wątpienia, iż nic mu innego nie pozostaje jak dołożyć wszelkich starań z swój strony ażeby przynajmniej ta odporna pozycja, jaką dyktator obierał, dobrze, to jest podług reguł sztuki obrona była. Ztąd jego pierwiastkowe widoki kampanii, — ztąd jego systema bronięcia Warszawy i lewego brzegu Wisły, — ztąd całe fałszywe stanowisko, które umocować, z którego coś dla sprawy wykrzesać silił się całą dzielnością swego rzadkiego talentu. Dzieło *Pelleta* dostarczyło i jemu, i tym co jak on myśleli najwięcej błędnych rozumowań. Pellet powtórzył słowa Napoleona „*że kto jest panem trójkąta między Warszawą, Modliem i Serockiem, jest także panem Polski.*” Śmiało rzecz można, że te słowa nie mało się przyczyniły do upadku rewolucyi 29. Listopada. One w sztabie Chłopickiego błąd fatalny gruntowały powagą nieomylności wielkiego mistrza. One były i we wszystkich uściech, i we wszystkich głowach; one tedy szły w pomoc kontrrewolucyjnej dyktaturze. W rzeczy samój: „pocóż się

awanturować do Litwy, do ziem ruskich, kiedy Napoleon pod Warszawą stawić pole zaleca? W tym tylko trójkacie możemy być niewyciężonymi!“ Nie była to *) ani pierwsza, ani ostatnia z iluzyj, które jedni sobie czynili, które drudzy dzielali, albo że je dzielają udawali. Nie troszczono się o to bynajmniej że jeden z wierchołków owego trójkąta wcale nieeksystował; że Warszawa nie była umocniona; że fortyfikacyom Pragi około których pracowano, bardzo wiele niedostawało; że te okopy nie mogłyby zasłaniać ani odwrotu pobitéj armii, ani jej wyjścia z Warszawy; że fortyfikacye Modlina podupały, zrujnowane, twierdzy tej od podjazdowego nawet nieubezpieczały napadu: że nakoniec Warszawa i Modlin w żywność dostateczną nieopatrzone, nie mogłyby się obejść bez ustawicznego onej dowozu.

„Trójkąt“ raz tak przeważnie opanowawszy główną kwaterę Chłopickiego, i przyćmiwszy, że tak powiem przekonanie naszych teoretyków, znalazł jednak w Chrzanowskim silnego przeciwnika. Ta rewolucya pełna jest uderzających kontrastów! Któżby się naprzykład spodziewał, że Lelewel pod względami najważniejszymi tej sprawy będzie myślał jak Lubecki i Chłopicki, a Chrzanowski jak największy w klubie zapaleńcy? Chrzanowski jako żołnierz wychodził z tej zasady: „że kto się bronić nie może, ten śmiało iść naprzód i atakować powinien.“ Tę prawdę nieomylną dla pułku, dla batalionu, dla szwadronu zastosował do całego narodu. Podług niego: Polska pod Warszawą bronić się nie mogła — nie miała do tego sił dostatecznych — musiała więc koniecznie w swych granicach kongressowych uleżeć; lecz mogła iść naprzód i zdobywać, a raczej odzyskiwać swe stare kraje. „Na co się zgrywać do ostatka zdawkową monetą?“ — mówił Chrzanowski, — „postawmy lepiej wszystko razem

*) Wyrazy Chrzanowskiego.

na jedną kartę.“ Genialne pomysły, któremi Chrzanowski teorią *trójkąta* wywraçał, na których budował swój plan kampanii *zaczepnej*, nadto ważnym, nadto uderzającym zdają mi się być dowodem nieomyłności instynktu publicznego, i polityki pierwszego klubu, żeby tu ich przytoczyć nie miał. Obaczymy, że co w narodzie, w sprzysiężeniu było zapałem, natchnieniem, to sztuka wojskowa podciągnąwszy pod swój wzgląd natychmiast zamienić umiała w rachunek, w rozumowanie.

Przypuścimy wreszcie — tym sposobem zbijał Chrzanowski stronników kampanii *odpornej* pod Warszawą — przypuścimy, że *trójkąt* (Warszawa, Modlin i Serock) rzeczywiście eksystuje w *całości* (ponieważ Serock nie był obronny), i że niezabraknie żywności ani Warszawie, ani Modlinowi: zawsze jednak to co było prawdą dla Napoleona nie jest nią w naszym dzisiejszem położeniu. Napoleon w tym trójkącie mógłby łatwo znaleźć schronienie dla swęj armii pobitej, przywiedzionęj, dajmy na to, do 80,000; bez tego trójkąta, przegrawszy wielką bitwę nie mógłby się zatrzymać przed zwyciężką, nacierającą armią moskiewską aż chyba po za Odrą. Manewrując w środku trójkąta, zasłaniając się tą lub ową rzeką, wypatrując sposobność szarpania wojska nieprzyjacielskiego w porze jego poruszeń*) i przepraw przez rzeki, mógł wstrzymać dalsze zapędy Moskalów, — mógł z pewnością rachować na to, że ich zniesie częściami. Z tem wszystkim pomimo odniesionych największych nad nimi korzyści, jest rzeczą także niewątpliwą, iż jeźliby chciał z wojny odpornej przejść do działań zaczepnych, i oręź swój pomknąć w głąb kraju zajętego przez nieprzyjaciela dla odzyskania onego, musiałby w takim razie liczyć na przybycie z Francyi nowego posiłkowego wojska. Dopiero ta nowa armia połączona z zamkniętą

*) „*Surprenant l'armée russe dans son mouvement.*“

w trójkącie wzięłaby zupełną przewagę nad armią rosyjską, osłabioną dwumiesięcznymi w ustawicznych potyczkach trudami: zaś, jeźliby owe nowe wojsko nie przybyło w pomoc Napoleonowi, stara armia jego działająca pomiędzy Warszawą, Modlinem i Serockiem, wycieńczana ciągłymi bojami, musiałaby uleść nareszcie *mimo wszelką cnotę trójkąta*. Z tych założeń wyprowadzał Chrzanowski ten wniosek: ponieważ my Polacy niemogliśmy się z nikąd spodziewać nowego posiłkowego wojska, więc niepochybnie wkrótce pod Warszawą uleść będziemy musieli, — *i wszystko się skończy ze wzięciem stolicy*. Podług niego kampania pod Warszawą nie mogła trwać dłużej jak *jeden miesiąc*. Podług niego najgrubszym błędem tego odpornego planu było: „żeśmy oczywiście bez wystrzału połowę kraju, a tem samem połowę środków dalszego prowadzenia wojny natychmiast utracali.“

Chrzanowski, nieprzystając na krytyce tej *obrony* pod Warszawą, skreślił i poddał pod rozwagę dyktatora w dniu 7. Grudnia wcale inny plan, ugruntowany na otrzymanych pewnych wiadomościach o *stanie i ruchach* wojska Moskiewskiego. Te wiadomości zawierały *nasamprzód*, że korpus szósty, litewski, który przed rewolucją między Dubnem i Grodnem był rozlokowany, zbierał się pomiędzy Brześciem i Białymstokiem; *powtóre* że korpus pierwszy był w marszu między Wilnem i Grodnem; *potrzecie*, że korpus grenadyerski w znacznych odstępach szedł od Dynaburga do Wilna; *poczwarte*, że część gwardyi ruszyła w pochód z Petersburga ku Dynaburgowi; *nakoniec*, że korpus rezerwowy Witta zgromadzał się koło Merecza. Częścią te ruchy, jakem wyżej powiedział, przed rewolucją były nakazane, częścią, być może, po odebraniu z Warszawy wiadomości o 29., — o czem jednak powątpiewać trzeba. Była to więc niezmiernie długa linia wyciągnięta od Petersburga do Brześcia, a zatem słaba we wszystkich punktach, ponieważ

co się tak rozpręży na obwodzie kraju, koniecznie słabe być musi. Przełamać tę linią zamierzał Chrzanowski. Polska była w tym planie. Żaden z wspomnianych korpusów nie miał więcej jak 30,000 — litewski i tyle nie liczył. Odstępstwa pomiędzy ich kolumnami w marszu były bardzo wielkie. Amunicja korpusu litewskiego była w Modlinie. Chrzanowski, który odbywał kampanię turecką, który znał, tak jak nikt w wojsku polskim, stan, ducha i liczbę całej armii moskiewskiej, wiedział dwie rzeczy, najprzód, że cztery korpusy południowe można było uważać przez ciąg Grudnia, Stycznia, Lutego i Marca, za *nieeksystujące wcale*, (do tego stopnia dochodziła ich deorganizacja), powtóre, że car Mikołaj mimo tego opłakanego stanu południowej armii swojej, otrzymawszy wiadomość szczegółową o wypadkach zaszłych w Warszawie, ani jednej chwili wahać się nie będzie z wydaniem rozkazu *wyłączenia buntowników*. W tém tedy przekonaniu podaje swój projekt Chłopickiemu i radzi mu najpierw skoncetrować wojsko polskie pomiędzy Łomżą, Śniadowem i Zambrowem. „Jeżeli ugoda jest podobna, (tak się wyrażał) przyjdzie ona łatwiej do skutku gdy wojsko oddalimy od stolicy, — to jest gdy tém zagrozimy ziemie zabrane; jeżeli ugoda jest niepodobną, to sobie przynajmniej zabezpieczymy środek dalszego prowadzenia wojny. W takim przypadku rzucając się obcsowo ku końcowi Grudnia w 30,000 piechoty i w 6000 jazdy na korpus szósty, możemy być pewni pomyslnego skutku; rękojmią tego jest *śmiałość* i *nadzwyczajność* poruszenia, choćby nawet inne przyczyny co je łatwem czynią, wcale nie miały miejsca.“ Korpus litewski, było to wojsko z samych nieledwie Polaków złożone; zebrane i wyćwiczone na gruncie polskim, miało oficerów *kilkuset* Polaków. Chrzanowski po zniesieniu szóstego korpusu, co poczytywał za rzecz najłatwiejszą, (ile, że dwa razy byliśmy od niego silniejsi), broń swoją, w tym planie,

obracał natychmiast przeciwko *pierwszemu* korpusowi, idącemu w kolumnach porozrzucanych. I tu na pewne liczył zwycięstwo. Od większej lub mniejszej porażki tego nieprzyjaciela dalsze nasze kroki zależały. „Jeźliby się udało, tego pobić pierwszy korpus (30,000 tylko,) to rzucimy się zaraz na *grenadyerów*; jeżeli tylko *miernie*, to zawsze w takim razie moglibyśmy ubiedz Bielicę, ztąd zaś służyłby nam wolny odwrót przez Słonim do Brześcia; Brześć tymczasem wypadłoby zająć naszymi rezerwami, ufortyfikować i opatrzyć w żywność; miesiąc Styczeń na to, z dołożeniem wszelakiej usilności, poświęcając. Wojsko polskie zebrane w Brześciu — pisze dalej Chrzanowski, — pomnożone nowym zaciągiem, mogłoby stawić pole moskiewskiemu, a przynajmniej bylibyśmy natenczas tak mocni, iżbyśmy się nie dali. Dowóz żywności przy nastającej odwilży przychodziłby armii rosyjskiej z największą trudnością, musiano by go ze znacznej sprowadzać odległości, — my bowiem żywiąc się w kraju przez siebie zajętym, ogołocilibyśmy go ze wszystkiego. Dla polskiego wojska w Brześciu wyborna droga warszawska ułatwiałaby wszelakie dowozy.

Plan ten, którego by, jak sądzę, ani Napoleon ani Cezar nie odrzucił, przypuściwszy nawet, iżby go najniezręczniejszemu wykonano, te przynajmniej zapewniał korzyści: deorganizacją jednego korpusu nieprzyjacielskiego — przez to samo łatwość zakrycia na czas niejaki granic własnego kraju — naostatek spokojną wewnętrzną formacją nowego zaciągu. Pokonani w Litwie, do czego żadnego niebyło podobieństwa, ginęliśmy wprawdzie w skutku tych poruszeń bez nadziei podniesienia się z upadku: ale ten upadek niezmiernie wątpliwy, bo przeciwko niemu mnogie przyjazne walczyły okoliczności, cóż to było innego, jeżeli nie katastrofa niepochybna, która nas *pod murami stolicy* prędzej czy później spotkać musiała? Mówię *niepochybna*, albowiem wracając się do maksymy

z której wyszedłem w tém dziele, pod Warszawą można tylko przez czas niejaki bronić się z chwałą, ale nareszcie koniecznie *zginąć* trzeba. W razie zaś przeciwnym, gdyby ten projekt Chrzanowskiego wziął skutek odpowiadający całej dzielności pomysłu: cóż ztąd za ogromne wpływały konsekwencye!! Oto Litwa i cała Polska południowa po rozbiu szóstego i pierwszego korpusu natychmiast od carstwa odpadały — oto ustawał natychmiast związek między północą i wschodem tego państwa — oto ułatwione tym sposobem powstanie Wołynia, Podola i Ukrainy reorganizacją czterech korpusów moskiewskich rozrzuconych w tych stronach najprzód utrudzało, potém całkiem niepodobną czyniło. Samo zbliżenie się w egzekucyi do wysokości téj myśli, stawiało Chłopickiego w rzędzie najznakomitszych wojowników. Środki, które do wykonania tego planu podawał Chrzanowski, były równie proste. Całe działanie przedsiębrał on z 48 batalionami. W tym celu swoją, zupełnie różną od cierpianej przez dyktatora zalecał organizacją. Jego zasadą było wcielanie. Do trzech starych żołnierzy przydawał czwartego *rekruta*. Do trzech starych batalionów jeden batalion czwarty, *czynny*; prócz tego chciał formować *piąte* bataliony, mające mieć bardzo mało starych żołnierzy, najwięcej po 15 na kompanią z tamtych czterech batalionów, podoficerów zaś od weteranów. Nowych pułków najwięcej cztery, pięć, po dwa tylko bataliony, — trzecie do nich przydając bataliony dopiero po mobilizacyi dwóch pierwszych. Za instruktorów i oficerów tych odrębnych pułków naznaczał samych dymisyonowanych; Chrzanowski bowiem niczego się więcej nie lękał jak *nowych* oficerów, których masę dyktatura tworzyła, albo raczej tworzyć pozwalała. Wreszcie nastroczał on formacją jednego batalionu, zwanego *marszowym* w każdym województwie, dla dopełnienia ubytków. Żołnierze tych ruchomych kolumn mieli tylko miesiąc zostawać w batalionie marszo-

wym. Co do kawaleryi: w 4 stare szwadrony, wcielił 4 nowe. Prawdło, z którego wychodził, było: *brygady z pułków, z brygad dywizye*. Za ową krytykę *trójkąta*, za ten plan kampanii zaczepnej, i za tę organizacją nowego wojska, Chłopicki, który powinien był natychmiast mianować generałem dywizyi, podpułkownika Chrzanowskiego, posłał go na podkomendanta do Modlina; a sztab dyktatury obwołał go jednomyślnie *klubistą!**)

Pierwsza dyktatura dobiegała swego kresu. Zasiew upadku dojrzeć mający rzucony został. Rozwolnienie inachiny rządowej pomimo życzenia narodu, który chciał jedności i energii; pomnażanie siły zbrojnej, jako przedmiot mniejszej wagi, cierpiane dla zaspokojenia opinii mniejszowej, powściągane dla zaczętych z Petersburgiem układów, pełne do tego rozprężenia i przyszłej rozsypki; nakoniec determinacya zapiecztowania całej rzeczy na przypadek jeźliby się car uchylał od zgody, krwawą rozprawą w stanowisku *zatracenia* pod stolicą: wszystko to ludziom patrzącym z bliska na te kilkunastodniowe czynności Chłopickiego dawała niewielką potuchę. Ścisłe mówiąc: władza, jój rozgałęzienie, przechodzące wszelką

*) Niktby nie dał temu wiary dzisiaj, a jednak zaręczyć mogę, że tak było w istocie, iż jeden szczególnież wyraz, który Chrzanowski przez prędkość położył w swym planie, najwięcej się przyczynił do odrzucenia onego, i nawet skazania *na pokutę* w Modlinie autora projektu. Chrzanowski przedstawiając ten plan Chłopickiemu, napisał: „że na przypadek, jeźliby się korpus litewski już połączył z pierwszym korpusem, w takim razie należałoby zasłonić korpus litewski, a na pierwszy uderzyć *avec fureur*.“ Otóż to słowo *fureur* do najwyższego stopnia obruszyło dyktatora. Z resztą Chrzanowski, kogo mógł, kogo tylko znał z wyższych naówczas figur, tego usiłował nakłonić do popierania swjej wielkiej myśli. Nacierał na Paca, i na Klickiego. Lecz nikt go niechciał zrozumieć. Chrzanowski obnosił się więc z tym projektem *zbawienia*, jak ów artysta muzyczny, jeszcze nieznan, którego pierwszego dzieła nikt niechce ani rozbiierać, ani dołożyć starań, aby wykonawc zostało przed publicznością.

miarę, jój mechanizm powikłany, a tem samem ociężały, — formacya wyosobiona nowego zaciągu, — i kampania, zarówno duchowi insurrekcyi, której służyć miały, były przeciwne. Tymczasem zbliżał się dzień w którym obie dwie izby o dalszym losie narodu wyrzec miały. Posłowie obecni w Warszawie wespół z przybywającymi miewali ciągle prawie swe przedsejmowe zebrania. Te przedwstępne sessye trzeba mieć na pilnej uwadze. Reprezentacya kongressowej Polski, od której powstanie nie zależało, ale pod której uchwałę ta najwyższa zagadka bytu całej Polski zbiegiem najdziwniejszych okoliczności podciągniona została, niemogła przed zebraniem się swoim o niczem wiedzieć *formalnie*, urzędownie; ale mogła wiedzieć o wszystkim *prywatnie*. Różne na tych przedwstępnych sessyach roztaczały się widoki przyszłych działań sejmowych. Niektórzy członkowie izby objawili chęć niepodległego bez wpływu dyktatora postępowania. Nabawiało to Chłopickiego pewną niespokojnością; puszczał jednak mimo, jeżeli go co dochodziło w tej mierze. W ogólności izba chciała pierwój, co myśli dyktator, wyrozumieć. Czują w sobie ochotę do popisu w tym wielkim, a niespodziewanym zawodzie, który się jój otwierał po długim upośledzeniu. Oddam jój wszelką sprawiedliwość, gdy powiem: że była ożywiona najlepszemi dla ojczyzny chęciami, — co jest dowodem wielkiej cnoty, i wysokiej w narodzie polskim moralności, bo trzeba pamiętać, że to było ciało pod wpływem Moskwy dobrane. Coraz wyraźniejsze zapowiadanie, że nadal Chłopicki tylko jako dyktator będzie wojsku przywodził, obrażało wielu reprezentantów. Dla czego? Nie z tej przyczyny, że postęпки dyktatora prowadziły kraj do zguby, oni bowiem tego nie zgłębiali, ale jedynie, że dyktatura, jako władza królewska nawet powagę rozciągłością swoją przechodząca, zdawała się im być niezgodna z duchem ustawy konstytucyjnej. Mnogie inne poruszano kwestye. Na jednej

z tych sessyj, w dniu 15 Grudnia, posłowie wybrali deputacyą z grona swego i senatu, złożoną z biskupa augustowskiego, z kasztelanów Gliszczyńskiego i Michała Potockiego, tudzież posłów Czarnockiego, Barzykowskiego, i Morozewicza. Deputacya ta miała się znieść z dyktatorem i rządem tymczasowym względem oznaczenia dnia otwarcia sejmu. Było to właśnie, jakby monarcha panować mający pierwój swych dworzan, szambelanów i kamerjunkturów chciał wybadywać, którego dnia pozwolą mu wziąć berło i koronę, oznaki najwyższego majestatu. Zrazu dyktator sam pragnął wyznaczyć termin otwarcia sejmu. W rządzie tymczasowym rozważano nawet, jakim to sposobem i kiedy uczynić? Szczeńściem dla godności reprezentacyi ktoś przytoczył manifest zwołujący sejm, z którego ledwie wyrozumiano, że na dniu 18. Grudnia zebrani we dwie izby reprezentanci sami wyrzekną o terminie rozpoczęcia sejmu. Dyktator wyraźnym przepisem skrupowany rad nierad przystał na własne samych izb wyrzeczenie. W tem (dnia 16 Grudnia) przybywa do Warszawy pułkownik Hauke wyprawiony z Petersburga w skutek odebranego przez Mikołaja drugiego rapportu carewicza, datowanego z Wierzbna. Przywiózł on z sobą ekspedycyę od ministra sekretarza stanu do rady administracyjnej. Dyktator niezwłocznie z temi ekspedycyami udał się do rządu tymczasowego, pytając jak sobie z Haukiem postąpić? „Odpuścić go natychmiast“ — było zdanie powszechne, — a w odpowiedzi wystawić rzeczy cesarzowi jak są.“ Lelewel obecny natenczas w rządzie nadmieniał swoim obyczajem: „że trzeba ostrzedz cesarza, aby dla uniknienia krwi rozlewu stanowczo wyrzekł o losie gubernij polskich, — i że to jest naglące.*) Jeden z członków rządu czynił objekcyą *czyli się w to*

*) Z pamiętnika Lelewela, który już wyżej kilkakrotnie przytoczyłem.

wdawać wypadło dyktatorowi i rządowi? Wyrazy, które pokazywały dostatecznie, że dyktatura i rząd tymczasowy dla pilnowania wewnętrznego porządku, a nie dla odzyskania straconych krajów były postanowione. Chłopicki wniosek Lelewela odrzucił, wpadał nawet w oburzenie, gdy Lelewel o to usilniej nalegać począł. Wtedy już członkowie rządu, którzy zarazem byli członkami izby, czyż niewiedzieli *najdokładniej*, czego chce Chłopicki? Hauke odprawiony z odpowiedzią, w której odwoływano się do deputacyi Lubeckiego i Jezierskiego posła garwolińskiego, „mającej wystawić N. Panu prawdziwy stan rzeczy, skutkiem czego spodziewać się należało odmiennych rozporządzeń;“ o prowincjach żadnej nie było wzmianki, — lecz za to o *nieposzlakowanej wierności dla monarchy* ze strony dyktatora mieściły się wyraźne i rzetelne zapewnienia.

Przychodzę do jednej z najosobliwszych, a najmniej znanéj sceny narodowego powstania. Sumienie poruszyło kontrrewolucyą, po upadku rady administracyjnej dalszy ciąg swój mającą w osobie Chłopickiego. Ten trapiiony ponawiającemi się z różnych stron prośbami utworzenia legii litewskiej, której był przeciwny, niepokoiony także przez deputacye izb z narad przedsejmowych, a widząc, iż naród cały pragnie wojny z Moskwą i dla tego tylko jemu (Chłopickiemu) daje nad sobą prawo nieograniczone życia i śmierci, postanowił nakoniec porozumieć się w tej mierze z obecnymi w stolicy członkami sejmu, który za wyobraziciela kraju uważał; właściwiej chciał Chłopicki obecnym posłom wyjawić myśl swoją *urzędownie* co do sposobu, w jakim nadal władzę, jeźliby mu przez sejm poruczona być miała, sprawować zamierzał. W tym celu, na jego żądanie, zebrała się dnia 17. Grudnia w wigilią ogólnego zgromadzenia sejmowego, deputacya od członków izb, złożona, jak Sołtyk powiada,*) z *dwudzie-*

*) W dziele: *La Pologne, précis de sa Révolution*, wydanem w Paryżu.

stu osób, na czele której byli: książę Czartoryski, Lelewel, Władysław Ostrowski, Barzykowski, Zwierkowski i Dembowski. Chłopicki przybywa do sali rządu tymczasowego i nieczekając, co mu powie deputacya, obraca ku niéj te słowa: — „*Sumienie* każe mi zapowiedzieć panom, iż żadnych innych niemam zamiarów, tylko utrzymać w całości królestwo, bo przekonany jestem, iż niemożna nic innego zdziałać. Małe wojsko polskie będzie tylko na *jakki* wystawione. Przysięgłem Mikołajowi jako królowi konstytucyjnemu i *przysiędze mojej wierny będę*. Niechaj nikt nie myśli, że podejmuję się odzyskać gubernie polskie; przyrzekam tylko zachować granice królestwa, więcéj nic. Zaręczam, że konstytucya będzie zachowana, i że takie będzie miała gwarancye, iż nie będzie mogła być gwałconą. Tego nawet dopnę, iż żadne wojsko rossyjskie niepostanie w królestwie; ale do niczego się więcéj nieobowiązuję, *nic więcéj nieobiecuje*. Takie jest moje wyznanie wiary, stałe i nieodmienne.“ Te wyrazy uczyniły na jednych większe, na drugich mniejsze wrażenie, w miarę, im który z członków deputacyi mniej lub więcéj był obeznany z sposobem myślenia, z polityką dyktatora. Czartoryski chciał coś na to odpowiedzieć, ale mu Chłopicki zamknął usta, powtarzając z przyciskiem ostatnie swoje słowa: „takie jest moje wyznanie wiary, stałe i nieodmienne.“ Wtedy zawołał Zwierkowski: — „ale tu idzie o Wołyń i o Litwę, dyktatorze, a tam niemasz króla konstytucyjnego; albo szczerze, albo nic nie działajmy.“ — „Nieprzyszedłem tu dysputować z panami (odpowiedział z gniewem Chłopicki) ale tylko oznajmić wam moją wiarę polityczną.“ Powiedziawszy to, wyszedł z sali. Chłopicki postąpił sobie w téj mierze z żołnierską otwartością. Przynajmniej, biorąc rzecz na ścisłą rozwagę, nikt nie powie; że oszukiwał rewolucyą, skoro przez deputacyą sejmową uroczyste sejmowi oświadczał, do czego się niezobowiązuje

i jak uważa sprawę! Biorąc dyktaturę wydał proklamację, która to samo, ledwo nie temi samemi wyrazami oznajmowała. Lecz jak wtenczas ową odezwę (6. Grudnia), tak teraz to *wyznanie wiary* lekko sobie ważono, jakby upór Chłopickiego, w dotrzymaniu raz danego słowa niebył niezłomny, jakby wreszcie najsumienniejsi stronnicy dyktatora niezalecali go przedewszystkiem, jako męża *żelaznej woli*. Ta żelazna wola obracała się najwidoczniej przeciwko dobrze zrozumianej sprawie 29. Listopada: nie byłoż więc najpierwszym obowiązkiem deputacyi ogłosić to zaraz narodowi, ażeby dłużej nie trwał w błędzie względem człowieka, któremu tak ogromną władzę poruczał, którego ledwo nie za życia, iż tak powiem, nie kanonizował w swem religijnem do ojczyzny przywiązaniu? Jednak deputacya milczeć postanowiła. Jeden z jej członków, Zwierkowski, radził zdać wiernie sprawę z tego co dopiero zaszło przed sejmem. Książę Czartoryski zaklinał go, żeby milczał, przypisując to *wyznanie wiary* porywczowości dyktatora.*) Inni z tego względu do mniej szlachetnych uciekali się powodów. Twierdzili, w nienajlepszej wierze jak sądzę, „że ta deputacya niebyła jeszcze sejmem, i że z jej członkami dyktator nie urzędownie, ale tylko prywatnie rozmawiał.“ Wybieg mizerny! bo kiedy szło o ratowanie sprawy, jakż tedy różnica dla prawych synów ojczyzny zachodzić mogła między urzędowem, albo nieurzędowem odkryciem złego, które jej zagrażało? Władysław Ostrowski, któremu to najmniej czynić przystawało, poparł księcia Czartoryskiego i także jak on zaklinał: żeby niewyjawiać *tajemnicy*. Za tém zdaniem poszła większość deputacyi. Lelewel upewniał: „iż to nie po raz pierwszy słyszy od dyktatora,“ przytaczał jednak zarazem: „że gdy Chłopicki wpadał w ferwor militarny, zaręczał wtedy, iż jeżeli

*) Pisce to Zwierkowski w relacyi, którą mi udzielił.

pobije Moskalów pod Warszawą, wówczas nie zaniedba ze zwycięstwa korzystać i żadnych żądaniom swoim granic nie położy.“*) Ztąd *kleiły się*, — podług wyrażenia Lelewela — nadzieje, że skoro przyjdzie do wojny, a ta w opinii członków deputacyi zdawała się nieuchronna, natenczas dyktator z swego ciasnego stanowiska wystąpi w sprawę ogółu narodu. Przedsięwzięto więc dla uniknięcia hańby w osławieniu tego, na którym opinia narodu losy swoje zakładała, wszystko pokryć milczeniem i słabiej dyktatora strony nieobjawiać.

Ze strony ks. Czartoryskiego i Władysława Ostrowskiego łatwo wyrozumieć pobudki, które ich odwodziły od objaśnienia narodu w tym ważnym względzie: było to owe fatalne, od samego początku przemagające u nich uprzedzenie, że dyktatura jest jeszcze *potrzebniejsza* jako środek przeciwko wewnętrznej anarchii, niżeli jako środek przeciwko zewnętrznemu nieprzyjacielowi, — było skutek tego samego strachu, który klub, źle przez wszystkich zrozumiany, źle i niesprawiedliwie oceniony, w tyłu głowach wzniecił. Teraz nagle oznajmić narodowi, że Chłopicki zawiódł jego nadzieje, że nie jest tym wielkim mężem, tym bohaterem, jakim go Polska, mimo woli jego, koniecznie mieć chciała, jakim się go publicznie zalecało: nie byłożto (tak zapewne myśleli Czartoryski i Ostrowski, — bo inaczej myśleć nie mogli) potępić siebie samych? Niebyłoby to przyznać uroczyście klubowi, że miał racyą, gdy powstawał przeciwko Chłopiickiemu i przeciwko *imionom historycznym*, co go otaczały? Jednem słowem: nie byłoby to torować drogę twórcom powstania do wpływów, do znaczenia, do rządu naczelnego z uszczerbkiem arystokracji, która ich od tego wszystkiego z takim odsuwała natężeniem? Nie

*) Wyrazy Lelewela z pamiętnika wyżej przytoczonego.

inaczéj! Byłoby to własną ręką gruntować systema i partya rewolucyjną. Tego się obawiano; tego więc niechciano. Pojmuję tę politykę, — i niedziwię się jéj bynajmniej; jakożkolwiek, zdaniem mojem, względ wyższy na dobro ojczyzny, powinien był obudwu znaglić do wytoczenia słów dyktatora pod sąd narodu, choćby to nawet wszystkich stronników, a tém samém spółników dyktatury na rusztowanie zaprowadzić miało. Niepojmuję tylko, (i zapewne nikt nie pojmie) spółnictwa Lelewela w dotrzymaniu tego zgubnego sekretu. Chłopicki, a raczéj kontrrewolucya w jego osobie, na tyle miał uczciwości, na tyle charakteru, że przyszedł i wypowiedział się z rzetelnych zamiarów swoich w obec najpopularniejszych członków reprezentacyi Polski kongressowej. Uczynił to w téj myśli, ażeby deputacya wywiodła sejm i naród z błędu względem niego; mówił przez tę deputacyą do sejmu: — „chcecie mnie jakim jestem, chcecie mnie z całym mojem dziwacznem systematem, z całą moją odrazą od wojny, z całą moją skłonnością do rzucenia się w *objęcie ojcowskie* cesarza, to dobrze! A jeżeli się wam taki, jaki jestem, nie podobam, to mniejsza o to, to złożę władzę i nieprzyjmę od sejmu drugiey *legalnej* dyktatury — *jeszcze czas!*“ Chłopicki tym postępkim zmniejszył o połowę odpowiedzialność, która na niego za pierwszą dyktaturę spadała; a zupełnie uchylał się od odpowiedzialności za *drugą*, którą pod temi samemi warunkami w tym samym duchu sprawować z ramienia sejmu przedsiębrał. Komuż, jeżeli nie Lelewelowi, którego młodzież rewolucyjna w Warszawie i w Wilnie, dla jego w uniwersytecie wileńskim położonych zasług i dla opinii, jaką zjednał sobie w Litwie, za naturalnego protektora téj części Polski uważała, komuż, pytam się, jeżeli nie jemu, tém bardziej, gdy oświadczał, że to nie poraz pierwszy *słysz*y, wypadało natenczas pospieszyć z odkryciem szczeréj

prawdy przed narodem? z odkryciem *wyznania wiary* Chłopickiego, które Litwę zabijało?*)

W takim stanie były umysły, gdy nadszedł dzień 18. Grudnia. Obiedwie izby zebrały się po godzinie 5. z wieczora; ciżba arbitrów obiedwie napełniała. Na prezydencyą powołany wiekiem od innych poważniejszy Walchnowski, poseł szydłowski. Najpierwszą czynnością zebranój izby poselskiej było wysłuchanie deputacyi, wyznaczonej w dniu 15. Grudnia celem porozumienia się z dyktatorem względem dnia otwarcia sejmu. Deputacya ta doniosła, że się zgodzono na dzień 21. Grudnia. Dyktator zostawując do woli sejmujących chwilę otwar-

*) Co do Litwy w pierwszej epoce dyktatury, szczegóły, które tu umieszczam z pamiętnika Lelewela, są bardzo interessujące; najlepiej bowiem okazują ducha rządu, politykę Chłopickiego, politykę Lelewela, słowem, politykę całej dyktatury. Chłopicki względem Litwy tak rozumował: — „jeżeli to, co się stało w Warszawie, nie jest sprawą młodzieży, ale narodu całego, ja mu przeskadzać nie będę, — *niechaj tedy powstaną prowincye*, — obaczmy.“ Lelewel powiada, „że sprzyjał Chłopicki sprawie Litwinów; ruszył nawet w tej sprawie pierwsze tajemne wydatki dla *zbadania Litwy*.“ Wyraz ten *zbadania* jest prawdziwie malujący. Litwa wojska potrzebowała: oni jej posyłali agentów! Litwa ginęła pod uciskiem: oni ją *wybadywać* chcieli! Lelewel pierwiej twierdził, że *trzeba odgadywać* rewolucyą w Warszawie. Tę samą teorią zastosował do Litwy. Wychodzi to na jedno, jakby ktoś człowieka prawie umierającego z głodu, zamiast udzielania mu pokarmu, ustawicznie zapytywał: czy chcesz ty jeść? Lelewelowi roily się różne inne rzeczy: „czyliby naprzykład oddziały ochotników do Litwy wpadać nie mogły *bez upoważnienia rządowego*? Chłopicki na to się niezgadzał; — „albowiem, — mówił, — zaszkodziłoby to missyi Lubeckiego i Jezierskiego.“ Lelewel usiłował przekonać dyktatora, że to poselstwo w niczem nieprzeskadza wylaniu się rewolucyi za Bug i Niemen. Główna jego argumentacya, do której wracał zawsze, była ta: — „Co żywo dalej rozwijać należy wojnę domową między królem polskim konstytucyjnym, a cesarzem rosyjskim despotycznym, — *w tem jedynie jest środek ocalenia panowania Mikołaja*.“ Niemasz punktu

cia, mniemał że tego dnia, któryby obrali, sam otworzy sejm jako zastępujący króla; mniemał, iż to się rozumięło samo przez się, — zgodny w tej mierze z sobą, z całą polityką swoją, ponieważ mając tylko konstytucyę na względzie, i nadal ściśle jej zachowanie ze strony cesarza uważając za cel powstania, ani mógł przypuścić, żeby przez izby zgwałcona być miała. Tymczasem izba zebrawszy się, natychmiast przełamała konstytucyę; poszła nie za polityką dyktatora, ale za ogólnym, który już na nią swój wpływ wywarł, narodu popędem, i *w izbę rewolucyjną się zamieniła*. Z czystego entuzjazmu, z serc przepelnionych uczuciem sprawy narodowej wyniknęło

w całej teologii średnich wieków subtelniejszego od tej dziwnej dyalektyki Lelewela. Powtarzał on często Chłopickiemu zdanie Lubeckiego: że powstanie w prowincyach będzie nowym i wielkim argumentem do popierania sprawy litewskiej. „To niechajże te prowincye powstaną“ — odpowiadał na to Chłopicki — „ja im nieprzeszkadzam.“ A ponieważ Litwa, Wołyń i Podole nie powstawały, wnosił więc z tą, że to nie była rzecz narodowa, ale tylko poruszenie młodzieży. Smutna to rzecz zapewne przypominać nieszczęśliwemu krajowi małość i niedołężność polityki naczelników powstania; lecz byłoby jeszcze smutniejszą rzeczą, gdyby naród nie wiedział, dla czego przy tylu wysileniach upadł. Lelewel minister dyktatury, Lelewel, któremu Chłopicki codziennie prawie myśl swoją otwierał, którego czynił powiernikiem swej polityki równie fatalnej dla Litwy jak dla Polski nadwiślańskiej, Lelewel historyk, niczem się usprawiedliwić nie potrafi przed narodem, że *milczał* podczas dyktatury wiedząc tyle, że niezłożył swego urzędu dla pokazania, iż nie chce być spółnikiem zgubnego systematu, że nie konspirował przeciwko dyktaturze, że nie namawiał młodych ludzi, aby przeciwko niej konspirowali. Wina tylu błędów, tylu nieszczęść, wina ciężąca na wszystkich, którzy otoczeni i wspierali dyktaturę, przymierzona do odpowiedzialności, jaką przyjmował Lelewel, gdy go rewolucyoniści za swą głowę ogłaszali, staje się ogromnem, staje się największem przeciwko sprawie narodu uchybieniem. Przykład Lelewela będzie pamiętny dla wszystkich rewolucyj. Uczy on, jak jest niebezpieczna transakcyja między przeciwnymi zasadami.

to pierwsze poruszenie. Zaledwo deputacya 15. Grudnia dokończyła swe zdanie sprawy, gdy się dały słyszeć głosy: „niema co czekać 21., zacząć teraz jak jesteśmy.“ Ogół powstał i okrył oklaskami to zdanie. Prózne były przełożenia Barzykowskiego, żeby się jeszcze wstrzymać w tój mierze. Wysłani z senatu Radziwiłł i Dembowski wezwali izbę do połączenia się z nim dla wspólnej w tym przedmiocie narady. Izba poselska oświadczyła, iż nieomieszka to uczynić, skoro się sama uporządkuje; jakoż zaraz uchwaliła jednomyślnie: *że od tój chwili w sejmującą się zamienia.* Dodała wszelako osobliwsze wyrażenie: „że uroczyste jednak otwarcie sejmu do wtorku odkłada“ — to jest na dzień 21. Grudnia. W skutku tój uchwały zaraz przystąpiono do wyboru marszałka. Jednomyślnością wykrzyknięty marszałkiem Władysław Ostrowski poseł piotrkowski, i zaniesiony przez kolegów na krzesło marszałkowskie zaraz sessyą zagał i sekretarza mianował. Drugim jednomyślnym okrzykiem *uznano* rewolucyą za narodową. Za przykładem marszałka posłowie i deputowani znakomite ofiary na ołtarzu ojczyzny składali. Nowy okrzyk: „*chcemy wolności, całości, niepodległości.*“ — „z upragnieniem czekamy na przybycie reprezentantów Litwy!“ — zanurzał sejm w głąb ruchu narodowego, zrywał wszystkie związki z państwem rossyjskiem, — co większa: politykę dyktatora potępiał, — czynił ten dzień wielkim i historycznym. Marszałek w mowie swojej objawił życzenie, aby skład izby pomnożony został reprezentantami z tych prowincyj, które jeszcze gniołta obca przemoc. Sessyą solwował on na dzień 21. Grudnia. Uczyniwszy to izba poselska, z senatorską się połączyła. Władysław Ostrowski uwiadomił senat w imieniu izby poselskiej: 1) o ukonstytuowaniu się tój izby, 2) o nominacyi marszałka, 3) o uznaniu powstania za rzecz narodową, i uchwaleniu adresu podziękowania dla tych co je pierwsi zaczęli; wezwał

wreszcie izbę senatorską do podobnego aktu. Senat przystąpił do niego jednomyślnie, i przez usta zastępcy swego prezesa, księcia Czartoryskiego, wynurzył swe uczucia. Zabierali następnie głosy Trzeciński, Sołtyk, Biernacki, Barzykowski, Zwierkowski, Ziemięcki, a z senatu Gliszczyński. Zredagowano akt uznania do podpisu obu izb.

We wzniosłem i szlachetném natchnieniu, jakie natchnął cały naród ożywiało, reprezentacya kongressowej Polski zdziałała wiele, — więcej, być może, niżeli zamierzała, (bo się to zaraz we dwa dni pokazało), — a pewnie więcej niżeli zamierzali ci, co machinę sejmową wprowadzali w powstanie, ci co pod sąd sejmu poddawali rzecz 29. Listopada; wszakże zaczęte dzieło dokończyć należało, bo wszędzie i zawsze nie początek, ale koniec mistrza chwali. W tym celu Lelewel niezmiernie uradowany z tak świetnego obrad początku, podnosi swój głos, i nalega: „żeby w ten moment przystąpić do obrania komisyjów, bo to jedynie sejmowe działanie i trwanie umocuje.“ Pomagały mu niektóre zdania, ale tego niemógł dopiąć. Dla czego? — bo nie miał odwagi, bo jak już powiedziałem, jest w charakterze, jest w konstytucyi fizycznej i moralnej Lelewela, że go wielka, ruchoma scena nie inspiruje. Z téj to przyczyny na dniu 3. Grudnia niedomierzał on do wysokości klubu, a na dniu 18. Grudnia silną ręką nie ujął sessyi sejmowej, z której dla całego dalszego ciągu powstania mógł wyciągnąć niezmiernie ważne, dobroczynne skutki. Powtarzał wprawdzie Lelewel, „że psotę wielką dyktatorowi izba poselska wyrzuciła“, ale te wyrazy, które miały swe znaczenie, wymawiał obyczajem swoim tak misternie, z miną tyle razem rzeczy domysłowi zostawującą, iż jedni, jak pospolicie bywa w podobnych zdarzeniach, wcale niedociekali, coby przez to chciał powiedzieć, drudzy, że niedociekają udawali. „Teraz — napomykał dalej Lele-

wel — „nic innego niepozostaje tylko niezwłocznie dyktatora przywołać, żeby dyktaturę złożył.“ Rada jego była dobra, tylko ani rozwinięta, ani poparta. Po deputacyi 17. Grudnia, po wyznaniu wiary Chłopickiego, izba uznając rewolucyą za narodową, powołując do składu swego reprezentantów Litwy, a nadewszystko zamieniając się sama przez się bez udziału władzy wykonawczej w izbę sejmującą, gwałciła konstytucyą, i wyrażała, (nie wiedząc tego) iż owe *wyznanie wiary*, które rewolucyą zamykało w ośmiu województwach, potępia, odrzuca. Tak powinien był myśleć marszałek sejmu, członek deputacyi 17. Grudnia. Tak w rzeczy samej myślał Chłopicki, którego izba wraz z jego wyznaniem wiary oddała od steru. Gdyby tedy którykolwiek z członków deputacyi 17. Grudnia, gdyby naprzykład Lelewel albo Zwierkowski, zabrawszy głos, w ten sposób, jak tu piszę, przemówił do izby; gdyby jój zdał sprawę z wczorajszej z dyktatorem rozmowy, gdyby wyraźnie powiedział, że zachodzi dyzharmonia między naczelnymi władzami kraju: ponieważ sejm złamał konstytucyą i uchwalał rozszerzenie granic Polski kongressowej, a dyktator tylko do utrzymania królestwa nadwiślańskiego i konstytucyi się zobowiązywał: cóżby ztąd wyniknęło? Oto naturalnie w takim razie izba skrępowana koniecznością wpływającą z jój uroczystych uchwał, musiałaby Chłopickiego złożyć z urzędu, i zaraz nadać rzeczom inny kierunek. W takim razie weszłaby w prawa 29. i stałaby się odnowicielką rewolucyi; stałaby się jój drugą kolebką. Zdziałać to mogli i powinni byli na sessyi 18. Grudnia szczególnież Czartoryski, Ostrowski, Lelewel, Zwierkowski. Że tego dwaj pierwsi nieuczynili, pochodziło to, jak już wyżej powiedziałem, z ich nienaturalnego i fałszywego położenia, w którym od początku zostawali względem 29., — pochodziło to z ich udziału we wszystkich obłędach, ułomnościach i winach kontrewolucyi, —

z słałości ich charakteru, z obawy demagogizmu, — z tysiącznych innych przyczyn. Że tego dwaj drudzy, jako ściśle połączeni z powstaniem, z przysiężeniem, z aktorami 29. nie uczynili: w tém widzieć trzeba prawdziwe narodu nieszczęście! Dla Lelewela ten postępek był nadto śmiały: przechodził miarę jego męstwa. Napomykał on o témwszystkiem, jak mógł, najniwyraźniej; dawał to do zrozumienia, jak mógł, najdelikatniej nie z trybuny, ale w poufałej z kolegami rozmowie; chciał aby go odgadywano: zresztą milczał. Zwierkowski miał cokolwiek więć hartu; mógłby silnie poprzeć Lelewela; lecz, gdy ten nic stanowczego nieprzedsiębrał, milczał więć i on także. Tym sposobem upływała daremnie jedna z tych wielkich chwil, od których losy narodów zależą. Tym sposobem część izby znająca doskonale stan rzeczy od początku rewolucyi, zagrzebywała w sobie niebezpieczną tajemnicę dyzharmonii między wolą narodu i systematem rządowem, między dążnością powstania i dążnością dyktatury; inne zaś części, inne ułamki sejmu albo nie przenikały téj tajemnicy, albo co gorsza (o czém ja przynajmniej silnie przekonany jestem) udawały, że jęć nieprzenikają, — bo im urzędownie udzielona nie została. Sessyą izb połączonych kończył przymawianiem się kilkakrotném prezydujący w senacie książę Czartoryski: że *uroczyste* wszelako otwarcie sejmu odkłada się do wtorku,“ — to jest do 21. Grudnia.

Co te wyrazy księcia Czartoryskiego znaczyć mogły? Jeżeli sejm w dniu 18. Grudnia nie był uroczystie otwarty pomimo tylu stanowczych i uroczystych uchwał, które na nim zapadły, wiec to było tylko przedwstępne, prywatne posiedzenie, jak tyle innych poprzednich zebrań senatorskich i poselskich; a tem samem, cokolwiek na niem się stało, było nieważne. Chciano-li mszy świętęć wysłuchać w kościele katedralnym we wtorek, być na kazaniu jakiego biskupa, a potem dopiero pójść do sali?

Lecz ani msza, ani kazanie nie znaczy otwarcia sejmu, a przynajmniej po *uznaniu* rewolucyi za narodową nie było w ceremoniale naszych obrad publicznych żadnego obrzędu, któryby mógł nadać charakter więcej uroczysty jakiej sessyi sejmowej! Uniwersał rządu tymczasowego z dnia 3. Grudnia zwołując przed dyktaturą członków sejmu do Warszawy na dzień 18. Grudnia, wyraźnie zastrzegł: „że termin otwarcia sejmu będzie zawisł od woli zebranych na sejm senatorów i posłów.“ Dyktator tego postanowienia nieodmienił. Reprezentanci, wbrew umowie zawartej z dyktatorem przez deputacyą 15. Grudnia, wyraźnie wyrzekli, że od téj chwili (18.) izba zamienia się w sejmującą; senat to potwierdził; a więc sejm został otwarty 18. Grudnia, a tem samem złamana konstytucya 18. Grudnia, a tem samem systema dyktatora odrzucone 18. Grudnia, — co właśnie nie trafiało do przekonania marszałka i księcia Czartoryskiego.

Chłopicki wcale nie prosił deputacyi 17. Grudnia o zachowanie w sekrecie swego wyznania wiary; myślał więc (mógł myśleć bo to było w porządku rzeczy) że izba zamieniając się w sejmującą bez niego, to jest bez władzy wykonawczej i mianując sama marszałka uczyniła to w skutku udzielonych sobie przez tę deputacyą objaśnień. Rzecz prosta zatem, iż po odrzuceniu swego systematu, po odrzuceniu wyrażonem *indirecte* przez uchwały temu systematowi przeciwne, sam z placu ustępował. W niedzielę rano (19.) rząd zebrał się wcześniej jak zwyczajnie. Najpóźniej przybywający Lelewel znalazł wszystkich skonsternowanych; *) przyczyną tego była nagła abdykacya dyktatora. W parę godzin po sessyi marszałek osobiście uwiadomił Chłopickiego o swoim marszałkowstwie i o innych wydarzeniach. Był świadkiem niemiłego wrażenia, jakie ta wiadomość na umy

*) Pamiętnik Lelewela.

śle dyktatora sprawiła. Koło północy marszałek i prezes senatu odebrali na piśmie od niego abdykacją dyktatury. Pisali do niego obadwa z przełożeniem, aby władzę nieograniczoną do 21. Grudnia zatrzymał; oświadczając (co prawdą nie było) „że sejm jeszcze nieotwarty — że się zacznie dopiero 21. Grudnia — że dyktatura do tego czasu w swój mocy trwać powinna.“ Chłopicki z ironią odpierał te płonne argumentacje: — co innego bowiem fakta mówiły; wreszcie znieczierpliwiony natarczywością marszałka, odsyłał mu nierozpieczętowane listy. Nadedniem pospieszyli do niego osobiście marszałek z prezydującym w senacie, ale ich nie przyjął, zamawiając jednak „ażeby z Leonem Dembowskim przyszedli do niego o godzinie 11.“ Marszałek był w kłopotcie niesłychanym. Całą jego duszę opanowało przekonanie, że bez Chłopickiego sprawa ani chwilę się nie ostoi. W żywej imaginacji widział on, jeźliby się Chłopicki usunął, najsmutniejsze anarchii skutki: wojnę domową, demagogią, kluby, *rewolucją społeczną*, jakkolwiek stolica była spokojna, jakkolwiek całe królestwo zachwywało się najspokojniej, jakkolwiek nikt ani się do buntu sposobił, ani nawet tem odkazywał — jakkolwiek zresztą wszyscy prawie główni aktorowie nocy 29. i założyciele pierwszego klubu, na których podobne podejrzenie paśćby mogło, częścią dobrowolnie, częścią przymuszeni, (n. p. Karśnicki, Sierawski, Wysocki, Zaliwski) Warszawę opuścili, albo w Warszawie się *ukrywali*, tak, że nikt o nich nie wiedział. Marszałek wziąwszy jakby puścizną największą część tych wszystkich przez Lubeckiego nanieconych postrachów, sam siebie coraz bardziej trwożył i tak w téj niezmiernéj, niewypowiedzianej rozumował trwodze: — „nasamprzód, pomimo swego wyznania wiary, oświadczył Chłopicki, że w ostatecznym razie walczyć będzie przeciwko Mikołajowi cesarzowi absolutnemu, w imieniu Mikołaja króla konsty-

tucyjnego — tak myśli i Lelewel — powtóre rzecz obojętna, czy bić się będzie w imieniu króla konstytucyjnego, czy w imieniu jakobinizmu *byle Moskalów pobit* — potrzecie Chłopicki zawsze może być pomocny, a nigdy szkodliwy, skoro się podda deputacyi sejmowej, która go każdej chwili z władzy wyzuć będzie mogła.*)

O samęj jedenastęj (19.) stawili się u Chłopickiego prezes senatu, marszałek, i Leon Dembowski. Wkrótce nadszedł i Lelewel. Przypuszczeni wszyscy do eks-dyktatora. Generał był mocno obruszony; członkowie sejmu pomieszani. Naprzód Dembowski zaklinał Chłopickiego w imię ojczyzny, żeby przynajmniej do wtorku jeszcze zatrzymał władzę nieograniczoną. „Zużyte są już te zaklęcia“ — rzekł na to porywco eks-dyktator. Krok 18. Grudnia nazywał on *kontrrewolucyą*. Powtarzał kilkakrotnie: — „rewolucya była w dyktaturze — sejm zrobił kontrrewolucyą.“ Była to wielka prawda, tylko ją potrzeba było zrozumieć w duchu Chłopickiego. Jeżeli bowiem rewolucya 29. zależała na uzyskaniu tego tylko, co obiecywał Chłopicki deputacyi 17. Grudnia, oczywiście sejm w takim przypuszczeniu otwierając swe działanie bez uczestnictwa władzy wykonawczej, która jest trzecią osobą sejmu podług konstytucyi, zrobił kontrrewolucyą — ale tylko przeciwko Chłopickiemu! Na zarzuty Chłopickiego co do kontrrewolucyi jakże odpowiadali Czartoryski, Dembowski, Ostrowski? Oto: „że byłaby rzeczywiście kontrrewolucya, gdyby sejm był otwarty 18. Grudnia, ale że tego dnia nierozpoczął swych obrad, więc niemógł zrobić kontrrewolucyi, to jest: nie mógł się oświadczyć przeciwko wyznaniu wiary dyktatora;“ czyli innemi wyrazami: „że to wszystko, co się stało 18. Grudnia, *nie stało się*.“ Marszałek, w dziejach reprezenta-

*) Są to wyrazy Władysława Ostrowskiego wzięte z pisma, w którym wspomina, że bez dyktatury sprawa nasza trwałaby krócej o siedm miesięcy.

cyi narodowej nigdy niepraktykowanym przykładem, nie-dozwolonym w żadnym na świecie zgromadzeniu brał tedy na siebie wolę izby, która mu dopiero co ster swych obrad poruciła, wolę uroczyście objawioną, nadającą powstaniu ten obrót, jaki powinno było wziąć od samego początku, *uznać za nie objawioną*. Chłopicki uśmiechał się tylko na to dziwne rezonowanie marszałka. Wtedy nakoniec Lelewel świadek sceny, gdzie interes kraju, honor i sumienie narodu puszczano na wagę błahych urojeń i sofizmatów, zawołał: — „szczerze wyznaję, iż nie-pojmuję, co panowie rozumiecie przez otwarcie sejmu.“ — „Masz racyą“ — rzekł z ukontentowaniem Chłopicki, i odprawiwszy wszystkich od siebie, został sam na sam z Lelewem*). Wszakże zachodziła pod tym względem pewna różnica między opinią eks-dyktatora i Lelewela. W poufalej z ostatnim rozmowie, Chłopicki ponawiał znowu swe oświadczenie, „że sejm 18. zrobił kontrrewolucyą.“ Lelewel starał się go wywieść z błędu; odnosząc tę kwestyą do jój źródła, do 29. wspominał: „że w obliczu 29. sejm postąpił sobie rewolucyjnie, jeźliby zaś gdzie mieścił się pierwiastek kontrrewolucyi, toby go raczej w dyktaturze, nie w sejmie 18. upatrywać należało. Te wyrazy początkową Chłopickiego łagodność i wyrozumiałość dla Lelewela rozjątrzyły, tak że znowu obruszać się i wymyślać począł. Według pamiętnika Lelewela, nie miał on już żadnej ochoty do dalszego sprawowania dyktatury, a biorąc za jedno rządy cywilne i dowództwo nad wojskiem, powiedział, „iż złożywszy dyktaturę uchyla się zarazem od ostatnich obowiązków — potrzeba więc (mówił dalej do Lelewela) abyście coprędzej ustanowili komisyją wojenną.“ Na członków tej komisyji zalecał Klickiego, Kossa i Prądyńskiego. Rozwijał także plan swój *odpornéj* kampanii, i zapewniał

*) Z rękopismu Lelewela.

Lelewela: „że Moskale będą pobici pod Warszawą.“ Ze swęj strony obiecywał do tego wszelką pomoc, nie jako wódz naczelny, ale jako ochotnik — *doradzca*.

Lelewel pobiegł z temi *nowinami* do rządu tymczasowego. W mieście przez cały dzień (19. Grudnia) panowała największa niespokojność. Mówiono wszędzie: „nieprzyjaciel na karku, a wojsko bez wodza.“ Aczkolwiek z abdykacją dyktatora rząd tymczasowy nieustawał, szerzono jednak gwałtownie obawę anarchii. Jedni czynili to z przekonania, drudzy mniej łatwowierni dla zagrożenia tylko udanym popłochem na sejmie, opinii i wojsku, dalszego ciągu dyktatury, która odpowiadała ich skrytęj niechęci. Marszałek w gruncie serca najzaciej-szy Polak, lecz dostępny wrażeniom tego rodzaju, widział kraj nad przepaścią. Czartoryski podzielał zdanie marszałka. Obudwu przerażały do najwyższego stopnia mniemane skutki upadku absolutyzmu Chłopickiego. Jak od samego początku powstania, tak teraz uwaga partyi rządzącej więcj była zaprzątnięta *jakobinizmem*, wojną domową, do której nie było żadnego podobieństwa, niżeli wojną zewnętrzną z Moskwą nastającą niepochybnie. Trwoga ma w sobie jakąś siłę zarazy: od marszałka i prezesa senatu przechodziła do innych członków sejmu, od sejmu do publiczności. Ten chwilowy terroryzm wyczerpywano w interesie dyktatury. Rząd tymczasowy ustanowił radę czy komissją wojenną, jak zalecał Chłopicki; potém, wieczorem układał programma mniemane*go otwarcia* sejmu. Marszałek postawił na swoim: Chłopicki dał wmówić w siebie, albo raczěj *przystał na to*, że sejm 18. Grudnia nie był *otwarty*. Bądźmy sprawiedliwymi! Skoro ten, któremu izba kierunek swych obrad poruczała, który przeto najlepiej wiedział myśl sejmu, tyle starań dokładał, żeby wpoić w eks-dyktatora mniemanie, iż izba nie tylko się nieoświadczyła przeciwko jego systematowi, ale nawet nierozpoczęła swych

obrad na dniu 18. Grudnia, cóż pozostawało uczynić Chłopickiemu? Rad nierad musiał nakoniec temu uwieńczyć. Marszałek chciał tego jeszcze wieczora zwoływać sessyą. Gdy to być nie mogło dla spóźnionej pory, naglił w rządzie, aby, jeżeli nie dzisiaj, to przynajmniej jutro w poniedziałek (20. Grudnia) zwołana była. Rząd tymczasowy przystał na to, i wnet porządek jutrzejszej sessyi konstytucyjnie ustanawiać zaczął. Kiedy się to w rządzie dzieje, marszałek nie tracąc czasu zaprosił tegoż wieczora, na godzinę 8. przeszło stu posłów do sali dawniej resursy na Miodowej ulicy, mówiąc, iż ma im ważne udzielić wiadomości. Zebrali się ci reprezentanci natychmiast. Władysław Ostrowski oznajmuje im, że generał Chłopicki złożył dyktaturę, że przeto sessyą na 21. *odłożoną* trzeba odbyć wcześniej, to jest 20. Grudnia, ażeby przez dwa dni kraj nie zostawał bez władzy. Ta zbyt zbytnia troskliwość marszałka sprawiła z razu niejaki między posłami obruszenie. Powstawano na niego i na Chłopickiego. Nieobeszło się bez roztrząsania (zawsze jednak pod sekretem) *wyznania wiary* dyktatora. Większa połowa zebranych na to prywatne posiedzenie członków sejmu, wiedziała o tém. Między temi, którzy najsilniej popierali dyktatora był Bonawentura Niemojowski, — minister. Czy wiedział natenczas, pod jakimi warunkami Chłopicki nadal władzę sprawować zamierzał? Wątpię, — przynajmniej niemam na to żadnego dowodu. To wiem tylko, że jako minister mógł i powinien był wiedzieć, co się w kraju działo, — jaki był stan i położenie wojsk nieprzyjacielskich — jaki był stan wojska polskiego, i nowój organizacyi; ponieważ niewiedzieć tego żadnemu nie godziło się ministrowi. Wreszcie Bonawentura Niemojowski, jako minister mógł i powinien był czytać przynajmniej odezwę dyktatora z dnia 6. Grudnia; odezwę publiczną, zgodną we wszystkiém z *wyznaniem wiary*, które deputacya 17. Grudnia *mniemała* za

chowować w sekrecie. Po tój odezwie niewypadało żadnemu Polakowi, chcącemu Polski *całej* i *niepodległej* piastować jakiegokolwiek urzędu pod dyktaturą: tem bardziej takiemu Polakowi, jak Bonawentura Niemojowski, którego charakter jako głowy opozycyi pod przeszłym rządem, którego wielka wziętość w województwie, jednały niepotrzebnie kredyt systematowi rządowemu, niezgodnemu z dobrem publicznem. Na tём wieczornem posiedzeniu była także mowa o warunkach nowėj dyktatury. Marszałek napomknął o mającėj czuwać nad Chłopickim deputacyi sejmowėj, — deputacyi, jak mówił, którąśmy zaledwie (to jest on i inni członkowie rządu) wytargowali u dyktatora. Szło tylko o sposób nominowania członków tėj deputacyi, czy przez marszałka i prezesa senatu, czyli tóż przez sejm obierani być mieli? Wtedy Jan Ledóchowski poseł jędrzejowski, oświadczył, że na jutrzejszėj sessyi pierwszemu sposobowi wyboru najsilniej sprzeciwić się będzie. Na tём posłowie rozeszli się.

W rządzie do późnej nocy pracowano nad programem jutrzejszėj sessyi. Miało być najpierw odczytane przez ministryum *zdanie sprawy* o stanie królestwa i działaniach rządowych. Tę rzecz już napisaną, ale zbyt obszernie, z pamięci tylko powiedzieć zalecono Leonowi Dembowskiemu. Co do dyktatury, umówione niejako z deputacyami izb Chłopickiego warunki, miały być, skoroby się pora odkryła, na sessyą przez rząd wprowadzone.

Jakożkolwiek bądź w tym programacie inniemanego otwarcia sejmu, była pewna loika, była jakaś legalność konstytucyjna zostawująca samėj władzy wykonawczėj inicjatywę prawa, którój dotąd żadna uchwała do obu izb sejmowych nie rozciągnęła. Sejm już był przystąpił do rewolucyi. Naturalną więc rzeczy kolejną, powinien był najpierw przekonać się, jaki jest stan królestwa, a potem postanowić władzę, któraby dalej zaczęte dzieło

prowadziła. Mówię to w duchu systematu konstytucyjnego. Głównym tedy przedmiotem sessyi przypadającej 20. Grudnia, było owe *zdanie sprawy* o stanie królestwa i działaniach rządowych. Tylko z rzetelnego wystawienia tego obrazu mogły izby powziąć przekonanie: czyli dyktatura była nadal potrzebna, lub nie? Tak myśleli niektórzy członkowie rządu, między nimi i Lelewel. Nieszczęściem jednak uwzięto się ten obrad sejmowych porządek gwałtownym sposobem odmienić, a tém samem dalszemu ciągowi narodowego powstania nadać kierunek, który z jego zbawieniem nie przypadał do miary. Cała wina w tym względzie spada na samego marszałka. Ten z owego wieczornego posiedzenia pospieszył do generała Chłopickiego, gdzie w nocy radząc, samowładnie *odmienił* cały bieg sessyi sejmowej, ułożony w rządzie tymczasowym. Równie samowładnie, ani proszony, ani upoważniony od nikogo, odmienił warunki dyktatury. W tych nowych warunkach, nie wiem czy narzuconych, czy tylko przyjmowanych od Chłopickiego (prędzej ostatnie jak pierwsze) niknął nawet czas ograniczający dyktaturę; tylko „pozwalano deputacyi sejmowej czuwać nad nią i odjąć jej władzę“ — przemileczał jednak projekt Ostrowskiego, w jakimby to razie nastąpić miało. Jednem słowem, marszałek był nadzwyczajnie czynny téj nocy: brał na swą odpowiedzialność, na swą głowę los kraju. Wyżej powiedziałem, co naród rozumiał przez dyktaturę i jakie przywiązywał wyobrażenie do władzy nieograniczonej Chłopickiego. Lecz narodowi wolno było zostawać w błędzie co do *osoby* téj władzy, bo naród wyznania wiary Chłopickiego nie znał; marszałkowi zaś nie wolno było, niegodziło się dłużej narodu w tym błędzie utrzymywać, bo marszałek Chłopickiego znał doskonale. Poznał on go jako członek deputacyi 17. Grudnia. Po téj deputacyi i w świetle téj deputacyi, zabiegi marszałka ku przedłużeniu, czyli ponowieniu dyktatury w ręku Chłopickiego,

stają się jawnymi *występkami stanu*; w każdym innym kraju, w każdej innej rewolucyi, ludzie tego, co Ostrowski znaczenia, tój wziętości, musieliby gardłem przypłacić za mniejsze nierównie przewinienie.

Dnia 20. Grudnia, o wpół do dziewiątej z rana, Władysław Ostrowski otwiera sessyą, i wnosi projekt uchwały o dyktaturze, którego sam był autorem. Artykuł pierwszy tego projektu dawał generałowi Chłopickiemu „władzę najwyższą i najrozciąglejszą, z której sprawowania do żadnej odpowiedzialności pociągany być nie może“ — dawał mu dyktaturę; artykuł drugi brzmiał tak: „władza dyktatora skończy się, skoro ją dyktator sam z siebie złoży, albo, skoro deputacya sejmowa obierze w miejscu dyktatora innego wodza i skoro wódz ten dowództwo nad wojskiem obejmie, — od tój chwili dyktator od wszelkich zgoła czynności uwolniony zostaje.“ Deputacya sejmowa była tedy właściwie władzą najwyższą, mogącą w każdym razie sprawiedliwie czy niesprawiedliwie złożyć z urzędu Chłopickiego — była to więc *dyktatura dyktatury*. Komuż tę władzę nieograniczoną nad dyktatorem powierzał projekt do uchwały sejmowej? Oto samemu marszałkowi czyniącemu wniosek i prezydującemu w senacie: ci zaś mogli sobie przybrać tamten trzech członków z izby poselskiej, ten dwóch senatorów. Tym sposobem Ostrowski i Czartoryski (jak dalece i czy w rzeczy samej ostatni wpływał do tego projektu, niewiem) chcieli przyjść do władzy absolutnej w powstaniu, — chcieli oni mieć w Chłopickim wykonawcę swój woli, a w członkach przybranych z sejmu, instrumenta powolne. Ze wszystkich moich wyobrażeń o władzy w powstaniu wynika, iż nikomu, tem bardziej Władysławowi Ostrowskiemu i księciu Czartoryskiemu, za złe brać nie mogę, ani wysokiei ambicyi w służbie publicznej, ani dążenia do jedności, a tem samem sprężystości w zwierzchnim nad narodem przełożeniu. Ten

dumwirat, posadzony nad dyktaturą Chłopickiego, byłaby to więc rzecz sama w sobie pożyteczna dla kraju, gdyby z jednej strony w sejmie nie miała swęj podpory, a tém samem przez sejm, przez jaką inną fakeyą sejmową, panować chcącą, zniszczona być nie mogła, a z drugiej, gdyby rzeczywiście nad Chłopickim jako *straż*, jako dyktatura dyktatury, moc, wpływ, wyższość zyskać mogła; gdyby naprzykład pozwalając mu sprawować władzę *nieograniczoną najrozciąglejszą*, zdołała go odwieść od wyznania wiary *stałego* i *nieodmiennego*! Lecz między dwoma władzami, równie absolutnemi, między rządem nieograniczonym i nieograniczoną tego rządu kontrolą, jakiz naturalny, prawny stosunek mógł zachodzić w powstaniu? Chyba ten, jaki zachodzi w Petersburgu między carem i senatem, a w Konstantynopolu między sułtanem i paszami! Car bowiem i sułtan są to despotci, pod wyższym jednak despotyzmem, ów szarfy, ten stryczka. Jeżeli dyktatura była w chęci narodu, jeżeli odpowiadała wyobrażeniom, które naród do takiej władzy przywiązywał, w takim razie niepotrzebowała żadnej straży, która służy tylko monarchicznej albo republikańskiej, prawami określonej władzy. Jeżeli zaś nieodpowiadała włożonym na siebie przez naród obowiązkom, uchylić ją natychmiast wypadało. Na władzę nieograniczoną, wykraczającą, jest jedno tylko w polityce lekarstwo: *konspiracya* i *bunt*. Lelewel, którego poruszenia na tém posiedzeniu bacznie obserwować należy, wchodząc do izby, postrzegając z niemałym zadziwieniem w ręku kolegów ten drukowany projekt o dyktaturze; zbliża się więc do marszałka, i oświadcza mu, że ten projekt przedwcześnie kursuje. Na to odpowiedział marszałek, że przedewszystkiem wprowadzony będzie; — „ja go sam wprowadzę“ — dodał Ostrowski. Lelewel zapytywał go o *zdanie sprawy* wczoraj na rządzie udecydowane, co go tém więcej obchodziło, iż przedsiębrał przymówić się jako minister do powieści

Leona Dembowskiego. „Wywodzić będę“ — mówił do marszałka, — „korzyści i potrzebę powołania generała Chłopickiego choćby na *dyktatora*, co się da pogodzić z trwałszem działaniem sejmu.“ Lecz marszałek odparł z żywością: — „wcale nie będzie zdania sprawy z działań rządowych.“ Było to zawiązać usta Lelewelowi, jako ministrowi. Ta samowolna zmiana rządowego sessyi sejmowej programatu, obruszyła Lelewela; widząc to Ostrowski, wyraził się z większym jeszcze niżeli pierwój przyciskiem: iż uchwała o dyktaturze *niezwłocznie i najpierwój wniesiona być musi*; — zarazem wzywał on Lelewela, żeby się temu nie sprzeciwiał, i nieprzeszkadzał. „Zapewne, że będę milczał, *milczeć będę musiał*“ — to powiedziawszy, pospieszył Lelewel zająć miejsce obok Leona Dembowskiego, jako zastępca ministra oświecenia.

Po tej utarczce z Lelewelem zabrał głos marszałek w ten sposób: — „dwa ważne nader przedmioty mają dzisiaj zająć izbę, odczytanie protokołu sessyi 18. grudnia, i przelanie władzy najwyższój w tak trudnych i naglących okolicznościach na tego, który najgodniejszym jest zaufania narodu! Ten drugi jest tak ważny, iż odczytanie protokołu odłożymy na koniec sessyi, a natychmiast przystąpimy do mianowania dyktatora, którym od dnia wczorajszego poprzestał być generał Chłopicki! „Oświadczal następnie marszałek, iż generał postanowił przyjąć dyktaturę pod pewnemi, i nieodmiennemi warunkami, na które się już zgodził. Wtedy sekretarz odczytał projekt uchwały powyższój o dyktaturze. Marszałek zaś dodał: iż gdy mocnem jest postanowieniem generała Chłopickiego pod temi tylko warunkami przyjąć dyktaturę, dyskusya nad odmianą projektu przeczytanego miejsca mieć nie może, lecz nad tém tylko, czyli projekt całkowicie ma być przyjęty, lub też całkowicie odrzucony. Zaraz dwudziestu czterech zapisało się do mówienia. Najpierwszy głos był Teofila Morawskiego. Utrzymywał on, że

należało nadać Chłopickiemu taką tylko władzę, jaką posiada król według konstytucyi; wyliczając zaś atrybucye tej władzy konstytucyjnej nie zapomniał nawet o rozdawnictwie orderów cywilnych i wojskowych, — tak dalece teorye konstytucyjne w Polsce kongressowej pomiejszały i ścieśniły wyobrażenia niektórych reprezentantów! Po nim zabrał głos Franciszek Sołtyk i mówił coś o dyktaturze, ale bez związku ani z projektem Morawskiego, ani z projektem marszałka. Potem Wołowski mówił za projektem marszałka; Turski poparł Wołowskiego. Mazurkiewicz chciał wiedzieć, czy projekt był sporządzony łącznie z dyktatorem, czy też po prostu z jego strony izbie podany? Marszałek na to odpowiedział, iż napisany był *w obec* dyktatora. „Generał Chłopicki (mówił marszałek) w niczem nie odstąpi od tego projektu: trzeba go albo całkiem przyjąć, albo całkiem odrzucić.“ Ledóchowski mówił za projektem, Słubicki podobnie, ale nie mówił, tylko czytał niezmiernie długą i nudną dysertacyą, która pomimo wzrastającego dla dyktatury zapалу izby z częstemi ziewaniami była słuchana. Potem zabrał głos Wiśniewski, sam jeden nie dzielący uniesień izby i marszałka. Mówił on za Chłopickim i za dyktaturą, lecz chciał, żeby formy, na których stoją wszelkie obrady publiczne, przestrzegane były: — „w tak ważnej rzeczy (są słowa Wiśniewskiego) obchodzącęj nie tylko Polskę, lecz całą Europę, czemuż, pytam się, nie mamy działać *rozważnie*? Przy kim jest inicjatywa prawa, czy przy rządzie czy przy izbie? Projekt Morawskiego winien być równie pod dyskusyą poddany. Jeżeli rząd nam przedstawia obecną uchwałę, *czemuż mówcy rządowi nicokazaż nam jej potrzeby*, nieprzedstawi grożących *zaburzeń i facyj*?“ Wiśniewski stawiał kwestyą na gruncie konstytucyjnym; chciał rapportu o stanie kraju; ale najbardziej tem wprawiał w kłopot marszałka, że się pytywał, *przy kim jest inicjatywa* prawa? Projektu o dy-

ktaturze nie wnosił Chłopicki, bo już był złożył władzę: nie wnosił rząd tymczasowy jako trzecia osoba sejnu, bo, jakem wyżej powiedział, porządek sessyi 20. grudnia w rządzie ułożony uległ samowolnej, zupełnej zmianie; wprowadził więc ten projekt sam marszałek, któremu dotąd żadne prawo tej prerogatywy nie udzielało. Marszałek lękając się rozpraw z tego powodu, któreby mogły rzecz całą wyświecić, nie dał na to Wiśniewskiemu żadnej odpowiedzi, ale dalej pędził dyskusją, czyli raczej litaniją za dyktatorem, jakby owe słowa rozsądku na żadną uwagę nie zasługiwały. Dziesięciu pierwszych jeden po drugim mówiło. Każdy o dyktatorze, *który nieodzownie ma być*, chodziło tylko o to jaki: czy samowładny czy określony? A marszałek na każdą objekcyą odpowiadał, że nie może być inny tylko taki, jakiego podana do rozważenia uchwała proponuje. Siedział Lelewel na ławie ministeryalnej czekając rozkazów od izby, aby władze rządowe zapytane były co się z krajem dzieje? Izba w tej mierze, jako izba, nie miała żadnej wiadomości; — „*więc na oślepa radziła.*“ *) Cóż naturalniejszego jak samych siebie zapytać czy kraj dyktatora potrzebuje? Cóż naturalniejszego jak dotychczasowe postępowanie dyktatora wziąć pod rozwagę? Lecz prócz Wiśniewskiego, którego marszałek uciszył, nikt podobnej kwestyi nie rzuca! Czemuż jęj przynajmniej Lelewel nie wznieca, choćby przelotnem słowem jakim? Ten zamiar zdaje się mieć na celu jego poruszenie z ławy ministeryalnej do krzesła wojewódzkiego. Zasiadłszy wszelako między posłami, milczał Lelewel jak pierwój. Rozprawa idzie wciąż, zawsze tym samym trybem. Drugich dziesięciu mówi — i tylko o samym dyktatorze! Roman Sołtyk oświadcza, „iż konieczność wymaga władzy, w którejby się równie wojskowa jak cywilna połączyła;“ jako

*) Wyrażenie w rękopiśmie Lelewela.

regimentarz zapewnia izbę, iż uzbrojenie kraju bez władzy dyktatorskiej byłoby wystawione na opóźnienie. Nie wiedział zapewne Sołtyk, iż dla tego tylko postanowiono regimentarzów, ażeby się kraj wcale nie uzbroił. Chomentowskiemu zdawało się nawet, że trzeba zamknąć dyskusyą jako już niepotrzebną. Lecz Trzciniński mówił jeszcze za dyktaturą, „aby zniszczyć wszelkie *intrzygi* i *fakcye*;⁴ aczkolwiek, jeżeli gdzie były intrzygi i fakcye, mieściły się w samej tylko dyktaturze. Gustaw Małachowski te same, co Trzciniński nastęrczał powody: — „idzie tu o to (mówił) komu i jaką powierzyć władzę; co do pierwszego wszystkie głosy mianują generała Chłopickiego; to pierwsze pytanie rozwiązuje drugie, bo generał Chłopicki oświadczył, iż nie odstąpi od warunków, które podał. Ta stalowa wola zacnego męża jest nam rękojmią sprężystego sprawowania władzy, którą mu powierzamy, i tę mu powierzyć należy, bo czegoż się *nadużycia* władzy lękać mamy po dniu 29. listopada, dziś gdy wojsko bez wodza a rząd prawie na bruku, a nieprzyjaciel grozi! Nie traćmy czasu, i niezwłocznie przystąpmy do przyjęcia projektu.“ Czyż tylko *nadużycie* władzy mogło szkodzić powstaniu? Gdyby był Gustaw Małachowski jako poseł zażądał rapportu o stanie kraju, o stanie *uzbrojenia*, byłby się przekonał, iż *nieużycie* władzy jeszcze szkodliwsze skutki za sobą pociąga. Ale obłęd fatalny, niewstrzymany poryw unosił izbę. Wężyk Ignacy toż samo mówił. Po nim zaczął mówić Swidziński: — „konieczność, nie przekonanie pytanie rozstrzyga; głosuję za dyktatorem, lecz oświadczam zarazem, iż z tą władzą, całą odpowiedzialność, jaka na izbach za *całość*, *niepodległość* i przyszłe losy ojczyzny ciążyła, generał Chłopicki z nich zdejmuję, a na siebie bierze. Od niego więc jedynie dopominać się ich przed światem będziemy.“ Swidziński mylił się: od 17. grudnia, od wyznania wiary *stałego* i *nieodmiennego*, którem Chłopicki *całość* i nie-

podległość uroczyście odrzucał, odpowiedzialność za to wszystko spadała nie na niego, ale na izby, — na marszałka. Po Swidzińskim zabrał głos Biernacki w obronie projektu Morawskiego, i wnosił bez skutku, aby ten projekt Chłopickiemu był przełożony. Zwierkowski ubolewał, iż nie wolno było izbie układać projektu co do władzy, żądał atoli, aby deputacya, która miała wezwać Chłopickiego do objęcia dyktatury „wynurzyła mu główny cel naszej rewolucyi, to jest: niepodległość, zmiany w konstytucyi i połączenie z królestwem prowincyi Litwy, Wołynia i Podola; te bowiem są główne zasady naszego powstania, te dążności wszystkich Polaków, i w tym duchu naród dyktatora upoważnia, aby działał i poświęcał życie i majątki Polaków.“ Szkoda, że Zwierkowskiemu nie przyszło wtedy na myśl wyznanie wiary *stałe* i *nieodmienne* Chłopickiego; wszak w jego obecności było wyrzeczone stanowczo; albo czemu na wiatr tylko powiedziałszy w jakim duchu Chłopicki powinien sprawować dyktaturę, nie żądał, aby to była ze strony sejmu *conditio sine qua non*. Po Zwierkowskim Szaniecki miał mowę za dyktatorem, którą zaczął od wyrazów: — „jesteśmy na okręcie wśród *bałwanów* bez sternika“ — a kończył nadzieją: „że Chłopicki będzie dla Polaków Waszyngtonem.“ Potem przymówił się Szymczykiewicz w nic nieznaczących wyrazach. Za ledwie usiadł Szymczykiewicz, kiedy Barzykowskiemu głos dano. Mowę Barzykowskiego, przynajmniej częściami powtórzyć tu muszę. „Naród polski (zawołał on z zapałem) potężny i wolny dziesięć wieków liczył bytu politycznego; lecz znękany pasmem niedoli uległ przemocy wrogów. Rozszarpyny, z rzędu narodów europejskich wykreślony został. Zgwałcone prawa ludzi, zdeptane prawa narodów, i zniszczona równowaga Europy. Odtąd ciągle walki i wojny, i krew ludzka obficie rozlaczana być musiała. Wrogi naszły ojczyznę sarmaty, kajdany dostały się jój

synom w podziale; lecz jeżeli Polak został niewolnikiem, duch Polski nigdy ujarzmiony, nigdy zniszczony być nie mógł.“ — — Tu odetchnąwszy nieco, mówca rzecz swoją dalej ciągnął: — „Uprowadził ów Jan Henryk te święte orły białe po za bystre rzeki i po za grzbiety szczytnych Alpów, przedarł się przez krocie i tysiące najeżonych bagnetów, by szczepiąc je na obcej ziemi, pokazać światu, iż Polska żyje w swych walecznych synach. A kiedy ów wielki bohater stanął na Lecha dziedzinie, Polak ujął za oręż, by walczyć za sprawę narodową i wierny swemu wskrzesicielowi do ostatniego kresu dzielił jego losy. Wódz zaś naczelny, gdy nie mógł do zwycięstw prowadzić, w ręce Boga uniósł honor Polaka!“ Po takim wstępie, mającym wielki związek z dyktaturą, rzekł mówca z podwojonem uniesieniem: — „ten to sam duch zdziałał owęj pamiętnej nocy 29. Listopada roku *bieżącego* te podziwienia godne czyny. Dziś znowu otaczamy orły nasze; a gdy naród przyjął rewolucyą za dzieło narodowe, i gdy każdy spieszy na jej obronę, nieszczędzi krwi i majątku, wtenczas rycerstwo jest bez wodza, rząd bez naczelnika — o *smutne! smutne!* położenie“..... Tu szmer lekki powstał między słuchaczami, łzy się puściły z oczu mówcy; — izba podzielała jego rozczulenie. Przeszedłszy wreszcie Barzykowski do Chłopickiego, do strasznej władzy Syllów i Maryuszów, wykrzyknął: — „W jednej ręce ma spocząć i władza prawodawcza, i miecz wykonawczy! — Dreszcz mnie przechodzi! — krew w żyłach się ścina! — mamże ten projekt rozbierać? Mamże *postrzeżenia* moje nieść pod wysokie wasze światło dostojni reprezentanci narodu polskiego? Przebiegam szeregi wojska; wszyscy mówią: on jeden! on jedyny! — On to wie — on to uczuł — i żąda władzy bez granic itd. *).

*) Wyjątek ten z mowy Barzykowskiego, wzięty jest z dyaryusza sesyji 20. Grudnia, ogłoszonego urzędownie drukiem w Warszawie.

Mowa Barzykowskiego zrobiła w izbie głęboką impressyą. Trzecich dziesięciu z kolei, niemal temi samemi wyrazami zaleca dyktaturę. Cóż czyni Lelewel? Czy nie przemoże na sobie, żeby jako minister *w nagłej okoliczności* zażądał głosu dla sprowadzenia dyskusyi od uchwały dyktatorskiej na właściwą drogę? Nie! Widzieliśmy, że nasamprzód z ławy ministeryalnej przeniósł się do krzesła wojewódzkiego. Teraz z tego krzesła idzie do ławek arbitrów. Przechadzał się on więc z miejsca na miejsce, jak Grouchy pod Ligny z silną rezerwą opodal od placu bitwy; tym, którzy go się zapytywali dla czego coraz miejsca odmienia, odpowiadał: — „bo rzecz niegodnie idzie.“ — Wspominał potem Lelewel na usprawiedliwienie swoje, iż wątpił, ażeby, żądając głosu jako minister, ciągnącą się kolój mógł przerwać. Zresztą — takie było jego zdanie — wzywając izbę, żeby o stan kraju badała, czyżby się nie zdawał jako urzędnik samego siebie wyzywać? Uszłaby jeszcze ta konstytucyjna wymówka, gdyby nie mógł być natychmiast, dla oskarżenia władzy przed reprezentacją, złożyć swego urzędu — a nawet uczynić to zaraz dla mocniejszego wrażenia, w ciągu sessyi. Rzecz szła więc dalej bez przerwy. Marszałek zdobywał uchwałę jakby szturmem: izba była powolną machiną w jego ręku. Patrząc na te obrady, zrozumiałem, czem mogą być sejmy w powstaniu. Wszelako pomimo téj uległości reprezentantów, pomimo, że wyzuli się nawet z uczucia godności, właściwej każdemu ciału prawodawczemu, nie udało się jednak zostać marszałkowi (jak chciał mieć artykuł trzeci jego projektu) samowładnym, wespół z ks. Czartoryskim, dyktatury dyktatorem. Dążność ta przecie nieuszła baczności sejmowi. Jan Ledóchowski żądał (jak był oświadczył na wczorajszym prywatnem zebraniu w resursie) aby deputacya mająca *strzedz* dyktatora, nie z osób mianowanych przez marszałka i prezesa senatu, ale z osób mianowanych przez

same izby była złożona. „Chociaż znane mi są (mówił Ledóchowski) cnoty i poświęcenia tak prezydującego w senacie, jak marszałka, jednak zostawić im tę atrybucyę, byłoby to *ubliżyć* izbom.“ Marszałek wtedy wciąż ubliżał sejmowi, ale zaledwie w tym punkcie to postrzeżono. „Miałem już honor (odpowiedział marszałek) oznajmić, iż ten projekt nie może być szczególni artykułami dyskutowany, tylko, albo go całkiem przyjąć, albo całkiem odrzucić trzeba. Tyle tylko w tej mierze mogę uczynić (dodał), niech każde województwo po dwóch kandydatów wybiera, a ja honorem ręczę, że z ich tylko grona deputacyą wyznaczę.“ Znaczyło się to, iż z ośmiu województw miało być podanych szesnaście osób, a marszałek miał między niemi trzech sobie wybrać. Lecz wniosek Ledóchowskiego silnie został poparty. Wiśniewski, którego każde przymówienie się cechowało godność i roztropność, powiedział: „deputacya winna się składać z ośmiu członków, po jednym z każdego województwa. Na to się i generał Chłopiński zgodzi: inaczéj, byłoby to z ubliżeniem reprezentacyi; niechaj nie *od jednej osoby* zależy czuwanie nad władzą jednéj osoby.“ Biernacki, lubo w innéj materyi, dodał jednakże tę uwagę: że więcéjby się z godnością izby zgadzało, aby podług swéj woli czy całość, czy artykuły projektu rozbierała.“ Zwierkowski chciał mówić za wyborem deputacyi przez izby, ale nie mógł dla powodów mało ważnych. Ledóchowski powtórzył natenczas z zapalem swój wniosek, a ponieważ istotnym prezesem senatu był ordynat Zamojski prezes komitetu śledczego w r. 1826., ponieważ dotąd żadna izba uchwała nie wyłączyła go z grona senatorów (od czego senat powinien był zacząć na sessyi 18. gdy przystąpił do rewolucyi), ponieważ w senacie było kilku innych członków tego komitetu: przeto Ledóchowski lękając się (słusznie czy nie słusznie, mniejsza o to) aby te, jak mówił *subjekta*, nie weszły do deputacyi, to jest do

władzy wyższej od władzy nieograniczonej dyktatora, posunął do tego stopnia swą podejrzliwość, iż przekładał izbie poselskiej, aby sama obrała członków senatu do deputacyi należec mających. „Dziś jeszcze (tak mówił) prezydujący w senacie książę Czartoryski mógłby ustąpić miejsca prezesowi, gdyby ten przybył; a w takim razie włosyby nam *powstały na głowie*, gdyby się nam przyszło lękać, ażebyśmy ujrzeni w gronie komisyy wybranych członków dawnego komitetu śledczego.“ To zaostrzenie wniosku Ledóchowskiego, aby nie ubliżyć senatowi, izba poselska odrzuciła, przyjmując jednak zmianę artykułu 3. projektu marszałka, tak dalece, iż ten znużony przymawianiem się reprezentantów, wreszcie z obawy, aby rzecz w dalszych z tego powodu rozprawach zupełnie wyjaśniona nie została, rad nie rad musiał nakoniec poddać pod głosowanie zmianę artykułu proponowaną przez posła jędrzejowskiego. W celu zapytania generała Chłopickiego „czyli się *zgadza na zmianę artykułu 3. uchwały*“ co do deputacyi nad jego dyktatorstwem czuwać mającej, wyznaczył on zaraz deputacyą złożoną z ośmiu osób, na czele których był sam Ledóchowski. Było to ciężkie izby upokorzenie, ciężkie zaślepienie. Wysyłając delegacyą dla zaciągnięcia opinii czy *zezwolenia* Chłopickiego na zmianę, której pragnęła, samej sobie uwłaczała; przedstawiała ona być reprezentacyą kraju, niedorastała do wysokości stanowiska, które mniemała już zajmować przez uznanie rewolucyi. Publiczność zballamucona niecierpliwie nadsłuchiwała końca; gwardya honorowa, ci młodzi a nic niewiedzący, nic pojąć niezdolni studenci Szaniawskiego, ta cała zbrojna zfanatyzowana klientella szkockiego metafizyka Szyrmy, koniecznie chciała dyktatury i groziła posłom; pospólstwo otaczało sejm i także chciało dyktatora dla wyjścia z niepewności; Działyński Tytus oświadczał, że on i *trzystu innych* postanowiło zginąć, a niedać upaść Chłopickiemu;

adjutanci głównego sztabu, i adjutanci sztabów pomniejszych, *adjutanci* wszelkiego gatunku równie zapaleni jak akademicy Szyrmy, równie determinowani jak ci trzystu *Scewolowie* Działyńskiego także postanowili bronić dyktatury, bronić do upadłego. Był to więc terroryzm, — terroryzm nierozumu. Wpływ opinii zasejmowej, jój presya na izbę sztucznie tym sposobem powiększona, sprawowała swój skutek; niektórzy izby członkowie ubolewali wprawdzie, że marszałek taką ze wszech stron napasć czynił, żeby wziąć uchwałę przemocą; lecz nikt nie miał serca, *nikt* nie śmiał przemówić z powagą, nie przeciwko absolutyzmowi żołnierskiemu, *bo ten był potrzebny w powstaniu*, ale przeciwko *osobie* do tego absolutyzmu powoływanój.

Wróciła delegacya od Chłopickiego z *pomyślną i łaskawą* co do wyboru deputacyi odpowiedzią. Ledóchowski niezmiernie uradowany zawołał wchodząc do izby: — „przedstawiliśmy generałowi Chłopickiemu zmianę artykułu 3.; z ochoczością prawdziwie polską, z ochoczością znamionującą uczciwego człowieka przyjął nasze propozycye, nazwał je sprawiedliwemi, *a nawet więcej jeszcze uczynił*, ponieważ żądał, aby w senacie pięciu członków zostało wybranych!“ Marszłek uwielbiał dyktatora i powiedział, „iż nawet rysy twarzy jego cechuje wspaniałość.“ Ale ci ludzie mylili się względem Chłopickiego. Ten bowiem daleki, żeby się miał uchylać z pod dozoru sejmowego, był owszem bardzo rad temu, ile że całą odpowiedzialność za skutki swego systematu tym sposobem z siebie przenosił na izby, i sejm za politykę dyktatury solidarnie odpowiedzialnym czynił. W tym celu nietylko na pięciu senatorów i ośmiu posłów, ale byłby, gdyby się to tylko uczynić dało, pozwolił z ochotą, aby cały senat i cała izba poselska składały deputacyą, która nad nim czuwać miała. Izba poselska projekt marszałka tym sposobem poprawiony odczytany po trzykroć, nie-

chcąc nawet przystąpić do wotowania, ogłosiła za przyjętą *jednomyslnością*. Zaledwo poseł jędrzejowski sprawił przymówieniem się swoim, iż tę uchwałę, dla dopełnienia przepisów konstytucyi i prawa, stwierdzono głosowaniem szczegółowem. Było 108. *affirmative*; jeden (Morawskiego) *negative*; 93. wotowało bez żadnego warunku; czternastu, w liczbie których był sam marszałek z dodatkiem *przez wzgląd na konieczność*. Gdy przyszła kolej na Lelewela, który do głosowania z pomiędzy arbitrów znowu wrócił do krzesła poselskiego, wyraził on swój *dodatek* w ten sposób: „*w tego rodzaju obradach, jakieśmy dzisiaj mieli, zdania mego objawić nie mogę: jednak affirmative.*” Powiedział to nie bez wrażenia na izbę. Rozszedł się szmer zadziwienia. Takiem przeciwniem się zniszczenie zdania i głosu różnie tłumaczone było. Poseł Barzykowski powtarzał, „że Lelewel milcząc więcej mówi od nas mówiących.” Wreszcie izba odetchnęła, i ciężar ją guicący zrzuciła z siebie; przyjęta uchwała dyktatury poszła do senatu; doniesiono o tém i generałowi Chłopickiemu.

Senat przyjął projekt także jednozgodnie, i izbę poselską o tém uwiadomił. Potém wyznaczono deputacyą, według artykułu 3. uchwały. W izbie poselskiej wybór padł na Jana Ledóchowskiego, Franciszka Sołtyka, Morawskiego, Swirskiego, Barzykowskiego, Stanisława Jezierskiego, Ignacego Wężyka i Wiśniewskiego; w izbie senatorskiej: na wojewodów Michała Radziwiłła i Paca, na kasztelanów Kochanowskiego, Wodzyńskiego i Gliszczyńskiego. Marszałek wezwał następnie członka, który na sessyi 18. Grudnia trzymał pióro, aby odczytał protokół téj sessyi; protokół ten został podpisany przez wszystkich obecnych członków izby, których było stu trzynastu*).

*) Posiedzenie 20. Grudnia przez czas długi w Warszawie jedni nazywali *drugą*, inni *pierwszą* sessyą sejmową. W relacyi

Wieczorem w izbie poselskiej, gdy ta już połączyć się miała z senatem, — tam bowiem miał przybyć dyktator po odebranie swego dyplomu — wywołano kwestyą o *manifest*, któryby imieniem sejmu do Europy przemówił. Chciała izba uroczyście sprawę narodu polskiego wytoczyć przed sąd opinii powszechnej, i tylko co samą sobie mocy do tego nieodjęła nagłością tej dyktatorskiej uchwały! Marszałek zabrał głos i powiedział: — „jest projekt, aby przed zalimitowaniem sejmu dopełnić ważnej czynności, już wprawdzie protokołem sessyi 18. Grudnia zastąpionej, to jest: aby wydać manifest, któryby wyjaśnił przyczyny i zamiary rewolucyi naszej. Wzywam sekretarza do odczytania przygotowanego w tym celu projektu.“ — „Już nie czas — już nie czas“ — powtarzał kilkakrotnie Lelewel, — „bo dyktator już obrany, już tedy sejmu działanie ustało!“ Uśmiech Lelewela, coś nawet sardonicznego w tych wyrazach, które z przyciskiem wymawiał, uderzyły posłów. Zaczęli się w około niego zgromadzać i pytać, coby przez to rozumiał? Lelewel tłumaczył im, jak mógł najdobitniej, „że już sejmu

obudwu posiedzeń, którą już we Francyi jako materyał do tego dzieła, skreślił poseł jędrzejowski, czyniąc zadość prośbie autora, jest to wyrażenie: „dnia 20. Grudnia rzucona myśl, jakoby tego dnia *pierwsza* sessya sejmowa się odbywała, z wielkiem oburzeniem odrzucona została.“ Któż tę myśl rzucił? oczywiście nie kto inny tylko członkowie deputacyi 17. Grudnia, między nimi i marszałek, który dyktatora o tem zapewnił. Winienem tu uczynić uwagę, iż protokół sessyi 18. Grudnia, składający się z *czterech* stronnic i umieszczony na czele protokołu sessyi 20. Grudnia z napisem *odpis urzędowy* w książeczce przez marszałka wydanej w Warszawie nie jest protokołem sessyi 18. ale raczej treścią protokołu, z pewnemi odmianami, które się w protokule urzędowym nie znajdowały. W tym ogłoszonym przez marszałka autentyku niemasz nawet wzmianki, kto i oczem mówił na tem pamiętnem posiedzeniu 18. Polityką więc marszałka było, tę sessyą ukrywać niejako w cieniu, a wychylać, ile możności na widok sessyą dwudziestego.

niema, że wszelka czynność sejmowa bez poprzedniego złożenia z urzędu dyktatora, byłaby buntem przeciwko jego *prawej* władzy;“ wszakże podawał on jeszcze ten środek: zawiadomić senat, że dziś izby połączyć się nie mogą, i zaraz na całą noc nad manifestem zasiąść. Lecz i w tém zdawał się czas tak nagłący, że nawet wręczenia dyplomatu dyktatorskiego do jutra odłożyć nie śmiano; a zatem zniosła się tylko w téj mierze z senatem izba poselska; do napisania manifestu sejmowego wyznaczono deputacyą, ażeby wspólnie z deputacyą nad dyktatorem czuwającą ten manifest ułożywszy, w imieniu sejmu ogłosiła. Zastrzeżone to zostało protokularnie, i do protokołu zasady manifestu, skreślone naprędce przez deputowanego Zwierkowskiego, wciągnione. Zaraz potem izba ruszyła do senatu, gdzie się odprawił, za przybyciem generała Chłopickiego akt wręczenia dyplomatu dyktatorskiego. Przenawiali do niego prezydujący w senacie i marszałek. Pierwszy między innymi powiedział te słowa: — „przekonani jesteśmy o twoim sposobie myślenia — polegamy zupełnie na twojej zdolności, na twoim niezłomnym charakterze, i na *słowie* prawego Polaka.“ Daleki jestem od tego, żebym w tych wyrazach księcia Czartoryskiego chciał upatrywać jakowąskrytą dwuznaczność; wiem, że Czartoryski równie jak inni, jak marszałek i Lelewel, mniemał, iż zapach prochu, że powietrze obozowe starego, w gruncie serca prawego żołnierza i Polaka wyprowadzą z fałszywej polityki objawionej 17. Grudnia. Z tém wszystkiem jakież było to *słowo* Chłopickiego, na którym Czartoryski (mówiąc podług faktów) polegał albo raczej mógł polegać? Oto, „że do niczego innego się nie obowiązuję tylko do zachowania w całości królestwa.“ Na tém się skończyła sessya 20. Grudnia. Dyktator wyszedł z zamku dawnych królów polskich około godziny 9. wieczorem, z władzą, jakiej po wygaśnięciu bohatyrskiego rodu Piastów, Po-

lacy żadnemu królowi swemu sprawować nie pozwolili. Lud chciał wyprządz konie z jego powozu; ale na to nie pozwolił Chłopicki, a nie mogąc uniknąć téj oznaki przywiązania narodu, szedł piechotą do swego pomieszkania, w liczném, w niezliczoném towarzystwie mieszkańców stolicy, wśród radosnych okrzyków: *niech żyje!* Miasto natychmiast oświecono.

Słowa Greka, który powiedział: *bij a słuchaj*, powinnyby Polacy, biorąc oręż na cara moskiewskiego, zawsze obracać wsparć i mówić do siebie samych: *bij a milcz*. Ta jest wielka reguła narodowego powstania: bić i milczyć. Sejm zrobił przeciwnie w rewolucyi 29.: pierwój mówił, a dopiero potém chciał bić. Ztąd, jeżeli w to pilniój wejrzeć zechcemy, poszło wszelkie złe. Rewolucya miała cudowne instynkta. Naród, jak widzieliśmy, chciał działać, nie rozprawiać. Ale wola narodu została zgwałcona. Ten, któremu naród 5. Grudnia dawał władzę nieograniczoną, zamiast korzystać z téj jednomyślności, zamiast użyć dla zbawienia Polski téj władzy, używał jój ze szkodą sprawy, dla tego, że jój wcale nieużywał. Chłopicki bezczynny przez te dni kilkanaście, nadto wiele czasu zostawił Polakom. Rewolucya przez ten cały czas próżnowała w mieście. W téj bezczynności władza jednego, władza nieograniczona, poniosła znaczny uszczerbek; straciła połowę swojej mocy, a poddając się dobrowolnie pod wyższą władzę, pod władzę sejmu, nadawała powstaniu charakter konstytucyjny, niezgodny z jego naturą. Rewolucya pozwalając się *uznawać* sejmowi, dyktatura pozwalając się mianować sejmowi, stawiały tym sposobem sejm na czele wszystkiego. Reprezentacya kongressowój Polski, z której powstanie nie wypłynęło, zamieniła się w rząd tego powstania, — stawała się jego władzą najwyższą. Pierwsze jednak wystąpienie sejmu na tę scenę było bardzo świetne. Ośmnasty Grudnia, zawiódł kontrrewolucyą. Izba porwana przez opinią sta-

nęła od razu na wysokiem stanowisku. Wychodząc z 18go Grudnia jako z zasady swojej, działając ciągle [w tym samym duchu, byłaby pewnie ocaliła rewolucyą, — byłaby się stała jęj drugą kolebką. Lecz wszystko zeszło się razem, wszystko się sprzysięęło, aby izbę strącić z tęj wysokości, aby ją poniżyć na zawsze. Sessya 20. Grudnia przekonywa: że łatwiej nierównie *stu kilkudziesięciu*, czy przestraszyć, czy znaglić pozorem dobra publicznego do szkodliwęj dla kraju uchwały, czy jakimkolwiek sposobem sprowadzić z prostęj drogi zbawienia, jak jednego by też najmniej odważnego człowieka przestraszyć, znaglić i zmusić, aby to czynił, czego niechce, aby tam szedł, gdzie niechce. Posiedzenie to było dziełem i tryumfem kabały, od nocy 29., od samego początku podkopującęj sprawę publiczną. Marszałek, prawy Polak, w gruncie duszy najuczciwszy człowiek, Czartoryski równie zany, równie uczciwy, jak marszałek, stali iednak na czele tęj kabały przez omamienie, przez słabość charakteru, przez słabość głowy, przez złe i krzywe pojmovanie polityki narodowęj, przez złe i krzywe pojmovanie wojny narodowęj. Obadwa rozumieli, że Chłopicki tęgı żołnierz, wsiadłszy raz na konia, nie złoży szabli, póki nie zwycięży. Obadwa rozumieli, że wszystko jedno, czy się bić będzie pod Warszawą, czy w Litwie, czy w imieniu króla konstytucyjnego, czy w imieniu 29. Listopada, byle pobił, byle zwyciężył Moskalów. Obadwa się mylili, jako ludzie nieświadomi wojny. Do tego błędnego widoku wojny, któręj pragnęli obadwa, jako dobrzy Polacy, przyłączył się równie omylny widok wewnętrznego stanu naszego, którego się obadwa zarówno lękali, jako źli politycy. Rozumieli oni, że jeden tylko Chłopicki zdoła utrzymać na wodzy anarchią, jakobinów, rewolucyą społeczną, chociaż ani anarchii, ani jakobinów, ani rewolucyi społecznej u nas nie było. Sejm 18. Grudnia odrzucił systema Chłopickiego. Oni przeto postanowili to, co sejm

18. Grudnia zrobił, *odrobić*, — i okazali swego, wszystko w najuczciwszych, w najrzetelniejszych dla kraju intencyach. Sessya 20. Grudnia poszła według ich myśli. Sejm przystąpiwszy do rewolucyi 18. Grudnia, we dwa dni przystąpił za staraniem swego marszałka do kontrrewolucyi; 18. wotował jednomyślnością niepodległość i całość, 20. także jednomyślnością wotował dyktaturę, to jest: tylko ośm województw i konstytucyą; tam uchwalając byt i życie, tu śmierć dla narodu. A zatem władza najwyższa, władza wyższa od dyktatorskiej, była sprzeczna, była niezgodna sama z sobą; nie miała ani swój woli, ani swój opinii. Zwracam uwagę czytelnika na ten moment narodowego powstania, na ten moment ciała prawodawczego, które z charakteru obywatelskiego większości swojej prawie i uczciwe, z pojęcia ogólnego sprawy ułomne i niedołążne, bez talentu, bez natchnienia, bez wielkości, odpowiadającej natchnieniu i wielkości narodu, mniemało jednak, że ten naród reprezentuje, i śmiało i bez żadnej potrzeby, co większa, nawet bez *mandatu*, któryby je do tego upoważniał, rzucalo się do kierunku rewolucyi 29. Listopada. Odtąd wszystkie sprawy téj rewolucyi zostają pod rządem sejmu, z sejmu wypływają, do sejmu się odnoszą. Odtąd sejm, i nikt tylko sejm bierze na siebie całą i wyłączną odpowiedzialność przed historią, przed narodem, przed Europą za bieg dalszy i koniec téj rewolucyi.

Przystępuję teraz do drugiej epoki dyktatury generała Chłopickiego.

Ta druga dyktatura, którąby *legalną* czyli *sejmową* nazywać trzeba, wypowiedawszy się deputacyi sejmowej na dniu 17. Grudnia z rzetelnych swoich zamysłów, co do dalszego kierunku rzeczy publicznej, działała w duchu *wyznania wiary* stałego i nieodmiennego, pod strażą reprezentacyi kongressowej Polski. W organizacyi wewnętrznej téj władzy zaszły pewne zmiany: to jest: że roz-

wolnienie machiny rządowej przez wprowadzenie do niej nowych elementów, bardziej się jeszcze zwiększyło. Ogrom, labirynt władzy urósł niezmiernie. Skład jój z góry do dołu, od dyktatora, aż do ostatnich szczeblów administracyi, pozostał ten sam co w pierwszej epoce. Lecz od dyktatora wyprowadziwszy linią do góry, prawdziwie babilońską wieżę zbudowano. Nad dyktaturą była deputacya sejmowa; nad deputacją był sejm: piramida wybiegła więc pod same obłoki, i gubiła się w obłokach. Deputacya mogła wedle upodobania swego, w każdym momencie złożyć z urzędu dyktatora; sejm mógł deputacją odwołać w każdym momencie: nie było więc nigdzie stałego, niewzruszonego punktu. Kraje spokojne, potężne, bezpieczne, nieostałyby się przy takim rządzie, nie dopiero insurrekcyja, mająca do czynienia z najsprężystszym w Europie gabinetem, z najprędzszym i najenergiczniejszym absolutyzmem. Lecz w Warszawie téj prawdy nie miano na względzie. W Warszawie, po uleglizowaniu władzy dyktatora, czuwanie nad tą władzą dogadzało, pochlebiało miłości własnej, ambicyi sejmowej. Deputacya była kontenta, że sprawowała rodzaj dyktatury nad dyktaturą; sejm był kontent, że tę *dyktaturę dyktatury* w mądrości swojej stworzył i pod swemi miał rozkazami. Urzędowali więc posłowie, senatorowie, reprezentanci, urzędowali wszyscy w całym znaczeniu tego wyrazu: bo każdy członek izby, czy był ministrem, czy pod ministrami, czy był w deputacyi, czy żadnej funkcyi nie sprawował, jako poseł, jako senator był (przynajmniej w rozumieniu własnem) częstką wszechwładztwa ludu, częstką władzy konstytucyjnej króleskiej, częstką władzy dyktatorskiej nieograniczonej, częstką, atomem, pyłem, czemkolwiek bądź, ale zawsze *czemś*, i to się im wszystkim niezmiernie podobało. Oni mówili: dla tego zrobiliśmy rewolucyą! Sejm wszedł całym sobą w powstanie; napełnił je sobą i rozwikłał się w powstaniu,

jako się rozwijają rośliny pod powierzchnią wody, której jeszcze żaden wietrzyk nie zmarszczył; nad którą burza z północy, niezadługo oberwać się mająca, żeglowała wysoko pod niebiosami, zwarta cała w drobnym jeszcze punkcie, potem w jasnym, lazurowym, cienkim, powiewnym obłoku, — dla doświadczonego sternika już *straszny*, ale dla posłów sejmowych, senatorów, wojewodów, kasztelanów, ministrów zastępców, *podzastępców*, reprezentantów wszelkiego gatunku, niewidzialnym i dalekim.

Dyktator *na mocy uchwały obu izb sejmowych*, — bo pod tym długim tytułem, nie rymującym z lakonicznością władzy absolutnej, wychodziły niektóre jego rozporządzenia, — rozwiązał rząd tymczasowy, a na miejscu jego postanowił *radę najwyższą narodową*, kierować mającą pod sterem dyktatury administracją kraju. Do składu tej rady powołani zostali: książę Adam Czartoryski, Władysław Ostrowski, książę Radziwiłł, Leon Dembowski i Barzykowski. Ogólną attrubucją Rady najwyższej było: opatrywanie skarbu publicznego w fundusze, wykonywanie urzędzeń dyktatora, zapewnienie *wojsku i narodowi* żywności, czuwanie nad porządkiem i bezpieczeństwem w kraju, nakoniec: rozkrzewianie ducha narodowego i *prostowanie opinii publicznej*; albowiem być może, iż dyktator myślał, że jego opnia była prosta, a opinia publiczna, opinia narodowa, krzywa. Zastępcy ministrów zostali ci sami: Joachim Lelewel wyznań religijnych, Tomasz Łubieński spraw wewnętrznych, Lzydor Krasieński wojny; skarb tylko i bank dostały się pod zarząd naczelny człowieka gruntownie obeznanego z interesami tych dwóch wydziałów, Ludwika Jelskiego. Jelski prezes banku przed rewolucją, przystępował do sprawy rewolucyjnej z wyższem usposobieniem administracyjnem, którego nabył pod sterem Lubeckiego; wchodził w ten zawód z talentem, z gorliwością cechującą młodą ambycją, z wyobrażeniami, które odpowiadały dążności narodu,

a których jeszcze rząd nie podzielał*); wszakże rewolucya nie umiała go zatrzymać na tem ważnem stanowisku, bo znać jej przeznaczeniem było albo niedopuszczać do władzy zdatnych i dzielnych ludzi albo pozbywać się czempredziej jeżeli którego przypadkiem zastała w rządzie. Zastępcy ministrów mieli głos doradczy w radzie. Stosunki między władzami zostały te same; a raczej powiedziećby trzeba, że jak w pierwszej dyktaturze, tak w tej drugiej nie było związku mogącego ułatwić ruch maszyny rządowej. Przeciwnie zachodziła między jej częściami coraz większa dyzharmonija; głowa była większa od całego korpusu; więcej ważyła, niżeli cały korpus. Elementa reprezentacyjne psuły wszelaki ład; niszczyły wszelką równowagę. *Straż*, deputacya sejmowa postanowiona przez sejm dla czuwania nad najważniejszymi interesami powierzonymi dyktatorowi, rozebrała między siebie w rozmaitych szczeblach posłuszeństwa służbowego stopnie, na których członkowie tej deputacyi przestali reprezentować wolę sejmu a zaczęli być ramieniem władzy rządzącej, do której kontrolowania wpływ

*) Zasługuje na uwagę, że Jelski już jako minister skarbu sam jeden ze wszystkich owczasowych urzędników, nie obawiał się wynurzyć swej opinii co do kierunku interesu publicznego w obec dyktatora. Uczęszczał on na sławne wieczory *Kuryera Polskiego*, odbywające się pod prezydencją Wincentego Niemojowskiego, i pisywał do Kuriera artykuły polityczne, z których jeden pod tytułem *wypadki i ich kierunek*, jako pismo ministra, szczególnie zaś przyjaciela Lubeckiego, stwierdza to wszystko, co tu powiedziałem o duchu i postępowaniu Rady administracyjnej. To świadectwo Jelskiego oddane prawdzie jest nadto ważne, że-
hym tu nie miał przytoczyć niektórych jego wyrażień.

I tak pisze Jelski pod dniem 23. Grudnia w *Kuryerze Polskim*:

„Pozostanie wątpliwem, czyli nienależało rozbroić wojsk carewicza w środku naszych kolumn leniwym ku granicy dążących krokiem; *carewicza do Warszawy sprowadzić* i z odezwaniami w jego imieniu choćby ze szczupłym oddziałem wojska wkroczyć do Litwy.

ich był obmyślony. Czynię tę uwagę ponieważ, tak usilnie wprowadzano w insurrekcyą porządek konstytucyjny, ponieważ przez konstytucyą jak przez przyrzeczenie wszystko widzieć chciano. Dla czegoż sejm, który z ciała prawodawczego stawał się sejmem *rządzącym*, nie zachowywał przynajmniej tego prostego ogólnego prawidła: że reprezentanci, którym dozorować rząd polecono, nie powinni się byli rzucać do funkcyj wykonawczych? Być zarazem kontrollą władzy i częścią władzy jój sędzią i organem: nosiło to na sobie cechę tak niepowściągniętego w urzędowaniu upodobania, że tylko piętnastoletnia pod tym względem nieczynność poselska, że tylko piętnastoletnie, zupełne pod Wielkim księciem usunięcie reprezentacyi od rządu, te ekscesa wytłumaczyć zdołają. Rozumiałby kto, iż sejm nagle w jednym miesiącu, w jednym dniu, w jednej chwili powetować pragnął, iż przez lat piętnaście krajem nie rządził — iż Moskałe wcale się mu *wtrącać* do administracyi nie pozwalali.

Ta deputacya sejmowa, i z innych jeszcze względów, jako straż, jako *kontrolla*, wysokiemu swemu w porządku

Takby może działał geniusz. Przyłączyłby korpus Litewski do naszej sprawy, stolicę Litwy opanował; a cesarz byłby razem dowiedział się, że pożar powstania ogarnął wszystkie dawnej Polski prowincye.“

Pytam się teraz: czegoż innego chciał klub 2. i 3. Grudnia? Dla przyczyn prostych znajduję szczególniejsze upodobanie w tem, żeby wygrzebywać z niepamięci to wszystko w rewolucyi naszej co się za tą dążnością klubu oświadczało. A ponieważ klub ten nazywano zbiorem *szaleńców*, entuzyastów, idzie mi więc przede-wszystkiem o opinije zgodne z opinijami klubu tych ludzi, których o exaltacyą żadną miarą posądzić nie można. Dla tego rozszczyłem się nad planem kampanii zaczepnej Chrzanowskiego. Dla tego przytaczam słowa Jelskiego. Chrzanowski i Jelski oświadczać się każdy w swoim sposobie za ideami pierwszego klubu silniej zapewne krytykują Radę administracyjnę, wydział wykonawczy, rząd tymczasowy, dyktatora, sejm, niżeli ci którzy zostawali w jawnej opozycyi z temi władzami.

konstytucyjnym przeznaczeniu nie odpowiadała. Jój obowiązkiem było wchodzić w przeszłe, rozbierać bieżące czynności dyktatora, tem bardziej, iż, gdy skutkiem zabiegów marszałka na sessyi 20. grudnia, rząd tymczasowy nie mógł zdać sejmowi rapportu o stanie królestwa, izby tylko przez tę deputacyą powziąć mogły jakąkolwiek wiadomość o tém, co się w kraju działo. Właściwie dyktator absolutny i za nic *nieodpowiedzialny*, jak chciała mieć uchwała sejmowa i kontrola takiego dyktatora były jak już namieniłem dwie rzeczy, dla których niemasz w polityce dzisiejszej nazwania: bo takie dwie władze ani się pojąć, ani oznaczyć we wspólnym istnieniu swoim nie dają. Wszelako ponieważ raz na tę błędną drogę naprowadzono sprawę publiczną, ponieważ dyktator przystał na deputacyą: przeto nic téj władzy innego niepozostawało, tylko z bliska dyktatora uważać, pobudzać go, znaglać do działania w duchu sessyi 18. grudnia, a jeżeliby się sprzeciwiał, złożyć natychmiast z urzędu. Deputacya, nie wiedząc może tego, była dyktaturą dyktatury; zostawała ona w tym samym stosunku względem sejmu, w jakim się w r. 1793. *wielki komitet zbawienia publicznego* względem konwencji znajdował. Téj jednak ważności swojej uznania, jako wpływ najwyższej władzy w kraju, deputacya sejmowa nie miała. Zgromadzała się w sali konferencyjnej senatu w godzinach wieczornych, słuchała zdania sprawy z działań dyktatora i rady najwyższej, wchodziła niekiedy w szczegóły czynności ministra wojny. Lecz czy to dla tego, że niektórzy jój członkowie byli zarazem członkami rządu; czyli też, że urojona potrzeba utrzymania generała Chłopicckiego opanowała jój zdanie, bądź inne względy, dość, iż zamiast rzeczywistej straży najważniejszych interesów kraju, został przy niej tylko pozór sejmowej kontroli. Zwykle zdawano deputacyi rapporta z czynności rządowych *nie poparte*

żadnemi dowodami, posiedzenia schodziły na niczem, deputacya nie wiedziała o niczem, — i *milczała*.

W takim składzie rządu, pod takim jego dozorem, *uzbrojenie* nie mogło iść ani naglej, ani porządniej jak w pierwszej dyktaturze. Chłopicki nie otrzymawszy jeszcze żadnej odpowiedzi na pierwszy swój list pisany do cesarza, wyprawił z drugim listem adjutanta swego podpułkownika Wyleżyńskiego do Petersburga. Co to nowe pismo zawierało? Niewiem; lecz łatwo się jego treści domyślić; wiem tylko, że pod wpływem téj nowéj illuzji pokoju i zgody, przygotowania do wojny kępowały, wstrzymywały te same co w pierwszej dyktaturze względy miejscowe i zewnętrzne. Rautenstrauch, Sałacki i inne duchy moskiewskie, jakby niezadługo miało wrócić panowanie cesarza i króla, ochłonawszy z początkowego przerażenia weszli znowu w służbę, i do ważnych czynności użyci zostali. Sałacki jako generał inżynjeryi miał sobie powierzone wydatkowanie amunicyi; korespondował z Knoryngiem dowódcą kirysyerów moskiewskich, korespondował i z innymi Moskalami tak sam, jako i za pośrednictwem panny Sałackiej córki swojej, która z nimi zostawała przed rewolucją w ścisłych stósunkach. Rautenstrauch pracował a raczej burmistrzował w komisji wojny, której niedołężny minister Izydor Krasinski żadnego o interesach tego wydziału nie miał wyobrażenia. Koło ministra sekretarza stanu, — bo był nim ciągle Krysiński sekretarz dyktatury, — skupiał się coraz gęstszy zastęp równie podejrzanych figur. Łubieńscy nie zapominali o sobie; podjęli się być liwerantami żywności dla wojska; kazali sobie wyliczyć na ten cel *pięć milionów* złotych polskich ze skarbu publicznego, — jakby innych nie było naglejszych wydatków, — jakby insurrekcyja potrzebowała płacić za to gotówką, co na miejscu za *bony* mieć mogła, co nawet darmo w rekwizycją brać mo-

gła, — jakby wreszcie summa pięciu milionów zachowana na potrzeby niepochybnój wojny nie była dla powstającego narodu ogromnym, nieocenionym kapitałem! Ale ta przemożna, podła i chciwa familija Łubieńskich, rozprzestrzeniona w powstaniu jako polip, zamierzała pierwój złupić sprawę, nimby ją jawnie zdradzić jakowa sposobność się wydarzyła. Rembieliński Rajmund, stary i biegły organizator wypracował dla dyktatora projekt dotyczący magazynów żywności. Podług Rembielińskiego główne magazyny należało zakładać na lewym brzegu Wisły, a filijalne tylko po traktach na prawym, dla tymczasowego użytku wojska. Rembieliński protestował się najmocniej szczególniej przeciwko magazynom w Augustowskiem, ile że wiedział, iż na przypadek wojny zamiarem dyktatora było działać odporne pod Warszawą. To przełożenie doświadczonego urzędnika Chłopicki odrzuca, i *pozwała* Henrakowi Łubieńskiemu zakładać przed linią bojową w Augustowskiem ogromne magazyny! Łubieński jako liwerant, upatrywał w tem zysk własny, częścią aby uniknąć kosztów transportu zakupionych już przez siebie zapasów z prawego brzegu na lewy, częścią nawet, być może, dla przymienia się Mikołajowi, ażeby jego wojskom gdy wkroczą w granicę królestwa, na razie nie zabrakło żywności. Rembielinski radził, aby nietylko magazyny, ale nawet ludność i wszelaki dobytek uprowadzić zawczasu z prawego brzegu na lewy; nastawał, aby tę ludność na lewym brzegu w dobrach narodowych ulokowano; postrzegłszy jednak, iż wszystko dzieje się w rządzie wedle upodobania Łubieńskich, iż oni wszystko mogą u dyktatora, podał się do dymissy i wyjechał z Warszawy.

Brak broni palnej kładła dyktatura za główny powód opieszałości swojej w organizacyi; nowój piechoty; nie czyniąc wszelako żadnych starań ku zwyciężeniu téj *mniemanój* przeszkody. Są przypadki, — czego nigdy dostatecznie wypowiedzieć nie zdołam, — są, mówię, przy-

padki, w których zbrodnią jest przyznać się rządowi: „że tego lub tego nie *może*, że tego lub tego nie ma!“ Wyrazu nie *może* rewolucya nie pojmuje. Wyraz ten powinienby być wyrzucony z mowy powstającego narodu. Jakto! w mieście liczącem sto pięćdziesiąt tysięcy mieszkańców, w kraju tak jak Polska nadwiślańska natchnionym, cały rozum i cała energia rządu nie wystarczyły na założenie i pomknienie raptowne jednej fabryki, jednej produkcyi techniczey? Są przypadki w których cały geniusz rządu w jednej się zamyka fabryce. Polacy byli w tym przypadku. Potrzebowali karabinów, a więc dyktatura powinna je była kazać sporządzać pod karą śmierci. Za pięć milionów, które Łubieńskim dała na zboże, siano i owies, mogła była w kilkunastu dniach sprowadzić pięćdziesiąt tysięcy karabinów z Austrii, z Pruss, — z samyj nawet Moskwy. Jakaż w tém loika, żeby trwonić pieniądze na rzeczy, których kraj ma do zbytku, a nie przepłacać rzeczy, na których zależy zbawienie kraju?

Mobilizacya powstań wojewódzkich w téj epoce wyproszona przez radę najwyższą, częścią przez opinią powszechną wymuszona, ledwo na jaki wzgląd zasługuje. Postanowienia dyktatora z dnia 25. Grudnia, siliły się ruszonemu z miejsca w pierwszej dyktaturze, nowemu zaciągowi, tak pieszemu jak jezdnemu, nadać organizacyą, a raczej tylko postać powierzchowną, nieco więcj wojenną. Chłopicki w tym celu kazał nareszcie gwardye ruchome massować w bataliony, na wzór batalionów piechoty liniowej. Każdy batalion zawierał cztery kompanije; każda kompanija dwa plutony. W sztabie batalionu byli płątni: dowódzca batalionu, jeden podporucznik, adjutant batalionu i jeden lekarz; w kompanii: kapitan, jeden porucznik i dwaj podporucznicy. Prócz tego, batalion miał płątnych podoficerów 48, doboiszów 8, żołnierzy 250; wysokość płacy dla kapitana i dowódcy ba-

talionów: $\frac{1}{3}$ część żołdu liniowego. Ta formacja *za-linijowa* była więc tylko zbliżona do liniowej. Płaca, jak w poprzedniej epoce, szła ze składek obywatelskich. O wcielaniu jeszcze ani myślano. Bataliony dopiero po zupełnem skompletowaniu przejść miały na etat komisyi wojny. Szwadrony jazdy podobne otrzymały urządzenie; każdy szwadron miał: dowódcę, kapitana, dwóch poruczników, dwóch podporuczników, jedenastu podoficerów, 2 trębaczy i 150 jeźdźców. Trzecie bataliony *linijowe* już prawie były wszystkie gotowe: niektóre przyłączono do pułków; czwarte bataliony dochodziły, ale bardzo powoli. Te bataliony nie miały kaszkietów; dawano im *czapki*, z czego później, z uszczerbkiem nie małym ducha i karności, urosło nazwisko *czapkarzy* czy *czapników*, w wojsku bolesne. Efekta żołnierskie ściągano z trudnością. W komorach moskiewskich pozostało mnóstwo mundurów, płaszczów, kaszkietów, nawet broni; tego wszystkiego, jako własności *Najjaśniejszego Pana*, tknąć się dyktator zabronił najsurowiej. Organizacja trzecich dywizyonów jazdy (piątych i szóstych szwadronów) lepiej postępowała, dzięki niez mordowanym staraniom generała brygady Dwernickiego, któremu tę czynność poruczono, który, dla szybkiego przywiedzenia do skutku, walczyć musiał z nadzwyczajnymi przeszkodami, z wstrętem dyktatury, z lenistwem urzędników komisyi wojny, z chciwością liwerantów i z Rautenstrauchem. Dwernicki pałał najwyższym entuzjazmem. Rzec można, iż rewolucya 29. w Warszawie, wyprzedziła tylko na chwilę akt powstania, do którego on w Sieradzu, w brygadzie strzelców konnych, którą komenderował, od wypadków lipcowych poczynił był wszelkie przygotowania. Przeznaczony po rewolucyi do organizowania trzecich dywizyonów dziewięciu pułków kawaleryi, generał ten powołał natychmiast dymisyonowanych z całego kraju. Ci dymisyonowani, oraz młodzi ochotnicy, przybywając ze-

wsząd tłumnie, wkrótce potrzebną liczbę jeźdźców zapelnili. Ale koni brakowało Dwernickiemu. Bank i liweranci przez kommissyą wojny ugodzeni, w przeciągu trzech tygodni ledwo 400 koni dostarczyli; a powinni byli dostarczyć trzy tysiące. Dwernicki nadaremno pisywał o to do kommissyi wojny. Przełożenia jego zostawały bez odpowiedzi; musiał nakoniec zanieść skargę na tę władzę do dyktatora. Trzeba się było prawować z rządem, żeby to nawet wykonać, co on więcej dla pozorów, jak dla rzeczy samej stanowił. Poruszony żywemi naleganiami Dwernickiego Chłopicki, polecił kommissyi wojny, aby zdała sprawę z powodów tego opóźnienia i zarazem, aby wynalazła środek jak najprędszego dostarczenia potrzebnej liczby koni. Kommissya przywołuje do Warszawy Dwernickiego, oświadcza mu swe nieukontentowanie, iż ją oskarżył, zapewnia go przytem, „iż niewidzi żadnego innego sposobu dostarczenia koni“ i żąda, aby Dwernicki podał jęj projekt, „za którego uszczelnienie sam będzie odpowiedzialny.“ Bez namyślenia się podał projekt Dwernicki, aby z każdych 20 dymów, w całym kraju dostawiono mu koni za tę samą cenę, którą liwerantom płacono. Wyrachował on, iż taka liczba wystarczy i dla kawaleryi i na pociągi dla artyleryi. Rautenstrauch czynił nad projektem uszczypliwe postrzeżenia; wynajdował co raz nowe trudności; jednym słowem: starał się przekonać Dwernickiego, iż kraj żadną miarą dostarczyć nie zdoła koni do piątych i szóstych szwadronów. Dwernicki, którego każda zwłoka niecierpliwiła, każda niechęć oburzała, nową zноси skargę na Rautenstraucha i na kommissyą wojny; udaje się o to do rady najwyższej, — do deputacyi sejmowej — do dyktatora, porusza wszelkie władze i tym sposobem ledwo nie ledwie *pozwolenie* przyprowadzenia do skutku organizacyi trzecich dywizyonów jazdy zyskuje. Chłopicki zatwierdził jego projekt, — lecz Rautenstraucha nie

usunął. Dwernicki sam zajął się skupowaniem koni; uzbrojenie i osiodłanie dostarczył mu kommissoryat; ubranie gotowe w komorach pułkowych znalazł. Lecz nowa przeszkoda zaskoczyła tę organizacyą. Dwernicki widząc, że obszerne stajnie w Skierniewicach były próżne, kazał je zająć nowo formującą się kawaleryi, której w Łowiczu nie miał gdzie podziąć. Dyktator dowiaduje się o tém i przywołuje natychmiast Dwernickiego do głównej kwatery. „Cożes zrobił generale?“ — rzekł do niego, — „alboż niewiesz, że Skierniewice należą do Wielkiego księcia?“ Powiedziawszy to, zalecił Dwernickiemu najsurowiej, aby zaraz te stajnie, jako będące w dobrach Wielkiego księcia, ewakuować kazał. Więc ani koni dla jeźdźców, ani stajen dla koni: osobliwsza organizacya! cóż dokładniej nad te szczegóły znamionować może dążność władzy pod strażą sejmową działającej?

Pomimo licznych zewsząd napomknień, pomimo tonu dzienników berlińskich i petersburskich, nie mógł jeszcze Chłopicki wyjść z fatalnego swego omamienia co do skutku missyi Lubeckiego i Jezierskiego, a mianowicie listów, które sam pisał do cesarza. Miał on jeszcze wojnę za rzecz bardzo wątpliwą i o tyle tylko do niej starań przykładał, ile się to zgadzało z potrzebą stoczenia w najgorszym razie jednej walnej bitwy pod Warszawą, oraz ażeby nie zrazić zupełnie wojenną, natarczywą opinią kraju. Za plan kampanii zaczepnej siedział już Chrzanowski w Modlinie. Tylko co nie spotkał los podobny Dwernickiego, który, organizując nową jazdę, ciągle wśród tych zatrudnień uwagę swoją obracał do wojny i co do sposobu prowadzenia jej, wiele razy tylko wydarzyła się okazyja, następczał dyktatorowi różne myśli, różne projekta. Dwernicki niemógł ani wyobrazić sobie, coby to za Polska być miała bez Litwy, Wołynia i Podola. Ponieważ kochał ojczyznę wielką i niepodległą,

był więc dobrym strategikiem; to jest: żołnierzem, chcącym walczyć za ziemię, nie za fikcyę konstytucyjną. Tę strategii, której ogólne pojęcie równie z głowy jak z serca jego wynikały, plan dyktatora wcale nieodpowiadał. Dwernicki myślał od samego początku o wyprawie na Wołyń, jakby w wieszczem przeczuciu sławy i nieszczęść, które mu los wojny z skutecznieniem tego przedsięwzięcia gotował. Ale Chłopicki, aczkolwiek Szembek popierał Dwernickiego, ani sobie o tém wspominać nie pozwalał. „Dopiero gdy pobijemy Moskalów pod Warszawą“ — mówił, — pomyślimy o Wołyniu i Podolu;“ obecnych zaś w Warszawie Wołynianów, Podolanów, gdy coraz żywiej przekładali mu potrzebę poruszenia tych ziem byle jakim oddziałem regularnego wojska, zbywał pamiętną w dziejach tego powstania odpowiedzią: — „*ani jednej skalki niemam dla was.*“ Ponieważ tedy kampania pod stolicą zdawała się być niezmiennem dyktatora przedsięwzięciem, wielu wojskowych, przed innemi Dwernicki, starał się go przekonać o potrzebie ubezpieczenia przynajmniej stolicy, ubezpieczenia czterech województw na lewym brzegu Wisły. Bardzo łatwo naprzód przewidzieć było można, iż oprócz głównej armii pod Dybiczem od Brześcia spodziewanej, inne mniejsze korpusy wtargnąwszy w województwo lubelskie, pociągną od Puław ku Warszawie, aby w chwili ataku Dybicza od Pragi, zagrażały stolicy z lewego brzegu Wisły, a tém samem baczność i siłę polską rozdważyły. Wychodząc z tej zasady, tak w środku, jak ku końcowi Grudnia nasuwał Dwernicki dyktatorowi myśl oddzielnego partyzanckiego korpusu, mogącego mieć, według losu oręża, dwojakie przeznaczenie: *nasamprzód* wstrzymać postępującego od Lublina nieprzyjaciela, pobić go, a potem wpaść na Wołyń, utrudzać tym sposobem transporta żywności i pobór rekrutów dla armii Dybicza; *powtóre* zaś, jeźliby się go pobić nie udało, przynajmniej manewrować nad Bugiem i spo

sobić się do przejścia téj rzeki, dla odciągnięcia z lewego brzegu Wisły oddziałów moskiewskich, coby ubezpieczyło Warszawę z téj strony, oraz województwa lubelskie i sandomierskie. Wystawiał Dwernicki dyktatorowi, iż oddzielenie do tego partyzanckiego korpusu kilku pułków kawaleryi, w połowie staréj w połowie nowo uformowanéj, niesprawiłoby wielkiego osłabienia w głównéj armii polskiéj, ile że jazda na prawym brzegu Wisły dla położenia miejsc lasami i błotami okrytego, tak dalece czynną i użyteczną być nie mogła. Lecz te wszystkie przełożenia były daremne!

Dotąd uważałem dyktaturę szczególniej jako machinę rządową. Jakie naród w pierwiastkach o téj władzy i o sobie samym pod jego sterem powziął rozumienie, nie potrzebuję zapewne czytelnikowi przypominać. Byłoby rzeczą równie zbyteczną, gdybym się chciał szerzyć nad tém, jak dalece nadzieje kraju omylone zostały. Mnóstwo interesujących szczegółów mógłbym przytoczyć dla poparcia téj nieszczęśliwéj prawdy: ale i te które już przytoczyłem, wyświecają ją dostatecznie. W ogólności wszystko poszło źle. We wszystkiém mieścił się zaród upadku. Instytucye i ludzie za równo sprzysięgli się ku zagładzie téj sprawy. Od 29. upłynęło cztery tygodnie, ani jednego kroku nie postąpiliśmy naprzód, przez ten cały czas mówiąc bardzo wiele, urzędując zapamiętale, wchodząc w siebie, drobniejąc na bruku warszawskim. Nieprzyjaciel pozierał zdala na te sprawy nasze, cieszył się z tego i krzepił siły swoje. Lecz ta strona dyktatury całego jéj obrazu nie stanowi. Jest jeszcze inna strona téj władzy; są jeszcze inne konsekwencye tego zgubnego systematu zwłoki, konsekwencye więcéj społeczne jak polityczne, których pomimo wszelaki wstręt, jaki we mnie wzbudza bliższa rozważa téj materyi pominąć, nie mogę. Naturalnie ten silny i ognisty pociąg narodu, ta gwałtowna potrzeba eksystowania,

ta trawiąca nas gorączka udzielnego bytu, do którego sytości inne doszły narody, porwane nagle i rozwinięte we wstępnym boju, byłyby niepochybnie rozżarzyły tę insurrekcyą na większej daleko przestrzeni. Powstanie w Polsce potrzebuje stepu i czystego powietrza; tylko tém żyje, że na miejscu nie stoi. Żyje ziemią, oddycha ziemią, bo mu tylko o ziemię idzie, — i o nic tylko o ziemię. Lecz rewolucyi zamkniętej w mieście, do jednego miasta ze wsząd zmierającej, zabrakło tego zdrowego pokarmu. Musiała tedy *wejść w siebie*, i szukać niebezpiecznej stawy we własnych wnętrznościach. Ta cała niezmierna czynność, z której wyniknęły wypadki 29. pomknięta dalej bronią najeźdną wystarczała zapewne na zdobycie oderwanych od rzeczy pospolitej krajów; powściągnięta raptownie obrócić się musiała wewnątrz i sprawiła we *własnym* gnieździe pewien stan zapalny, pewne rozjątrzenie. Przed rewolucyą nie było żadnych partyi; o tyle przynajmniej, że pod wspólnym uciskiem nikt nie dostrzegł ich oznak powierzchownych. W pierwszych chwilach powstania różne widoki publicznego interesu, a zwłaszcza nie jednaki w nim udział osób, podzieliły stolicę, z nią część kraju. Jedni działać, drudzy zastanawiać się chcieli; jedni powolój, drudzy naglej przystępowali do sprawy. Z tém wszystkiém na dyktatora była zgoda powszechna. Chłopicki mógł tedy łatwo zatrzeć tę początkową niejedność przez zajęcie umysłów wielkimi rzeczami; ale że nic nie robił, dał przeto czas i sposobność do rozwinięcia się owym pierwszym niesnaskom. Różnicę opinii we względzie środków ratowania kraju, odmienny sposób widzenia sprawy, początkowe nawet uchybienia w tej mierze, zaczęto powoli tłumaczyć przez *różnicę stanów*. Powstały nazwiska partyi *arystokratycznej* i partyi *rewolucyjnej*. Dość jest czasem naznaczyć jaką pozycyą społeczną, dość jest wymówić pocichu nazwisko partyi w zaburzeniach, żeby się

partya urodziła, — niekiedy tam nawet, gdzie jej przed-
tém niebyło. *Panowie*, to jest możniejsi, bogatsi, któ-
rych ani urodzenie ani prawo nad równość szlachecką,
obywatelską w Polsce nie wywyższało, nazwani partyą,
nazwani arystokracją, nie protestowali się przeciwko
temu w kraju naszym fatalnemu nazwaniu. Owszem
zdawało się, że mieli w niem jakoweś upodobanie, kładli
bowiem obok imion swoich obce tytuły: moskiewskie,
austriackie, pruskie; pisali się *hrabiami*.

Kiedy kto w Polsce zezwala na to, żeby mu mó-
wiono *panie hrabio* w rewolucyi, zdaje mi się być podo-
bny owemu młodemu *kamerjunkrowi*, który (wypadek
ten zdarzył się rzeczywiście) w nocy 29. gdy zaczęto
strzelać na ulicach, przywdział natychmiast swój paradny
mundur dworski i wyszedł, rozumiejąc, że go to prze-
ciwko pospólstwu ubezpieczy. Tytuł ten nie polski, już
dla tego samego nikczemny, że pochodził z nadania mo-
narchów, którzy Polskę rozszarpali, wzięto za cechę *rassy*,
kasty. Byli tedy hrabiowie w powstaniu, — byli ary-
stokraci. Stanowisko społeczne, jakby placówka, gdzie
szyldwach koniecznie zginąć musi, zostało oznaczone.
Nazwisko, prędzej później tych, co je noszą, prowadzące
na rusztowanie, weszło w mowę pospolitą. Dział jeden
towarzyski, jedna grupa stanęła! Nie wchodzę w prawa,
opisuję fakta. Niemasz nic delikatniejszego, nic drażli-
wszego nad poruszenia tego rodzaju w społeczeństwie.
Každy dział, każde wyosobienie, każde stawienie się takie
daje początek innemu wyosobieniu, innemu działowi.
Ponieważ stanęła grupa arystokratyczna, musiała więc
także przez samą reakcją powstać grupa demokraty-
czna. Ztąd nazwisko partyi rewolucyjnej, równie fatalne,
równie niepotrzebne jak partyi arystokratycznej, — bo
Polacy w powstaniu nie powinni się *przeżywać!*

Do dwóch *grup* temi charakterami mniej więcej
wydatnie oznaczonych, (już jednak niewątpliwie eksystu-

jących w powstaniu) przybyła niebawem trzecia, i nieznacznie stanęła w środku między dwoma pierwszymi. Nie była to jeszcze partya, ale było to coś, co bez wyraźnego, udeterminowanego koloru przedzielać zwykło jedną partyą od drugiej. Piętnastoletnia monarchia konstytucyjna, jak wspomniałem w pierwszej części tego dzieła, miała na sejmach w roku 1818. i 1820. dwa ważne i chlubne momenta. Bracia Niemojowscy naczelnicy ówczesnej opozycyi, w której województwo kaliskie przed innemi trzymało przodek, zyskali w obywatelstwie nie małą wziętość, szczególniej za prześladowania, które z tego powodu rząd przeciwko nim wymierzał. Obadwa przybywszy po 29. do stolicy byli u celu silącój się na powitanie ich i przyjmowanie publiczności. Niemojowskich noszono na ręku w Warszawie; odbierali zewsząd dowody powszechnego i zasłużonego szacunku. Wszakże popełnili oni jedną tylko nieroztropność: pozwolili się nazwać *Kaliszanami*, a raczej nie postrzegli tego. Nie wiedząc o niczém, niemając w swych prawych, obywatelskich sercach nic takiego, zkądby jakoweś wyosobienie, jakowaś fakcya prowincjonalna urość mogła, zostali albo raczej powoli *zostawali* partyą, — partyą kaliską prowincjonalną. W pierwszym entuzyazmie horyzont społeczny bywa u nas jako dzień jasny; fakcye w Polsce, jak chmury nawalne w czystém powietrzu, tworzą się nieznacznie: z drobnych partykularnych interesów, najczęściej z nazwań nasamprzód dowcipnych, potem złośliwych, które jedna strona przyjmuje zrazu z uśmiechem, które potém druga strona narzuca z uporem, których nakoniec, gdy przydomek wejdzie w kurs, bronić trzeba z zawziętością. To kaliskie nazwanie utwierdziła w sobie najniewinniejszym kaliska nauka, — *kaliska wiara*. Wincenty Niemojowski, brat starszy, uczony i dowcipny statysta według autoramentu monarchii konstytucyjnej otworzył wieczory, zwane wieczorami *Kuryera Polskiego*,

gdzie się zbierali wespół z całą prawie młodzieżą 29, redaktorowie, publicyści, profesorowie, poeci. Wszyscy mieli dla niego ten respekt, jaki się należy powadze obywatelskiej, zasłudze, talentom. Wszyscy go kochali, bo nie było nadeń w towarzystwie milszego człowieka. Niemojowski był prezesem téj licznój redakcyi. Nazywano go: *panem Wincentym*. On się podpisywał: *juvenis*, albo *veritas*. Artykuły polityczne, które umieszczał w *Kuryerze*, miały dążność konstytucyjną; celem jego było: powstanie wsztukować w ramy monarchii konstytucyjnej. Lecz Wincenty Niemojowski nie przestawał na kawałku Polski nadwiślańskiej, jak rada administracyjna. Chciał on tylko kartą konstytucyjną nadwiślańskiej Polski pokryć całą ziemię naszą. Tego nauczał w dobrej wierze. Ztąd bliższa determinacya stronnictwa: partya kaliska, a konstytucyjna znaczyło jedno.

Jakkolwiek trudnoby było, a nawet może niezgadzałoby się z ścisłą prawdą historyczną, chcieć w téj już epoce oznaczyć wyraźniej granice, cel, teorią tych oddziałów, niemniej przeto powiedzieć trzeba, iż byli

1. *hrabiowie* podług autoramentu pruskiego, austriackiego i moskiewskiego, których zwano arystokratami, —
2. *konstytucyoniści* podług autoramentu monarchii konstytucyjnej zachodniej, —
3. *rewolucyoniści*, których dążność przybierała potém różne, także obce charaktery, w Polsce, szczególniej. W Polsce powstającej tyle było, i tyle jest jednomyślności co do celu powstania, iż jeżeli się umysły rozdwoją, potrzeba cudzoziemskiego słowa na oznaczenie partyi. Żle się stało, że te nazwania weszły w obieg. Dyktatura, powtarzam, wszczepiła w Polskę powstającą te tak niebezpieczne, tak różne kierunki, ponieważ łatwo temu zapobiedz mogła przez zajęcie umysłów większemi rzeczami, — przez ukrócenie wewnętrznego ruchu zewnętrznym, jak życzył sobie naród. Wprawdzie odcienia, różnice, powody do silnych wstrzą-

śnień w towarzystwie były jeszcze przed dyktaturą, były przed rewolucją; ale dyktatura bezczynnością swoją sprawiła, iż się odezwały przed czasem. Ta jest strona społeczna tej władzy.

Właściwie nie tak partye, jako raczej symptomata partyi miały miejsce. Nazwijmy to wreszcie jak chcemy, dość, że był już związek, początek domowego niepokoju w tej sprawie. Ten wypadek zmienia całe pytanie. Ponieważ różne się objawiły kierunki, różne widoki, idzie więc teraz o to: który z nich najłatwiej mógł się rozwinąć? Ponieważ były trzy sztandary, któryż z nich był narodowy? Niechaj mi tu wolno będzie zrobić jedną uwagę. Rozbierając tę tak delikatną, bo *społeczną* kwestyą, czuję, że obowiązkiem moim jest wyrażać się z jak największą precyzją. W samej rzeczy, w jej pierwiastkach panuje jeszcze wielki nieład, — nigdzie ani pewności, ani stałego wyznania wiary; partye bowiem powstają, rodzą się, albo odradzają niewiedząc o tem. Dla tego więc trzeba w chwytaniu tych co chwila mieniących się rysów, w oddawaniu tej całej tak jeszcze ruchomej fizognomii społeczeństwa, w oznaczaniu tych gestów tak jeszcze wątpliwych, niepewnych, wielkiej ostrożności, aby zawiele o rzeczach z początku drobnych nie powiedzieć, szczególnie, aby nic w nikogo nie wmówić. Do charakterystyki i ocenienia tych podziałów w Polsce przyjąłem zasady, których znaczna część rodaków nie podziela, wiem o tem. Lecz były one zasadami mojego sposobu myślenia, mojego nawet, — o ile działać mogłem, — postępowania w rewolucyi. Cieszę się, że ich dzisiaj w opisywaniu wypadków tego powstania zmieniać nie potrzebuje. Insurrekcyja, — podług moich wyobrażeń, nie jest to stan normalny narodu. Kraj powstający dąży do tego ażeby był niepodległy. Nim to nastąpi, potrzebuje tylko tego, absolutnego, żołnierskiego rządu. Cały zaś porządek społeczny, wszystkie funkcyje uorganizowanego,

niepodległego bytu ustają w takim położeniu. Z tą teorią absolutyzmu *tymczasowego*, o którego potrzebie byłem najmocniej przekonany w całym ciągu powstania, o którego potrzebie dla Polski powstać mającej, dzisiaj równie silnie jestem przekonany. Dla stronnika absolutyzmu wojskowego, który zaciera wszelkie barwy w towarzystwie, z tego osobliwie punktu tymczasowości: czemuż tedy mogą być partie w powstaniu? Oto tylko przedwczesną dojrzałością, niejako targaniem się, rzucaniem na wszystkie strony zbyt skwapliwego płodu. Naród udzielny, bezpieczny na granicach, a naród powstający, są to dwa położenia, dwa stany bardzo różne. Pod względem społecznym: w narodzie udzielnym interessa powiększłej części materyalne, rozmaite, ogromne, stanowią także ogromne rozmaite działy zwane *partyami*. Ale naród powstający nie może się dzielić na takie części, bo niema różnych sprzecznych ze sobą interesów materyalnych, bo ma jeden tylko główny i najpierwszy interes *bytu*, który nad wszystkimi innymi, dopóki stanowczo rozstrzygniony nie zostanie, *despotycznie* panuje. W Polsce powstającej jakież naprzykład interes moralny lub materyalny mógłby stanąć na równi obok interesu *niepodległości*? Wolność może najliczniejszej klasy? Usamowolnienie, uposażenie, oświecenie włościan? Ważna zapewne kwestya, ale zawsze podrzędna, bo nie tylko potrzeba, aby *chłop* był wolny i oświecony w Polsce, aby miał kawałek ziemi, aby został obywatelem tego kraju, ale potrzeba przedewszystkiem, aby obadwa, to jest: *chłop* i *szlachcic* nie ulegali ani Moskwie, ani Prusom, ani Austryi. Chłop i szlachcic, otoż dwa główne pierwiastki Polski. Obadwa stanowią jedną całość. Komuby przyszło na myśl rozerwać tę całość i interessa dwóch składających ją części postawić jeden naprzeciw drugiego tak ażeby walczyły ze sobą wśród walki z wspólnym zewnętrznym nieprzyjacielem, ten bez wątpienia dogodziłby

Moskwie, ale nie Polsce. Naród powstający nie może się dzielić na części; interesa tych części przeciwne sobie nie mogą w czasie powstania walczyć z sobą; zatem niemasz partyi w powstaniu.

Taka jest reguła ogólna. Lecz pod dyktaturą ta reguła złamana została. Zjawiły się odcienia opinii; powstały nazwiska partyi; powstał ruch wewnętrzny zawsze absorbujący część sił potrzebnych do pokonania zewnętrznego nieprzyjaciela. W takim razie cóż zostaje ludziom prawym, kochającym ojczyznę? Oto położyć w to całą swą usilność, ażeby jedna opinia, jedna partya, wzięła stanowczą przewagę nad innemi.

W narodzie udzielnym, potężnym, szczęście, cywilizacja, ruch, postęp, zależy na ciągłym i regularnym układaniu się do wagi, do miary ile możności równej wielkich sprzecznych interesów tak moralnych jak materialnych. Życie takiego kraju jest ciągłą i równą walką tych interesów. Ale co innego insurrekcyja! Zrozumiemy raz tę wielką prawdę. Insurrekcyja, to zmartwychwstanie ojczyzny, powinna mieć jeden tylko kierunek; a zatem we władzy jedną tylko opinią. W takim stanie równa walka, równa gra interesów, opinii w społeczeństwie odbija się koniecznie we władzy. Władza reprezentująca różne opinie, złożona z różnych opinii przestaje mieć jeden kierunek; a zatem jest słaba; a zatem sprawa niepodległości kraju prędkiej lub później upada.

Aby powstanie wzięło jeden tylko kierunek, potrzeba aby we władzy, w rządzie powstania panowała jedna tylko opinia. Aby w rządzie jedna tylko opinia panować mogła, potrzeba aby w społeczeństwie jedna opinia, jeden interes wziął przewagę nad innemi. Najlepiej kiedy niema żadnej partyi w powstaniu. Lecz jeżeli się przed czasem zjawią partye, lepiej daleko, tysiąc razy lepiej, aby jedna partya *którakolwiek* pokonała inne partye,

aniżeli iżby wszystkie zostawać miały w ciągłej i równej walce ze sobą.

Ponieważ w insurrekcyi jedna partya powinna inne partye w niwecz obrócić, to jest: *wcielić w siebie*, łatwo więc podług téj zasady ustanowić miarę partyi. Tą miarą jest *siła*. Siła tedy, *nie moralna wartość pryncypiów społecznych*, siła materyalna, siła wpływów, talentów, majątków, rozumu, konneksyi, siła potrzebna do zawojowania w społeczeństwie innych opinii, innych interessów, fakcyi, ażeby powstanie przeciwko zewnętrznemu nieprzyjacielowi wzięło jeden kierunek, ażeby we władzy tego powstania jedna panowała opinia: ten jest punkt, z którego cenić i uważać będę partye w powstaniu narodu polskiego. Nic łatwiejszego jak zakrzyczyć tę maksymę: argumentów dostarczy każdy romans polityczny, każda ideologija romansowa, każdy traktat szkolny. Lecz nam potrzeba Polski, nie frazesów, bytu nie retoryki. Naród polski potrzebuje środków zbawienia, nie sentencyi filozoficznych; aby kiedyś znowu mógł powstać, powinien przedewszystkiem wiedzieć: dla czego dotąd tak bezowocne były jego usiłowania w téj mierze?

Z tą miarą w rękę stawiam kwestyą na tym gruncie: która z trzech partyj naszych pod dyktaturą i w dalszym ciągu mogła dwie inne pokonać? Która zatem mogła stać się partyą *narodową*? Ażeby odpowiedzieć na to zapytanie, trzeba pierwój rozwiązać inne niemniej ważne: co te partye wyobrażały — czego chciały — gdzie miały swoją podporę? Wszędzie indziej partye wyobrażają interesy społeczne, wypływają z klas, ze stanów, i w interesie tych wielkich oddziałów występują na widok. Lecz w Polsce, lecz osobliwie w ostatniej rewolucyi polskiej, wielkie interesy towarzyskie, wielkie działy towarzyskie, jednym słowem *socyalizm* nie był zasadą partyi. Partye w ostatniej rewolucyi naszej miały wcale inny początek. Wypłynęły one *nasamprzód* z ró-

żnego sposobu widzenia rzeczy publicznej po 29. listopada, z różnego udziału *osób* w powstaniu, z różnej roli, którą *osoby* w niem grały; *powtórę* z różnych modyfikacyj bytu politycznego; którym Polska ulegała po rozbiorach, z różnych kolei, przez które naród przechodził po stracie udzielnosci swojej, — z różnych stanów, różnych epok *pogrobowego jestestwa* Polski. Podział kraju zrodził różnicę opinii co do środków odzyskania niepodległości, i co do przyszłej formy bytu! Otóż całe źródło partyi w rewolucyi 29., różnemi pochrzconych nazwiskami. Były to więc raczej odmienne systemata polityczne, niżeli *teorye społeczne*. Z najdawniejszych czasów pozostały *familie*, i nie wygasł duch możnych rodzin. Te chlubiły się, że dzisiejszą Polskę utrzymują ze starożytną w związku, którego nie rozerwały polityczne klęski narodu i wewnętrzne niesnaski. W rzeczy samej potrzeba, aby naród miał pamięć dawnych czasów swoich, aby się nie stał jak Francya gładką tablicą, na której każda rewolucya co innego pisze, na której każda rewolucya, jak gąbka ściera dawniejsze napisy. Nie tylko terazniejsza Polska powstała, ale razem z dawniejszą, i roztworzył się grób jej starych myśli! Arystokracya mówiła, że te myśli reprezentuje, na ich czele stawiała księcia Adama Czartoryskiego, wywodząc jego ród od Jagiełłów. Dwie główne po rozbiorze epoki kraju uszczuplonego w granicach, konstytucyjnie upowszechniły wyobrażenia. Księstwo warszawskie, i królestwo znalazły także swoją reprezentacyą w powstaniu. Były reprezentowane w sejmie. W sejmie województwo kaliskie miało najczęściej większość; w województwie kaliskiem najwięcej znaczyli dwaj kaliszanie Niemojowscy; Niemojowskich przeto trzeba mieć za naczelników partyi konstytucyjnej, która równie jak arystokratyczna, chciała Polski w dawnych granicach, ale niewątpliwie swobody konstytucyjne, wolność konstytucyjną wyżej nad ziemię ceniła. Partya rewolucyjna, na

której czele stał Lelewel, nie miała swego ugruntowania, ani w czasach nierozdzielonej jeszcze Polski, ani w księstwie, ani w królestwie. Była to jeszcze *utopija*; był znak bez zastępu w obec arystokracji i konstytucjonalizmu; był nawet zastęp, ale bez karności, co na jedno wychodzi, jakby go wcale nie było. Ta partya chciała reprezentować przyszlą Polskę.

Co do *siły*, zaprzeczeniu nie podpada, że arystokraci (przywiązując do tego nazwania ówczesne tylko, miejscowe znaczenie) mieli największe majątki, najrozsądniejsze konneksye, pod pewnym nawet względem najwięcej biegłości w sprawach, to jest: mieli prawie wszystko, co potrzeba do ukonstytuowania się w przeważne stronnictwo, do utworzenia mocnej ligi, któraby wszystko skoncentrowała w sobie, wszystko zwróciła do jednego celu i zawładnęła ogólnym popędem. Lecz widzieliśmy, jakie było dotąd ich postępowanie w rewolucyi. Nasamprzód występują na scenę jako nieprzyjaciele powstania; odbudowują stary rząd; wchodzą do niego, — mocują go całym kredytem swoim, nawet tą popularnością, jaką zyskali z okazji sądu sejmowego; porozumiewają się z Wielkim księciem; ułatwiają mu ustęp z królestwa; gwałcą zatem rewolucyą na miejscu, wyrządzają narodowi niepowetowaną krzywdę. Pokonawszy rewolucyą w mieście, ubezpieczają się przeciwko niej dyktaturą; otaczają dyktaturę; legalizują dyktaturę w sejmie. To pasmo wykroczeń przeciwko rewolucyi, niepomnażało ich wziętości. Mogli zostać silną partyą, mogli zostać *partyą narodową*, mogli nadać swój wyłączny kolor powstaniu, ale, że działali od samego początku źle, że działali kontrrewolucyjnie i niepolitycznie, przeto jako partya drobnieli w sobie i stawali się małą fakcyą — fakcyą coraz mniejszą, popełniającą coraz grubsze błędy, wyrządzającą sprawie coraz większe krzywdy. Te błędy, i te krzywdy trzeba jednak policzyć raczej na karb dzie-

cinnéj obawy jakobinizmu, wykrzywiającej ich zdanie, niżeli na karb sumienia i charakteru, bo w gruncie byli to ludzie prawi i dobrzy, tylko że zostawali pod mocą jakowegoś fatalnego pod tym względem osłnienia. Z drugiej strony przyznać także należy, iż co psuli tą polityką swoją, to *w części* naprawiali swemi imionami, swym wpływem. Mówię to, ponieważ znam ducha narodu i okoliczności miejscowe. Jakożkolwiek szlachta polska nigdy się arystokracji z prawa stanu ukształcić u siebie nie pozwoliła, dużo wszelako pozostało w Polsce respektu dla imion historycznych, poczęści nawet respektu dla większych fortun i dla ostatków większych fortun. Rzecz dziwna: w tym kraju szlacheckiego gminowładztwa, znaczenie *panów*, zdaje się, nietknięte wybrnęło z ruin rzeczypospolitój, — w tym kraju szlacheckiej tak opryskliwej równości, *panowie* bez dworów, bez przywilejów, bez asystencyi zachowali jeszcze część nie małą tego wpływu, który gdzieindziej służy tylko uprzywilejowanemu patrycyatowi, arystokracji uorganizowanej, hojnej, posiadającej niezmierne majątki. Wcale nie to, że trzydzieści tysięcy wojska stanęło pod bronią, ani to, że stolica powstała: ta jedyna okoliczność, że Czartoryski, Radziwiłł, Pac, znajdowali się na czele spraw publicznych, pociągnęła za sobą niektóre indywidua, co większa niektóre części ludności w wielu nawet zakątkach kongresowój Polski. Te stare imiona, dobrze brzmiące nad Wisłą, nabywały coraz większej mocy w pewnych odległościach od Wisły, szczególnież ku kończynom rzeczypospolitój. W Litwie i na Rusi były bardzo silne; tam miały walor nieoszacowany dla powstania. A zatém: arystokracja jako *władza*, jako będąca we władzy ścieśniała sprawę na miejscu, zamykała ją to w Warszawie, to w ośmiu województwach; zaś arystokracja jako *rodzina*, jako zabytek dawnéj oligarchii rozszerzała tę sprawę imieniem swoim za Warszawą, czyniła ją podobną i więcej po-

wszechną mianowicie w tych ziemiach, których połączenie z królestwem było celem insurrekcji. W pewnych odległościach od ogniska rewolucyi nie pytano się: czy rząd działał dobrze albo źle? Przystawano na tem, że *książe Adam* zasiada w rządzie.

Kaliszanie mniej znaczyli, mniej mogli od arystokratów; rzec nawet wypada, iż mieli najmniej tego elementu, z którego partyc się tworzą; mogli jednak tyle przez zaufanie obywatelskie, osobliwie w dążności konstytucyjnej, jaką narzucano powstaniu, iż koniecznie z nimi tak arystokraci jak rewolucyoniści kapitulować musieli. Trzymali się oni środka między dwoma partjami; mogąc w każdym razie przez ściślejszą kombinacją z pierwszą lub drugą partją, téj lub tamtéj zjednać przewagę. Cechą znamionującą tę prowincjonalną grupę nie była ta ambicya, która pewnym ideom politycznym, albo pewnym interesom towarzyskim usiłuje wyższość nadać, ale raczej ta ambicya, która we wszelakim systemie chce *urzędować*. Dzisiaj jeszcze niewiem dokładnie, co więćej zamłowali *Kaliszanie* w Polsce powstającój: czy ziemię, czy monarchią konstytucyjną; a w monarchii konstytucyjnej co więćej: czy teorią, czy władzę? Wychoząc z téj zasady: że ci co w sejmie większość mają rządzić powinni, wątpię, czyliby kiedykolwiek dla interesu potęgi zewnętrznej chcieli poświęcić swobody konstytucyjne, *miejscove*. Z początku ściślej połączeni z arystokracją, jak z rewolucyonistami weszli do rządu; — wspierali zatém równie jak arystokraci systema kontrrewolucyjnego, i razem z arystokratami brali na siebie odpowiedzialność za skutki tego systematu. Piastując znaczne urzędy, pod dyktaturą odkryli słabą stronę swoją; przekonali bowiem, że są przypadki, w których nawet wyobrażenia konstytucyjne i legalizm umieją poświęcić nie nałogowi (bo tego w praktyce jeszcze nie mieli), ale raczej potrzebie i namiętności *urzędowania*. W tym

nieszczęsnym kierunku jaki sprawa publiczna brała pod dykturą, z żadnego względu nie należało Niemojowskiemu obywatelską wziętością swoją osłaniać tyle uchybień, tyle wykroczeń przeciwko publicznemu dobru. Zresztą w taktyce i postępowaniu tej partyi postrzegać się dawało od samego początku wiele subordynacyi. Grono kaliskie było zawsze *zgodne*; ich prywatnemu charakterowi nic zarzucić nie można.

Rewolucyoniści mniej jeszcze mogli jak kaliszanie, lecz mieli przed sobą zawód obszerniejszy, więcej pola do popisu na tej scenie. W tej partyi było sprzysiężenie, z którego rewolucya bezpośrednio wyniknęła. Wszakże noc 29. chybiła swego celu. Nieprzyjaciel słabszy liczbą niełożył oręża w stolicy. Pierwsze nieszczęście, pierwsza klęska rewolucyonistów! W klubie był drugi moment owładnienia publicznego interesu. Z tego momentu nie korzystano. Drugie zatem nieszczęście, druga klęska rewolucyonistów! Nakoniec gdy się rzeczy cokolwiek ukołysały, gdy sprzysiężenie włożyło oręż do pochw, gdy szkołę podchorążych rozproszono po pułkach, gdy młodzi podporucznicy garnizonu stołecznego, ludzie szlachetni i bezinteresowni dawszy hasło krajowi do powstania najwyższe szczęście, najwyższy zaszczyt dla siebie w tém upatrywali, aby się całkiem uchylić z widoku publicznego: partya (jeżeli tylko to partyą nazwać się godzi, co przez chwilę reprezentowało nie tylko Polskę kongresową, ale cały wielki naród) pozbawiona swego głównego bo *wojskowego* pierwiastku zmałała natychmiast. Pozostali cywilni wojskowi, nawet po przybraniu do swego grona znacznej liczby niespiskowych, znaleźli się *sami*, bez wpływu, bez znaczenia, bez fortuny. Do braku wszelkich środków działania przyłączył się w tém bardzo wyosobioném gronie, brak wewnętrznej karności. Niekarność, małe namiętnoski, drobna ambicya, zazdrość wzajemna, źle zrozumiany indywidualizm, niepewnościagniona,

nieukrócona chętka wyprzedzania się jeden drugiego, powiększały się stopniowo. A jednak gdy dyktatura zawodziła nadzieje narodu, gdy wyraźnie *zdradzała* sprawę, cóż właściwszego być mogło dla rewolucjonistów osobliwie, po wyłączeniu się wojskowych, jak wejść z jedynym i naturalnym sprzymierzeńcem swoim, z ludem stolicy, w bliskie i ścisłe stosunki? Do tego potrzeba było mieć tylko dzielniejszego naczelnika; cokolwiek więcej ducha partyi; więcej uległości dla przepisów stanowiących taktykę i moc partyi; więcej zgody między samemi sobą, mniej partykularnych, drobnych, osobistych interesów. Miasto miało swoje tradycje rewolucyjne, ocuczone jak zaraz obaczymy, nową, silną podniętą. Stolica, jako kolebka powstania, mogła, powinna była odegrać ważną rolę. Ten lud 94. roku nie miał swego urzędu municipalnego; nie miał nigdzie swój odrębnej, sobie właściwej reprezentacji. Winy rządu, — ułomność innych partyi przestały być tajemnicą. Jakież materiały, jakie pole do zbudowania czegoś na bruku warszawskim, coby wyobrażało rewolucyjną gminę, coby siłą takiej gminy, siłą nieodpartą miejscowości prędzej lub później podbiło pod posłuszeństwo swoje rząd, sejm, wszystkie nakoniec władze? Lecz nie było nikogo popularnego w *starem mieście*. Rogate czapki nie miały przywódcy. Partya rewolucyjna, partya Lelewela, w całym ciągu powstania nie zdołała wyrobić w sobie tego wysokiego i zarazem rzetelnego pojęcia insurrekcyi — *insurrekcyi nieustającej* na bruku warszawskim. Arystokraci nie mogli przyjść do wyłącznego wpływu, bo z bojaźni rewolucyi społecznej wciąż grzeszyli przeciwko insurrekcyi; bo nie stali na gruncie powstania; bo lękając się demagogii tulili się pod skrzydła dyktatora, jako najsilniejszego nieprzyjaciela ulicznych zgiełków, a zatem tracili wziętość i zaufanie. Kaliszanie nie mogli osiąść całego steru, bo nawet téj wyłącznej ambicyi nie mieli; bo im nie tyle szło

o naturę i kierunek władzy, jak o to, aby mieć w niej jakiś udział, aby się do niej jakimkolwiek *przyczepić* sposobem, aby nie być za sferą rządu. Rewolucyoniści nie mogli tych dwóch fakcyi pokonać, bo sami stali się fakcją, bo nie umieli trafić do Starego miasta, — bo ich głową był Lelewel. Tym trybem wszystko słabło, wszystko malało pod dyktaturą. Partye te niewypływając z interesów społecznych, nie wyobrażając działań społecznych, nie mając zatém pod sobą gruntu społecznego, a przed sobą społecznych widoków i radykalnych odmian, były tylko poczęści reprezentacją, odbiciem upłynionych epok, poczęści przemijającemi tylko opiniami i systematami politycznemi, poczęści wcale nowemi *utopiami*. W każdej znalazłoby się coś dawniejszego, coś bieżącego i coś przyszłego, w różnej tych trzech atomów mieszaninie. Walka była równa; bezsilność jednaka, a że dyktator sponiewierał i zenerwował żołnierski absolutyzm, władzy przeto na gruzach dyktatury powstać mającej, władzy mającej zbawić naród zagrażał los prawdziwie godny politowania: że te wszystkie drobnostki, te odcienia reprezentować miała.

Z końcem Grudnia waśń ta niejako familijna zaczęła się dobitniej wyrażać. Dyktatura wzbudzała już niesmak; druk szemrał; zwłoka sprawiała powszechne nieukontentowanie. Od tygodnia biegały w stolicy dziwne, zastraszające wieści: „że ma wybuchnąć kontrrewolucya, — że rząd ma być wywrócony — że nastąpią wielkie rozruchy.“ Częścią z obcego wpływu (od konsula pruskiego) częścią z koteryi otaczającej dyktatora te bajki wynikały. Stronnicy dyktatury znaleźli się w ambarasie: trzeba było czémś usprawiedliwić potrzebę nieograniczonej władzy. Starano się przeto zalecać ją publicznej natężonej uwadze jako środek przeciwko *wybuchnąć mającej kontrrewolucyi*. Moskwie i jej agentowi Prussakowi beczynność Chłopickiego wróżyła nie małe

korzyści. Przeto konsul pruski co mógł czynił z swęj strony dla utwierdzenia i przedłużenia rządów dyktatorskich. Od niego szły nawet na to znaczne pieniądze, za pośrednictwem niektórych stronników obalonego porządku rzeczy, którzy w dalszym postępie insurrekcyi nie widzieli dla siebie ratunku. Zjawił się tumult na Tamce, na Solcu. Pospólstwo podpiłe podało się w rozumienie, że o łupieży zamyśla. Rozgłoszono natychmiast, że żydzi na Franciszkańskiej ulicy mają być napadnięci. Ktoby lud do tego podniecał? Pasądzana o to była fakcya rewolucyjna — Lelewel. Na Lesznie wieszano portrety Roźnieckiego, naprzeciwko więzienia Karmelitów. Tam dały się słyszeć okrzyki między wieszającami: — „niech żyje Lelewel *dyktator!*“ Koło *Nowolipia* podobnie imie Lelewela wykrzykiwano. Złapany stróż ministryum spraw wewnętrznych miał przy sobie pieniądze: rozdawał ruble i poił lud aby tak wykrzykiwał. Wszystko to czynił ajent pruski pan Schmidt, ażeby pozorem zawichrzeń utwierdzać w mniemaniu prawych nawet Polaków dyktaturę nieczynną, a zatem bardzo Moskwie potrzebną. Na ulicy *Mostowej* był ktoś co pospólstwu broń rozdawał, zapewniając, „iż to czyni z polecenia Lelewela.“ Być może, że nie sam tylko konsul pruski te płonne w interesie dyktatary podejmował starania. Gazety przybrały ton zuchwalszy; niektórzy publicyści, między nimi szczególnie Dominik Krysiński, były deputowany warszawski, który od początku drukował ulotne filipiki przeciwko *kammarylli* (tak bowiem nazywał gabinet dyktatora) weszli na właściwe stanowisko uważania i oceniania dyktatury: — „po co ta władza absolutna?“ — zapytywali się, — „czyiny Chłopickiego przed sejmem jako i po sejmie są tego rodzaju, téj natury, iż aby były spełniane rząd ograniczony aż nadto był dostateczny. Do organizowania siły zbrojnej nie potrzeba było nieograniczonej

dyktatury. Zapał w narodzie tak jest wielki tak nadzwyczajny, iżby życzyć należało, aby energija władz chciała choć w części tylko temu zapałowi, temu świętemu ogniewi odpowiedzieć. Wszystkie rządowe rozkazy wykonywane są z jak największą ze strony narodu ochoczością. Zachodzi tylko pytanie: czy te rozkazy, plany urzędzenia ze strony władzy z takim samym entuzjazmem, z taką samą szybkością, i *znajomością rzeczy* do wykonania są podawane? Do czegoż więc potrzebna była dyktatura? Może do mianowania władz tak cywilnych jak wojskowych? Ale na to władza króla konstytucyjnego wystarcza. Może do karania wykraczających przeciwko karności wojskowej? Ale kodeks wojskowy francuzki przewiduje wszelkie przypadki tego rodzaju. Może do nadzwyczajnych zasiłków? Ale naród żadnych ofiar nie odmawia, — owszem wyprzedza żądania władzy. Do czegoż tedy ta władza jest potrzebna? — zapytywali się dalej — „*nikt jej nie czuje nikt niepostrzega, że istnieje!*” Ta dowcipna krytyka Dominika Krysińskiego miała swój cel: okazać że ta potężna dyktatura, która nie zatrważa bynajmniej i nie ambarasuje narodu, bardzo ambarasuje i turbuje tych, co są autorami tej *nieszczęśliwej* kombinacji;“ wyraża on potem skryte życzenie fakcyi temi słowy: „żeby przynajmniej choć jakiś mały spiseczek, mały jaki zamazek można odkryć“.... i t. d. (*Dziennik Powszechny z dnia 31. grudnia*). Z tego pokazuje się, że nie sam tylko Ludwik Filip umie uciekać się w potrzebie do zmyślonych niebezpieczeństw, bo ta sztuka i u nas dobrze była znana. Spisku żadnego nie było. Na bank nie napadnięto; żyda żadnego nie *wyrznięto* (jak się wyrażał Dominik Krysiński), wilija odbyła się najspokojniej; ale trudno wypowiedzieć jakie z tych wieści urosły niechęci, jakie nawet zajścia osobiste między *hrabiami* i *rewolucjonistami*.

Plotki napełniały przedpokoje dyktatora. Rewolu-

cyoniści dawali do tego powód schadzkami swemi w dwóch kawiarniach, mających w ciągu powstania przybrać głośne, a dla partyi rewolucyjnej nie bardzo zaszczytne nazwania *Marysi* i *Honoratki*. Wiersze, śpiewy, mowy na tych posiedzeniach równie jak druk ubliżały dyktatorowi. Żołnierski absolutyzm szedł w poniewierkę; młodzież nie knowała żadnych zamachów, lecz znajdowała upodobanie w wysmiewaniu beczynnój, bezsilnej choć nieograniczonej władzy. Zwykle na tych schadzkach obierano prezesa, który w czerwonej czapce z piórem grał rolę „dyktatora.“ Wszędzie była jednaka małość: w partyach i w rządzie, nawet we wzajemnej między fakcyami nienawiści. Lecz zwłoka w działaniu, lecz nienaturalne zatrzymanie postępu rzeczy w mieście inne jeszcze, daleko niebezpieczniejsze skutki za sobą pociągały. Za obrębem tych fakcyj politycznych, których charakter skreśliłem, był lud stolicy, który do żadnej fakcyi nie należał, który miał swoje oddzielne wyobrażenia, oddzielne rozumienie téj sprawy. Ten lud, — na co u nas nigdy nie obracano baczniejszego względu — podnosząc broń przeciwko Wielkiemu księciu, nie tylko powstawał dla miłości ojczyzny, która go jak innych mieszkańców kraju ożywiała, ale zarazem dla miejscowych, bardzo ważnych pobudek. Królestwo kongressowe składały te trzy części: konstytucya liberalna, Wielki książę samowładny, i policya tajna systematyczna, uorganizowana, rozgałęziona. Dyskrecjonalna władza carewicza, rozciągłość jego despotyzmu objawiały się najdobitniej w policyi tajnej. Szpiegi były przedmiotem powszechnój odrazy, powszechnych rozmów, powszechnój bojaźni przez lat kilkanaście w Warszawie. Pospólstwo stolicy nienawidziło Konstantego, Moskwy i całego porządku rzeczy w tych agentach arbitralnej władzy brata cesarskiego. Gdy wojska moskiewskie ustąpiły z Polski, to obrzydzenie, ta nienawiść obróciły się zaraz w uczucie zemsty. Niemasz

stolicy, któraby nie pragnęła przed wojną ubezpieczyć się u siebie; niemasz pospólstwa, któreby w czasach krytycznych, w czasach niebezpieczeństw najpierw nie pomyślało o swych wewnętrznych wrogach, któreby przede wszystkim nie chciało w niwecz obrócić swego domowego nieprzyjaciela. Policją tajną, ten fatalny remanent przeszłego rządu uważano w Warszawie za domowego nieprzyjaciela. Bruk rewolucyjny koniecznie takiej krwi potrzebuje, aby kamienie jego spokojnie na swem miejscu doleżały. Rewolucya w Warszawie bez szubienicy dla szpiegów moskiewskich, bez rusztowania dla narzędzi obcego despotyzmu, jest rzeczą dla pewnej klasy mieszkańców tego miasta niesłychaną, — niepojętą. Ale nadaremno domagało się pospólstwo warszawskie sądu i kary na szpiegów. Arystokraci twierdzili, iż zemsta byłaby nieszlachetna; konstytucyoniści nie postrzegali w kodeksie kary na to przestępstwo opatrzonej; rewolucyoniści z tem obruszeniem pospolitego ludu nie wchodzili w żadne porozumienie. Tym sposobem szerzyła się wewnętrzna fermentacya, od samego początku sposobiąca się do dalszych konsekwencyj, wypadków 15. sierpnia. Wiadomość, że różne ważne papiery szpiegowskie gdzieś zniknęły w pierwszych dniach rewolucyi, zaostrzała nie małą już z tego powodu niechęć publiczną, a zarazem wzniecała podejrzliwość: „czyli nie dla utajenia *znakomitych nazwisk* te papiery zatracono?“ Prócz szpiegów różnego gatunku, prócz wielu członków jawnej policyi do tajemnych posług za przeszłego rządu używanych, zwracali na siebie uwagę ci urzędnicy, którzy z wyższego rozkazu łamali konstytucyą, mianowicie członkowie komitetów śledczych, członkowie sądów wojennych, inkwizytorowie, i różni inni ciemiężyciele. Wielu z nich jeszcze urzędowało. Wielu znanych szpiegów chodziło wolno po ulicach; wielu uwięziono, nic względem nich nie przedsiębiorąc. Rada municypalna patrzała przez

szpary, jeżeli który ze szpiegów jój straży powierzonych umknął z więzienia. Gazeciarze poważnie roztrząsali kwestyą: czy jest prawo na szpiegów? Jedni naciągali wyobrażenia kodeksowe do tych winowajców, uważając ich to za potwarców, to za zbrodniarzy stanu, którzy łamali konstytucyą, i cytując artykuły kodeksu, według których mogliby być ci donosiciele, nawet śmiercią karani na mocy praw krajowych. Drudzy zaprzeczali, iż jako żywo nie było żadnej na to kary w kodeksie, i utrzymywali, że tylko dyktator coś względem szpiegów postanowić może.

W tem, prawie na sam nowy rok, zdarzył się przypadek, który silnie poruszył stolicę, i w opinii pierwszego stanowczy cios zadał dyktaturze. Henryk Łubieński ułatwił ucieczkę byłemu wice-prezydentowi miasta Warszawy Mateuszowi Lubowidzkiemu, naczelnikowi wielu policyj tajnych i całej jawnej policji za Wielkiego księcia. Wice-prezydent ranny w Belwederze leżał potem w szpitalu ujazdowskim pod strażą wojskową. Gubernator miasta Szembek pozwolił widywać się z nim osobom, które do jego rodziny należały. W dniu 30. grudnia Józef Lubowidzki wice-prezes banku, brat rodzony Mateusza, wyjednał u generała gubernatora Wojczyńskiego pozwolenie przeniesienia go dla dalszej kuracyi do swego domu. Pozwolenie to Józef Lubowidzki okazał dyrektorowi szpitala Celińskiemu w dniu 1. stycznia z oświadczeniem, że ku wieczorowi albo on sam, albo Henryk Łubieński przybyć nieomieszka dla wywiezienia rannego do miasta. Jakoż około godziny 6. wieczorem tegoż dnia Henryk Łubieński przybywa dorożką do koszar ujazdowskich, bierze z sobą rannego i ukrywa w pałacu Łubieńskich w przygotowanym na ten cel ciemnym pokoju. W parę godzin potem Pan Bontani dziedzic dóbr Kępic w województwie krakowskiem, z panem Zdanowskim sąsiadem swoim, zajechali końmi pocztowymi przed pałac Łubień-

skich, i wraz z rannym Lubowidzkim na całą noc ruszyli ku granicy, z kąd wice-prezydent natychmiast umknął do Szląska. Zdarzenie to pojątrzyło niesłychanie umysły na szpiegów; powstawano na Łubieńskich, powstawano na partję tak nazwaną Lubeckiego, która dyktatora opanowała, i sprawę powszechną narażała na zgubę. Z procesu Lubowidzkiego spodziewano się wielu ważnych odkryć. Dyktator znalazł się w niemiłym położeniu: trzeba mu było Łubieńskich z tyłu miejsc rugować, Henryka Łubieńskiego aresztować, i pod sąd oddać! Ta sprawa szpiegów i Łubieńskich zmusiła na koniec Chłopickiego na pierwszych postanowić *kommissyą rozpoznawczą* złożoną z jednego senatora, dwóch posłów i dwóch obywateli stolicy, drugim zaś odjąć urzędy, które dotąd piastowali. Ostatnia koncessya dla opinii przyszła mu z nadzwyczajną trudnością.*) Na miejscu

*) Taka była katastrofa, która Łubieńskim na czas niejaki do dalszych zabiegów w rewolucyi zagroziła pole. Muszę tu względem tej szczególnej familii, która pod dyktaturą taki wpływ wywierała, przytoczyć zabawną anegdotę. Niechaj się nikt nie dziwi, że cały ród Łubieńskich tyle ma dowcipu, tyle zręczności pod każdym rządem, że tak w powstaniu, jak po upadku powstania, że jakikolwiek stan jest Polski, umie do każdej władzy trafić: ten dowcip, tę zręczność odziedziczyli oni jakby puścizną *po ojcu*. Ojciec ich, były minister księstwa warszawskiego pod panowaniem króla saskiego, posiadał niepospolity talent ujmowania sobie wszystkich tak obywateli, jak i podwładnych urzędników. Umiał on nawet pozyskać sobie nieograniczone zaufanie i względy panującego Księcia, znanego z swej poczciwości i nabożeństwa. Do tego ostatniego trafiał minister Łubieński przez kapelana, króleskiego faworyta, z którym w ścisłe wszedłszy-stosunki, niezaniebrywał i złotem ich umacniać. Kazał w swym pałacu urządzać kaplicę, ażeby tym sposobem częściej zwabiać do siebie potrzebnego przyjaciela, zapraszając go ze mszą, do słuchania spowiedzi siebie i całej dość licznej rodziny. Tę fatygę przykładowego kapłana za każdą razą hojnie nagradzał. Po spowiedzi minister sprawiedliwości z całą familiją słuchał mszy, *leżąc krzyżem*. Spowiednik króleski nie mógł patrzeć bez rozrzewnie-

Piotra Łubieńskiego dowódcą gwardyi narodowej został Kasztelan Ostrowski brat marszałka, miejsce Tomasza Łubieńskiego ministra spraw wewnętrznych zastąpił Wincenty Niemojowski; a dyrekcyą banku objął Albert Grzymała.

Prócz druku śmielój już występującego, pogłosek o kontrrewolucyi i sprawy Łubieńskich, manifest sejmowy nie mało także zepsuł humoru dyktatorowi. Redaktoro-

nia na pobożnego starca, ministra, dającego tak piękny przykład dzieciom; odprawiwszy zatem mszą i wzięwszy honorarium pobiegł jednego razu do króla i z uniesieniem opowiadał mu postępki Łubieńskiego, zapewniając monarchę że w obudwu krajach pod berłem Jego będących w Polsce i Saxonii nie ma tak cnotliwego poddanego! Król pomimo że wiedział już o przykładowej pobożności swego ministra, (widując go nieraz klęczącego w swej kaplicy zamkowej przy drzwiach, Łubieński bowiem umyślnie obierał porę do interessow, kiedy król był na mszy) chciał się wszelako naocznie przekonać o rzetelności tego co mu kapelan oznajmił. Polecił więc spowiednikowi swemu, aby, jeżeli go minister sprawiedliwości znowu do tej pobożnej usługi zaprosi, dał mu znać o tem przed dopełnieniem aktu. Nie trzeba było długo na to czekać królowi. Kapelan króleski rad był najczęściej spowiadać ministra, a minister sekretnie przez niego o życzeniu króla uwiadomiony w krótkim czasie wynalazł powód i potrzebę nowego usprawiedliwienia się przed Bogiem. Udał się zatem minister do kapelana; zapraszając go wymieniał pobudki do skruchy, i ciężkie zgryzoty sumienia; nakoniec spowiednik wyznaczył dzień i godzinę, i króla zawiadomił.

Wtedy miała miejsce zabawna scena obłudy ministeryalnej i monarchicznej łatwowierności. Minister, tak jak zwykle z całą familiją spowiadał się, a po spowiedzi słuchał mszy leżąc krzyżem. W czasie tego aktu król zjechał przed pałac, i wszedł zaraz do kaplicy; a widząc swego ministra zalanego łzami skruchy, leżącego krzyżem, sam także przykląkł i odmawiał modlitwy. Po mszy minister udawał nieskończenie wielki ambaras niby z przybycia niespodziewanego gościa. Lecz król zbliżył się do niego, oświadczył mu swoje najwyższe ukontentowanie, i dodał iż radby widzieć wszystkich swych ministrów naśladowujących go tak w publicznem, jak prywatnem życiu.

wie manifestu Prażmowski, Ignacy Miączyński, Michał Potocki, Stanisław Małachowski, Walenty Zwierkowski, Gustaw Małachowski, Konstanty Świdziński, Aloizy Bier-nacki, Joachim Lelewel pracę swoją ukończywszy, na dniu 2. Stycznia poddali pod sąd deputacyi czuwającej nad dyktaturą. Zaszły z tego względu żywe w deputacyi rozprawy. Niektórzy jej członkowie mniemali, iż ze szkodą bezpieczeństwa publicznego, pewne wyrażenia manifestu dotykały nie samęj tylko Rossyi, lecz zarazem Austryi i Pruss, współników tego państwa w rozbiore Polski. Wzgląd dyplomatyczny na te dwa ościenne gabinety zalecał, według nich większe w wynurzeniu skarg i zażaleń narodowych umiarkowanie; życzone sobie w deputacyi wyraźniejszej linii demarkacyjnej, oddzielającej w tej mierze Prussy i Austryą od Moskwy; ile, że dość wczesnie przezorność dyplomatyczna jednemu z tych dwóch dworów polską koronę ofiarować przedsiębrała. Książę Czartoryski narzekał na pospiech, mogący zawikłać położenie narodu przez zawczesne, jak sądził, oświadczenia sejmowe, tém bardziej, iż między duchem manifestu a postępkami i ogólną polityką dyktatora, jawna sprzeczność zachodziła. Nadto, upatrywał on w wyliczaniu krzywd narodowi polskiemu przez Moskwę wyrządzonych, niejakię ubliżenie pamięci Aleksandra, o którego dobrych chęciach dla Polski mówił z tej okazji żywo i wiele; zapominając, iż w gabinecie rosyjskim, którego tak długo był czynnym członkiem, najlepsze dla narodu polskiego chęci, mogły być tylko albo przemijającym kaprysem północnego absolutyzmu, albo podejściem daleko od jawnej dzikości niebezpieczniejszem dla narodu polskiego, a w każdym razie ze strony Moskwy tylko *błędem stanu*, dla niej samęj fatalnym, a tém samem żadną miarą służyć nie mogącym za podstawę naszęj w stosunkach z tém mocarstwem polityki; zapominając nareszcie, iż jeżeli w rzeczy samęj były dobre chęci w sercu Aleksandra,

ten romans młodszych lat carowych, te latorośl zaszczepioną ręką Czartoryskiego u kończyń wegetacyi wyziębiło, i w nierozwitem jeszcze kwiecie ścięło tchnienie polarne, tchnienie pustyni, — bo wiedzieć to należy, iż żadna oaza polityczna w tym klimacie, pod tym stopniem geograficznój szerokości zakwitnąć nie może. Odwoziły te wspomnienia osobistéj przyjaźni z Aleksandrem księcia Czartoryskiego od ściągnięcia ręki do podpisu manifestu, tak dalece, iż gdy się wachać począł, Pac chciał go wyprzedzić i pierwszy swoim podpisem dzieło redakcyi opatrzyć. Podpisał jednak książę jako pierwszy z rzędu senator, idąc za większością głosów deputacyi, która ten manifest przyjęła; poczem z deputacyi wyznaczeni zostali książę Radziwiłł, wojewoda i poseł Jan Ledóchowski, ażeby Chłopickiego uwiadomili o przyjęciu, podpisaniu i niezwłocznem podaniu do druku manifestu sejmowego. Dyktator sprzeciwiał się temu ze wszystkich sił swoich, twierdził, iż drukować nie pozwoli, groził nawet delegowanym deputacyi, iż jeźliby to nastąpiło, kontrmanifest z swój strony ogłosi. Zły humor Chłopickiego rzadko się kiedy obchodził bez oznak powierzchownych, tupania nogami, i wybijania pięściami o drzwi lub stoły; tak dalece wyższa nad umysł władza, i nad chęci wyższe położenie czyniły tego człowieka niewolnikiem każdego gniewu, każdego uniesienia. Nie przeraziło to jednak Ledóchowskiego, który mało zważając na odkazy dyktatora, za każdym jego oświadczeniem „iż drukować manifestu nie pozwoli“ zapewniał najuroczyściej, iż natychmiast drukowany będzie. Jakoż rzeczywiście nazajutrz wyszedł w *Kuryerze Polskim*, — ale bez podpisów! Treść tego pisma, głośniego w Europie, chwalonego z stylu i powagi, da się zawrzeć w kilku wierszach: — „Narzucone części Polski, (królestwu kongressowemu), dowolnie warunki przez kongres wiedeński, zgwałcone zostały przez Moskwę; również niedotrzymała Moskwa

swobód zareczonych ziemiom polskim, stanowiącym część integralną tego państwa;“ z czego redakcyja manifestu wyprowadza wniosek: „iż wszelkie przynierze pomiędzy władzą a narodem zerwane zostało, że naród ten stał się niewolnikiem, któremu w każdej chwili kajdany zrzucić i na oręż przekuć wolno.“ Zasada manifestu, a tém samem zasada rewolucyi przez sejm położona, jest więc ta: — „ponieważ car nie dotrzymał konstytucyi, przeto i my jemu niedotrzymujemy posłuszeństwa — z gwałtów i nadużyć władzy, z wykroczeń przeciwko konstytucyi wzięło początek powstanie *narodu przeciwko władzy*.“ Aby zaś tej walce między narodem i królem przysporzyć środków, aby tę walkę o swobody konstytucyjne uczynić podobną, kładzie manifest po wyliczeniu obelg i krzywd miejscowych, przyzwoitszem zapewne gazecie jak monumentalnemu woli narodowej wyrażeniu, to uroczyste oświadczenie: „powstał naród Polski z poniżenia i podległości z męskim przedsięwzięciem niepowrócenia więcej do więzów, które skruszył, niezłożenia oręża przodków, póki nie wywalczy niepodległości i potęgi, *jedynéj swobód rękojmi*, póki nie zabezpieczy sobie tych swobód, których domagać się jako zaszczytnéj puścizny przodków i naglającéj potrzeby wieku, podwójne ma prawo; póki nie połączy się z braćmi ujarzmionymi przez dwór Petersburgski, z tego jarzma ich nie wyzwoli i swobód swoich wolności i niepodległości uczestnikami nie uczyni.“

W przyznaniu, że naród polski powstał dla tego, iż Moskwa zgwałciła warunki *narzucone* przez kongress wiedeński Polsce nadwiślańskiej, mieściło się inne przyznanie: — „że naród polski nie byłby wcale powstał, gdyby te warunki, to jest konstytucya, przez Moskwę zgwałcone nie zostały.“ Rozumując tedy loicznie, powiadam, iż sejm tym manifestem uznał nasamprzód *czwarty rozbiór Polski*, to jest królestwo Polskie z części księstwa warszawskiego, zbudowane przez kongres wiedeński,

bo wyszedł z tego punktu, jako z zasady przeciwko Moskwie; a powtóre, że ustanawiając za powód rewolucyi wykroczenia władzy przeciwko ustawie konstytucyjnej, wyrzekł to, co w istocie rzeczy, co w prawdzie historycznej nie ma i nie może mieć żadnego ugruntowania. Ze wszystkiego co dotąd o naturze rozbioru, o stanie rozszarpanego kraju, szczególnież zaś o stosunkach Polski kongressowej z carstwem napomknąłem, wypada: że gdyby była Moskwa nie tłumiła konstytucjonalizmu nad Wisłą, gdyby była dochowała świącie obietnic zaręczonych Litwie i Rusi, powstanie narodu Polskiego z rosnącej swobody, byłoby jeszcze łatwiej i prędzej, niżeli z rosnącego wyniknęło ucisku. Ta prawda leży ukryta, jak nasienie odrodzenia w naturze naszego upadku. Pócoż, pytam się, obwijać w omylne, niby chciwość sąsiedzką ugłaskać mające pozory to co na słuszniejszym, starszem i lepszem prawie spoczywało? Po co szukać powodów do powstania w konstytucyi, kiedy się one mieściły w ziemi, w pierwszym rozbiurze kraju, w pierwszej potrzebie ludu? Powiedzieć „żeśmy powstałi dla gwałtów konstytucyjnych“ nie byłożto przy jasnym świetle dziennem torować drogę dwom sąsiedzkim gabinetom do interwencyi nawet zbrojnej, mającej na celu pojednanie narodu polskiego z królem? Nie byłożto nawet samemu królowi nastrożać sposobność do zakończenia tego *domowego rozterku* ugodą, którąby na mocy manifestu sejmowego dwa ościenne dwory wygrozić, a postronne francuski i angielski po przyjacielsku wyrezonować mogły? Czyliżby nie mógł powiedzieć Mikołaj; — „piszecie, żeście powstałi dla nadużyć mojego rządu, mojego brata — ja rząd zmienię, brata usuwam, a więc złożcie broń.“ Rzeczywiście powinienby był tak postąpić sobie na razie, gdyby był miał cokolwiek więcej rozumu, cokolwiek mniej dumy. Nie oskarżam chęci redaktorów manifestu; nie mam w pojejrzeniu obudwu izb, jakoby skrycie do tego celu zmie-

rzały. Lecz powinnością moją być sędzę, ochwiał tém rozumowaniem grunt, podstawę manifestu w przekonaniu jego licznych jeszcze wielbicieli. Akta tak publiczne, tak uroczyste, akta cechowane piętnem woli ogólnej, mające objawiać wolę narodu, winny być ściślej ważone. Redaktorowie manifestu i izby, które ich dzieło za swoje przyjęły, nigdy nie wyjdą z zarzutu nagannój, niepojętój, w tym ważnym postępku lekkomyślności. Zasadą powstania, myśłą powstania nieśmiertelną, był rok 1772. nie rok 1815.; była zatrała jestestwa politycznego w narodzie pełnym życia i siły, a nie drobne miejscowe skutki tego nieszczęścia, nad któremi się wymownie rozszerza manifest jako to: cenzura, policja tajna, Newachowicz, brutalstwa Wielkiego księcia i fiskalizm Lubeckiego. Ale nawet tchnie to pismo egoizmem kawałka względem ogółu Polski, egoizmem części nadwiślańskiej względem gubernij. Ponieważ niedotrzymał nam car konstytucyi, — (tak się wyraża sejm kongressowy), — więc bierzemy się do oręza, i was współbracia w Litwie i na Rusi wzywamy *powstańcie*, albowiem nam potrzeba potęgi, *tój jedynej swobód rękojmi*. Co się znaczyło: „powstawajcie, aby nas car nie wychłostał żelazną różgą, knutem, za ten akt nieposłuszeństwa, powstawajcie w obronie naszych swobód, naszej nadwiślańskiej wolności mówienia, pisania, a szczególnie *sejmowania*, aby na przyszłość nie było żadnych dodatkowych do konstytucyi artykułów, porywania posłów i eskortowania z pod rogatek do domu; przedewszystkiem zaś, aby nam wolno było przy drzwiach otwartych obradować, — a potem *urzędować*.“ Więc swobody kongressu wiedeńskiego, więc ustawy monarchii konstytucyjnej, a nic innego, więc obrona i ubezpieczenie tych swobód były powodem, dla którego ziemie zabrane miały wejść w przymierze z 29. Listopada? Więc tylko konstytucya wiedeńska, ten dar obłudy, ten utwor chwilowego kaprysu samowładnej pół-

nocy, ten krótki przemijający umizg Aleksandra, którym chciał na moment pochlebić wyobrażeniom liberalnej Europy, miały być celem, pętlą i nagrodą krwawego boju Polski z Moskwą? Jakaż małość pojęć! Jaka głęboka nieznamość potrzeb, położenia i ducha narodowego! Potrzeba było *potęgi* sejmowi dla ubezpieczenia konstytucyi. Nie powstawał przeciwko państwu moskiewskiemu; wyraźnie się protestował, że nie powodowała nim żadna nienawiść narodowa przeciw Rossyanom, *wielkiemu jak my szczepowi słowiańskiego rodu*;" powstawał jedynie przeciwko *królowi*. A zatem: nie państwo z państwem, nie naród Polski z hordą moskiewską piętnem tatarskiego jarzma nacechowaną na czole, jak bywało po wszystkie czasy, nie ten wielki historyczny interes słowiańszczyzny, który od dziesięciu wieków stawiał Polskę na przednich czatach w boju z barbarzyństwem wszelkiego gatunku, z wszelką dzikością czy wędrowną, czy stałe zyskującą posady, ale tylko fikcyja konstytucyjna z inną fikcyą miały iść w zapasy.

Lecz mniejsza o zasadę powstania objawioną w manifestie. To, o czem manifest nie wspomniał, czego w nim niemasz, a co się powinno było na czele jego znajdować, zasługuje na wzgląd daleko baczniejszy. Sejm jakożkolwiek bądź oświadczał wyraźnie: że naród żąda swobód, i tej potęgi materyalnej, która jest jedyną ich gwarancją, a tem samem żąda powiększenia granic, połączenia się z prowincjami polskimi zabranemi przez Rossyą. Taka jest osnowa manifestu. Ale to było żądanie ogólne. Należało koniecznie bliżej oznaczyć 1. warunki i zasady niepodległości, 2. sposób połączenia się z ujarzmionemi braćmi. Pierwszy artykuł konstytucyi której zgwałcenie naznaczano za przyczynę powstania, kojarzył Polskę kongresową z Moskwą. Tego artykułu manifest nieuchyla. Niepowiada, że stosunki jednego kraju z drugim zerwane zostały; utrzymuje tylko: „że

w kraju wszelkie przymierze między narodem, a władzą zerwane zostało.“ Zrywać przymierze z władzą nie jestto ją jeszcze obalać, — jestto się tylko *buntować*. Manifest ani słowa niepowiedział o *królu*: czy pozostaje na dal, czy jest złożony z tronu? Redaktorowie manifestu tłumaczyli się potém, iż do rozstrzygnięcia tój kwestyi nie mieli upoważnienia od sejmu. Gdy szło o manifest, marszałek sejmowy oznajmił, iż sessya 18. Grudnia w części potrzebę tego aktu przed obcemi mocarstwy zastępuje. Cóż zdziałała sessya 18. Grudnia? *Uznała* ruch 29. Listopada za rzecz narodową. Lecz Lelewel i inni sejmujący twierdzili z początku, że niewiedzą, czego pragnie rewolucya 29.; ztąd ich maksyma: „trzeba odgadywać rewolucyą.“ Utrzymywano tożi po upadku klubu. Więc sessya 18. Grudnia uznawała rewolucyą, niewiedząc, czego rewolucya żąda. W tój mierze idę tylko za faktami. A ponieważ sessya 18. tego nie wiedziała, rzecz przeto naturalna, iż i manifest, który był częścią wypływem, częścią obrazem sessyi 18. tego wiedzieć nie mógł. Zamęt pojęć, który z tego względu w manifestie panuje, jest skutkiem naturalnym ogólnego kierunku sprawy i zamętu pojęć, który z tego względu panował w sejmie i w rządzie. Wojsko miało jasne wyobrażenia; naród podzielał przekonanie wojska. Wojsko i naród chcieli walki z Moskwą; pojmoowało walkę kraju z krajem. Lecz ci, co naród reprezentowali, nie mogli tego w swoim akcie jasno wyrazić. Pomimo entuzjazmu rosnącego w interesie niepodległości i potęgi, Mikołaj był tedy królem jeszcze w Styczniu; był królem z prawa, na mocy którego izby obradowały, chociaż przestał nim być *de facto* w nocy 29. Listopada. Manifest potrzebował oczywiście dodatku, któryby Mikołaja urzędownie z tronu złożył. Przeto detronizacya i wiele innych punktów tanowczych, zapadłych już w opinii, należących do kategorii faktów, a w manifestie nieobjętych, miały się

stać dalszą działań sejmowych osnową; będą one przedmiotem naszego, że tak rzekę, prawodawstwa rewolucyjnego, w którym sejm leniwo zdążając za wypadkami, a nie poczynając ich z siebie, zawsze, jak obaczymy, będzie potrzebował długiego czasu, żeby to *uznać*, co się stało oddawna, — czego nieuznać nigdy nie mógł.

Powrót Wyleżyńskiego z Petersburga dalej, zdaniem mojem, rzecz pomknął, niżeli manifest sejmowy. Wyleżyński przybył do Warszawy dnia 7. Stycznia; przywiózł z sobą ekspedycyą od ministra sekretarza stanu do Sobolewskiego prezydującego w radzie administracyjnej. Dyktator zwołał zaraz radę najwyższą; w obec której rozpieczętował pisma z Petersburga otrzymane. Stefan Grabowski zalecał ściśle dopełnienie rozkazów cesarskich, objętych w odezwie do Polaków z dnia 17. Grudnia. Ta odezwa zawierała w treści: aby rada administracyjna królestwa natychmiast wróciła do obowiązków w swoim pierwotnym składzie, tudzież ażeby po odebraniu tego rozkazu wszystkie korpusy wojska polskiego wyruszyły niezwłocznie do Płocka, — które miasto car za miejsce połączenia dla armij królestwa naznaczał. Prócz tego rozkazywał car tym wszystkim, którzy *nieprawnie do broni się wzięli*, złożyć takową, w imieniu zaś jego dziękował Grabowski Chłopickiemu za dotychczasowe *utrzymywanie porządku* w królestwie. Członkowie rady najwyższej zastanawiali się co dalej czynić? Chłopicki oświadczał im stanowczo, że nie weźmie na swą odpowiedzialność zerwanie zaczętych z cesarzem negocyacji. Władysław Ostrowski uwiadomił o tém deputacyą dozorczą, która zamiast złożyć natychmiast dyktatora z urzędu, *milczeć*, jak dotąd, postanowiła. Według relacji Wyleżyńskiego, Jezierski miał także powrócić za dni kilka z Petersburga. Nieczekając na jego przybycie Chłopicki wydał dnia 7. Stycznia uniwersał, zwołujący obiedwie

izby na dzień 17. Stycznia, „z powodu powstałej potrzeby wyrzeczenia przez reprezentantów narodu względem dalszych sposobów zabezpieczenia bytu narodowego, i obmyślenia stosownych do tego celu działań.“ Publiczność nieodgadywała jeszcze celu i potrzeby tego nowego izbjowego zebrania.

Przenieśmy się teraz na moment ze stolicy Polski do stolicy państwa moskiewskiego. Kiedy powstanie rozpoczęto w Warszawie dla dźwignienia z upadku narodu polskiego, owiewa od samego początku jednych zła wola, drugich niewiara w siłę kraju, trzecich obawa zaburzeń i wojny domowej, w Petersburgu tymczasem rzeczy szły cokolwiek prędziej i energiczniej. Jeden okrzyk, okrzyk *hurra*, okrzyk narodowy nastajaszczej tatarskiej Moskwy od razu rozstrzygnął kwestyą. Kiedy my się protestujemy, że nie chcemy wojny z Rosyją, kiedy oświadczamy, że powstaliśmy tylko przeciwko *królowi*, kiedy Moskalów nazywamy *wielkim jak my szczepem słowiańskiego rodu*, Moskwa cała na pierwszą wiadomość insurrekcyi w Polsce, z gruntu się zatrzęsła, ocuciła w sobie natychmiast starą jak wieki nienawiść, uznała tę sprawę za rzecz swoją narodową, i wyrzekła przeciwko nam piorunujące *delenda Carthago* okrzykiem *hurra*, okrzykiem jednomyślnym w poprzek i wzdłuż tego niezmiernego kraju. Nakoniec kiedy my rozprawiamy, Moskałe działają, kiedy my sejmujemy w Warszawie, oni się tymczasem uzbrajają i przedsiębiorą stanowcze środki, aby Litwa nie powstała! Jakże bolesne, jak zawstydzające są te prawdy! Ale oby zaszły do dalekiej potomości, — oby na grobach naszych położono ten napis: zginęliśmy nie dla braku sił, ale dla tego, żeśmy tych sił użyć nie umieli, — żeśmy dali czas Moskwie wyjść z ciężkiej niemocy. Car, w miarę im dokładniejsze przychodziły wiadomości o wypadkach w Warszawie, zaostrzał swą mowę. Celem jego było obudzić głęboką,

historyczną, rasową antypatyą; zaszczepiał w lud swój fanatyzm; kazał sobie ponowić przysięgę wierności i sam przysięgał narodowi, „że póty nie złoży oręża, nie pierwój spocznie, póki ostatni z buntowników polskich nie zostanie ukarany. Tym kształtem energia północnego despotycznego rządu i fanatyzm barbarzyństwa sposobiły się do walki z umiarkowaniem, słodkością i bezczynnością władzy powstającego narodu. W tym stanie rzeczy Lubecki i Jezierski kończyli długą podróż swoją do Petersburga. Lubecki jeszcze przed wyjazdem z Warszawy zwątpił był o skutku tój missyi. Obadwa zatrzymali się w Narwie z rozkazu cesarza. Minister skarbu otrzymał tu list ministra sekretarza stanu, treści następującej: — „monarcha nie zna przyczyn, które spowodowały księcia do przedsiębrania tój podróży; jeżeli zaszło niedawno w Warszawie wypadki skłoniły go do przyjęcia poselstwa od władzy nie wynikającej z woli monarchy, cesarz nie może mu dać posłuchania, nie może pozwolić, żeby przybył do stolicy; jeżeli zaś cel tój podróży da się pogodzić z obowiązkami urzędu, który książę winien zaufaniu swego monarchy, cesarz pozwoli mu stawić się, i udzieli mu jako ministrowi skarbu królestwa polskiego posłuchanie.“ Nadmieniał także Grabowski, „iż i hrabia Jezierski nie w innym charakterze, tylko jako poseł na sejm królestwa może zyskać pozwolenie udania się do Petersburga.“ Lubecki odpisał z Narwi pod datą 23. Grudnia jak następuje: — „w tój chwili odbieram list, w którym mnie zawiadamiasz generale o woli monarchy względem mnie i hrabiego Jezierskiego; pospieszam więc wyjawić przyczyny, które nas spowodowały do przedsięwzięcia tój podróży. Z polecenia rady administracyjnej mając złożyć u stóp tronu raport o wszystkiem co się stało w Warszawie, chcę jako *minister królewski* donieść monarsze o wszystkich szczegółach, których byłem świadkiem, i nigdy nie byłbym przyjmował *polecenia stawać*

przed monarchą pod jakimkolwiek innym tytułem. Gdy list generała zawiadamia mnie, iż *Najjaśniejszy Pan* raczy mnie przyjąć w takim przypadku i udzielić mi posłuchanie, a zarazem dozwoli stawić się hrabiemu Jezierskiemu posłowi na sejm, tedy proszę nam wyjednać najwyższe pozwolenie do odbywania dalszej podróży do Petersburga.“ W skutek tego listu, obadwa Lubbecki i Jezierski otrzymali żądane pozwolenie, i przybyli do Petersburga w dniu 25. Grudnia.

Każdy z nich miał osobne posłuchanie. Lubbecki, jak listy z Petersburga oznajmowały, raz tylko mówił z cesarzem. Jak wtedy rzecz polską wystawił, z której strony? czy starał się choć w części zadosyć uczynić obowiązkom missyi, którą sam wywołał, o której sam także zwątpił? pozostanie zapewne na zawsze tajemnicą. Najpodobniej, że przypatrzwszy się bliżej rzeczom, zamiast usprawiedliwienia powstańców, i wytargowania, jak przyrzekał, *koncessyi* u cesarza, używał całego dowcipu swego na usprawiedliwienie rady administracyjnej, z powodu jej niektórych, w Petersburgu dwu-wykładnemu rozumieniu ulegających postępów. Jezierski mówił z carem kilka razy. Odprawował on swoje poselstwo najniegodniej jak tylko być może. Wyrażenie jego co do początków i dalszego obrotu rewolucyi uwłaczały narodowi, pod względem nawet konstytucyjnym. Przytoczę niektóre ustępy jego rozmowy z carem, bo to nowe światło rzuci na sposób myślenia tych, co go do Petersburga wyprawili. „Powstanie, które dnia 20. Listopada wybuchnęło w Warszawie,“ — w ten sposób wyrażał się Jezierski w gabinecie cesarza, w obecności Benkendorfa, — „było dziełem małej liczby młodych ludzi, oficerów i uczniów; że tak jest a nie inaczej, stwierdzają to wszystkie dotąd zebrane data względem okoliczności, które poprzedziły i zrzuciły rewolucyą, jakoteż i symptomata, które towarzyszyły temu wydarzeniu, albowiem ci, którzy pier-

wsi powstałi, nie mieli innych dowódców jak podoficerów i podporuczników; tylko przez okrzyk jakoby Rosssyanie zabijali naszych żołnierzy, zdołali oni wciągnąć do działania pułk 4. liniowy i batalion saperów, tudzież pospółstwo; poruszenie to niezwiastowało ani oznaczonego celu, ani planu naprzód ułożonego. Dopiero we dwa dni później obywatele uspokoili się na głos rządu, który przemawiał w imieniu prawej władzy, wtedy uczuli oni konieczną potrzebę łączenia i uzbrojenia się dla obrony swych własności przeciw wzburzonemu pospółstwu.“ Wystawiać carowi, że powstanie 29. było zgrają rozbójników, przeciwko którym obywatele się uzbroili, nie byłoby zapewne najlepszy środek wyjednania jakichś koncessyi w Petersburgu pod wpływem insurrekcyi. Ale czyżby kiedykolwiek Polska była upadła, czyliżby ją rozebrali sąsiedzi, gdyby takich jak Jezierski poseł garwaliński, nie miała obywateli? Car nie łatwo dawał wiarę tym słowom posłannika rewolucyi, a raczej kontrrewolucyi: „pojmuję,“ — rzekł — „że w pierwszych chwilach obywatele Warszawy uzbroili się i uorganizowali straż bezpieczeństwa dla bronienia swojej własności; ale jakże wytłómaczyć te uzbrojenia nakazane w całym kraju, te zaciągi nowych żołnierzy, te przygotowania do wojny? Przeciw komu uzbrają się? Zemnąż to chcą prowadzić wojnę?“ Na to odpowiadał Jezierski, iż obawa, aby odpowiedzialność za czyny kilku ludzi nie spadła na cały naród, połączyła wszystkie serca i wszystkie chęci przez uczucia wspólnego niebezpieczeństwa i że tylko wyraz zaspokajający ze strony monarchyi, tę obawę rozproszyć zdoła. Wtedy Mikołaj zaczął wyklądać zasady swojej polityki, tak źle znanéj w Warszawie, tak źle pojętej przez radę administracyjną: — „Jestem królem polskim, zawołał i chcę nim pozostać, ale nie mogę na nic takiego zezwolić, coby miało pozór koncessyi, której się odemnie domagają w chwili buntu, z bronią w rękę

Gdybym to uczynił, zapomniałbym cóm samemu sobie winien na miejscu, gdzie mnie Opatrzność postawiła. Niechaj mi zawierzą, nie mogę chcieć, ażeby niewinny miał cierpieć za winnego. Postaw się WPan w mojem położeniu. Czyż mogę układać się z moimi poddanymi, ja, który jestem prawym ich monarchą? Czyż mogę dozwolić, ażeby mi przepisywali warunki pod jakimi zezwalają pozostać pod mojami prawami? Gdybym był tylko królem polskim, znajdowałbym się w pośród was, lecz jako cesarz rossyjski muszę mieć inne interessa na pieczy, muszę mieć wzgląd na godność, na honor wielkiego państwa. Nie chcę działać z pospiechem, wskaż mi WPan środek, któryby był godny króla polskiego będącego zarazem cesarzem rossyjskim, ażeby rzeczy ułożyć; niczego więcćj nie pragnę.“ Napomykał potem Mikołaj, że jedyną jego chęcią jest ułatwić wszelkie trudności przez samych Polaków, dając do zrozumienia Jezierskiemu, że byle sami Polacy w Warszawie kilka rusztowań narządzili dla twórców 29. Listopada, onby się przychylił do ugody na zasadzie takiego aktu posłuszeństwa i wierności. Co do połączenia zabranych prowincyi z królestwem, uważał to za rzecz niepodobną, mówiąc: „mógł-żebym chcieć dobrze uczynić jednemu z krajów pod mojem berłem zostających kosztem drugiego?“ Natenczas Jezierski „pozwoił sobie oświadczyć, że nie był przysposobiony wchodzić w te *głębokie tajemnice stanu*.“ Rozmowa skończyła się na tém, iż car zapewnił Jezierskiego, że jeżeli Polacy niedopełnią rozkazów zamkniętych w odezwie dnia 17. Grudnia i staną w gotowości do walki z wojskiem *pana swego*, natenczas pierwszy wystrzał armatni z ich strony, Polskę w niwecz obroci.“ Odchodzącemu Jezierskiemu, polecił car, ażeby się udawał do Benkendorfa ileby razy życzył sobie z nim mówić, lub gdyby miał mu co udzielić; z czego Jezierski zrobił taki użytek, iż napisał list do Benkendorfa (pod

datą 28. Grudnia) zapewniający w treści „że rewolucya nie była dziełem ani właścicieli ziemskich, ani kapitalistów, ani rękodzielników, ani naczelników fabryk, ani nakoniec urzędników; że po prostu była ona skutkiem obawy; że on (Jezierski) jest przekonany razem ze wszystkimi dobrze myślącymi Polakami, że cesarz tę obawę i wszelkie *grożące nam nieszczęścia* z powodu rewolucyi, jednym słowem odwrócić może; że tém słowem jest zapewnienie instytucyi, nadanych nam przez wskrzesiciela Polski. Po takim wstępie wylicza Jezierski Benkedorfowi uchybienia, których się rząd przeciwko tym instytucjom dopuścił; kończy zaś na tém: „iż on (Jezierski) nie jest ani dyplomata, ani politykiem, a jednak pozwala sobie szczerze wyznać to swoje przekonanie.“ Na marginesie tego listu cesarz pokreślił ołówkiem niektóre adnotacye, jako to: — „niezgwałciłem przysiąg moich, — naród sam zerwał przysięgę mnie wykonaną, więc mogę, jeżeli mi się podoba, uważać się wolnym od téj, którą narodowi złożyłem, — przecież tego nieuczyniłem i to jest wszystko co nateraz powiedzieć mogę — każdy inny postępek byłby z mojej strony słabością nie do darowania, — nikt mnie do takowej nie zniewoli, — *niechaj się na mnie zdadzą, a będą szczęśliwi*, słowo monarchy czującego czem jest honor, ma swoją wagę.“

Ten skutek wzięła missya Lubeckiego i Jezierskiego, dla której zaniedbano korzystać z najprzychylniejszych okoliczności w miesiącu Grudniu, której poświęcono najważniejsze sprawy powstającego kraju, której dyktator niechciał zaszkodzić zbyt nagłym i szczerem uzbrojeniem narodu, zajęciem korzystnych stanowisk wojennych, poruszeniem obcych mocarstw, nakoniec wezwaniem do wspólnego działania Litwinów i Rusinów. Lubecki został w Petersburgu. Jezierski z własnoręcznymi dopiskami cara na marginesie powyższego listu, wrócił do Warszawy, dnia 13. Stycznia, po wszystkich drogach i przepręgach

rozgłosiwszy „że Moskale Polaków czapkami zarzuca“ — za co go na kilku stacyach pocztowych w królestwie powiesić chciano. Przybycie tego posłannika pomnożyło kłopotu władzy, już silnie zachwianej w przekonaniu publicznem; stawiało fakcją dyktatorską w obec innych fakcyi w położeniu nie miłym. Z jednej strony lękano się odpowiedzialności za postęпки Chłopickiego, za stratę tak drogiego czasu, z drugiej rozumiano, że nadeszła pora ukarania tylu uchybień, tylu nawet zdrożności, które wyniknęły z płonnej nadziei układów. Kawiarnie zaczęły się napełniać liczniejszymi tłumami; zebranie u *Honoratki* wydawało groźniejsze odgłosy; politycy téj wesołej rzeszy, którą zwano partją rewolucyjną, coraz śmielsze miewali mowy, coraz śmielsze pod prezydencją pośła Tymowskiego wiersze deklamowali, rozumiejąc zapewne, że mówić odważnie i wiele w miejscach publicznych, rozumiejąc, że pisać i deklamować wiersze jest najlepszym środkiem ratowania upadającej sprawy. Z tém wszystkiem reakcyja w publicznej opinii zdawała się być wielka; umysły w rzeczy samej były nadzwyczajnie podburzone, i nowe w mieście, nawet między ludem prostym biegały pogłoski o bliskiem wybuchnieniu *ultra-rewolucyi*. Partya otaczająca dyktatora ponawiała dawniej już przedsiębrane ostrożności, gwardyi narodowej i garnizonowi stołecznemu zalecano mieć się na baczeniu, zaciągać nawet na niektóre warty z *bronią nabitą*. Arystokraci obawiali się spisku, i słuszne do tego mieli powody: bo w istocie z ich winy sprawa publiczna taki obrót wzięła, iż wypadało, ażeby ludzie kochający ojczyznę i widzący jasno interes kraju weszli przeciwko nim w zmwowę. Lecz istotnej konspiracyi nie było; posądzany o to Lelewel siedział spokojnie w domu, cały w starych księgach jak przed rewolucją, cały w rozpamiętywaniu lepszych, upłynionych czasów.

Gdy zachodzi potrzeba nowego wstrząśnienia, zmiany

rzędu, słowem prędkiej i gwałtownej naprawy rzeczy publicznej, a niemasz ludzi, którzyby to przywiedli do skutku, w takim razie jawić się zwykły farsy ze strony rządu dla uprzedzenia, częstokroć dla skompromitowania rzetelnych zamachów udanemi, podmówionemi na władzę knowaniami. Taką farsę zrządziła w ostatnich dniach dyktatury fakcyja *hrabiowska*, wprawniejsza do podobnych zabiegów, jak do kierowania rzeczami w duchu dobrze zrozumianego interessu narodowego, biorąca intrygę za politykę, a w polityce to tylko pojmująca, co jest jój przeciwne: *kabałę i osobistość*. Chłopicki zmierzył sobie absolutną władzę; żył w atmosferze plotek wszelkiego rodzaju; siedział zamknięty w pałacu, i raz tylko pokazał się publiczności, kiedy wyjeżdżał do Modlina. Wojsko nie widziało go, wcale. Codziennie obudzano w jego umyśle nowe pódjeżenia, to jakoby Lelewel z Krukowieckim się zmawiał, to znowu jakoby Lelewel z innymi dwoma czy trzema klubistami o najwyższej zamyślał władzy. Summą tych bajek i postrachów była śmieszna denuncyacya podpułkownika Dobrzańskiego, w skutku której Lelewel z rozkazu dyktatora został aresztowany. Lelewel pisze w pamiętniku swoim, że w to wpływali hrabiowie, których tylko początkowemi oznacza literami, jakoto *hrabia T. D.*, *hrabia S. R.* i brat jego *L. R.*, *hrabia W. O.*, i inni. Brat Lelewela Prot wyjechał był na wieś, gdzie w bliskości konsystował pułk czwarty; rozumiano więc, że Joachim Lelewel ruszył do tego pułku, ażeby go ku swoim celom nakłonić. Dobrzański oskarżyciel został także aresztowany. Nabelak i Gurowski Adam wpadli do Chłopickiego, przemawiając za Lelewlem; minister sprawiedliwości odmówił posługi śledczej, a rada najwyższa na wiadomość o uwięzieniu jednego z swych członków do dymissyi się podawała. Lelewel wypuszczony nazajutrz wrócił do swych książek, rewolucyoniści do *Honoratki*, a hrabiowie do nowych plotek

do nowych bajek, którym jednak lecąca szybkimi krokami do upadku swego główna i najstraszniejsza w tej sprawie farsa dyktatury, farsa jedynowładztwa położyła kres jakiś, przynajmniej *chwilowy*, uwalniając historyka od potrzeby ómienia jasnej i szlachetnej sprawy narodu temi drobiazgami niewczesnych namiętnostek i błahych uraz osobistych.

Wiadomości, które Wyleżyński, a za nim w dni kilka Jezierski przywiózł z Petersburga, niedozwalały dłużej samemu nawet Chłopickiemu cieszyć się nadzieją pokoju; brał on się do oręża mimo woli, i żeby coś uczynić, uchylił najpierw dwóch regimentarzy, stanowiąc na ich miejscu równie niezdolnych, a ospalszych jeszcze w sprawie narodowej organizatorów nowego zaciągu: generała dywizyi Żółtowskiego dla województw lubelskiego i podlaskiego, generała brygady Pawłowskiego dla województw płockiego i augustowskiego, generała brygady Przebendowskiego dla województw mazowieckiego i kaliskiego, a generała brygady Dziekońskiego dla województw sandomierskiego i krakowskiego. Kazał także lać działa z dzwonów kościelnych, i formować nowych dziesięć pułków piechoty; naglił o broń z zagranicy; komendę swęj gwardyi honorowej czy akademickiej odjął Szyrmie a powierzył ją w ręce daleko właściwsze pułkownika Łagowskiego Piotra, doświadczonego, i w długich bojach zasłużonego ojczyźnie oficera;*) nakoniec w miejsce dotychczasowego sekretarza dyktatury Krysińskiego, powołał Romana Załuskiego. Lecz te były jedyne i ostatnie odkazy nakłaniającej względ swój ku sprawie ojczystej dyktatury. Humor wojenny Chłopickiego trwał tylko dni kilka: Porywał się on jakby ze snu, ale natychmiast upadał na siłach w tem dziele trudnem, i jego moralną miarę daleko przechodzącem. Jedynowła-

*) Między notami objaśniającemi umieszczam opis szczegółowy dotyczący tej młodej gwardyi dyktatora.

dzstwo żołnierza zawiodłszy ogrom publicznego zaufania, zdradziwszy jedynomyślność nigdzie w żadnym narodzie niepraktykowaną, ustało, po stracie sześciu tygodni najpotrzebniejszego czasu, w dniu 16. stycznia. Deputacya sejmowa, dozorująca dyktatora zaraz po przybyciu Jezierskiego z depeszami od cara, domagała się komunikacyi tych depeszów. Chłopicki udzielił jój list pisany do siebie przez ministra sekretarza stanu Grabowskiego; którego listu wyrazy niektóre naprowadzały mimowolnie uwagę deputacyi na działania wzbudzające nieufność w osobie dyktatora. Żądała przeto deputacya, zbyt późno wchodząc w okropny stan interessu narodowego, bliższych z tego względu objaśnień, a mianowicie jakieby mogły być dalsze zamiary Chłopickiego? Uprzedzając to życzenie dyktator, udzielił deputacyi w dniu 16. Stycznia posłuchanie. Miała wtedy miejsce scena równie gorsząca jak wszystkie dotychczasowe sceny gdzie przychodziło do wyrozumienia się zobopólnego między Chłopickim, i temi co w nim jedyne zbawienie kraju częścią upatrywali, częścią udawali, że upatrują, — między żelaznym uporem z jednej a słabością charakterów z drugiej strony — nakoniec między zawrotem głowy, stworzonej do mierności, a klassyczną, nieuleczoną trwogą wewnętrznego niepokoju, któraby tę głowę zamienić chciała w Meduzę dla rewolucyi społecznej. Chłopicki po swojemu z góry i ostro oznajmił deputacyi, owdołując się do listów z Petersburga odebranych, „że władzy od narodu mu powierzonej dłużej piastować nie jest mocen, bo tytuły zyskane w tych listach, bo pochwały, któremi go obsypywał w imieniu cara minister sekretarz stanu, zaufanie do osoby jego w obliczu narodu zmniejszają.“ Wynurzył potem: że zważając ogromną walkę, na jaką kraj nasz z monarchą potężnym, przy szczupłych środkach obrony jest wystawiony, jako biegły w rzeczach wojennych nie radzi kończyć powstania orężem, ale tylko przez układy za pośrednictwem

dworu pruskiego zawrzeć się mogące; w razie bowiem niepomysłnego skutku walki, zasłużyłby sobie zapewne na imię *zdrajcy*, kiedy wypadek ten łatwy podług jego rachuby do przewidzenia będzie tylko wpływem niemożności stawienia przez nas sił wyrównywających olbrzymowi północy. To powiedziawszy wziął w rękę na poparcie zdania swego plik papierów, etaty wojskowe, i rzekł: „bić się z Moskalami nie będę, bo nie mam czem — mamy tylko 37 tysięcy wojska, a ich jest 150 tysięcy — zresztą i żywności wystarczy nam tylko na dni dwa-naście.“ — „Ależ przecie“ — przerwał mu Dembowski, — „trudno żeby w Polsce zabrakło żywności, z województwa naszego tyle jój nabrano do Modlina, a ja sam z mojej małej wioski posłałem pięćset funtów sucharów.“ — „Dawno już słyszę o tych sucharach“ — zawołał Chłopicki, — „jeżeli zaś Dembowski sądzi, że nam nie zabraknie żywności, *to niechaj sobie będzie sam dyktatorem* na mojem miejscu, bo ja nim być nie chcę.“ Wtedy poczęli mu przekładać niektórzy członkowie deputacyi: że jakkolwiek siły rossyjskie mogły być wielkie znał je i dyktator i naród oddawna, że on (Chłopicki) domagając się władzy nieograniczonej na ich umniejszenie rachować nie mógł, i stan rzeczy dzisiejszy od dawniejszego żadnej nie uległ zmianie, że przeto niemoże i niepowinien raz w nim położonego zaufania narodu na szwank narażać. Te uwagi nie sprawiły żadnego skutku; Chłopicki wchodząc w szczegóły silił się na powiększanie wojska moskiewskiego, a zmniejszanie polskiego, jakkolwiek małe było, z jego winy; powtarzał kilkakrotnie, iż nazwanoby go zdrajcą gdyby się dał pobić, *co jednak musi nastąpić niepochybnie*; że ani książę Józef nieuniknął tego zarzutu, że sam nawet Kościuszko byłby nazwany zdrajcą, gdyby go przypadkiem nie wzięto w niewolę pod Maciejowicami. Mówił to wszystko bardzo prędko, z rosnącą co raz żywością, a na uwagę jednego

z członków deputacyi, izby kosynierami szeregi powiększyć można, zawołał: „to sobie komenderuj twymi kosynierami, — co do mnie dowodzić nimi niechcę.“ Zanosilo się na okropną dysputę; nos dyktatora karmazynowy, lice rozplomienione, roziskrzzone oczy, i nadzwyczajna w całej postawie gestykulacya nic pomyslnego nie zwiastowały. Przyszło nakoniec do tego, iż zawołał Chłopicki w wielkiem uniesieniu: „jeżeli młodzików sumienia uwalniają od przysięgi, co do niego, on monarsze swemu wiernym będzie, bić się niechce, *i władzę powierzoną sobie jedynie dla uwolnienia kraju od anarchii natychmiast składa.* Wypływała tedy na wierzch cała sprawa tajemnica. Chłopicki pomimo gestów, uniesień, gniewów miał racyą: powierzono mu bowiem władzę przeciwko anarchii, nie przeciwko Moskwie, przeciwko rewolucyi 29. Listopada, nie przeciwko carowi; — a teraz gdy święcie dopełnił tego obowiązku, gdy ukrócił, stłumił niemal powstanie z obawy rewolucyi społecznej, jakimże prawem ci sami ludzie, ci sami członkowie sejmu, których on 17. Grudnia o zamiarach swoich, o swoim konstytucyjnym, a zatem kontr-rewolucyjnym tylko sposobie widzenia rzeczy uwiadomił, śmieli brać mu za złe, że gdy konieczność wymagała rozszerzenia tego ciasnego zakresu, od wszystkiego się uchylał? Dyktatura, natura i fatalny kierunek dyktatury, skutki dyktatury, nie było to ich dzieło? Czyż nie mogli temu zapobiedz 18., i 20. Grudnia? Czyż się im Chłopicki gwałtem narzucał? Czy się wpraszał? Czy owszem nie wymawiał się od tego najuporczywiej? Książę Czartoryski, gdy już nie było sposobu nakłonienia Chłopickiego, aby nadal zatrzymał dyktaturę, oświadczył, iż deputacya ma nadzieję, że przynajmniej część téj władzy, *dowództwo nad wojskiem* zachowa przy sobie. To samo powtórzył Ledóchowski. „*Będę szelmą*“ — rzekł Chłopicki, — „jeżeli przyjmę dowództwo nad wojskiem!“ Ledóchowski po-

wiedział mu, że jeżeli nie chce być wodzem naczelnym, to będzie musiał się bić w stopniu prostego żołnierza, jako Polak. „Będę prostym żołnierzem, ale i ty Ledóchowski musisz być razem ze mną prostym żołnierzem!“ Poczém z największą furią zaczął tupać nogami i bić pięściami we drzwi, tak, że się na wściąg roztworzyły i jedna połowa z trzaskiem wyleciała, co spowodowało posła Teofila Morawskiego do powiedzenia: — „dyktator jest jak dziecko, które się zachodzi od złości, że mu księżycą z wody wydobyć niechcą“; zaś książę Czartoryski rzekł: — „*c'est le soldat le plus mal élevé que j'aye vu*.“ Uspokoił się nieco Chłopicki gdy deputacya odejść chciała; nareszcie odprowadził ją do drzwi, ale i tam jeszcze obracając się do Ledóchowskiego, zawołał: — *nigdy ci tego niezapomnę.*“

Deputacya opuściwszy miejsce posłuchania uchwaliła dopiero nazajutrz odezwę, mocą której żądała od dyktatora deklaracyi na piśmie, czyli i pod jakimi warunkami władzę w jego ręce złożoną nadal piastować pragnie? Odpisał jój Chłopicki natychmiast, powtarzając zdanie w dniu wczorajszym przez siebie wynurzone: „że siły nasze i zamożność wewnętrzna nie są wystarczającemi do doprowadzenia nas do celu zamierzonego w walce z tak potężnym mocarstwem; że przeto walka ta istnienie narodu na największe narazićby mogła niebezpieczeństwa; na taką kolój wystawić kraj nie biorę na siebie, i o tyle tylko w okolicznościach nas otaczających władzę, jaką posiadam, mógłbym sumiennie zatrzymać, *o ileby mnie samemu pozostawione było obmyślenie środków kraj ratować mogących.*“ Chciał więc Chłopicki dalszej dyktatury bez dozoru sejmowego; na szczęście jednak przybył w samą porę do pałacu namiestnikowskiego, gdzie deputacya radziła, doktor Wolf, który jako lekarz kwestyą dyktatury ostatecznie rozstrzygnął. Wolf prosił członków deputacyi, jako Polak i przyjaciel Chłopickiego,

aby mu już żadnej ważnej nie poruczano czynności, gdyż wyznać musi, że generał Chłopicki *dostaje rodzaju pomieszania zmysłów*. Wypadek ten wpływał z temperamentu Chłopickiego. Od początku rewolucyi żył on jakby w nie swoim elemencie. Żołnierz mężny i biegły, pod wyższemi rozkazami, niezrównany zapewne na polu bitwy, więcej jednak jako taktyk niżeli jako strategik, bo do strategii koniecznie głowy politycznej, uniwersalnej potrzeba, nie mógł włożonego na siebie znieść ciężaru. Umysł nieugięty, ale nie mający we zwyczaju wiele i wszystko razem obejmować, charakter nieskazitelny, ale nie wzniosły, ocierając się o ten ogrom rzeczy, musiał naturalnie stracić punkt własnej podpory i wybiedz z przyrodzonego kresu, — jak gwiazda, którąby potężna siła nagle wyrzuciła z drogi, którą opisywała przez wieki. U władzy, na czele wszystkiego było więc *obłąkanie*, — i otóż okoliczność, która doskonale pierwsze naszego upadku początki tłumaczy. Deputacya odpowiedziała dyktatorowi w dniu 17. Stycznia, iż nie jest umocowana do udzielenia mu żadnej innej władzy nad tę, która mu uchwałą sejmową z dnia 20. Grudnia powierzona została; poczem zaraz Chłopicki złożył władzę izbom sejmowym, w ręce księcia Czartoryskiego i Władysława Ostrowskiego. Deputacya zaprosiwszy obiedwie izby do narad na dzień 19. Stycznia, wezwała tymczasowo na naczelnego wodza generała Weissenhoffa; dopókiy zaś ten generał do stolicy nie przybył, zastępstwo jego poruczała generałowi Klickiemu, przydając mu ku pomocy Szembeka. Rada najwyższa upoważniona została do działań administracyjnych wraz z mianowanymi dotąd zastępcami ministrów, którym głos stanowczy w naradach przyznano. W ten kształt ukołysano rzeczy do decyzji sejmowej.

O tém co zaszło, głuche tylko między publicznością biegały wieści; lecz wkrótce tajemnica dotycząca stanu zdrowia generała, i scena z deputacyą wyszły na jaw

Fanatycy dyktatury silili się jeszcze, ale tylko przez chwilę, upadek Chłopickiego przypisać fakcyi rewolucyjnej. Adjutanci niktącego półbożka opinii złorzeczyli Lelewelowi. Leon Rzewuski, jak słyssałem, podejmował się *strzelić mu w łeb*, i tym sposobem ginącą ratować ojczyznę. Ale cóż wreszcie był temu winien Lelewel, że Wolf o zmysłach dyktatora powątpiewał? Innym przychodziło na myśl podawać niektórym z *Honoratki* truciznę w herbacie, aby jako muchy ginęli. Szczęściem nieprzychodziły do skutku te nowe przedsięwzięcia przeciwko *jakobinom*. Strach obszedł fakcyą pustych już przedpokojów eks-dyktatora. Fakcyja *Honoratki*, czyli Lelewela w wielkie się wzbijała nadzieje, ale na nic się takiego nie zdobyła, coby jój siły, znaczenia, wpływu przyczynić mogło. Konstytucyoniści swoim trybem rozważali gruntownie, jakby w nastającej zmianie rządu, w nowém systemie władzy umieścić się najkorzystniej, i ile być może *najliczniej*. W ogólności wstrząśnienie było wielkie, ale przyznać należy z chlubą dla Polski, że ten straszny wypadek, ten straszny zawód ani na moment nie zachwiał publicznego umysłu. Ten sam zapal w przedsięwzięciu długo tamowaném, te same jego cele pozostały. Owszem w miarę przeciwnostw losu i niebezpieczeństwa, entuzjazm wzmagał się jeszcze bardziej. Tylko co do władzy, co do wyobrażeń o władzy mającej prowadzić naród do boju zaszła ważna odmiana, zaszła, że tak powiem *rewolucya pojęć*. Z początku była, jak widzieliśmy, mocna wiara w człowieka. Lecz *człowiek* nie dopisał myśli powszechnój; człowiek zdradził powszechne zaufanie; człowiek ułomny upadł, i jak pospolicie wyrażano się w Warszawie, *zwaryował*. Cóż czynią Polacy w tém wydarzeniu? Oto mówią: niechaj od *jednego* człowieka nie zależy zbawienie wszystkich. Powiedziawszy to, przestali wierzyć w człowieka, a uwierzyli w *instytucyę*: wniosek naturalny, lecz zgubny —

błąd prosty, powszechny, mający swe usprawiedliwienie w wypadkach, poniekąd nawet konieczny, z tém wszystkiem fatalny! W naszym położeniu nie instytucya, ale tylko człowiek mógł zbawić ojczyznę, bo człowiek myśli, chce, obejmuje, a instytucya nie myśli i nie ma swęj woli, i zawsze w tyle za wypadkami pozostawać musi. Instytucye są umarłe, nie żywe; mogą rządzić krajami bezpiecznemi na granicy, ale nie narodem powstającym, ale nie tą bolesną konwulsją narodu, która się zowie *wskrzeszeniem*. Zdaniem mojem daleko właściwiej było, gdy jeden człowiek chybił, poszukać innego człowieka, i jemu, równie jak pierwszemu zaufać; gdyby zaś i ten drugi chybił, poszukać trzeciego, i tak iść wciąż w wierze niezachwianej od jednych wstrząsnień do drugich, od jednych klęsk do drugich, od jednych przepaści do drugich, aż pókiby się nakoniec nie znalazł u steru rzeczy mąż przyodziany jasnością wojenną, godzien zasłynąć w potomnych czasach. Bo zważmy to pilnie, i wnukom naszym przekażmy puścizną: co człowiek zepsuje, to człowiek naprawi, to wreszcie potem w swęj porze naprawić zdoła instytucya; ale co instytucya raz zepsuje, tego w powstaniu żaden człowiek, choćby był najdzielniejszy, bez *zniszczenia instytucyi* naprawić nie potrafi. Instytucye są umarłe i nieruchome; powstaniu ludzi trzeba; powstaniu trzeba rządu wypływającego z woli ludzkiej, nie z woli prawa, które jest nieżywe, i niema rozumienia tak nadzwyczajnego stanu. Cóżby inaczej znaczyło to, co mówili w niebezpieczeństwach Rzymianie, czém wzrosli: *habere ingenium in promptu?*

Instytucya powikłana jak chaos, i jako mgła rozszerzona w powstaniu odziedziczyła spadkiem jedynowładztwo żołnierza, owdowiałe, sponiewierane, znerwowane, rozwolnione we wszystkich sprężynach, gdzie błędy i występki stanu zakorzeniły się głęboko i grassowały gdzie już nic ani prostego, ani męskiego, ani wielkiego

nie było, gdzie urosła w bezczynności waśń domowa, — z kąd się wzięło rozjątrzenie między braćmi. Sejm mógłże, i czy powinien był dalej przywozić narodowi? Konwencya rządziła Francją w większych bez porównania niebezpieczeństwach. Konwencya stwarzała, żywiła i ubierała armie. Konwencya prowadziła czternaście armii do boju, prowadziła je za rękę. Ale konwencya ten zbiór nadzwyczajnych ludzi, którzy umierali na rusztowaniu, sięgała obłoków wierzchołkiem swoim, stąpała po trupach i brodziła we krwi. Ale o kilka kroków od konwencyi stała skała tarpejska, z kąd trzeba było rzucać się w przepaść i ginąć za każde głupstwo, za każdą złą wolę, za każdą nawet pomyłkę. Taka instytucya rodzi z siebie jak matka wypadki i położenia, a nie idzie za nimi jak żółw. Taka instytucya może prowadzić rewolucją za rękę, jak wielką armią do boju. Sejm polski nie był tą konwencyą; nie był tym zbiorem nadzwyczajnych ludzi. Miał on w sobie ludzi zacnych, godnych obywateli; większość jego tchnęła niewątpliwie najlepszymi chęciami dla ojczyzny. Z tém wszystkiém jako władza najwyższa stał ten sejm w głębi sceny. Wypadki z niego nie poszły, ale go tylko popychały. Wszystko co się działo, działo się za sejmem, a sejm musiał to odgadywać potém, wyrozumiewać, uznawać. Z tak niekorzystnego i nienaturalnego położenia władzy najwyższej względem sprawy narodu wypływały oczywiście mnogie opóźnienia, usterki, błędy, a skała tarpejskiej, któraby je karała, nie było w Warszawie.

Sessją izby poselskiej w dniu 19. Stycznia stósownie do wezwania deputacyi dozorczej otworzoną, znamionuje ambaras osób, które figurowały na posiedzeniu 20. Grudnia. Ten zapal dla Chłopickiego, niepowściągniony jego wyznaniem wiary w cóż się tedy obrócił? Miesiąc temu izba wotowała jednomyślnością dyktaturę: ten czas nie byłże stracony? Lecz sejm niechciał we własne wchodzić czynności; niechciał samemu sobie zdać rachunku

z tego co zdziałał; nie życzył sobie nawet, aby mu na razie zdano sprawę z działań dyktatury, oraz z położenia, w jakim się kraj znajdował w skutku tych działań. Szczególniej marszałek w wielkim się znajdował kłopotcie. Lecz postanowił nadstarczyć śmiałością, miną, i tak właśnie, jakby żadna klęska nie dotknęła ojczyzny, letko sobie on ważył zawód zrządzony przez dyktaturę, którą uchwalił *przymusił* izby sejmowe w Grudniu. Mowa jego nietylko nie maluje rzetelnego stanu rzeczy, nietylko nie gani postępów Chłopińskiego, ale przeciwnie stara się je w części usprawiedliwić, w części nawet wyprowadzić z nich jakoweś dla dobra publicznego korzyści. „Czuł każdy z nas“ — rzekł marszałek z udaniem, jak sądzę, zapałem, kiedyśmy przed kilku tygodniami poraz pierwszy się zebrawszy w tym przybytku wolności, władzę nieograniczoną jednemu poruczali, iż jeszcze sejm niedokończył swego dzieła, iż prędzej czy później zebrać się będzie miał obowiązek, aby ostatecznie o bycie Polski stanowiąc. Chwila ta dzisiaj nadeszła, a chociaż mogłaby się *napozór spóźnioną wydawać*, możemy sobie przyznać, iż *ten czas przerwy niebył stracony*.“ Wylicza potem Ostrowski zasługi kolegów swoich w tej sprawie, jako jedni czuwali nad dyktaturą, drudzy stosunki narodu zagraniczne rozważali, a trzeci we wszystkich zakątkach królestwa zaszczepiali ducha zgody; powtórzywszy zaś dobitniej jeszcze, „że czas przerwy nie był stracony“ dobrodziejstwa dyktatury wysławia: „groźne wojsk regularnych zdwojone zastępy, tworzące się codziennie jakby czarodziejską sztuką szyki nowe powstania, *porządek przywrócony* we wszystkich gałęziach administracyi, stan ze wszech miar świetny i t. d. Pominałszy, że może i zdrowa polityka nie radziła ze względu na obcych wszystkiego w rzetelnem świetle wystawić, ubolewać jednak przychodzi, że tak cnotliwy człowiek, tak pobożny Polak nie mógł wynaleść w sobie

dość ducha pokory, ducha religijnego do wyznania z całą właściwą sobie chrześcijańską otwartością, zaszyłych ciężkich w sprawie narodowej uchybień, ale raczej uciekać się musi do marnych wykrętów, do jawnej nawet nieprawdy, dla zmylenia publicznej uwagi, dla osłonięcia siebie i drugih. Te groźne zdwojone wojsk regularnych zastępy, były tylko w uściech marszałka. Te tworzące się czarodziejską sztuką szyki powstania, były to *kupy* ledwo ruszone z miejsca; ten porządek administracji: było nieład w massie władz; ten duch zgody, były to intrygi i swary! Ziemie zabrane stracone, zaniedbane najprzyjaźniejsze odzyskania ich okoliczności, honor narodu nikczemną missją Jezierskiego boleśnie dotknięty, uzbrojenie ani o piątą część nie doszło do kresu, który miejscowe zasoby osiągnąć dozwalały, w domu kabały, fakcye, kłótnie gazeciarskie, szemranie prostego ludu, za granicą dla układów z Petersburgiem skompromitowane wszelkie pośrednictwa, wszelaka pomoc, nieprzyjacieli nastający na karki nasze i już groźny: te były rzeczywiste owoce dyktatury. Bronić Chłopickiego w tej chwili, było to bronić długiego szeregu wykroczeń przeciwko ojczyźnie, zaczętych w pierwszych dniach rewolucyi przez *kabałę*, zapieczętowanych nareszcie przez *obląkanie*. Lecz wszędzie i zawsze duch fakcyi zniewala ludzi najuczciwszych do takich kroków. Izba milczała; zrozumiała ona swojego marszałka. W tém, jakby namówiony zabiera głos Witkowski, wnosząc materją dotyczącą aresztowania Lubowidzkiego, członka izby, który ułatwił ucieczkę bratu swemu, wice-prezydentowi: „czyli zasługuje na doznane przyaresztownnie?“ Marszałek uznał zaraz ten wniosek za *śluszny*. Biernacki pochwalił to jako krok *konstytucyjny*. Morawski w duchu Biernackiego mówiąc, nietylko konstytucyą, ale i kodeks kryminalny cytował, według którego nie jest winny brat pomagający do ucieczki bratu. Kaczkowski utrzymywał: że wywie-

zienie każdego obywatela z kraju, jest zbrodnią stanu. Marszałek zaspakajając tę troskliwość oświadczał: że sam nie wywiózł brata, ale tylko pomógł do wywiezienia. Zwierkowski przed wyrokowaniem żądał *faktów*. Po Zwierkowskim mówił Barzykowski, po Barzykowskim Starzyński, po tym Ledóchowski, po Ledóchowskim Sołtyk Franciszek. Wszczyła się jak wiek długa dyskusya, o której rzeczy trzeba, że z nieba spadła marszałkowi! Tak mu widać ciężyło przykre po upadku Chłopickiego położenie, iż w naglącej sprawie narodu wolał rozdać najniepotrzebniejszą, poniżającą izbę materyą, niżeli baczność publiczną ku istocie rzeczy sobie nie miłej obrócić. Wśród tej ubocznej rozprawy, przypominającej obyczaj sejmku czteroletniego, gdzie nieraz umyślnie czas marnowano, rozprawiając przez dni i tygodnie o guzikach i ostrogach, obiedwie izby połączyły się na wezwanie kasztelana Wodzyńskiego. Izb połączonych sesyą zagaja książę Czartoryski. Przystąpił on zaraz do rzeczy, którą jednak równie jak marszałek w delikatne obwija pozory: — oświadczywszy, iż wszelkie zmiany, przez które rząd narodowy przechodził od pamiętnej nocy 29., *niekorzystne* dla pospiechu naglących spraw nierozzerwanęj jedności potrzebujących, zawsze się zwracały do sejmku, jako do *źródła* swego, — oświadczywszy następnie, iż deputacya dozorcza i rada najwyższa z czynności swoich zdadzą sprawę, *skoro izba rozkaże*, powiada książę Adam „iż teraz jednak przy wstępie waszych obrad naglejsze i najważniejsze zajmą was przedmioty.“ Temi nagłymi przedmiotami były: rząd *silny*, zdolny poruszyć wszystkie zasoby kraju, — wybór naczelnego wodza, — i ustanowienie stosunków zagranicznych. Jednej tu rzeczy trudno pojąć: dla czego książę Czartoryski, który *silnego* pragnął rządu, którego opinie, w tém się różniły od ogółu sejmujących, że był zawsze za przyczynieniem mocy władzy wykonawczej, zaraz jednak na samym wstę-

pie nowego zawodu sejmowego, attrubucye téj władzy o połowę zmniejszył, poruczając izbom wybór naczelnego wodza? Wszakże w czasach najwięcej wyuzdanéj u nas swobody, kiedy siliła się szlachta tron osłabiać wszelkimi sposoby, sejmy jednak, ile wiem, hetmanów nie stanowią. Wybór wodza należał do rządu, nie do sejmu; a jakie z pogwałcenia téj zasady skutki wyniknęły, później obaczmy. Gdy Czartoryski mówić przestał, odczytane zostało zdanie sprawy deputacyi dozorczej o złożeniu dyktatury. Potem rozłączyły się izby sejmowe. W poselskiej na nowo rozpoczęto zwawszą jeszcze dyskusyą o Lubowidzkim, której marszałek z tych samych co pierwéj powodów, wcale nie przeszkadzał. Nareszcie przystąpiono do wyboru trzech kommissyi: skarbowej, prawnej i organiczno-politycznej. Zasługuje na uwagę dużo spóźniony moment, w którym sejm wyborem tych kommissyi się zatrudnił. Do kommissyi wchodziły zwykle ludzie specyjalni, ludzie fachu. Ci roztrząsają materyą między sobą, przygotowują motywa ogólnego zdania na sejmie, przypominają prawa, statuta organiczne i t. d. Rzadkie są przypadki, w których ciała prawodawcze bez takich instrumentów działać mogą, zdarzają się jednak, ale w naglących okolicznościach, gdzie o wszystkim i natychmiast z precyzyą wiedzieć trzeba, mianowicie zaś w powstaniu, nigdyby miejsca mieć nie powinny obrady bez kommissyów. Że sejm nasz przystępując do rewolucyi, której nie zdziałał, a tém samem znać nie mógł, przedewszystkiem (jak radził Lelewel) na sessyi 18. albo 20. Grudnia tych kommissyi nie obrał, przekonywa najlepiej, jak dalece był małoletni nawet pod względem konstytucyjnym, i czem być mógł jako władza dla téj sprawy.

Nazajutrz (20. Stycznia) posiedzenie po przyjęciu i zatwierdzeniu manifestu sejmowego, zaczęło się od głosu Romana Sołtyka, chcącego zapełnić jedną z większych luk tego manifestu. Wspomniał Sołtyk, że manifest do-

tknął tylko powierzchownie zniewag doznanych od rodziny *Romanów*, a to dla tego iż położenie ówczesne narodu było niepewne; „kontr-rewolucya“ — powiadał dalej oglądając się na wszystkie strony, — „zaszczepiona przez księcia Lubeckiego, a wiernie wykonywana przez dyktatora, inaczej działać niedozwalała, dziś jednak Europa oczekuje po nas jawnego i zupełnego oświadczenia niepodległości narodowej.“ To powiedziawszy przeczytał i złożył u laski marszałkowskiej jako *dobry dodatek* do manifestu projekt do prawa, którego *pierwszy* artykuł usuwał od tronu polskiego rodzinę *Romanów*, *drugi* uwalniał od przysięgi wierności dla tej rodziny Polaków nie tylko królestwa, ale i wszystkich innych części dawniej Polski pod panowaniem moskiewskim będących, *trzeci* zaś wszechwładztwo ludu polskiego stanowił. Marszałek odbierając ten projekt, po ogólnych zapewnieniach dotyczących swych uczuć patriotycznych, zapewniwszy nadto, iż każdy Polak tak jak *Roman Sołtyk* myśli w tej mierze, oświadczył: — „gdy jednak statut organiczny co do formy obradowania nie jest uchylony, należałoby przeto wniosek ten przesłać pierwój kommissyom sejmowym do rozpoznania, aby te przedstawiły go następnie do dyskusji.“ Ścisłe rzecz biorąc, złożenie z tronu *Mikołaja* przyszło do skutku jeszcze przed wnioskiem *Sołtyka*: bo to się stało w nocy 29. Listopada przy wzięciu arsenału, napadzie na *Belweder*, i ataku podchorążych; wtenczas powiedziała Polska, *niema Mikołaja*; zaś wykonanie tej uchwały, właściwiej ceremonija *detronizacji* należała do wojska tylko narodowego i powstań, z tym jednakże warunkiem, iż nigdzie indziej, tylko w *Wilnie* i *Kijowie*, dopełniona być mogła, bo *car* mający w swym ręku *Litwę* i *Ruś* zawsze jest królem, jest nim *de facto*, choćby go sejmy w *Warszawie* tysiąc razy z tronu złożyły, Przeto byłoby rzeczą w sobie obojętną, a przynajmniej małoważną, czyby sejm, dopuściwszy dyktaturze zaniedbać

sprawę Litwy i Rusi, wyrzekł co, lub wcale nic niepowiedział o Mikołaju; z tém wszystkim zasługuje na uwagę, i zapewne nie jednego zdziwi, że kiedy szło o utwierdzenie wola sejmową kontrrewolucyjnej dyktatury, która poddać się chciała Mikołajowi (17. Grudnia) marszałek wtedy ani słowa niewspomniał o statucie organicznym, i wszystkie jego artykuły co do jednego zgwałcił; teraz zaś, kiedy szło o zerwanie wszelkich związków z carem, o złożenie go z tronu, skrupulatnie przepisów prawa dopełnia! Kto 20. Grudnia uchwałę dyktatorską szturmem zdobył, ten wedle wszelkiej rachuby ludzkiej, nawet dla własnego interessu, dla interessu sławy swojej i sławy izby, powinien był 20. Stycznia równe okazać mężstwo w zdobyciu szturmem uchwały detronizacyi. Swidziński protestował się przeciwko formie projektu Sołtyka, mówiąc, że jeżeli będzie przyjęty nie może być *dotatkem* do manifestu, ale osobnym aktem; według niego bowiem *dotatek* oznaczałby uchybienie redakcyi, że tak ważną rzecz opuściła, „kiedy izby nieupoważniły redaktorów do wyrzeczenia o usunięciu od tronu familii Romanów.“ Na wniosek Morozewicza, projekt Sołtyka odesłano tedy do komissyi. Potem nastąpiły dyskusyje w przedmiocie najmocniej interessującym naród; szło o wybór naczelnego wodza. Teofil Morawski doniósł w imieniu komissyi, że ta zwołała generałów i wyższych oficerów obecnych w Warszawie, a zasiągnąwszy ich rady, między siedmią osobami najwięcej kresek mającemi trzech wybrała kandydatów. Wojskowi podali komissyi następujących siedmiu: Radziwiłł miał głosów 17, Szembek 12, Krukowski 10, Weissenhoff 8, Pac 6, Wojczyński 1, Skrzynecki 1. Ogółem tedy było 53 głosujących wojskowych. Kommissya wybrała trzech: Radziwiłła, Weissenhoffa i Szembeka. Gdy się izby połączyły, napomknął Ledóchowski, że komissya podając Weissenhoffa, wiedziała, iż dowództwa nie przyjmie. Rzeczy także można, iż wie-

działa razem z całą publicznością, że i Szembek nie przyjmie; obiór więc trzech kandydatów był tylko ceremonia, bo rzeczywiście sejm jednego tylko mógł mianować Radziwiłła. Na wniosek Ledóchowskiego umieszczono i Krukowieckiego na liście kandydatów: rezultat wotowania w izbach połączonych był następujący: Radziwiłł 107 kresek, Krukowiecki 8, Weissenhoff 8, Szembek 6. Radziwiłł tedy został wodzem obrany; powitany huczными okrzykami oświadczył krótko: *jakim byłem, takim będę*. Dodać tu należy, że Węzyk na wniosek Dembowskiego kasztelana o atrybucyach naczelnego wodza, i o zastępstwie jego na przypadek śmierci, radził zastępstwo oddać temu, kto po nim najwięcej miał kresek. Ledóchowski się temu sprzeciwił. Jasiński na zastępcę wniósł najstarszego w randze generała. Izby przyjęły ten wniosek. Co do atrybucyi naczelnego wodza, dopiero po nominacyi jego zapaść miała uchwała sejmowa w tej mierze. Pokrewieństwo Radziwiłłów w Prusiech z dworem berlińskim, imię słynne w Litwie, Europie stawiające rękojmią, że Polską jakobini nie rządzą, wyższość położenia w obywatelstwie mogąca ukrócić w wojsku niebezpieczną między równymi w stopniu generałami emulacją, nadewszystko zaś poufałość przyjaźni z Chłopickim, o którym wiedziano, że jednemu tylko Radziwiłłowi, jako naczelnemu wodzowi pomagać będzie, spowodowały sejm do tego wyboru. Ostatnia pobudka zdawała się być najsilniejsza w opinii sejmowej. Zawsze utrzymywało się wysokie o talencie Chłopickiego rozumienie. Rzeczywiście Chłopicki dowiódł w dawniejszych kampanijach, że ma na placu bardzo wprawne oko: Napoleon posłał mu strzałę w darze, na znak szybkości. Ale że nie był strategiem, że wyższego pojęcia wojny w Polsce i o Polskę nie ukształcił w sobie, to pokazywała jego idea odporu pod Warszawą, częścią wprawdzie wynikająca z jego dyktatorskiej polityki, ale częścią także i z teoryi woj-

skowej, — z owęj szalonej teoryi *trójkąta*, o której wyżej mówiłem.

W trakcie tego działania sejmowego jedna po drugiej zapadała uchwała, lecz dotąd nie wiedziały izby, na jakiej obradują zasadzie? Potrzeba zmiany statutu organicznego była widoczna, nagląca; brakowało bowiem trzeciej władzy sejmowej sankcją prawom nadającej. Jeszcze dotychczas nie miał sejm, (wedle konstytucyi, której się trzymał) praw inicjatywy. Oczywiście trzeba było sobie nadać tę ważną prerogatywę. Sejm było to ciało ukonstituowane, *un corps constitué*; ale w rewolucyi, z musu, z potrzeby zamieniał się w ciało konstytuujące, *corps constituant*. Naród się przeciwko temu nie protestował, a więc zezwalał. Tym sposobem izby w władzę się obracały, władzę zarazem prawodawczą, i rządzącą. Ale w sejmie, w ogóle sejmujących żywego uczucia i jasnego rozumienia téj różnicy, jaka zachodzi między ciałem *constitué*, a *constituant*, nie było z początku. Powoli przecierały się wyobrażenia, a tymczasem mnóstwo popełniano uchybień. Więcej zapewne obywatelstwa, niżeli sztuki radzenia było w naszych izbach. Mianowano wodza naczelnego przed ustanowieniem rządu, — który niczem być nie mógł, z kierunku jaki wzięły wyobrażenia o władzy, tylko komitetem, wydziałem sejmu. Ta jedna okoliczność pokazuje, jak dalece obce były sejmującym prawdziwe pojęcia naczelnego steru, i zasady wykonawcze, rządzące. Nie wódz, ale rząd, który wodza mianuje, który wodza pod swemi mieć winien rozkazami, który za postęпки wodza w polu jest odpowiedzialny, który z mappą w ręku krok w krok za wodzem iść powinien, który powinien mieć moc złożenia wodza w każdym razie, nawet w czasie bitwy, bo wypadki na decyzyą sejmową czekać nie mogą, był rzeczą pierwszą, i najbardziej naglącą. W jakiej konstytucyj, w jakim rządowego państwa przykładzie wyczytano, iż sejmy wodzów

mianują, prawdziwie niewiem. Nie był to nawet, jak już powiedziałem, zabytek starodawnych tak rozkiełzanych sejmów w Polsce. To była nowość wcale nie przypadająca do miary z okolicznościami insurekcji; to była, jednym słowem: zguba narodu. Więc izby brały na siebie część władzy wykonawczej, jeden z jej najważniejszych obowiązków? Dla czegoż wszystkich innych pomniejszych nie wzięły? Gdzież się podziało to delikatne uczucie rozgatkowania, rozłączenia, które koniecznie mieć się powinno, jeżeli nie w rozumie, to przynajmniej w instynkcie każdego ciała prawodawczego, każdej władzy najwyższej? Zresztą, uważając pilniej nieco te rzeczy, izba wciąż obradowała bez *zasady stanu*, to jest bez rapportu z działań rządowych od 29. Listopada; a zatem nie znała jeszcze ani wypadków, ani osób; nie znała historii rewolucji, a tem samem łatwo w stanowieniu nowego rządu mogła trafić na ludzi, którzy jej od początku szkodzili. Tylko silny, bezstronny rapport z tego co się stało, mógłby skutecznie wpłynąć na to, co się stać miało, — rapport skreślony nie przez fakcyą, nie przez aktorów, współników zaszłych chyb i błędów, ale przez surowego, nie prześląganego, obojętnego i sprawiedliwego widza, świadka, sędziego.

Rzeczy szły więc Bóg wie po jakimu. Dobra wola sztuki nie zastąpi. Obradowanie publiczne jest sztuka najwyższa dojrzałych i niepodległych społeczeństw. Nieznają jej, znać niemogą kraje powstające. Kto chce radzić o dobru publicznem, powinien umieć radzić. U nas tradycye obrad doznały przerwy; pogasły w upadku ojczyzny. Edukacya parlamentowa w kolejnym to ucisku, to szczęku oręża nie mogła ani na krok postąpić. Wyszliśmy tedy z wielkiej rutyny sejmowej; straciliśmy wszystkie wielkie maniery parlamentarskie. Za księstwa niemogliśmy się tego nauczyć, bo dni piętnaście na to niewystarczały: wreszcie pod Napoleonem nikomu radzić

nie było wolno, i na nicby się nie zdało. Za królestwa tem mniej: bo pod Moskwą dni trzydzieści co dwa lata, potem artykuł dodatkowy, przy innych przeszkodach, tego niedopuszczały. W indywidualach wymowa, a sens głębszy w ogólnem kole radnem wypłowiwały, jak płowieją jasne szaty na ustawnej fładze. Została tylko niczem nieukrócona żądza radzenia, bez środków, i chwalebne męstwo w boju: to wytrzymałe, hartowne, stalowe, tamta anarchiczna, pełna miłości własnej, i zabawnych krygów, — które zawsze jednak trzeba uważać za znak pełności życia, i wewnętrznego wigoru, za symptom kwapiącego się do przyszłej dzielności jestestwa. Ta mania radzenia, to upodobanie w oklaskach, ten przedwczesny pociąg do trybuny: są to cechy wielkiego narodu, którego serce z niecierpliwości wyskakuje pod grobową mogiłą.

Wniesiony przez komisyje projekt o *inicjatywie* praw i porządku obrad, przyjęły izby (22. Stycznia). Odtąd prawo początkowania służyć miało nietylko rządowi, ale także każdej z izb, senatorskiej lub poselskiej. Oznaczono zarazem: w jakich przedmiotach i jakich przypadkach obiedwie izby razem, a kiedy oddzielnie naradzać się będą. Senat na tém posiedzeniu zatwierdził także manifest sejmowy i postanowił, że senatorowie wbrew konstytucyi mianowani pozostać mają w izbie do dalszej decyzji. Ci senatorowie sami z senatu wyjść chcieli, godnym wspomnienia obywatelstwa przykładem. Dembowski i Ludwik Plater zrobili tę mocą. W izbie poselskiej Trzcziński odczytał wniosek, dotyczący organizacji powstania; Chomentowski projekt odezwy do wojska i narodu. Marszałek przedłożył swoją do narodu odezwę, którą przyjęto z okrzykami. W niedzielę 23. Stycznia sessyi nie było; w poniedziałek 24. zapadła *jedno-myślnością* uchwała, dotycząca atrybucyi naczelnego wódza. Nie odrazu, ale częściami szykowały izby rządową machinę powstania. W tém dziwnem systemacie wódcz

figuruje osobno. Za oznakę rangi dano mu dubeltowy haft generalski, a na szlifach dwie buławy hetmańskie złożone na krzyż. Mógł on mianować oficerów aż do stopnia pułkownika włącznie, rozdawać wojskowe krzyże, stanowić sądy wojenne, nakoniec (co było najważniejsze i najszkodliwsze) mógł wódz zasiadać w rządzie z głosem stanowczym co do rzeczy wojennych; a że w powstaniu niemasz nic prócz rzeczy wojennych, więc był *członkiem rządu*. Jakiż loiki trzymał się sejm w ustanowieniu tej jednej osoby rządu, przed ustanowieniem innych jego członków, co gorsza, przed ustanowieniem formy rządu? Dla tej zagadki w dyskusjach izb, nieznajdę rozwiązania. Nie byłożto narządzać i zdobić pukłą rzeźbą fasadę domu, którego fundamentów jeszcześmy nierzucili? Następnie odczytano adres Wołynianów, Podolanów, Ukraińców i Litwinów. Po ustąpieniu carewicza z Polski kongressowój, zbierający się licznie z ujarzmionych ziem w Warszawie Polacy, dniem i nocą radzili, jakby pokierować ducha i myśli do podania ręki współbraciom. Dnia 3. Grudnia zgromadzili się oni w mieszkaniu posła Lelewela, który sobie serca młodzieży litewskiej zjednał, dla porozumienia się w tym przedmiocie. Od tego czasu schadzki ich i narady odprawowały się codziennie w sali konserwatorium. Myślano o projekcie legionów litewsko-ruskich; roztrząsano i inne środki przyspieszenia powstań w tych ziemiach, — środki daremne, bo to zależało jedynie od zaczepnych wojskowych ku tej stronie poruszeń z nad Wisły. Widzieliśmy, jak tę rzecz uważał dyktator. Dopiero po złożeniu dyktatury, od 18. Stycznia Polacy z krajów zabranych skuteczniej naradzać się poczęli w hotelu angielskim u Aleksandra Wereszczyńskiego, bankiera z Odessy. Zawiązane zostało w tym celu towarzystwo *braci zjednoczonych*, którego prezesem czynnym wybrany jednogłośnie Joachim Lelewel, zaś prezesem honorowym Michał Radziwiłł, wódz naczelny. Towarzystwo dwie

rzeczy uchwaliło: podać adres do sejmu, jako manifest przystąpienia do rewolucyi mieszkańców zabranych przez Moskwę krajów, tudzież przywieść do skutku podany dawniej projekt utworzenia legii *litewskiej* i *wołyńskiej*. Dla porozumienia się w tym względzie z izbą senatorską i poselską wybrani zostali z grona Litwy, Wołynia, Podola i Ukrainy na deputowanych: Aleksander Wereszczyński, Lew Szawaszkiwicz, Antoni Bernatowicz, Jan Toplicki, Adolf Gedroyé, Ludwik Bentkowski. Ci deputowani zyskawszy podpisy kilku posłów, przybyli do izby poselskiej na zwykłą jej sessyą dnia 24. Stycznia z rana, a ukazawszy się zgromadzonym posłom, złożyli obszerny dyploma adresu swego w ręce posła powiatu żelechowskiego Lelewela. Lelewel zabrawszy głos, ciekawą powiedział mowę: zaczął zaś aż od króla *Łokietka*. „Jeżeli jak za *Łokietka*“ — tak kończył rzecz swoją Lelewel, — „szczupłe są nasze granice, równie strasznymi otoczone nieprzyjaciołmi, niemniej jednak potężne siły narodowe rozniecone zostały, a daleko liczniejsze do łączenia się z Litwą pobudki. Występujemy z pełnym zaufaniem w słuszności sprawy naszej odzyskiwać byt i prawa nasze, i winniśmy zwrócić bacność na ujarzmionych rodaków; nie godzi się nam ich zaniedbywać: dla tego składamy wam akt ten w imieniu Litwinów, abyście wyrzekli, żeście o nich nie zapomnieli, że ich usiłowania waszym manifestem wywołane wspierać będziecie.“ Izba ten adres przyjąwszy jednomyślnymi okrzykami, odesłała do komissyi. Zaraz potem połączyły się obiedwie izby, a ministrowie czytać zaczęli tak opóźnione zdanie sprawy z czynności rządowych od 29. Listopada, każdy minister ze swego wydziału. Ogół uzbrojenia, *lubo nie szczędzono w raporcie cyfer* najlepiej okazywał, jak długo czasu trzeba było do uzupełnienia zamierzonego kompletu wojska; okazywał także jak długo, jak niegodnie Polacy byli łudzeni i co właściwie rozumieć nale-

żało przez owe słowa marszałka: *czas upłyniony nie był stracony*. Lecz nie będę się zapuszczał w szczegóły raportu ministra wojny; ile wojska postawiła dyktatura okaże daleko dokładniej: plac bitwy pod Grochowem. Na sam koniec sessyi przypadła relacya dotycząca poselstwa Jezierskiego, układów z carem i korespondencyi dyktatora — co jednakże dla spóźnionej pory przerwane zostało.

Kiedy tak izby sejmowe z zapalem rzucają się do kierunku sprawy narodowej, wnosząc częściami władzę z gruzów dyktatury, ustanawiając prawa dotyczące własnego obradowania sposobu i niemal każdy dzień oznaczając jakąś ważną uchwałą: zawiązywała się przeciwko sejmowi w mieście machinacya zrazu obiecująca pomyślne skutki, potem coraz słabsza i nikczemniejsza (jak wszystko, co chybia zamierzonego celu), naostatek nikuca z dymem. Było to dzieło silącej się napróżno zyskać w tej sprawie wpływ jakiś, fakcyi rewolucyjnej, złożonej z resztek rozbitego pierwszego klubu, z wcale nowych przybyszów, którzy w związku pochorążych żadnego nie mieli udziału, z podrzędnych malkontentów, którzy koniecznie coś czynić znaczyć chcieli, z próżniaczej, w kawiarniach od początku rewolucyi politykującej gawiedzi, — z różnego innego gatunku ludzi, dobrych do zbiegowiska i brukowego szumu, gdyby słuhać i wykonywać chcieli, dobrych do użycia, jako materyał do *emeuty*, jeźliby ich kto ująć w karby potrafił. Jakożkolwiek zamach ten wymierzony przeciwko reprezentacyi kongressowej Polski niedoszedł, winieniem jednak dać poznać czytelników i jego naturę, powody. Była myśl, tylko ją źle wykonano. Sejm, bądź co bądź, nieposądzając bynajmniej jego większości o krzywe chęci dla kraju, nie mógł zbawić ojczyzny, a już wiele, bardzo wiele szkód sprawie wyrządził. Od samego początku, od nocy 29. Listopada wszystkie pierwiastki kontr-rewolucyi, były *sejmowe*. Nowa rada administracyjna improwizowana przez Lubeckiego

była frakcją sejmu. Frakcją sejmu był *wydział wykonawczy*, który prosił o amnestyę carewicza. Frakcją sejmu był *rząd tymczasowy*, który zakwestyonował powstanie, który rewolucyą poddał pod decyzję izb, w zamiarach jak widzieliśmy nie najprostszyc. Frakcją sejmu było grono otaczające i wspierające dyktatora do 18. Grudnia. Frakcją sejmu była deputacya, której Chłopicki 17. Grudnia oświadczył swoje wyznanie wiary; *stałe i nieodmienne*, która jednak to wyznanie zataiła przed narodem. Frakcją sejmu byli ludzie, którzy 20. Grudnia *sciens et volens* występna dla ojczyzny dyktaturę przedłożyli i zbałamucili opinią, reprezentacyą, naród, Europę. Frakcją sejmu była *rada najwyższa*, świadoma wszystkiego, co dyktator zamierzał; frakcyja sejmu była deputacya czuwająca nad dyktaturą, bezczynna, milcząca, niedopełniająca żadnego z obowiązków poruczonej sobie kontrolli. Jednem słowem w sejmie tym, utworzonym przed powstaniem, miały swoją podporę, wziętość, źródło wszystkie ułomności, wszystkie występki polityczne, które gubiły interes kraju, które go zatrzymały w jednym nieście, które połowę sił narodu już zmarnowały. Wszystko złe co się stało, poszło z sejmu i wróciło do sejmu, tego ojca, patrona i dziedzica rady administracyjnej, wydziału wykonawczego, rządu tymczasowego, dyktatury. Ciało na wskrós przesiąkłe takimi pierwiastkami, zostające pod wpływem i ledwo nie rozkazami takich ludzi, umieszczone za obrębem wydarzeń, w tyle, i zółwim do ich kresu domierzając krokiem, magistratura na wpół prawodawcza, na wpół wykonawcza, bez uczucia różnicy między temi dwoma stanami, niepłodna, nie myśląca, nic nie wydająca z siebie, potwierdzająca to tylko, co się stało oddawna, co zatem żadnego niepotrzebowało potwierdzenia, wreszcie niepotrzebna i ogromna, przewłoczna i ociężała, przez samo ekscentryczne położenie swoje butwiejąca na pniu: mogłaż zbudować z swoich

elementów rząd silny, jedno-tonny, prędki, jakiego dalszy obrót rzeczy, jakiego wojna z moskiewskimi carami potrzebowała? Nie mogła, bo to nie było w jej mocy; bo to nie leżało w naturze rzeczy. A zatem ponieważ sejm, w którym wszystkie dotychczasowe elementa anti-insurrekcyjne znalazły bezpieczne schronienie, który po upadku dyktatury, mimo wiedzy i woli większości swojej, stał się tylko nową formą, nowem przeobrażeniem tej samej kontrrewolucyi, żadnego innego rządu postanowić nie mógł tylko rząd słaby, różny (bo różne w sejmie władady opinie,) nie domierzający do wysokości wypadków, nie-dościgający ich pędu, a więc także *kontr-rewolucyjny*: przeto w tym opłakanym stanie sprawy trzeba było koniecznie czegoś, coby to złe w samym źródle najprzód ograniczyło, a potem zupełnie usunęło. Trzeba było, krótko mówiąc, *jakiejś innej reprezentacji*; a że miasto było kolebką i ogniskiem powstania, a zatem trzeba było *potęgi miejskiej*, zostającej w ściślejszym związku z 29. Listopada i lepiej niżeli sejm tę sprawę rozumiejącej. Postawić najpierw w obec izby taką *stołeczną siłę*, taką nieustającą insurrekcyą, ażeby ją następnie *jeźliby się zakorzeniła na bruku*, przeciwko izbie obrócić było można: zalecał wtenczas mus okoliczności, zalecał zdrowy rozsądek, zalecała przezorna polityka oparta na doświadczeniu.

Powody ważne i mnogie!! Kontr-rewolucya zamknęła powstanie w mieście: miałoż miasto pozostać całkiem obce dalszemu postępowi rzeczy? Nikt mocniej odemnie nie jest przekonany o tem, że powstanie w Polsce potrzebuje czystego, wolnego powietrza. Polska jest tam gdzie się miasto kończy: za rogatkami, w polu, — tak jak Francya jest tylko w mieście, na bruku. Ale pytam się (i niechaj mi tu wolno będzie na chwilę użyć języka partyi) my cośmy pierwsi dali hasło powstania, my cośmy pierwsi podnieśli broń w nocy 29. Listopada, *my sprzysiężeni* czyżeśmy niechcieli natychmiast tę broń

pomknąć w głąb kraju, czyżeśmy niechcieli wolnego, czy-
 stego powietrza, czyżeśmy niechcieli podać rękę Litwie
 i Rusi, — czyż nas dla tego, jedynie dla tego *w niwecz*
nie obrócono, i nieosławiono od jednego końca Polski
 do drugiego, od jednego końca Europy do drugiego? Nie
 jestto zapewne czas rekryminacyi: lecz któż, pytam się,
 przykuł do bruku warszawskiego tę sprawę, kto ją po-
 stawił w okolicznościach *obrony*, kto dopuścił, że nako-
 niec *obleżona* została? Nie my — nie autorowie 29. —
 nie spiskowi — nie klubiści. Całą naszą winą było żeśmy
 natychmiast nierozbroili Wielkiego księcia, żeśmy się po-
 tem Lubeckiemu i jego partyi pobić dali. Ale wygrana nie
 jest jeszcze argumentem, ani przegrana dowodem winy.

Przyszło do tego: że sprawę, którą ułomność cha-
 rakteru, nierozum, najwystępniejsza intryga, i zła wola
 zawarły w nieście, miasto tylko, *lud miejski*, mógł na-
 przód popychać; wypadło zatem *straszyć* sejm nieru-
 chomy, niemający żadnego instynktu publicznego zbawie-
 nia, ale już niezmiernie rozgałęziony w powstaniu. Los
 interesu publicznego odtąd zależał na tem: ażeby jedno
 koło leniwe było przez drugie prędsze koło obracane,
 ażeby sejm i wszystkie z niego wynikające władze zosta-
 wały pod przymusem stolicy, pod terroryzmem rewolucyjnej
gminy, rewolucyjnej *komuny*. Taka tylko uorganizowana
 gmina mogła się stać skałą tarpejską dla kontr-rewolu-
 cyi, niechęci, słabości i złej woli, — bo to wszystko jak
 widzieliśmy postawiwszy kraj nad przepaścią uciekło zaraz
 do sejmu, i w sejmie znalazło — jak niegdyś winowajcy
 w kościołach, — bezpieczne schronienie. Jednem słowem:
 potrzeba było klubu rewolucyjnego, *nieustającego*, bo był
 sejm nieustający, kontr-rewolucyjny, mimo woli i wiedzy
 większości swojej. W gruncie rzeczy, taki *klub* (choćby
 tę myśl z największą wykonano precyzją) było to także
 złe, nie przeczę; ale jedno *wielkie* złe w polityce, nieina-
 częj tylko drugim *mniejszym* pokonać można, — tak

jako się pewne jady i choroby tylko truciznami leczą. Ponieważ dyktatura skompromitowała jedyną teorią, rątku, *jedynowładztwo żołnierskie*, nic tedy innego nie zostawało tylko uciec się do gminy rewolucyjnej. Odskok wielki, ale nieuchronny, — bo już w *człowieka* nie wierzono.

Taka była pierwsza myśl zgromadzenia, utworzonego zaraz po upadku dyktatury, pod tytułem *towarzystwa patryotycznego*, — towarzystwa mającego na celu: wciągnąć w siebie miasto, lud stolicy, i tym sposobem zamienić się z czasem w *władzę najwyższą*. Tę ważną rolę poruczali w szczerocie swych serc Lelelewowi jego młodzi towarzysze, jego przyjaciele, członkowie przedrewolucyjnego związku, założyciele początkowego klubu, którzy byli także założycielami *towarzystwa patryotycznego*,

Obaczmy teraz, jak ten zamiar wykonany został. Pierwszy klub rozwiązał Radę administracyjną, i carewicza wyrzucił z granic kongressowej Polski; niezdolał on potem nadać lepszego kierunku publicznemu interessowi, bo upadł ze sromem dla braku wewnętrznej subordynacji, dla braku tego co się zowie we Francyi *du mouton dans le parti*; ale to przynajmniej sprawił w czasie trzy-dniowej eksystencji swojej, że dawny porządek rzeczy; mimo silnych zabiegów już niepowrócił. Pierwszy klub miał więc swoje zasługi i wspomnienia. Jego najczynniejsi członkowie, *les meneurs* przyszli nawet do pewnego uważania ze schyłkiem dyktatury; po jej upadku zaczęto się ich obawiać z jednej, a w około nich skupiać z drugiej strony. Było to bardzo naturalna reakcja w mniemaniu powszechnem. Przypomniano sobie, że ja nazwałem Chłopickiego *zdrajcą*, wtenczas kiedy go cały świat ubóstwiał, — w pierwszych chwilach rewolucyi. Ja to powiepowiedziałem w klubie przez prędkość, i żałowałem tego, i teraz żałuje; z tymwszystkiem te słowa, które na nieszczęście skutek sprawdził (bo jakkolwiek Chłopicki nie był zdrajcą, żadnaby jednak zdrada tyle Polsce nie

zaszkodziła co on) zwróciły na mnie bliższą uwagę i zgromadziły koło mnie bardzo wielu ludzi. Była chwila, ale tylko chwila, że mogłem *wiele*, więcej jak drudzy. Przez cały czas dyktatury nieznajdowałem się w Warszawie;*) za powrotem do stolicy, postanowiłem korzystać z tego momentu i spróbować, czyliby się nieudało na prędce klub stary odbudować, odnowić. Nazwisko *Honoratki* obelżywe dla partii, bolało mnie niezmiernie; rewolucyoniści ubliżali samym sobie bywając w tém miejscu. Frakcyja z rozśmieszającym przydomkiem, jest rzecz najmizerniejsza, najsmutniejsza na świecie. Samo nazwanie odejmuje jęj połowę siły. Prosiłem i namawiałem kolegów, żeby zaniechawszy *Honoratkę*, znowu co żywo zgromadzili się w salach redutowych. Zebrali się oni tam zaraz nazajutrz po upadku dyktatury, bardzo licznie; napisano akt założenia towarzystwa, skreślono jego ustawy; Lelewel został prezesem; mnie zrobiono wice-prezesem. Na Lelewela nie można było wiele rachować; więcej daleko na determinacyą i czynność Adama Gurowskiego, który do tych zabiegów nie małych starań dokładał, który się krzątał nadzwyczajnie, który o co rzecz szła rozumiał doskonale. Gurowski *ex-hrabia*, człowiek młody, ambitny, niestały jak powietrze, fantastyk, wichrzyciel, ze złemi zbyt porywczemi manierami, ale pełen talentów, żywy dowcip, na demagoga stworzony, niezmordowany, nienawidził sejmu jak ja, z tą tylko różnicą, że jego więcej osoby obchodziły, mnie instytucya, którą za szkodliwą poczytywałem. Gurowski z całej duszy pragnął *gminy* rewolucyjnej, potęgi miejskiej, któraby sejm z góry przysiodłała. Mógł on zostać tém samem czem był naprzykład margrabia Hurugue w pierwszej rewolucyi francuskiej, albo *Santerre*, albo *Anacharsis Clootz*, filozof rodu ludzkiego; bo te wszystkie trzy atomy mie-

*) Patrz notę objaśniającą ku końcowi tomu.

ścił w swoim charakterze: cynizm, zaciętość, kosmopolityzm. Dodać jednak winienem, iż częste wysoki Gurowskiego wiele rzeczy psuły.

Towarzystwo w części uorganizowane, przenieśli swe zebrania do sali *posiedzeń akademickich* na krakowskiem przedmieściu; ustanowiono tajemny komitet do zawiązywania stosunków z *starem miastem*, ażeby na wszelki przypadek mieć w pogotowiu zbiegowisko. Głową tego komitetu był młody i dzielny Zawisza Czarny, a duszą Józef Kozłowski, człowiek z pozoru żartobliwy buffon, w gruncie myślący radykalista, jeden z całej fakcyi rewolucyjnej, który miał związki z *cechami*, i mógł je bardzo wzmocnić, rozszerzyć. Udawał on zawsze *blaźna*, nie bez racyi; w istocie więcej jeszcze czynił jak mówił, a daleko więcej myślał jak czynił. Niebrakowało i księży, z razu potulnych, skromnych, karnych, którzy potem dopiero te początki rzemiosła rewolucyjnego, niełatwo i nie od razu przystające do ich pojęć, po swojemu, bez mistrzów swoich wykonywać chcieli. W tym względzie mylili się: bo księża i *tacy* księża niczem innem być nie mogą, tylko instrumentem w podobnych zdarzeniach. Zaliwskiego chciałem także wciągnąć w to działanie; lecz Zaliwski powróciwszy z swęj pamiętnej wyprawy, z lasów augustowskich, gdzie jak mówił trudnił się *partyzantką*, uwierzył w sejm jak w Pana Boga, — i nic nie zgoła nierozumiał. Roman Sołtyk i Zwierkowski *starali się* wtedy, jak mówili, o popularność. Dla tego przybiegli do towarzystwa; zapisywało się w jego księgę wielu innych posłów, między nimi Kantorbery Tymowski, poeta, mówca, improwizator. Za mojem staraniem obrało towarzystwo Romana Sołtyka, posła konieckiego, drugim wice-prezesem. W parę dni wzrosło tak dalece, iż go ogromna sala posiedzeń akademickich objąć nie mogła. Uchwały towarzystwa zapadały z wielkimi formalnościami; przedewszystkiem podany został i ogłoszony w ga-

zetach jeszcze przed wnioskiem Sołtyka, adres do sejmu o *zrzucenie z tronu Mikołaja*. Sejm począł nienawidzić to zgromadzenie, bo go wyprzedzało; obiedwie fakcye zasejmowe znienawidziły go jeszcze bardziej, — kaliska nie mogła utaić swej konstytucyjnej furii. Wieczory *Kuryera* ustały; znikła dawniejsza dobra harmonia; *Pan Wincenty* ostre przeciwko klubom miotał artykuły; wojna gazeciarska, papierowa szła żywo, zapalczywie.

Wszakże to były tylko materyały, liczne wprawdzie, ale ani okrzesane, ani uporządkowane; brakowało zawsze, jak w pierwszym klubie, ładu i spójności; coraz nowa głowa wychylać się chciała: przytarta z góry wicherzyła w środku; tym sposobem w wielkiej *kupie* (bez owczego jednak narowu trzymania się razem), nie było ani siły, ani sprężystości. Najtrudniej było przekonać zgromadzenie, dla czego zgromadzone zostało: sejm i tu miał stronników. Większa bez porównania część członków towarzystwa mniemała, że dość jest *gadać*, aby swego dopiąć; reszty ani podobna było oświecić, jak stał interes publiczny. Kilka tygodni strawionych u *Honoratki* sponiewierało partyą; ścieśniło rewolucyjne jej wyobrażenia: wszystko tchnęło karczmą, gawiedzią w tém odnowieniu starego tak energicznego klubu. W kilka dni można było już wiedzieć, że z towarzystwa *nic nie będzie*.

Związki z pospółstwem szły także z oporem; Zawisza, Kozłowski, ostatni osobiwie czynił co mógł, — ale to nie było dosyć! Aby zyskać wziętość u ludu, trzeba być samemu *ludem*; nie trzeba się wpraszać ludowi, trzeba być proszonym od niego. Tak wielkiego człowieka, nie miała fakcya w sobie. Wyniosłe figury gminu same z niego powstają. Rzucono myśl pogrzebu szewca Kilińskiego, — myśl polityczną. Lecz żaden obchód nie mógł wskrzesić takiego szewca! Towarzystwo patryotyczne za obrębem pospółstwa nie mogło zatem odpowie-

dzień wielkiej idei swych twórców: nie mogło zostać *gminą*, straszną dla sejmu, którego obrady jednały mu coraz większy szacunek. Z tém wszystkiém ja przynajmniej i Gurowski nie traciliśmy jeszcze nadziei. Lelewel utrzymywał, że działanie towarzystwa dałoby się z działaniem sejmu pogodzić. Ja przeciwnie utrzymywałem, że to być nie mogło; starałem się przekonać kolegów: że jeżeli towarzystwo potrafi skoncentrować w sobie rzecz miejską, powinno zatém wziąć nad sejmem przewagę, powinno go mieć pod swemi rozkazami. Zawsze miałem przed oczyma *Petiona* i *Komunę* paryżką, która nakształt maszyny parowej pędziła ogromne koła konwencji. Tak myśleć wtedy, było błędem z mojej strony, było brakiem doświadczenia.

Towarzystwo, na mój wniosek, uchwaliło adres, uwiadamiający w wyrazach *najprzyzwoitszych* sejm o swém zawiązaniu. Wiedziałem, jaki los ten adres spotka, iż będzie z największém oburzeniem, z największą zgrozą odrzucony; ale myślałem, że taka wzgarda obruszy liczne towarzystwo, że go pobudzi do emulacji, że obrazi jego miłość własną, a tém samym ścieśni jego zastęp, i ułatwi sposobność nadania temu zgromadzeniu cokolwiek wojenniejszój, śmielszój, groźniejszój postawy w obec izby. Uproszony Roman Sołtyk wice-prezes towarzystwa, złożył ten adres u laski marszałkowskiej na jednej z odbywających się sessji sejmowej. Co przewidziałem nastąpiło: izba czytała pierwój ten adres w gazetach, a zatém miała czas przejąć się tém silniejszą niechęcią; gdy tedy Sołtyk adres składał u laski, oburzenie było wielkie, i powstały jednomyślne okrzyki: *prez z adresem, niepotrzebujemy żadnego towarzystwa!* Tego właśnie sobie życzyłem; lecz omyliłem się co do skutku, jaki ten krok izby miał zrządzić w towarzystwie. Affront taki ze strony sejmu nie zrobił na nim żadnego wrażenia! Zniesiono cierpliwie tę obelgę. Lelewel uciszyć się radził.

Niepojmowało nawet tego towarzystwo, iż je tylko przeciwko sejmowi zwołano; zaledwie sobie pozwalało *mówić* o tém, jak dalece sejm był niepotrzebny, jak dalece był i mógł być szkodliwy powstaniu. Pomyślałem sobie: anarchia powinna mieć swój styl i swoją precyzją w podobnych zdarzeniach! Tego stylu, téj godności nie widziałem w zgromadzeniu; zwątpiłem o party rewolucyjnej; zwątpiłem o zbawieniu ojczyzny; postanowiłem opuścić towarzystwo, którém już gardziłem, bo lekko zniosło wzgardę sejmową, i od tego momentu aż do upadku sprawy nie miałem w niém żadnego udziału.

Gurowski unosił się niepohamowanym, ale bezsilnym gniewem; przed wystąpieniem jednak swoim z towarzystwa przedsięwziął nabawić strachu posłów wielką, zgiełkliwą demonstracją przed oknami izb sejmowych. Żeby tego dokazać, umyślił wykonać projekt pogrzebu na cześć męczenników rewolucyi petersburskiej. Wszelkie do tego poczyniono przygotowania w wigilią sessyi detronizacyjnej, z zachowaniem potrzebnej tajemnicy. Zajaśniał dzień 25. Stycznia, dzień ze wszechmiar pamiętny, w którym lud warszawski święcił pamięć nieżywych Rossyan *Pestela* i *Rylejewa* republikanów, a sejm żywego składał z tronu *króla* Mikołaja. Detronizacya i pogrzeb: dwa obrzędy, dwie ceremonie razem dopełnione, a zarówno bezskuteczne, bo ani rzeczpospolita *Pestela*, ani odwieczna rzeczpospolita polska na rozwalinach moskiewskiego caratu w sławiańszczyźnie zakwitnąć jeszcze nie miały. Od rana posłowie izby, a lud rynki i place zapełniał. Uroczystość uliczna była równie wspaniała jak sejmowe tego dnia obrady. Członkowie gwardyi akademickiej, ci mianowicie, którzy przed dniem 29. Listopada, w więzieniu u karnelitów osadzeni zostali, nieśli trumnę na karabinach na krzyż złożonych. Trumna była czarna; leżał na niej wieniec laurowy, spleciony trójkolorowemi kokardami. Na pięciu tarczach

jaśniały wielkie imiona: Rylejewa, Bestużewa-Riumina, Pestla; Murawiewa Apostoła i Kachowskiego. Orszak ruszył z pałacu Kaźmirowskiego. Na żałobnem wezwłowi zamiast korony, lub orderów, szła przodem trójkorowa kokarda, godło europejskiej wolności. Niósł ją młody kapitan gwardyi. Dalej szło trzech innych kapitanów, niedawno uczniów uniwersytetu. To byli mistrzowie ceremonii; tuż za nimi ze spuszczoną na poprzek bronią postępował oddział akademików, przed kilką jeszcze dniami pretorianów dyktatury, — w pośrodku nich powiewał przewiązany krepą, błękitny sztandar uniwersytetu. Za trumną ciągnęło kilka oddziałów gwardyi. Wielkie massy ludu na około użyczały pogrzebowi temu pozorowi *emeuty*. Niezliczona publiczność różnego stanu i płci napełniała ulice i okna mieszczau, którądy orszak przechodził*). Towarzyszyło mu w porządku kilkudziesięciu oficerów gwardyi narodowej, tudzież oddział wolnych strzelców pod dowództwem pułkownika Gerycza. W pochodzie ku *oryentalnej* kaplicy na Podwalu, gdzie duchowieństwo obrządku grecko-unickiego odprawiało nabożeństwo żałobne, orszak zatrzymał się u kolumny Zy-

*) Że ten ruch ambarasował władzę, dowodzi ta okoliczność. Ludwik Kicki z polecenia księcia Radziwiłła naczelnego wodza, szukał mnie i Anastazego Dunina po całym mieście, myśląc, że mieliśmy jakowyś udział w urządzeniu tej uroczystości. Kicki znalazł nas obudwu w kościele, gdzie się odprawiało za dusze tych nieboszczyków nabożeństwo, wziął nas z sobą na sanki, i zawiózł do naczelnego wodza, pod którego rozkazami jako adjutantci regimentarza Sołtyka zostawaliśmy. „Co wy zamierzacie“ — zapytywał się Radziwiłł z widocznym kłopotem, — „co to znaczy?“ mówił dalej, „rząd się lęka rozruchów!“ Wtedy zapewniałem księcia Radziwiłła, „że ani ja ani Dunin nie należemy do tego pogrzebu; że co do rozruchu, zdaje się nam, iż wszystko odbędzie się najspokojniej.“ Mimo to jednak zaraz zjawił się batalion strzelców Szembeka na saskim placu. Sam Szembek pod pozorem mustry, przybył tam także.

gmunta. Gurowski w czapce czerwonej z białym piórem wstępuje na podnoże kolumny, zatrzymuje lud i zabiera głos, który, gdyby był zrozumiany, gdyby w ogólności wtenczas pospólstwo można było do *emeuty* namówić, mógł być sprawić w mieście zamieszanie. Podobnemi, również bezskutecznemi mowy przyjmowano trumnę w kaplicy; zkąd orszak wraz z ludem obszedłszy ulice *Senatorską, Miodową, Długą*, ruszył przez Leszno do karmelitów; nareszcie przez dziedziniec saski, co chwila przez mówców zatrzymywany, wrócił do sali towarzystwa patryotycznego, — które założone w większych daleko zamysłach, całą swoją sztukę i moc na tym pogrzebie wysiliło.

Podczas tego gwaru na ulicach, który się nieodbywał bez pewnego wpływu na sessyą sejmową, wpływu, (jak niedobrzy bez wątpienia ludzie przez złość utrzymywali) mniej więcej dopomagającego do *jednomyslności* w złożeniu z tronu króla Mikołaja, — czemu ja jednak wcale niewierzę, nie chcę wierzyć, — podczas tego gwaru mówię, przybierającego z dala postać *emeuty*, słuchały obiedwie izby z rosnącym oburzeniem dalszego ciągu pism rządowych, relacyi poselstwa Jezierskiego, korespondencyi dyktatora, listów ministra sekretarza stanu i t. d. Własnoręczny cesarski dopisek na liście Jezierskiego do Bendorfa, „iż on (Mikołaj) ściśle dopełnił obowiązku względem kraju, który mu brat jego przekazał, i że to naród polski stał się winnym przez złamanie przysięgi“ obudził szmer zgrozy między sejmującemi; potem zaś powstał śmiech powszechny gdy odczytywano te wyrazy Mikołaja; „że Polacy do tego stopnia posunęli niewdzięczność, iż nawet działa z pod Warny przysłane przeciwko niemu obracają“ — oraz: „że 14,000 dukatów na stosunki dyplomatyczne tyczące kraju polskiego corocznie ze skarbu rossyjskiego wydawał. „Postowie zaczęli wołać: „to zapewne na szpiegów!“ W istocie śmieszną była

Moskwa wyliczająca swoje dukaty, i działa z pod Warny; my, gdybyśmy nasze wyliczać chcieli dobrodziejstwa, pokazałoby się iż to państwo nikczemne, głuche, Europie nieznane, polską tylko grabieżą wzrosło do punktu, z którego carowie moskiewscy aż do Warny, gdzie zginął młody nasz Jagiellonczyk, sięgać mogą. Nieobeszło się bez sarkania na Jezierskiego. Lecz bronił go kasztelan Kochanowski, utrzymując niewiedzieć na jakiej zasadzie, że poruczone mu poselstwo nie mogło być ani zręczniej, ani świetlej, ani roztropniej dopełnione. Mojem zdaniem Jezierski nie w izbie, jako poseł, ale przed kratkami izby, jako duch moskiewski, który się czołgał w Petersburgu a na stacyach pocztowych prawił, iż nas Moskale *czapkami zarzucą*, winien był zdawać sprawę z missyi swojej. Następnie długą i ważną powiedział mowę poseł żelchowski Lelewel, — mowę ważną z tego mianowicie powodu, że to jest akt stwierdzający w sposobie autentycznym to wszystko co mi się napomknąć w tem piśmie zdarzyło o Lelewelu, o jego charakterze, polityce, widzeniu rzeczy publicznej. Zaczął on najpierw od tego, że pisma dopiero czytane, właściwiej powinny były być ogłoszone na sejmie 18. Grudnia; co bezwątpienia o niektórych tylko pismach rozumieć musiał, bo naprzykład relacya Jezierskiego, wtedy jeszcze jako *factum* miejsca nie miała, a tem samem ogłoszona być niemogła. „Przy rozpoczęciu pamiętnej rewolucyi 29. Listopada“ — tak się wyrażał dalej. — „Mikołaj był jeszcze królem polskim. Rada administracyjna na pierwszy odgłos powstania *czynną się stała*. Rząd pierwszej niejako nocy przystąpił do rewolucyi, ale w imieniu króla polskiego. Było wówczas tajemnicą czy rewolucya jest narodowa, a tem bardziej czyli przejdzie za granicę królestwa. *Jéj twórcy nie nieśli żadnego środka do objaśnienia swych myśli*. Rząd więc musiał zgadywać rewolucyą“ Jaki wykład faktów! Jakie uderzające nieprawdy! Jak nacią-

gane sofizmata! I to mówił Lelewel, jeden ze związkowych, Lelewel prezes pierwszego klubu? Niechę ani jego głowy ani dobrej wiary podawać w wątpliwość, widzę tylko w tem naciąganiu, wypadków upor, obstawanie przy swoim raz powziętem mniemaniu, które było mylne. Rewolucyoniści nie niesli żadnego środka do objawienia swęj myśli! Potrzeba było zgadywać rewolucyą! Lelewel zapomniał więc, albo niechciał przypomnieć sobie, że klub wotując na dniu drugim Grudnia uwięzienie carewicza, i rozbrojenie jego gwardyi wyraził bardzo jasno myśl rewolucyi. Potrzebaż było odgadywać powstanie które otoczywszy gmach bankowy z bronią w ręku takich rzeczy żądało? Lecz posłuchajmy dalej co prawi Lelewel: — „nie wiem dobrze czy źle się stało, że dawny rząd pozostał, że z pierwszą chwilą powstania nie utworzył się nowy, zupełnie rewolucyjny, to atoli pewna, że *zrewolucyonizowanie* rządu, do pewnego stopnia ułatwiło rozwińnięcie rewolucyi.“ Lelewel nie mógł potępiać Lubeckiego, nie mógł przyznać, że była kontr-rewolucya, bo sam do niej czynnie należał, bo sam jeździł do Wierzbna, bo sam nastawał aby Wielki książę ustąpił z wojskiem, bo sam błagał Wielkiego księcia o amnestyą. Jeżeli te czynności Rady administracyjnej, były krokami rewolucyjnymi, jeżeli zatrzymanie powstania, które w skutku nich nastąpiło było rewolucyjne, w takim razie zaprzeczaniu nie podpada, iż rząd do pewnego stopnia rozwinięcie rewolucyi ułatwił. Lelewel nie mogąc oskarżać Lubeckiego, ponieważ oskarżałby sam siebie przed sejmem, widzi się tedy zmuszonym usprawiedliwiać, nawet chwalić tego ministra; — „on (mówił Lelewel) zrewolucyonizował Radę administracyjną, on podał projekt rządu tymczasowego; rząd ten postanowił zwołać sejm *dla odgadnienia rewolucyi*.“ Przebiegając dalszą kolęj powstania utrzymuje, „że i dyktator zdawał się wchodzić w sprawę narodową“ albowiem jego (Lelewela) używał kilkakrotnie do czyn-

ności za Niemnem; naostatek tak się wyraża: — „powtarzam, iż wojna w początkach rewolucyi nie zdawała się być stanowić *rozbratu* z Rosyją“ a na poparcie téj opinii przytacza słowa Lubeckiego: „niechaj się wojna rozpocznie, niechaj król konstytucyjny walczy z cesarzem samowładnym, a rewolucya przezto samo się rozwinąć musi.“ *Capiat qui capere potest!* Ja tego nie rozumiem i wątpię czy ktokolwiek zrozumie jakimby sposobem Mikołaj król polski, mógł wojować z Mikołajem carem rosyjskim. Ta górna polityka przechodzi moje pojęcie*). Lecz znaczna część izby mniej była zajęta mową Lelewela; więcej ją daleko obchodził niezwykle ruch w mieście. Coby ten pogrzeb oznaczał? Kto go urządził? Jaki to poruszenie koniec weźmie? Te sobie niektórzy posłowie po cichu zadawali pytania, i rozchodził się głuchy szmer w sali nakształt brzęczenia owadu. Wielu sejmujących przejmowało zgrozą zdanie sprawy z misyji Jezierskiego; a wszystkich (prócz kilku) odczwa Dybicza, rozjątrzyła do najwyższego stopnia. Z tego momentu częścią obawy, częścią oburzenia korzysta marszałek, zabiera głos i wniosek Sołtyka, odesłany onegdaj do komisyyi, poddaje pod rozagę izby temi energicznemi słowy:

Po uczynionych nam z wydziału dyplomatycznego udzieleniach, po ogłoszonej pismami publicznemi proklamacyi feldmarszałka Dybicza, jawnie widzimy, że bez wojny nie dopniemy celu rewolucyi naszej. Nadeszła chwila stanowcza, — *car Moskwy rozkazał hordom swoim wkraczać na ziemię polską*, aby skruszone pęta na nowo wolnością tchnącemu narodowi narzucić. Już to nie poraz pierwszy Tatarzy najeżyli ją kośćmi swemi, i krwią użyznili. Czyliż trwogą przejęci, lub dawnym uja-

*) Między notami objaśniającemi umieszczam tę całą notę Lelewela.

rzmieni nałogiem *upatrywać jeszcze będziem* w Mikołaju prawego naszego monarchę? Nie zaiste! On pierwszy zerwał wymuszoną na nas orężem przysięgę. Ta już więc nas tylko teraz obowiązywać może, którą od wieków Polak wykonywał Piastom, Jagiełłom i wolno wybranym królom. Niech Europa przestanie w nas widzieć zbuntowanych poddanych, niech w nas uzna niepodległy naród, który podług praw mu od Boga nadanych istnieć powinien. Gdy więc komissye sejmowe najważniejsze skończyły czynności, wnoszę, aby przedewszystkiem wzięto pod rozagę projekt przez J. W. Romana Sołtyka, posła powiatu Konickiego u laski złożony, i aby przygotowały projekt do uchwały wynikającej względem dynastji, i względem oderwania na zawsze od Moskwy całego narodu polskiego.“

Gdy marszałek przestał mówić, zabrał głos brat jego kasztelan Antoni Ostrowski:

„Marszałek sejmu uprzedził mnie jedną tylko chwilą w poparciu wniosku uczynionego o uznanie tronu za wakujący. W chęci zaoszczędzenia nader drogiego czasu, który w dzisiejszem położeniu kraju pierwszą jest tego potrzebą, krótko myśl moją wyrażę. Z dopiero co czytanych akt dyplomatycznych dowiadujemy się, iż cesarz Mikołaj w dobrem sumieniu wyznał, i swemi słowami uświęcił tę odwieczną prawdę: iż zobopólna przysięga o tyle jest ważna, o ile przez strony obiedwie w dobrój wierze jest dotrzymywaną; a ztąd monarcha ten to wyprowadził następstwo w nadpiskach własną ręką do noty, od posła Jezierskiego odebranęj, przełożonych, iż, gdy mu naród Polski wiary nie dotrzymał, on takowej narodowi dotrzymać nie czuje się w obowiązku, Świat zaś cały wie, i sumienie nasze tą żywą przejętą jest prawdą, a nawet sam cesarz Mikołaj tego pewno w sobie niestłumi uczucia, że początkowanie zerwania stosunków konstytucyjnych z królestwem polskiem, od

samego poszło źródła, od prawodawcy, od tój pierwszej kontraktującej strony. A zatem co do wierności temu przymierz, gdybyśmy się nawet na dawne samoistnienie powołać nie mieli, ustaje wszelka wątpliwość, zniosły ją słowa samego cesarza Mikołaja, i już tylko ciąży, nad tą całą sprawą wieszczba ówczasowego prezesa senatu Ostrowskiego, który, odbierając z rąk kommisarzów cesarskich kartę konstytucyjną, wyrzekł te pamiętne słowa: „*Biada temu kto ją zgwałci.*“

Tym kształtem dwaj bracia rodzeni, Władysław i Antoni Ostrowscy, których ojciec inaugurował królestwo nadwiślańskie, zdejmowali koronę polską z głowy następcy Aleksandra! Są rzeczy, które się nigdy nadto prędko dziać nie zwykły w rewolucjach. Mikołaj poruszeniem narodowem ludu i wojska złożony z tronu w Warszawie dnia 29. Listopada, powinien był zaraz uczuć skutki tój detronizacji w insurrekcyach za Bugiem i Niemnem. Lecz rewolucya zatrzymaną została na miejscu. Władza zwołała sejm, aby ją *odgadnąć*, — jak się Lelewel wyraził. Sejm uznając rewolucyą, powinien był detronizować Mikołaja 18. Grudnia. Nieuczynił tego, *a więc nie odgadł rewolucyi*. Detronizacya, (gdyby była miała miejsce 18. Grudnia), mogła zapobiedz stracie pięciu tygodni czasu strawionego na niczem od 18. Grudnia do 25. Stycznia: w takim razie batalie Lutego nie byłyby przypały pod Warszawą, lecz w Litwie. To opóźnienie naturę sejmu naszego najlepiej wyobraża. Detronizacya pod koniec Stycznia, gdy już się kolumny moskiewskie nad granicą koncentrować zaczęły, została formalnością: albowiem wykonanie tego aktu zależało od losu oręża, podług wszelakiej rachuby ludzkiej, bardzo już *wątpliwego*. Wątpliwość tę, której nie było na początku, zrodziła dyktatura; wątpliwość tę zrodziło opóźnienie organizacji wojskowej; wątpliwość tę powiększyło narażenie na szwank powstań współbraci, — powiększyła nastą-

jąca strata czterech województw na prawym brzegu Wisły, strata niepochybna w skutku pierwszego zaczepnego ruchu armii moskiewskiej.

Jan Ledóchowski wszelako lękał się skutków, jakieby za sobą pociągnąć mogło rozbieranie (według propozycji marszałka), w komissyach i w izbach projektu Romana Sołtyka, a niespodziewając się *jednomysłności* w rozprawach z tego względu, postanowił *wziąć szturmem* (tak się sam wyraża w relacji tego posiedzenia, autorowi udzielonej) uchwałę, króla Mikołaja zrzucającą z tronu, ażeby tym członkom izby, którzyby się jeszcze chwiali, niezostawić innej drogi jak łączenie się z wolą większości, tak wyraźnie objawioną. I dokazał swego Jan Ledóchowski, poseł jędrzejowski! Powstawszy bobowiem z swego miejsca, wykrzyknął tym silnym piorunującym głosem, który nigdy swego skutku niechybiał w izbach, który się rozległ aż o podwoje carskie w Petersburgu, a potem z nad Newy całą obiegł Europę: — „to co jest w naszych sercach niechaj wyjdzie przez usta nasze, — wyrzeknijmy więc razem: *niema Mikołaja!* Cała izba porwana mocą tego wyrażenia, silniejszego zapewne na razie w obradach, jak w historyi, powtórzyła po kilkakroć: *niema Mikołaja*. To byli Polacy. Mikołaj przestał być krolem, o godzinie kwadrans na czwartą po południu, dnia 25. Stycznia 1831 roku, wtedy właśnie, kiedy druga w mieście ceremonia, obchód żałobny na cześć Pestela i Rylejewa, pierwszych republikanów sławiańszczyzny, obszedłszy ulice Warszawy do swego kresu się zbliżała; do sali posiedzeń akademickich. Wraz Julian Ursyn Niemcewicz, sekretarz senatu, zredagował i odczytał akt detronizacji, który podpisali obecni senatorowie i posłowie. Książę Adam Czartoryski podpisując rzekł do Ostrowskiego Władysława i Antoniego: *zgubiście Polskę*. To było jeszcze w systemacie księcia Czartoryskiego. Lelewel podzielał jego zdanie; był także

przeciwny detronizacyi, którą podpisywał i bardzo naturalnie, tym bowiem sposobem Mikołaj król polski konstytucyjny nie mógł walczyć z Mikołajem cesarzem samowładnym Wszech Rosyi, jak sobie życzył poseł żelchowski, wedle dowcipnej rady Lubeckiego: jedna ze stron wojujących upadła, — *Mikołaja króla polskiego już nie było*, — został tylko na nieszczęście car samowładny.

Tak się skończyła pamiętna sessya 25. Stycznia. Ta atoli wielkomyślna uchwała izby nie sprawiła takiego na opinii wrażenia, jakiegoby się spodziewać należało, jakieby była pewnie sprawiła zapadając miesiącem pierwój, naprzykład 18. albo 20. Grudnia. Wtedy mogła mieć jeszcze swoją nowość, swoją nadzwyczajność, swoje wojskowe i polityczne skutki w Litwie, na Rusi mnogie i ważne: teraz wyrzeczona jako odpowiedź na zuchwałą proklamacyą Dybicza i rzucona pod nogi jego pomykających się kolumn, miała bez wątpienia swoją heroiczną stronę; z tém wszystkiem dla tego samego, że ją wymusiły i daleko wyprzedziły wypadki, niknęła, rozplywała się nieznacznie jak ton podrzędny w wielkiej orkiestrze, albo jako jeden z kolorów w obrazie historycznym, gdzie inne żywsze światła i raźniejsze cienie wabiły oko. Niebawem miały zagrznieć armaty pod Warszawą, niebawem miał się rozpocząć bój krwawy, olbrzymi: to jedynie zaprzętało imaginacyą stolicy, to uwagę powszechną zwracało ku polom grochowskim, ku tym lasom jak dola narodu poważnym i ciemnym, co je niezmiernym wkleśłym łukiem opasują, a kędy niegdyś na rzeź Pragi ciągnęły pułki Suwarowa. Izby zebrały się nazajutrz z rana. Już był wódz naczelny: pozostawało jeszcze inne części władzy wykonawczej, do téj naprzód wybiegłej dorobić, dosztukować, — pozostawało nie utworzyć ale dokończyć rządową machineę. Tą się rzeczą sessya zaprzętnęła. Po odczytaniu różnych mniejszej wagi wniosków, petycyi, komissarz sejmowy Świedziński wniósł projekt o *rządzie*

narodowym i artykuły jego szczegółowo przebiegał. Była myśl poruczenia rządowej władzy radzie ministrów. Tę myśl zbijał Świdziński odróżniając władzę *rządzącą* od władzy *wykonawczej*, — subtelność zapowiadająca powstaniu brak silnego sprężystego kierunku. W ogólności wyobrażenia konstytucyjne, ten niebezpieczny podarunek nieprzyjaciół naszych (*timeo Danaos et dona ferentes*) wprowadził do tej legislacyi sejmowej istny zamęt, wprowadził do głów sejmowych dziwną, niczem nie rozplątą gmatwaninę, która nawet ludziom utalentowanym rzeczy jasno widzieć niedopuszczała. Świdziński nie był bez talentu: jednakże płątał się w labiryncie monarchii konstytucyjnej, jak mucha, która pajęczęj siatki przebić nie jest w stanie. Któż u nas był władzą najwyższą, rządzącą? Był oczywiście sejm. Któż miał być władzą wykonawczą? Oto oczywiście *rząd narodowy*, emanacya, wydział sejmu. Tej prostej kwestyi nie pojmując wcale komissarze sejmowi, dzielili niepotrzebnie władzę wykonawczą z ramienia sejmowego na dwie części, *rządzącą* i eksekucyjną. Podług nich częścią rządzącą tej władzy miał być rząd narodowy, a częścią eksekucyjną *ministrowie odpowiedzialni*. Co za chaos — jakie zagmatwanie! Tej gotyckiej budowie przydawały nadto komissye straży z grona sejmu. Któż tu tedy, pytam się, wyobrażał króla? Nie sejm, bo sejm był czemś więcej jak król, bo króla, to jest rząd narodowy miał pod sobą; nie rząd także, bo jedną z najpierwszych atrybucyi rządowych, królewskich przywłaszczył sobie sejm przez nominowanie naczelnego wodza; rząd przeto był czemś mniej jak król. Król konstytucyjny zatem, straciwszy wiele ważnych prerogatyw i najważniejszą ze wszystkich, kierunek siły zbrojnej, nie wiedzieć gdzie się podziewał w tym systemie. Część główną króla, że tak powiem, uzurpowały izby; część mniejsza stawała się władzą *rządzącą*, oddzieloną od wykonawczej! Charakter anarchiczny dziejów polskich

wyraża się tu z całą starożytną mocą swoją. Fatalna po naddziadach puścizna. Byłaż to pora krępowania ręki mającej bliski napad odpierać? Wszakże zawód, który dyktatura zrzuciła wpajał taki wstręt ku wszystkiemu co mogło przypominać *jedność i moc* jakąś rządu, iż te wyrazy w pierwszych chwilach wszechwładne, żądne już nie miały kredytu i jak pierwój wszystko do energii i ufności, tak teraz do niewiary i rozwolnienia obcessowo się rzucało. Inny projekt, *kaliski*, „by ministrowie z prezesem rządzieli, — projekt, mający później dopiero przyjść do skutku, a teraz już (lubo go komisye odrzuciły) żywo popierany przez Bonawenturę Niemojowskiego, Biernackiego, Teofila Morawskiego, był równie zły, równą rzeczy publicznej nieznajomość malował jak projekt sejmowej komisyy. Ten prezes w radzie ministrów cóżby to za figura była, skoro izby przed ustanowieniem rządu, członkiem tego niewiedzieć jeszcze jakiego rządu mianowały naczelnego wodza? Miałżeby wódz naczelny zostać jednym tylko z ministrów? Lecz ta przedwczesna nominacya wodza psuła w istocie wszelaki szyk, ład władzy. Wódz naczelny, najpierwsza osoba powstania, nie był ani nad władzą, ani pod władzą wykonawczą; był w niej, był w środku. Była to część rządu w polu, niezależąca od rządu, ale od sejmu. Była to więc myśl, która sama jedna przekonywała, iż sejm nie miał najmniejszego instynktu zbawienia publicznego. Po tej nominacyi powiedziałem zaraz przyjaciołom moim w Warszawie: „teraz nic nam innego niezostaje tylko izbę gwałtownie zamknąć, albo za pomocą ludu warszawskiego, albo za pomocą wojska.“ Pierwszy zamach, jak widzieliśmy, nie udał się; obaczymy później, że i drugi żadnego nie weźmie skutku. W Styczniu zadekretowały izby ruinę narodu, — narodu, który *tolerował* ten sejm, ale mu wprost żadnego do kierowania rewolucyą nie udzielił mandatu.

Większością 74 głosów przeciwko 25, przyjęto zasadę do prawa: iż rząd ma być odosobniony od ministrów! Świedziński, komisarz sejmowy zrobił uwagę, iż w pierwszej rewolucyi francuzkiej liczba rządzących zmniejszała się stopniami, a u nas przeciwnie pomnaża się. To fatalne porównanie okryto oklaskami; za czem projekt kommissyi od jednego dyktatora skoczył do trzech rządców określonych. Trzej mieli składać rząd; przydawano im zastępców na przypadek ubytku lub nieobecności; w razie limity sejmu, gdyby minister wzbraniał się kontr-assygnować postanowienie przez rząd za potrzebne uznane, kommissye sejmowe jako tymczasowo reprezentujące władzę prawodawczą, miały mieć, podług projektu, wyłączne prawo rozstrzygania zachodzącego sporu, i wydawania urzędzeń potrzebnych; te kommissye czuwały nad rządem, miały także moc zwołania sejmu: anarchija w całym znaczeniu tego wyrazu, w najwyższym, najpełniejszym kwiecie swoim! Wyobrażenia doskonale malujące ówczesnego ducha. Jeźliby kto przed bliską burzą, zapowiadającą sinemi obłoki na powietrze świszczące trąby, które wszystko ze sobą unoszą, zwiastującą dalej ponurem wyciem, i ryczeniem chmur gwałtowne orkany, które najstarsze, najgrubsze drzewa z korzeniami wrywają, — jeźliby kto w tym stanie nieba i ziemi chciał naprzykład założyć ogródek na piasku dla zabawy swoich dzieci, albo domek z kart ku podobnemu celowi: jeszczeby to była łatwiejsza do przebaczenia rozrywka od tego projektu komissyi sejmowej, roztrząsanego w izbach naszych na dni kilka przed wtargnieniem Dybicza do Polski kongressowej. Uległ jednak pewnym zmianom ten wniosek Świedzińskiego poddany pod dyskusyą na dniu 27. Stycznia. Na usilne przełożenia Franciszka Wołowskiego biegłego i światłego prawnika, któremu ścisłe przestrzeganie form legalnych bynajmniej nie wzbraniało być gorliwym, zapalonym obrońcą i przyjacielem rewolucyjnej

nawet strony powstania, uchylone zostały te części konstytucyi, które po detronizacyi nowemu się sprzeciwiały rządowi. I tak tytuły i rozdziały ustawy konstytucyjnej królestwa polskiego, oraz mające z nimi związek przepisy, objęte statutami organicznemi i postanowieniami, niemniej artykuły szczególne, dotyczące książąt z krwi cesarsko-królewskiej, uznały izby odtąd za nieobowiązujące wcale; wszelkie zaś inne przepisy tój ustawy utrzymały w mocy nienaruszonej, o ileby nadal nie zaszła potrzeba zmienienia ich lub uchylenia przez uchwały sejmowe. Ten potrzebny, nadający pewną loikę dziełu komissyi, dodatek Wołowskiego, jako wstęp umieszczano na czele projektu, Ponieważ stopniami miała u nas wzrastać liczba rządzących, sejm tedy 'uchwyciwszy to napomknienie Świdzińskiego, dalej jeszcze doszedł w tój mierze niżeli komissya: *od trzech bowiem postąpił do pięciu członków rządu*. Pięć osób bez zastępców, z kompletem koniecznym trzech, czyli *tryumwirat w kwintumwiracie*: ta tedy była machina nieodpowiedzialna, z ministrami odpowiedzialnemi, mogąca nawet mianować urzędników hierarchii duchownej, niższych w stopniu od biskupa, którą większością głosów 80 za najwłaściwszą dla powstającego narodu uznano na dniu 29. Stycznia. Uchwała ta przez obiedwie izby zatwierdzona, władzę rządową od sejmowej odgranicza w taki sposób, iż sprawowanie władzy królewskiej konstytucyjnej porucza rządowi narodowemu tymczasowemu *królestwa polskiego*, o ile ją to prawo umniejszyło, resztę zaś władzy monarchicznej przy obu izbach zostawuje. W rządzie samym pod niebytność prezesa, zastępować go mógł członek najwięcej kresek mający; większość głosów rozstrzygała; wszelkie działanie koniecznie kompletu trzech wymagało; w razie równości głosów pod niebytność prezesa, członkowi najmniej kresek mającemu zalecono wychodzić; również powinien był wyjść ten członek, wielokroćby wódz naczelny

zasiadł w rządzie. *Straż* z kilkunastu członków izby, przypuszczająca myśl limity sejmu, nad tym rządem, jak chciał mieć projekt komisji czuwać mająca, szczęściem odpadła. Na chwilę zmaćniło te rozprawy o *rządzie narodowym* dość zabawne zdarzenie: jeden artykuł w gazecie mocno obruszył izbę. Ci z pośród rewolucjonistów, (Gurowski i ja), którzy sami jedni w sejmie zgubę sprawy upatrywali, a których machinacje i zabiegi wszelkiego rodzaju przeciwko sejmowi, żadnego jak widzieliśmy, nie wzięły skutku, porzuciwszy niedołążne zgromadzenie, pod tytułem *towarzystwa patriotycznego* z resztek starego klubu utworzone, wzięli pióro do ręki, (ostatni i najslabszy ze wszystkich środków zwyciężonej fakcji) i poczęli z tą namiętnością, z tą złością, która zwykle niedoszłe, nad siły przedsięwzięte zamachy, charakteryzuje, sejmowe nicować obrady. Były tam wyrażenia ubliżające w rzeczy samej powadze reprezentacyi; ale były także prawdy niezaprzeczone i przepowiednie, które się ziściły na nieszczęście; należało je tylko z większą nieco godnością, z zimniejszą krwią objawiać. Między innymi niepodobały się szczególnie postom te słowa gazety, rzucone pod stopy sejmowego majestatu, jak plenne ziarna na skałę: — „*powróćcie do nicestwa, z którego was na swe nieszczęście rewolucya wywołała — nie waszą sprawą będzie zmienić postać Europy przez wskrzeszenie Polski!*“ Te zło-wróźbe, w wieszczem zapewne przecuciu, lecz z niepotrzebną i samym piszącym uwłaczającą *zaciekłością* kreślone wyrazy tknęły sejm do żywego. Jan Ledóchowski poseł jędrzejowski nazwał to, (na sessyi 28. Stycznia) *bezimienną i szkaradną* potwarzą, a folgując językowi w gniewie, równie jak owa gazeta, rozkiełznanemu wykrzykiwał; że *ruble rossyjskie i talary pruskie* pobudziły piszących. Powstała zatem na sessyi wrzawa, a na galeryach śmiech pusty. Węzyk wpadł do drukarni z pałaszem i pistoletami; Gurowski

kazał mu oświadczyć, że tę napaść z *kijem* w rękę od-pierać będzie. Odezwały się w izbie głosy: *że to jest zdrada*, — majestatu obraza! Jezierski, Klimuntowicz, Posturzyński naglili na ukaranie *jadowitej hydry*. Węzyk wpadł na trop prawdziwy i rzekł: „*że to jest w skutku odrzuconego adresu towarzystwa patryotycznego*;*“* byłby zaś prawdziwszą jeszcze wynalazł przyczynę, gdyby to był nazwał ostatniem drgnieniem partyi rewolucyjnej, której bezsilność i *hajdamactwo* były główną, chociaż nie jedyną przywarą. Ta gorsząca publiczna scena skończyła się na tém, że Lelewel, który był jednym z redaktorów owęj gazety, nazwisko swoje z pomiędzy ich liczby natychmiast wymazać kazał, a izby złośliwy artykuł pozwać zaleciły zastępcy ministra sprawiedliwości, — co minister uczynił, bez żadnego jednak skutku*).

Gdy przyszło do wykonania téj zapadłej na dniu 29. Stycznia uchwały sejmowej, odezwały się w wyborze osób, składać mających *rząd narodowy*, wpływ, natura, powolne działanie, nawet stosunek *trzech opinii*, których charakterystykę i punkta, jakie zajmowały już w towarzystwie wyżej skreśliłem. Każda z trzech partyi, a raczej fakcyi mniej więcej wyraźnie oznaczonych, wpłynęwszy w porze beczynnój dyktatury na sejm, znalazła w sejmie swoich wyobrazicieli i za pośrednictwem sejmku temu zmierzała, ażeby mogła mieć swoją reprezentacyą i w *rządzie także*; rząd przeto, którego budowa i mechanizm same w sobie były już bardzo wątle, który z téj niemocy wyprowadzić mogła jedność tylko opinii i zgoda wewnętrzna, musiał koniecznie zostać zbiorem trzech opinii niezgodnych z sobą, i już znacznie przez poprzednie ścieranie się rozjątrzonych. Pod tym względem pominąć nie mogę objaśniających uwag księcia Czar-toryskiego, który chociaż sam pierwszy zaproponował

*) Patrz notę objaśniającą ku końcowi tomu.

izbom wybór naczelnego wodza, rzecz tak niezmiernie władzę wykonawczą osłabiającą! rozbierając jednak w senacie uchwałę o rządzie narowym, temi wyrazami przyszłe z tego rządu nieszczęścia kraju wyprowadzał: — „projekt ten nie trafia do celu, bo władza *rządząca* i *wykonawcza* skoncentrowane, są konieczne; tu zaś władza jest rozdzielona między 11 osób, bo rząd bez rady ministrów nic działać nie może;“... następnie zaś: „lękać się należy, aby 5 osób nie poróżniło się i aby moralność dla większości nie znikła; przypuszczam, że wybrani będą mieli zaufanie, ale *potrzeba, aby była jedna chęć i jedność*; nadto w projekcie jest wiele artykułów mniej potrzebnych, i w jednych artykułach jest zbytek materji, a w drugich niedostatek. „Tak opiniował książę Czartoryski o rządzie, którego miał zostać za godzinę prezesem; zasługuje także na uwagę, iż dla tego tylko dłużej się przyjęciu uchwały w senacie nie sprzeciwiał, „iż nie przewidywał, aby lepszy projekt mógł wypaść z obrad połączonych“ — co jest charakterystyczne, i złe niczém nieuleczone w sejmie małuje. W izbach połączonych dnia 30. Stycznia obierano najpierw prezesa rządu. Marszałek po poprzedniem kreskowaniu na kandydatów, kandydatami ogłosił Czartoryskiego i Paca. Pierwszy został prezesem rządu narodowego ogromną większością 121 kresk. Władysław Ostrowski wieszował księciu, „że tak wielkie zaufanie narodu pozyskał, i narodowi, że takiemu mężowi los swój powierzał,“ — wyrazy które tak prezesa rządu wzruszyły, iż oświadczył, że nie mogąc myśli do odpowiedzi zebrać, izbom później dziękczynienie swoje złoży, i *dalsze swoje zamiary objawi*; poczem marszałek zalimitował sessyą na godzinę 6 wieczorem. Na Czartoryskiego była zgoda niemał powszechna, a wotowanie tylko formalnością; wybór ten leżał w naturze rzeczy. Równie wątpliwości nieulegało, że *Kaliszanie* także wnijdą do steru, szło tylko o to *w jakiej liczbie?* Ale inaczej

rzecz się miała co do *trzeciego* pierwiastku, — co do reprezentanta 29. Listopada w rządzie, — jednym słowem co do Joachima Lelewela. Silne zewsząd zabiegi ten wybór z jednej strony popierały, z drugiej ochwiewały. Lelewela nienawidzono w izbie, ale się go lękano; mylnie jemu, człowiekowi najspokojniejszemu w świecie, literatowi, historykowi przypisując klub pierwszy, potem *Honoratkę*, potem odnowienie klubu pod tytułem towarzystwa patriotycznego, potem zamachy dotyczące utworzenia rewolucyjnej *komuny*, potem ów pogrzeb pamiętny! Rzeczy w których Lelewel nie miał żadnego udziału. Rzeczy któremi się brzydził w gruncie duszy, bo on tylko postem żelechowskim — tak jest, niczem tylko *postem żelechowskim!* Lecz właśnie dla tego, że się go obawiano, że go miano za coś więcej jak był w istocie, że go mniemano byé zdolnym do rozwinięcia na bruku potężnej przeciwko sejmowi opozycji przez terroryzm do władzy naczelnéj, — właśnie dla tego że mniemano w nim widzieć *Dantona* albo *Robespiera*: Lelewel pomimo, wszelkich przeciwko niemu starań, został ze strachu izby członkiem rządu. Za pierwszym wotowaniem miał tylko kresek 69, o dwie więcej jak Barzykowski, za drugim zaś, którego sam żądał z powodu nieważności jednéj kartki, kresek 73, — a Barzykowski 91; a zatem nie Barzykowski, ale Lelewel skazany został na wychodzenie z rządu, wieleby razy do niego przybył wódz naczelný. Dwaj Kaliszanie Wincenty Niemojowski, i Teofil Morawski obrani zostali większością wyraźną. W wybór Lelewela (niktby temu wiary nie dał!) wypłynęła dziwna okoliczność: *szopa słomiana*. Jestto *faktum* historyczne, — równie historyczne jak wpływ pogrzebu na detronizacyą. Podczas elekcji, któryś z niechętnych Lelewelowi posłów dał znać kolegom: jakoby z rozkazu Lelewela stawiano w téj saméj chwili *szubienicę* za „trzema krzyżami“ na Nowym świecie. Nowina ta sprawiła zamierzonemu skutkowi wbrew przeciwny. Rozeszła się piorunem w sali; wyprawiono

natychmiast sekretnie dwóch posłanników, jednego do trzech krzyżów, drugiego do gubernatora miasta; a temczasem ci z pośród sejmujących, których albo własne sumienie oskarżało, albo głos publiczny, oczy miłosierne wznosili do Lelewela i zdawali się polecać jego protekcji, jego względom. Tym sposobem nie jedna kreska, tego strasznego trybuna ludu pomykała do rządu. Wyprawieni gońce wrócili i przynieśli wiadomość, że ową szubienicą była szopa słomiana na sieczkarnią dla kawaleryi, — ale już było po elekcyi.

Po odbytem wotowaniu prezes rządu narodowego miał w izbach połączonych mowę, w której zdaje sprawę przed narodem z opinii i widoków, jakie dotąd jego przekonaniem w polityce kierowały. Jest to wyznanie wiary politycznej księcia Czartoryskiego, od której on w głównym punkcie, bo co do sposobu uważania Polski względem Moskwy, uroczyście odstępuje. Przez lat dwadzieścia swego publicznego życia łączył Czartoryski interes narodu polskiego z interessem moskiewskiego państwa, tylko w harmonii między Polską i Rosyją pod wspólnem berłem, upatrując dla pierwszej środek odzyskania bytu. Teraz nadeszła chwila stanowcza, w której tę zasadę jego polityki, jako męża stanu znanego w świecie, wypadki osłabiły, wstrzęsły do gruntu! Ten moment w którym pierwsza osoba powstania, głowa rządu takie czyni wyznanie, nastęcza mi sposobność powiedzenia słów kilku dotyczących długiego politycznego zawodu księcia Adama Czartoryskiego, zawodu bardzo głośnego w Europie, a ściśle połączonego z różnemi kolejami jakie naród nasz w ostatnich czasach przebywał. Czynię to przedewszystkiem dla objaśnienia głównych punktów mowy prezesa rządu narodowego, która w izbach, w kraju i za granicą sprawiła nie małe wrażenie. Dom Czartoryskich, od chwili jak się podniósł do wyższego znaczenia przez znakomite związki ślubne, i znakomitsze jeszcze talenta po-

lityczne w pierwszej połowie zeszłego wieku, znamionują dwie cechy: *nasamprzód* chęć ugruntowania silnej władzy rządowej, monarchicznej w nieładzie lecącej do upadku swego Rzeczypospolitej polskiej, a *powtóre*, gdy się temu zabiegi równie przemożnych panów (partya republikańska Potockich), częścią i wicherzącą drobną szlachty opierały, projekt nakłonienia ku temu celowi rosnącego od czasów cara Piotra I. wpływu moskiewskiego w Polsce. Pierwsze było godziwe i potrzebne; drugie występne, bo począwszy od Rzymian do dziś dnia polityka uświęca wszystko co prowadzi do wielkiego zamiaru, pożytecznego dla narodu, prócz jednego tylko środka: *obcój pomocy nieprzyjaciela*. Czartoryscy Michał i August zgwałcili tę maksymę. Rozumieli niebacznicy, że im Moskwa dopomoże ku naprawieniu Rzeczypospolitej, którą rządniejszą i umocowaną zamysłali w gruncie najpierw przeciw samej Moskwie obrócić. Ci dwaj ludzie stanu, w owej porze najznakomitsi na północy, znaleśćby mogli nie usprawiedliwienie ale tylko wymówkę dla siebie chyba w tem, że równie jak oni i ich przeciwnicy w zepsuciu powszechnem i otrętwieniu Rzeczypospolitej pod Sasem, także gotowi byli we wszelakim razie biedz po pomoc do tego niebezpiecznego sąsiada, i że w ogólności natenczas szukanie takiego wpływu do rzeczy krajowych nie uchodziło jeszcze za taką zbrodnią, za jaką ją mieć nauczyła Polskę konfederacya barska, a potem sejm czteroletni, i rewolucya Kościuszki, dalej wojny Rzeczypospolitej francuskiej i późniejsze zdarzenia. Niebawem postrzegła Moskwa istotne Czartoryskich zamiary. Usiłowali oni wyzwolić się z pod tego wezwanego przez siebie, przemożnego wpływu, ale napróżno. Repnin opanował króla, któremu oni cokolwiek władzy przysporzyli; rządził krajem bez nich. Wkrótce ich ustanowienia zniesione, budowa, którą tak mozolnie dzwigali rozsypana, rozprzężenie mające ułatwić podział kraju zasilone. Od

téj też chwili ustaje moskiewskie systema Czartoryskich, które Rulhiere opisał. Wojewoda ruski August uchyla się całkiem od spraw publicznych, a syn jego książę Adam Czartoryski generał ziem podolskich z szwagrem Lubomirskim i innemi utrzymuje przez cały ciąg panowania Stanisława Augusta opozycyą narodową, anty-moskiewską, legalną przeciw. Po pierwszym rozbiornie wszedł on w służbę austryacką jako *feldmarszałek*, aby się ubezpieczyć przeciwko przewadze Moskwy w Warszawie; zastrzegłszy sobie wszelaką wolność od politycznych względem Austrii zobowiązań, tak iż i na dal mógł pozostać obywatelem polskim. Generał ziem podolskich zasiada w mundurze austryackim na sejmach. Senatorem być niechciał. Na sejmie czteroletnim podejmował czynne i gorliwe starania około utworzenia konstytucyi trzeciego Maja, a potem w obronie téj ustawy ściągnął na siebie zemstę carowej, Syn jego, (prezes rządu narodowego) w r. 1792. służył w stopniu majora na Litwie pod Zabiellą i Wodzickim, tam krzyżem wojskowym ozdobiony. Czartoryscy uchodzą do Galicyi; we Lwowie wynoszą pod obłoki rycerza z pod Dubienki Kościuszkę, i zwracają na niego uwagę wszystkich Polaków. Katarzyna każe wojskom swoim niszczyć ich majątki w koronie i na Rusi.

Systema moskiewskie dzisiejszego *księcia Adama*, nie wypłynęło zatem z polityki sławnego kanclerza litewskiego i wojewody ruskiego, bo jak widzieliśmy ta polityka nieprzeżyła swych wynalazców: stosunki Czartoryskiego, (prezesa rządu narodowego) z dworem petersburskim, i kombinacya związku między Polską i Rosyą, którą chciał ugruntować na tych stosunkach, wyniknęły z wcale nowych, przypadkowych okoliczności, — bo najpierwej z *przymusu osobistego*. W powstaniu Kościuszki rodzice niedopuszcili mu dalej służyć wojskowo, jak sobie życzył, aczkolwiek sami dopomagali insurrekcyi całym wpływem swoim; za czem to nastąpiło, że Katarzyna kazała skon-

fiskować ich majątek, zrabować *Puławy*, i obrócić w perzynę *Powązki*, pyszną ich imienia posiadłość pod Warszawą. *Puławy* zachowane od ostatecznej ruiny, tylko za staraniem austriackiego posła, jako mające przypaść drugim podziałem pod rząd austriacki. W skutek nalegań Austrii Katarzyna ofiaruje nakoniec zwrócić księciu generałowi majątek skonfiskowany, jeźliby swoich dwóch synów Adama i Konstantego przysłał, jak się wyrażała, na *mieszkanie* do Petersburga, w rzeczy atoli jako *zakładek*. Warunek ten dopełniony nieotrzymuje jednak obiecanego skutku. Przybyli obadwaj synowie do Petersburga, ale konfiskaty z dóbr nie zdjęta. Katarzyna wymaga drugiej jeszcze twardszej rękojmi: ażeby weszli do służby wojskowej moskiewskiej. Czynią i temu zadosyć młodzi Czartoryscy, i w istocie ratują tem ojcowski majątek; sami zaś od téj chwili traktowani na dworze carowej z największą dystynkcyą, i ja ko nierodzielni nauk i zabaw towarzysze przyłączeni do boku dwóch wielkich książąt, Aleksandra i Konstantego. Tu się wszczyna to coby trzeba nazwać romanssem! Edukacya polityczna księcia Adama Czartoryskiego odbyła się w Anglii, w szkole whigów Burkiego, Foksa i innych, jeszcze naówczas zachowującej całą swą nieskazitelność filozoficzną, bo niedoświadczonej we władzy; na dworze imperatorowej nieustało jeszcze dla Woltera, Diderota d'Alemberta poszanowanie despotyzmu łaknącego filozoficznej okrasy: w pośród tych okoliczności młody Czartoryski zbliżony do młodego następcy tronu, (którego wychowanie było także liberalne) postrzegł w jego duszy usposobienia, które rozwinięte mogły, jak sądził, wpłynąć na los milionów mających hołdować jego samowładnemu berłu. Postanowił więc korzystać z tego pomyślnego trafu i wkrótce z przymuszonego towarzysza, prawie *niewolnika*, zostaje przyjacielem przyszłego samowładzcy, aby służyć ojczyźnie opuszczonej, już zmazanej z karty Europy. Odtąd sko-

jarzyć sławę Aleksandra z uszczęśliwieniem i wskrzeszeniem Polski,*) było zasadą i celem jego postępowania. Myśl zapewne zajmująca, aczkolwiek sama w sobie niepodobna do wykonania: bo prędzej czy później miało ją unieść z sobą nigdy niezmiennie, nieugięte systema tego gabinetu. Z początku jednak los zdawał się uśmiechać temu przedsięwzięciu, którego stroną przynoszącą najwięcej chluby charakterowi księcia Czartoryskiego jest, że nie wypłynęło z rozmyślnego wyboru, z *premedytacyi*, ale tylko z *musu*. Aleksander pokochał Czartoryskiego, znajdował w jego towarzystwie coraz większe upodobanie. Czartoryski starał się wpoić w Aleksandra te szlachetne uczucia, któremi sam był przejęty: chciał go bowiem mieć monarchą ludzkim i sprawiedliwym dla własnych poddanych, aby go uczynić czułym na niedolę Polaków, sprawiedliwym dla Polski. Z owiej pory rozpowiadano ciekawą anegdotę: jednego razu Aleksander miał powziąć zamiar umknienia z dworu petersburskiego do Ameryki północnej, „gdzie obadwa z Czartoryskim wolni wszelakiej troski, w obywatelstwie nowego świata, resztę życia dokonać chcieli.“ Ten rodzaj republikanizmu u podnóża tronu Pawła, było to dzieło Czartoryskiego, który sam z młodu tęsknił jak do najwyższego ideału szczęścia do tego tylko, aby mógł kiedykolwiek w życiu swoim *napisać poema i wygrać bitwę*. Nie raz zdarzała mi się sposobność w tém piśmie wyrazić: jak uważam charakter cara Aleksandra. Podług moich wyobrażeń *car szlachetny* jest ten, który jest najdoskonalszym w swoim znaczeniu carem: tem szlachetniejszy im więcej *moskiewski*, to jest: im więcej nastajaszczy, tatarski, — jak koń w stadzie, który tem doskonalszy bywa, im się więcej zbliża maścią, i składem do swój

*) Słowa księcia Czartoryskiego w powyższej mowie, którą czytelnik znajdzie między notami objaśniającemi.

rasy pierwotnej. Pani *Stael* nazwała Aleksandra wyjątkiem: a on był tylko przez chwilę mieszzańcem, który się nakoniec maścią i składem zupełnie zbliżył do rasy carów pierwotnej. Carów moskiewskich ideałem jest *Iwan groźny* nie Marek Aureliusz, bo w ogólności Moskwa tylko pod takim panowaniem szczęśliwa i cała być może: z tem wszystkim Epitektów na takim dworze zasługi dla rodu ludzkiego mogą być i ważne i chwalebne. Rzecz niewątpliwa, że krótkie liberalizmu polski pod panowaniem Aleksandra były owocem poufałego z Czartoryskim przestawania; z kąd dla nas nowa rośnie chluba, że trzeba było iżby się jeden z carów moskiewskich zaprzyjaźnił z Polakiem, iżby się otarł o polską duszę, aby go cywilizacya na moment za swego syna przyjęła — i nazwała *wyjątkiem*. Co do Polski, powstały z téj przyjaźni widoki, których stronę praktyczną trzeba widzieć w interesie państwa rosyjskiego; okoliczności bowiem nadzwyczajne chwilowe sprawiły, że Moskwa przewagi dla siebie i bezpieczeństwa raczej w pojednaniu z Polakami niżeli w dalszej nienawiści szukać musiała. W roku 1804 kanclerz Woronzoff opuścił ster spraw zagranicznych w Petersburgu, dla słabości zdrowia. Na jego miejscu zostaje Czartoryski ministrem. Natenczas Moskwa i cała niemal Europa używały pokoju, stosunki Moskwy z Francją między Pawłem i pierwszym konsulem związane, przy wstąpieniu zaś na tron Aleksandra umocowane poselstwem Duroka, były w sprzeczności z opinią moskiewskiej arystokracji, jeżeli tak nazwać wypada nie kastę uorganizowaną, ale rodzaj ludzi, którzy duszą carów, a których z powodu téj prerogatywy, ani na kartę stawiać, ani przedawać nie można. Pamięć kampanij suwarowskich, z kąd Moskale, zapuściwszy poraz pierwszy swe zagony w głąb Europy, nic prócz sromu niewynieśli, dalej eksystencya pod rządem francuzkim legionów polskich pomimo pokoju z Rosyją, naostatek umniejszone korzyści han-

dłowe: wszystko to Moskwę od przymierza z Francją odwodziło, a usposabiało ku przyjaznym z Angliją stosunkom. *Partya moskiewska* w Petersburgu usiłująca pomknąć naprzód gabinet w tym kierunku, księciu Czartoryskiemu zewszecmiar nieprzychylna, brała pochóp, szczególnie dla owych legionów, do rozgłaszania, jakoby on w interesie polskim, a na szkodę moskiewską allians z Francją popierał. Ta opinija niechęcy najdzielniej posłużyła istotnym widokom Czartoryskiego, który ośobiście nierównie był skłonnejszy do alliansu z Angliją, częścią że zamiłował wolność i instytucye angielskiego narodu, ale najbardziej, że w długim pokoju między Moskwą a Francją upatrywał śmierć dla Polski. Czartoryski był nietylko ministrem spraw zagranicznych, ale kuratorem uniwersytetu wileńskiego i wszystkich szkół w ośmiu guberniach polskich. Pełniąc jednocześnie te obadwa obowiązki miał sposobność postrzegania prawie codziennie, iż ze strony Aleksandra powolność dla kuratora szkół polskich i pochlebianie jego najdroższym nadziejom względem odbudowania Polski, zostawało zawsze w stosunku prostym z osłabieniem przyjaźni z Francją; czyli innemi wyrazami: gabinet moskiewski tem życzliwszym okazywał się narodowi polskiemu, im więcej się lękał Napoleona, im groźniejszą zdawała mu się być Francya której dotrzymywać przymierza dla ważnych pobudek, ani mógł, ani chciał. Te są ogólne zarisy ówczesnej polityki rosyjskiej, którą ze względu na Polskę przypisywano szlachetności młodego Aleksandra, a która tylko wprost wpływała z interessu tego państwa, potrzebującego w następującej walce z Napoleonem ubezpieczenia ze strony Polaków, co większa nawet ich przyjaźni, nawet pomocy. W historyi co się tylko da wytłomaczyć na zasadzie interessu, zawsze trzeba tłomaczyć przez interes, nigdy przez sentymenta; w polityce póki tylko starczy rachunku, rachujemy nie przyznając nic uczuciom. Każda silniejsza pressya zachodu

na północ ten sam skutek zrządzi: dzisiaj jeszcze, tak jest dzisiaj, niechaj Francya weźmie tę przewagę, jaka jęj przystoi w sprawach stałego ładu, niechaj jak za Napoleona co chwila będzie gotowa poprzeć orężem swe żądania, a wnet ujrzelibyśmy Mikołaja wolniejszego, miękniejszego dla Polski, Legiony polskie na czele wojsk francuzkich odnowiłyby natychmiast wspaniałomyślność i dobrodziejstwa Aleksandra dla narodu polskiego.

Dla tych to powodów książę Czartoryski przygotował i ze skrytą pociechą w sercu podpisał w roku 1805 alians pomiędzy Moskwą, Angliją i Austryą przeciw Napoleonowi. Wnet sprawdziły się jego przeczucia: wojna z Francją czyni rząd petersburski nierównie dla Polaków i dla sprawy polskiej łatwiejszym. Korzystając z wahania się Pruss Moskwa namawia księcia Józefa Poniatowskiego, będącego naówczas w Warszawie by powstał przeciw Prussom i ogłosił Aleksandra królem polskim. Propozycja ta przez księcia Józefa przyjęta o mało do skutku nie przychodzi, gdy w tem *partya moskiewska* na dworze petersburskim nienawidząca imienia polskiego, nienawidząca mianowicie Czartoryskiego, partya, na której czele stali bracia *Dołgoruki*, zabiegami swemi w Berlinie wciąga na powrót Prussy do przymierza północnego, i tę całą niweczy kombinacją. Anglija w owęj porze tak dalece była zawzięta przeciw Prussom, że wszelkie subsydy temu państwu zapewnione, by z Napoleonem wojnę prowadziło, ofiarowała na zgniecenie Pruss Aleksandrowi.

Myśl powstania Polski pruskiej zaniechana, i traktat w Berlinie podpisany przez księcia Czartoryskiego mający wziąć wykonanie od terminu naznaczonego (*a terme*): tymczasem dozwolone tylko przejście wojskom moskiewskim przez Prussy. Aleksander z księciem Czartoryskim spotykają w Ołomońcu cesarza Franciszka; lecz bitwa pod Austerlic przegrana przed upłynieniem terminu do aliansu z Prussami naznaczonego zmienia chęci

i położenie tego gabinetu względem sprzymierzonych. Prussy przechodzą na stronę Napoleona, który posłannikowi z Berlina winszującemu Francji tak świetnego zwycięstwa zaraz powiedział; *vous avez changé l'adresse de vos depeches*. Austria przyjęła pokój; Aleksander z wojskiem ustąpił do granic swoich. Książę Czartoryski zniechęcony niepomyślnym, ze spodziewanemi dla Polski korzyściami niezgodnym sposobem, w jaki ta cała wyprawa była prowadzona, prócz tego zrażony nieustającemi intrygami partyi *moskiewskiej*, która cara otaczała, jemu do najwyższego stopnia nieprzyjaznej, opuszcza kierunek spraw zagranicznych jeszcze przed bitwą pod Jena, i odtąd wyłącznie oddaje się obowiązkom kuratorji, oraz przygotowaniom odpowiadającym jawnej woli Aleksandra, których skutkiem być miało utworzenie królestwa polskiego z ośmiu gubernij, z rządem oddzielnym, pod wspólnem tylko z Moskwą berłem. Te starania księcia Czartoryskiego obrócone do edukacyi narodowej w ziemiach zabranych stanowią napięknniejszą część jego życia; jestto *jedyna* narodowa strona jego politycznego systematu, ugruntowanego na zasadzie harmonij, pobratymstwa Moskwy z Polską. W tym względzie położył Czartoryski zasługi niezmierne nigdy dostatecznie nie wysławione: chciał Polski pod berłem Moskwy, — mniemał że taka Polska do skutku przyjść może, bo takie było położenie jego na dworze petersburskim i stosunki z Aleksandrem; ale z drugiej strony, jakkolwiek historia oeni tę, jak sądzę, iluzją Czartoryskiego zawsze przyznać będzie musiała, że pomykając edukacją narodową ku ostatecznym kończynom rzeczypospolitej, że dając jej takich stróżów i rozszczepicieli jakimi byli Czacki, Sniadeccy, psował z gruntu dzieło rozbioru Polski, rzucał bujne nasiona przyszłych insurrekcyj i to sprawił, że Polacy póki tylko męstwa i sił w tym kraju nie zabraknie nigdy pod wspólnem z Moskwą berłem dobrowolnie zostać nie ze-

chcą. Opinia w tej mierze Nowosielcowa zasługuje na uwagę; — „on (pisał Nowotielzoff o Czartoryskim do Aleksandra) cofnął na lat sto wypolszczenie ziem zabranych.“*)

Traktat tyłżycki i odbudowanie części Polski pod nazwą księstwa warszawskiego nastęrczyły powód Czartoryskiemu do uchylenia się od obowiązków w rządzie moskiewskim; oddalił się on nawet od osoby Aleksandra, przy którym dotąd po wystąpieniu z ministeryum używał tytułu i prerogatyw *przyjaciela*; niechciał bowiem Czartoryski, widząc górującą gwiazdę Napoleona, stawać w sprzeczności z opinią całego narodu polskiego, który tylko na losach Francyi we własne losy zakładał. On (Czartoryski) środek ratowania ojczyzny widział, mniemał widzieć częścią w charakterze, częścią w interesie Aleksandra, ogólnie biorąc w kollizyi Moskwy z Francją: ale gdy kto inny, gdy silniejsze ramie Napoleona dźwignęło część polskiego kraju, nie posuwał uporu we własnem systemie do tego stopnia, ażeby to miał dla siebie albo dla ojczyzny poczytywać za nieszczęście. W pierwszej części tego dzieła starałem się bliżej oznaczyć politykę Aleksandra w epoce księstwa warszawskiego. Car ten, w miarę wzrostu potęgi Napoleona, coraz więcej obiecywał Polakom. W roku 1811. pisze do ks. Czartoryskiego list, w którym swoje i Napoleona siły oblicza, w którym roztacza widoki i na jednej szali waży korzyści jakieby dla Polski z połączenia się z nim, albo z Francją wyniknąć mogły; nakoniec żąda, ażeby się księstwo warszawskie połączyło z zabranami prowincjami. List ten nie sprawił jednak żadnego skutku. Pomimo tego Aleksander, przy rozpoczęciu wojny w roku 1812. wzywa powtórnie Polaków w liście pisanym także do księcia

*) Il a retardé de cent ans l'amalgame de la Pologne avec la Russie.

Czartoryskiego, by się zastanowili nad własnym interesem i korzystali z jego życzliwych chęci. Kampania 1812. zmieniła postać rzeczy: ostudziła ona Aleksandra dla sprawy polskiej, nawet dla samego Czartoryskiego, który lubo nieprzystąpił do konfederacyi w Warszawie związanej pod laską ojca swego, generała ziem podolskich, wszelako po zapadłem prawie sejmowem w roku 1811., nakazującym wszystkim Polakom by obce służby porzucali, zastósował się do woli narodu i żądał od Aleksandra ostatecznego i zupełnego uwolnienia od wszelkich nietylko urzędów, (bo od tych usunął się był od lat kilku i nad edukacją publiczną z daleka już tylko czuwał) ale nawet i tytułów, mianowicie tytułu członka rady cesarstwa. Edukacja publiczna w Litwie i na Rusi, staranne odbudowywanie Polski tam nawet, gdzie już ustawać poczynała, gdzieby jęj już dotąd w skutek rozbioru może i nie było, słowem Wilno i Krzemieniec stanowią, jak powiedziałem jasną, narodową, piękną stronę stosunków Czartoryskiego z dworem petersburskim, stosunków, w które wszedł *przymuszony*: lecz nikomu jeszcze niebyło dane od losu, ażeby się znajdował w położeniu tak nienaturalnem i ażeby ztąd prędjiej, lub późnij, nawet obok dobrego, jakie mógł zrządzić na tój niebezpiecznej drodze, nie musiało wyniknąć wiele złego. Ciemną, odwrotną stronę tego moskiewskiego systematu księcia Czartoryskiego są okoliczności insurrekcyi r. 1812., szczególniej w ziemiach zabranych. Czartoryski jakożkolwiek bądź jest pierwszy z Polaków, który *zbliżony* zbiegiem dziwnych, przypadkowych wydarzeń do dworu moskiewskiego, umiał na tém stanowisku tak przeciwnem opinii powszechniej i uczuciom narodowym, zachować godność własnego charakteru: jego pierwszego, chociaż był przyjacielem cara i urzędnikiem Moskwy, nie nazwano *zdrajcą* w Polszcze. Niemasz pewnie nikogo z dobrą wiarą, coby dla wysokich cnót i zasług w sprawie ojczy-

stój Czartoryskiego nie miał powinnego respektu; ja przynajmniej osobiście przejęty jestem czcią dla tój wspaniałej duszy, tkniętej tylu nieszczęściami, a tak stałej i chlubię się, że to teraz wyznać mogę tém bardziej, że przez cały ciąg powstania narodowego byłem przeciwny Czartoryskiemu i nie tailem tego bynajmniej, kiedy inni co się czołgali wtedy przed nim, albo mieścili w jego zastępie, dzisiaj mniemając się być *mędrszymi po szkodzie* szukają patryotyzmu, czy niewiem jakiejś tam wziętości w tém jedynie, aby ubliżyć starcowi skołatanemu swoją i publiczną niedolą, niemającemu już do rozdawania ani urzędów, ani skarbów, ani stopni w wojsku. Z tém wszystkiem ja powiadam: że Polska drogo przepłaciła te związki Czartoryskiego z młodym carem, — i byłoby tysiąc razy lepiej, gdyby one nigdy nie były miały miejsca. Obietnicom Aleksandra, których rękojmą w Czartoryskim widziano, albo koniecznie widzieć chciano, chytrłości gabinetu moskiewskiego, tém bezpieczniej pod taką gwarancją prawości czyhającego na zgubę Polski, trzeba przypisać mianowicie na Litwie brak ducha w wielu zakątkach, w ogólności słabe natenczas (w roku 12.) wzięcie się do oręża przeciwko odwiecznemu wrogowi. Temi ideami *związku, pobratymstwa* wstrząśniona została na chwilę stara opinia narodowa — zachwiane do pewnego czasu ze strony polskiej *delenda Carthago*: ta jedyna maksyma bytu i trwałości naszej — ruszony z miejsca ten poświęcony wiekami kamień naszej całej mądrości politycznej!! Co żałośniej: pod wpływem tych wyobrażeń *związku* i *pobratymstwa* powstała nawet dość rozgałęzioną, do dziś dnia trwającą szkoła publicystów — od szczepieńców, którzy w tém, co u Czartoryskiego szczególnie traf zrządził, a mus wymawia, widzieli przykład i teorią, którzy teraz z teoryi, z obioru nie inną sobie Polskę wyobrażają, nie inną sobie Polski życzą, tylko z ramienia Moskwy, pod wspólnem z nią berłem, — któ-

rzy nakoniec zapamiętali myślą, że równie jak Czartoryski służbę moskiewską pogodzić z godnością własnego charakteru,*) z pewnemi nawet dla Polski korzyściami! Aleksander stanąwszy nad Niemnem (w r. 1813.) z wojskiem zwyciężkiem, znowu pisze do księcia Czartoryskiego, aby się nie wahał przystąpić do udziału w dokonaniu jego (Aleksandra) ulubionego zamiaru, — *son projet favori*; nakoniec i w Paryżu toż samo oświadczał Kościuszcze. Te nowe nalegania nową mu wiarę zjednały: lekkowierność nasza wystawiona była na najcięższą próbę, — *i tej próby naród nie wytrzymał*. Na kongresie wiedeńskim, gdy sprzymierzeni z obawy wzrostu moskiewskiej potęgi, poczęli żywiej nieco popierać interes Polski *całej* i *niepodległej*, natenczas w skutek zamętu jaki zrodziły te cara zabiegi, i te nowe pojęcia harmonii i związku z Rosyją, oraz w skutku rosnącego za Aleksandrem uprzedzenia Polaków i pewnego nawet stopnia obłąkania publicznej u nas opinii pod tym względem, nic takiego mocarstwa zazdroszczące Rossyi, szczególnież Anglia i Austria nie mogły dostrzedz w Polsce, coby ich staraniu około podźwignienia naszego bytu, większej wagi ze strony polskiego narodu użyczało. Przeciwnie były chwile na kongresie, w których usilnie ze strony

*) Książę Czartoryski zostając kuratorem i ministrem zastrzegł sobie wyraźnie u Alexandra wolność usunięcia się od służby skrobry w jego przekonaniu polityka rządu rossyjskiego z interessem Polski zostawała w sprzeczności; zastrzegł sobie także, że nigdy żadnych ani orderów, ani nagród, ani pensyi pobierać nie będzie, tudzież aby mu wolno było utrzymywać kancelaryą przyboczną swego doboru i swoim kosztem. Jakoż w istocie kilka milionów z swęj kieszeni stracił w ciągu tego urzędowania. W roku 1815 car Alexander przysłał mu order białego orła; Czartoryski wymawiał się od tego zaszczytu przypominając mu dawniejszy układ. Ale Alexander z gniewem rozkazał mu przyjąć ten order, w czem Czartoryski upatrywał koniec wszelkiego wpływu swego na dworze.

Aleksandra głoszono, jakobyśmy już wszystek smak stracili w odrębnem udzielnem jestestwie, — przeciwko czemu naród polski się nie protestował.

Że Czartoryski nie został potem namiestnikiem królestwa kongressowego, służy to tylko ku lepszemu porparciu wszystkiego, co nadmienilem o rzetelnych względem niego i Polski zamysłach cara Aleksandra. Stary to i znany manewr moskiewski: natychmiast w niwecz obracać środki, któremi się zamierzonego celu dopięło. Reszta politycznego zawodu księcia Czartoryskiego, aż do zgonu tego cara: jestto tylko ciąg omylonych nadziei. Narodowe instytucje w ziemiach zabranych, połączenie ich z kawałkiem nadwiślańskim, swobody konstytucyjue w królestwie: te święte, po tylekroć przypominane i ponawiane obietnice były tylko w uściech, albo na papierze. Częściami niknęła budowa, którą Czartoryski opierał na charakterze towarzysza, *przyjaciela* swój młodości, — i znalazł się on u kresu długiej podróży, jak ów wędrowiec *Sahary*, którego bieg i siłę darmo zużyły napowietrzne widzenia pustyni, tem omylniejsze w skutku, im bardziej się ku nim zbliżamy. Systema, dobrze zrozumiany interes państwa z bytem Polski niezgodny wziął górę, wszelako rozważny i delikatny takt polityczny, właściwy ludziom stanu wyższego rzędu, nadewszystko zaś świeża pamięć dawniejszych tak ścisłych związków, sprawiły, że Czartoryski dopiero po śmierci Aleksandra, osądził za rzecz dla własnego sumienia przyzwoitą jawnie wystąpić przeciwko Moskwie. Obrął do tego porę, gdy związkowi patryotów zagrażało największe niebezpieczeństwo. Z Włoch nadbiegł do Warszawy, gdy się wytoczyła sprawa jeńców stanu: a rapport do Mikołaja przez niego kreślony w obronie téj wielkiej i rozgałęzionej konspiracyi, w ogólności przykład, który dał z siebie w sądzie sejmowym i sposób zachowania się względem Wielkiego księcia i panującego cara w toku tego pamiętnego

processu dowiodły; że Moskwa mogła raz nadużyć dobrej wiary i sumienności Czartoryskiego, że go nawet mogła oszukać, ale zarazem, że Czartoryski gdy się tylko nadarzyła po temu sposobność mógł i umiał ją za to ukarać przez wyrządzenie najboleśniejszej, najkrwawszej krzywdy temu mocarstwu, *bo przez przyłożenie się do rewolucyi 29. Listopada*, wynikłej z rozjątrzenia, do którego, jak widzieliśmy, rzezonny proces stał się jednym z najbliższych powodów.

Taki był mąż, którego powstanie na czele swego rządu stawiało! Czartoryski przebył większą część swego życia za granicą Polski; chował się między obcemi; przedstawiał tylko z monarchami, albo ich ministrami: przeto niema się czemu dziwić, że porwany nagle i mimo woli pędem rewolucyi, której z początku niedowierzał, w tój zwłaszcza porze wieku, co się niełatwo nagina do nowych tak nadzwyczajnych położzeń, nie wynalazł w sobie od razu tój prędkiej determinacji, tój siły do rzucania się obcessowego, do skoków raptownych, jakich insurrekcyja koniecznie potrzebuje. Pan przemożny z siebie, do tego w kunszcie dyplomatycznym udoskonalony, nawykły we wszystkiém poczynać sobie dyplomatycznie, to jest delikatnie, ostrożnie i zwolna, niemógł natychmiast przeobrazić się na rewolucyonistę. Ma on w sobie dużo męskiej woli, która jednak wolą momentu nigdy nie jest: na razie, choćby najnaglejszym do stanowczej decyzji trudny, w chodzie na śliskiej i ruchomej scenie, gdzie się stał niezbędnym, prawie ociężały, zdaje się, że odwagę, której mu natura wcale nieuskaąpiła pokłada bardziej w tém, aby nigdy nie cofnąć kroku raz naprzód zrobionego, aniżeli żeby zmieniać coraz położenia według okoliczności i biedz co w skok, bez zaczerpnienia oddechu, bez oglądania się za sobą do mety dalekiej, nieznaniej, — czego jednak rewolucye wymagają. Powaga i rozmysł, — w duszy smutek, i jakaś ciągła me-

lancholijna załość nawet w wejrzeniu — nauki grunto-
wnej z ksiąg i ze świata bardzo wiele, — sąd o rzeczach
lasny, głębszy, — ambicyi osobistej za mało, — arysto-
kracyi więcej zapewne w manierach, jak w sercu: te
rysy dopełniają obrazu księcia Czartoryskiego, ostatniego
z tych Polaków, właściwiej z tych *panów* polskich, któ-
rych trudno sobie wystawić bez dworu i *dworaków*, —
którzy jednak pomiędzy ostatnimi niebrakując, rządzą
się w téj mierze tylko nawykniem. Innych członków
rządu, mianowicie Lelewela i Wincentego Niemojowskiego,
pokazały na oko czytelnikowi dotychczasowe wypadki
powstania. Niemojowski, była to sama uczciwość, sama
cnota, same obywatelstwo, bez żadnego jednak szczegól-
niej przy ułomności słuchu, do naczelnego steru usposo-
bienia. O Barzykowskim, Morawskim niemam co po-
wiedzieć, wiem tylko, że to byli równie godni poważania
ludzie, jak ich koledzy, i że pierwszy więcej się prze-
chyłał na stronę Czartoryskiego, a drugi na stronę Nie-
mojowskiego, tak że właściwie rząd ten *trzy tylko* miał
udzielne niezgodne z sobą opinie, z których się dwie
równo-ważyły, a trzecia Lelewela rewolucyjna najślą-
bsza była.

Dobiegam do kresu ustawodawstwa sejmowego, które
powstaniu tę szczególną nadawało konstytucyą. Już był
wódz siły zbrojnej i rząd narodowy, a izby sposób obra-
dowania samym sobie pierwój przepisały, tak że odtąd
działaniu i zwierzchnictwu sejmowemu, wśród walki nie-
bawem rozpocząć się mającej, nie obok rządu i władz
jemu posłusznych na przeszkodzie nie stawało; tém bar-
dziej, że sejm o limicie ani myślał, gotów sam czuwać
nad wszystkiém, choćby w umniejszonym komplecie, i wszy-
stko własném dozierać okiem. Lecz na tém nie było
jeszcze dosyć. Osiemnastego Grudnia wotowano Polskę
niepodległą; 25. Stycznia złożono z tronu Mikołaja, zo-
wiąc mniej więcej powszechnie ten akt ogłoszeniem bez-

królewia, a tronu za *wakujący*. Gdy przeto rzeczy biegnące, jako to legia litewska, budżet załatwione zostały w ciągu sessyi, obróciła się wraz uwaga sejmujących ku rzeczom przyszłym: jakaby miała być Polska po wyzwoleniu się z pod obcego jarzma? I uchwalono na wniosek Świedzińskiego, że nie inna tylko monarchiczno-konstytucyjna. Zapadła w téj mierze decyzja sejmowa dnia 4. Lutego, w chwili zatém, kiedy Dybicz kongressowe granice przestępował z wojskiem rossyjskiem. Powstanie przed wyruszeniem do boju wdziawało króleską purpurę na swe ramiona, mniemając zapewne, że w tych znakach majestatu poważniej i dzielniej się zetrze z carem. *Najjaśniejsze* izby kazały sobie na *wierność* przysięgać narodowi; otworzono nawet ku temu celowi księgi po województwach, powiatach i miastach, aby się w nie zapisywali składający przysięgę werności sejmowi, i do aktu powstania nadzwyczajnego przystępujący.

Kończąc tę legislacyą sejmu narodowego przed kampanią, kończę także pierwszy okres insurrekcyi, która zamiast obrócić broń swoją przeciwko nieprzyjacielowi z pierwszego zaraz pochopu, wolała pierwój długo zastanawiać się i radzić nad swemi losy. Z tym także okresem kończę téj drugiej księgi mojej opowiadanie, przeciągłe bo rzecz krajową, a *nieznaną*, i zawiłą krajowi ile możności najdokładniej wystawić pragnąłem. W ciasnym co do miejsca obrębie, gdyż tylko pośród miejskich murów i w krótkim nader czasie, bo tylko we dwóch miesiącach zmieściła w sobie i zużyła rewolucya 29. Listopada materią życia, ruchu, wstrząśnień wystarczyć mogącą w innój porze całej nieledwie generacyi, i zapełnić sobą daleko obszerniejsze przestrzenie. Wieleż się to starło wyobrażeń w Warszawie — wiele kolij przebyliśmy w tych krótkich chwilach! A wszystko z le-

pszego w gorsze obracało się; skutek naturalny rozbioru, który nie mógł nie wyrzeć swego wpływu na nasz rozsądek publiczny i charaktery indywidualne. Naród z początku rzeczy swoje widział jasno, lecz uwzięto się, aby jego zdanie omylić. Wśród ciągłych przemian, wśród gwałtownych przechodów, skoków od władzy byłego rządu do *klubu*, od klubu do żołnierskiego absolutyzmu, od żołnierskiego absolutyzmu do monarchii konstytucyjnej: owe okoliczności przeważne, (o których w pierwszym tomie obszernie mówiłem) same jedne rokujące jakąś przyszłość powstania, zupełnie zaniechane były. Wszystko zrobiliśmy, próbowaliśmy wszystkiego, prócz tego tylko co nas wprost do zbawienia, do bytu i niepodległości prowadziło, — prócz Litwy i Rusi, bez których niemasz Polski, bez których niebyłoby Moskwy w Europie. Kawałek nadwiślański zindividualizował się w ogromie ziem starożytnej Rzeczypospolitej: część kongressowa mniemała się być całością! Całością organiczną, a oddzielną! Sprawa stała przeto na miejscu w koronie wśród wielkiego, nadzwyczajnego ruchu umysłów, ożywiającego ostatnie nawet kończyny Rzeczypospolitej. Słabła w ziemiach koronnych pomimo ogólnego entuzjazmu; wikłała się w Warszawie pomimo przyrodzonej prostoty i jasności swojej. Ten widok zakrwawia serce ludzkie i przejmuje duszę głębokim smutkiem! Nieprzyjaciel któregośmy szukać i nie łatwo znaleźć mogli w Grudniu, zeszedł nas w Lutom nieprzygotowanych nie tak jak należało uzbrojonych, co gorsza powaśnionych.... Na świecie wszystko może podpaść wątpliwości, tylko ta jedna prawda zostanie święta na wieki i nienaruszona: że naród powstający nie powinien się kłócić z samym sobą — że kraje w insurrekcyi stoją na *zgodzie*. Lecz tego także przemilczeć niepodobna: że jeżeli w pośród takich okoliczności albo ułomność ludzka, albo wady instytucyi zagrażają sprawie publicznej, jeżeli osobliwie biorą górę, wtedy te prze-

szkody koniecznie uchylić należy, choćby się nieobeszło przytém bez silnego domowego wstrząśnienia. Po upadku dyktatury zaczętej w interesie Moskwy, utrzymywanej ze strachu zaburzenia społecznego, trzeba było *nowej rewolucyi*. Biada tym co się stali do niej powodem! Ale także biada i tym co jój nie zrobili, gdy się tego okazała potrzeba: bo czynić źle jestto równy występек przeciwko ojczyźnie, jak temu niechcieć, albo nieumieć w swojej porze zapobiedz. Wychodząc z tego punktu nie pojmuję, coby teraz miały za prawo fakcye rewolucyjne oskarżania jedna drugą, skoro wszystkie równo zawiniły. Po upadku Chłopickiego stała się rzeczą aż nadto widoczną, że sejm kongressowy, koronny Polski całej nie dźwignie. Nie miał on tego geniuszu w sobie! Oznaczyłem jego położenie ekscentryczne. Stał w głębi sceny, nie na przedzie — siedł tylko za wypadkami, które go wyprzedzały: przywary znośne w pokoju, w rewolucjach fatalne, szkodliwsze od najrozmyślniejszych, największych zbrodni. Rewolucya potrzebuje rządu, coby ją samą ciągle wyprzedzał i prowadził jak za rękę. Wszelako myśl takiego rządu, myśl *komuny miejskiej*, projektowanej dla zawojowania sejmu, myśl natchniona przez rozpacz, nie bierze żadnego skutku. Materyałów wcale nie brakowało; brakowało tylko ludzi do tego. A zatém: ani wojskowe rządy jednego, ani gminne ludu, ani *jeden*, ani *massa* tém powstaniem kierować nie mogły, — aczkolwiek każda z tych dwóch ostateczności była lepsza, naturalniejsza, zgodniejsza z potrzebami insurrekcyi, jak sejm, który na podobieństwo stawu zarosłego w nizinie z niskąd nie miał ani przyływu, ani nigdzie odpływu. W tém ogłaszamy monarchią konstytucyjną, jako wiekować mającą w Polsce! Uczyniono to najbardziej dla pobudek zagranicznych, ażeby nie myśleli obcy, że duchem naszego powstania włada duch demokratyczny. Z tego względu zrobię uwagę następującą. Kto ogłasza monar-

chiją, a nie obiera króla, ogłasza konkurs na berło stręcząc swoim i obcym wab niebezpieczny. Kilkakrotnie, zdaje mi się, wspomniałem, że insurrekcyja przed czasem o kształcie przyszłego bytu narodowego decydować nie powinna, i nie ma prawa — bo dziecię jeszcze nie narodzone po imieniu samo siebie nazwać nie może. Nie byliśmy tedy ani monarchią ani *republiką*. Tak myślałem i tak jeszcze myślę. Jednakże gdy dyktatura chybiła, gdy gmina miejska nie doszła, a sejm koniecznie monarchią kreował, okoliczności te stawiają kwestyją rewolucyjną narodu na innym gruncie. Ponieważ tak się stało, a nie inaczej, obierając zatem jedno z dwojga złego, pytam się: czyż nie lepiej było nareszcie posadzić żywego króla na tronie, jako larwę króleską? Znak majestatu bez *osoby*: cóż to za mądrość polityczna? Wszystkie niedogodności, wszystkie przywary monarchii utemperowanej, bez jedynéj jéj korzyści, bez *interesu dynastycznego*: cóż to za loika, co to za rachuba! Wiem, że oglądano się na cudzoziemców, rzucając tę ponętę to Austryi, to Prusom, pomykając się nawet aż do Hollandyi, w mniemaniu zapewne, że odrośl hollenderska (młodszy syn króla) lepiej przypadłby do smaku Mikołajowi. Ale któż powiedział sejmowym naszym politykom, że korona, po którą się trzeba było schylać na placu tylu krwawych bitew, że korona polska przed bitwami z Moskwą, przed zwycięstwem mogła mieć jakąś wartość? Że mogła być przyjętą? Ponieważ chciano monarchii, trzeba więc było zaraz obrać króla. Król cudzoziemiec być nie mógł, a więc trzeba było króla Polaka rzeczy zrozumiałéj dla ludu, który pojął dyktatury. Te ideje wiążą się z sobą. Ta loika jest jasna. *Król polski*, w kierunku jaki rzeczy wzięły, była to ostatnia, jak sądzę kombinacyja zbawienia. Po zenerwowaniu innych wyobrażeń, jeden jeszcze *interes dynastyi* zostawał w rezerwie. Berło w pewnych okolicznościach może być nie tylko nagrodą, ale zarazem środkiem

ratunku. Tę maksymę i daleka nawet przezorność zalecała: rewolucye bowiem pokonane nie mają przyszłości, a przynajmniej długo zazwyczaj i niezmiernie cierpią, kiedy historia uczy że dynastijom zwyciężonym łatwiej potem i do tronu wracać, i znaleźć przyjaciół w ucisku. Te myśli, te wysokie względy stanu powinny były zająć sejm, skoro się rzucał na drogę monarchiczną, skoro chciał ładu, nie anarchij, skoro go projekta *komuny*, gminy miejskiej tak oburzały. Należało przecież koniecznie coś rzucić w paszczę Mikołajowi: albo żelazną energiją absolutyzmu, któregooby strawić nie mógł, — albo energiją jakobińską usystematyzowaną, nieprzebraną, straszną krwawą, — albo nakoniec dynastją. Zamiast tego cożesmy wyprowadzili w pole przeciwko gabinetowi rosyjskiemu, łączącemu energiją żołnierskiego absolutyzmu z środkami jakobińskimi, a środki jakobińskie z interesami dynastji? Gabinetowi umiającym kłamać, truć i przekupywać? Gabinetowi nigdy nierozpaczającemu? Rozumieliżesmy że temu różno-barwemu nieograniczonemu kolosowi dotrzymamy placu okrzesaną monarchiją bez króla? Że rozdzieliwszy uszczuploną władzę króleską na pięć promieni, na pięciu ludzi dobrych, lecz niezgodnych z sobą, na pięciu królów, półkrólów, królików dotrzymamy placu Moskwie? Jeżeli taka była opinia nasza, tośmy ciężko zbłądzili. Lecz proch armatni ma w sobie jakąś moc uzdrawiającą i powiększającą. Te chyby, drobnostki, ułomności sejnowego ustawodawstwa *piechota polska* na chwilę sprostuje. Ta wyborna, z niczém niezrównana piechota nawet karłom powstania nada na chwilę proporce kolosalne.

NOTY OBJAŚNIAJĄCE.

I.

Delegowani w Wierzbnie dnia 2. Grudnia 1830.

(Ułamek z rękopismu Lelewela).

(Do strony 94.)

Po nocy pod drzewem przepędzonej, w małej karczemce, ciasna izdebka była podówczas mieszkaniem Wielkiego księcia i małżonki jego, który dni parę wprzód rządził królestwem i wielą guberniami. Izdebka o jednym okienku, stało w niej łóżko, kanapka, krzesło, stoliczek i stołek, a w przestrzeni zaledwo parę kroków uczynić było można. Przybywający czterej przejechawszy, bez żadnych uprzejmych umów lub zareczeń, forpoczty i straże wypartego z miasta władzcy, znaleźli się na dziedzińcu wśród wojskowych wszelkiego stopnia, przez których przeciskając się niejako niezwłocznie wpuszczeni byli do Wielkiego księcia i pokoik jego napełnili. Znaleźli W. księcia stojącego przy łóżku, na stoliczku dwa talerze, bo to była godzina trzecia obiadowa. Księżna Łowicka siedziała na kanapce. Znaleźli się sam na sam: niewiadomo komu się więcej dziwić, czy tyranowi, który ich do siebie w takiej chwili przypuszczał; czy im, którzy wśród jego obozu przed nim stanęli.

Naprzód przemawiał książę Lubecki i gadał długo,

przekładając, że postępowanie rady administracyjnej nie mogło być inne, gdyż znajdowała się zagrożoną od pospólstwa i nie miała innych środków utrzymania porządku, tylko takie, jakie przedsiębrała; że gdyby miała więcej wojska, byłaby zdolna może, że to co zaszło, nie z czego innego wynika, tylko z zaszłych wielolicznych pogwałceń praw i konstytucyi. Na to W. książę pełen spokojności, żywo opowiadał, że nie pospólstwo to było, co na jego mieszkanie Belwederskie naszło. Poczytując to najście za mordercze, wymieniał zdarzenia szczególne, sobie świadome i wytykał, jak dalece wojskowi do nich należeli. Wspomniał o wierności sług swoich, Rossyjanach, z których jeden piersiami swojemi zastawił drzwi do jego pokoju i zginął, a drugi wyskoczył z *trzeciego* piętra i nogi połamał, chcąc w pomoc prędkiej pospieszać. Zarzucał, że rada administracyjna dając dowództwo nad wojskiem generałowi Chłopickiemu, ubliżała jemu jako naczelnemu wodzowi. Obszerne to opowiadanie odpierał książę Lubecki, ponawianém upewnieniem, że gdyby rząd miał więcej wojska, byłby mocniejszy, a teraz ledwie się od pospólstwa i gwałtownych umysłów zabezpieczyć może. Książę Czartoryski przymawiał się, wymawiając wymuszone okolicznościami postępowanie rządu. Ostrowski przypominał Wielkiemu księciu uwagę, którą mu w czasie sejmu czynił: iż niebezpiecznym jest przykładem dla ludów, gdy ich rządy z lekceważeniem wykonanych przysiąg oswajają; że gwałty wyrządzone konstytucyi są powodem do rewolucyi, jój zaś celem staje się połączenie wszystkich Polaków pod jedno berło, a zatém połączenie guberniów polskich z królestwem, co nie dopiero obiecano.

W tym zerwała się z kanapki księżna Łowicka i przyskoczywszy do księcia Lubeckiego, poetycznie głosem uroczystym, poczęła mu wyrzucać, że on, który dotąd zupełnie posiadał króla zaufanie, który był jego fawory-

tnym ministrem (*son ministre favori*), teraz go zawodzi i opuszcza; że obowiązek powinien być jedynym działaniem celem, od którego gdy się kto oddała, wpada w miliony niepewnych cyfer; że obowiązkiem jego było radę administracyjną zachować taką, jak ją król postanowił; że wtenczas byłyby książe mocny: ale ją osłabił przybierając osoby popularne i w rewolucyjną zamienił władzę. Książę Lubecki odpierał te natarczywe zarzuty tém: że rada administracyjna, będąc w największém niebezpieczeństwie, przez przybranie osób wziętość w nerodzie mających, mogła władzę królewską ocalić i stolicę od zniszczenia ochronić, że zapał posunięty jest do najwyższego stopnia i chyba ciężkim krwi rozlewem mógłby być uśmierzony.

Księżna Łowicka nie przestaje na tój eksplikacyi, wynurzając swe uczucia z oświadczeniem, że to czyni jako Polka do kraju i narodu swego przywiązana, poczęła więcćj jeszcze wymawiać księciu Lubeckiemu, że polega na osobach, które właśnie rządową moc osłabiają: a w rozczulonej żywości wskazując na Lelewela. Na pierwsze tak wyraźne zarzuty, z razu uśmiechem odpowiadał Lelewel, a gdy znalazł porę przymówienia się, zaczynał od tego, że widzi, iż jest posądzony o jakieś knowania celem zawichrzenia spokojności. Przerwała mu księżna Łowicka i zaprzeczyła, że wcale nie posądza: ale obracając swą mowę do Ostrowskiego i Lelewela razem, chwyciła ich za rękę i wystawiała im, na co kraj Polski narażają. W żywych, groźną przyszłość malujących kolorach, wzywała ich wyrazami najczulszemi, aby chcieli całe to zaburzenie uśmierzyć, bo jest przeświadczona, że to jest w ich mocy. Książę Lubecki popierając niejako argumentowania księżnej utrzymywał: że Ostrowski i Lelewel mają wziętość swoją i że ich powołanie do rady administracyjnej i postępowanie obu, były jedynym środkiem, działanie rady administracyjnej zabezpie-

czającym: lecz że wstrzymać rewolucyi ani oni, ani już nikt nie zdoła.

Lelewel obracając mowę do Wielkiego księcia, mówił: że bez wątpienia Jego Cesarzewiczowska Mość, umie różnić te pierwsze zdarzenia nocne, które tak są dla niego bolesne od dalszych wydarzeń, które są narodowym poruszeniem, że teraz już roztacza się przedmiot wyższy, podnoszący wielki i nieugaszony ogień w upominaniu się praw i konstytucyi dla Polaków w guberniach polskich, i połączenie ich z królestwem; że pierwszy wybuch był tylko do tego podniętą, a teraz objawia się powszechna wola narodu. Na to Wielki książę przymawiał i powtarzał, że to nie jest środek dopominania się gwałtownie (*par la violence*). Ostrowski przekładał, że tak co do pogwałcenia konstytucyi jak i co do jej rozciągnięcia do reszty Polski, że używano na próżno prośb, przedstawień, a nawet żarliwych reklamacyi; że tego są dowodem wszystkie sejmy i tak liczne, a bezskuteczne petycye; że nie tylko w Polsce podobne zaszły zdarzenia, ale i we Francyi i w Belgium. Nieprzypadało to do myśli W. księcia, gdy Lelewel uciszył jego zarzut, powiedzeniem żywo, że przecie i Polska gwałtownie przez trzy mocarstwa rozebraną została. W dalszym przymawianiu stę czynił tę uwagę: że cesarz Mikołaj ma w swém państwie wiele ludów a dwa narody, dla których również ojcem być powinien. Przystałóż, aby naród polski, przez jakąś politykę był tyle czasów, jak jest uciskany? Co zaś do postępowania swego i rady administracyjnej, sądził Lelewel, że nie ulega zarzutowi, bo, co w tych dniach zamieszania i rozsprzedzeń wychodziło z karbów legalności, zdaje mu się, że to każdy z członków rady administracyjnej usiłował na drogi legalne zwracać przez upoważnienie królewskiem imieniem. Od takiego postępowania rady administracyjnej i on sam nie wyłączył się, widząc w tém jedynie utrzymanie węzła między dzia-

łaniem narodu i królem, a tym sposobem oczywiście rada administracyjna usiłuje kraj dla króla ocalić.

Wielki książę chwając się ile jeszcze w wojsku polskiém powolności i wierności znajduje; wydobywszy z kieszeni, ukazał swój rozkaz dzienny, którym zaręcza ainstyą dla tych, którzy swe błędy wyznają, czyniąc tę uwagę, że niezmierną ze swój strony okazuje wyrozumiałość, gdy wszystkie jakiegokolwiek gwałtowne zdarzenia błędem nazywa. Na to Ostrowski powiedział, iż z takiej amnestyi nikt korzystać nie zechce, bo nikt się do winy nie przyzna. Tu pytał Wielki książę, coby mogło najprędzej całe zawichrzenie uspokoić? Ostrowski na to objawił swą myśl, że oddalenie się wojsk rossyjskich od Warszawy i ustęp ich do Rossyi, mógłby pojątrzone umysły ułagodzić. Wtedy księżna Łowicka i Wielki książę wymówił się, że to nietrudno nastąpić może. Ale razem zaszło z ich strony pytanie, co ze swą osobą W. książę ma uczynić? Książę Lubecki opiniował, że najlepiej uczyni kiedy do Warszawy powróci. Rozpoczęło się o to prawdziwe wotowanie. Książę Lubecki dał głos za zostaniem. Książę Czartoryski chciał niektóre uwagi nad tem czynić; ale mu W. książę przerwał, żądając odpowiedzi: tak albo nie (*oui ou non*). Zatem książę Czartoryski głosował za pozostaniem. Ostrowski był za oddaleniem się z kraju. Lelewel podobnie. I tyś przeciw niemu, z temi słowami obróciła się księżna Łowicka do Lelewela, na co jój wraz odpowiedział, że zapewne przypomni sobie księżna, jak nie dawno powiedziała, że W. książę od swojego wojska rossyjskiego odłączyć się nie może, jakżeby sam pozostawał. Bliskość zaś wojska rossyjskiego, w stolicy obawę i niespokojność utrzymuje, a nadto wojsko rossyjskie uważane będąc od ludu za cudzoziemskie, a nawet za nieprzyjacielskie, może się ataku i napaści spodziewać.

Wielki książę protestował się, że żadnych nieprzyja-

cielskich kroków nie uczynił i nieuczyni: dla tego chętnie przystąpił do konwencji, która z nim umawianą i zaraz dla publikowania drukiem pisaną była. Ostrowski siadł przy stolyczku i redagował na pismo, co umówione zostało. Zaręczył W. książę, że nie będzie Warszawy atakował, a gdyby rozkaz dostał, wprzód 48 godzinami ostrzeże. Żądał podobnego upewnienia od Polaków: lecz Ostrowski odpowiedział, że pochamowanie zbrojnego ludu nie ulega niczyjój mocy; że można utrzymać w korbach subordynacyi wojsko regularne, ale nie wzburzony lud, że ten warunek wzajemny bydź nie może, radził więc na nowo W. księciu, aby się z pod Warszawy oddalił, dla własnego bezpieczeństwa. Na co księżna Łowicka odpowiedziała z ironią: oh! dzięki za tę troskliwą pieczołowitość! Przynależał W. książę, że nie wyda żadnych rozkazów do armii Litewskiej, aby ta kroki nieprzyjacielskie czynić miała. Oświadczył życzenie, aby mógł mieć wypuszczonych swoich generałów z niewoli, o co deputacya dołoży wszelkich starań przyrzekła. Obiecywał ze swój strony W, książę wyjednać amnestyą, dla wyznających błędy swoje. Zgodnie czyniła deputacya uwagę, że taka amnestya jest niczem. Ponawiał znowu W. książę uwagę, że z jego strony nie może być większej wyrozumiałości, jak kiedy zbrodnie (crime) błędami nazywa. Lelewel popierał uwagę, bo trudno ażeby tak rozmaite błędy, które zbrodniami były, miały bydź przez winnych wyjawione. Wielki książę powtórzył po kilka razy, że go to cieszy, że sam Lelewel przyznaje, że były występki i zbrodnie. Ponowił to wyznanie Lelewel przyznając, że istotnie zdarzyły się łupieztwa, morderstwa, a któżby wyznawać podobne błędy przychodził? Nie o amnestyą tedy idzie, ale o zupełne puszczenie wszystkiego w niepamięć (ublie total). Po długim wzbranianiu się, gdy zaledwie umawianie się zerwanem nie zostało, przystał nareszcie W. książę że będzie pośrednikiem do wyjednania ułaskawości (cle-

mence) (*du roi*) króla puszczenia wszystkiego co zaszło w niepamięć.

Ostatni punkt o gubernije polskie zdawał się niepodobnym do przeprowadzenia. Najmocniej stał przy tem W. książę, że nie może o to ani się wstawiać, ani być pośrednikiem do króla. Zrobił uwagę Ostrowski, iż to połączenie nie może być tak trudne do uskutecznienia, odwołując się do owój rozmowy z W. księciem w czasie sejmu: z ust którego słyszał, iż to powrócenie Polszcze Litwy i Wołynia stanowczo przez Aleksandra zadecydowane było, jedynie burzliwością kilku posłów wstrzymane zostało. Co więc przed kilka laty stać się mogło i teraz da się łatwo wykonać. Wszakże W. książę ani o tem chciał słyszyć: stanął pod oknem z założonemi rękami, i długie chwile milczenia nastawały. Toczył wtedy rozmowę osobną Lelewel z księżną Łowicką i również przerywał swoje przy tem milczenia. Księżna Łowicka powtarzała mu, tylko cierpliwość, a on (Wielki książę) na wszystko przystanie. Wszakże zwazając Lelewel, ile już zaczęte i podrażnione milczenia ponawiały się, niechcąc aby cała ta fatyga na niczem spełzła, przełożył myśl swoją; że gdy w obecnej rozmowie z W. księciem rzecz o guberniach polskich była umawianym przedmiotem, że tego pewnie J. C. Moś nie zaprzeczy. A nie, odparł W. książę. A zatem, dodał Lelewel, że pewnie też pozwoli, aby o tém przy umowie, w druku wymianić. Na to W. książę przystał i pozwolił, a nawet nieodmawiał uczynić się mającego przedstawienia do swych rąk przyjąć, i królowi go złożyć. I to napisaniem było.

Powieść ta cała pisana jest z notat Lelewela, który najlepiej pamięcią objął to, co sam mówił i to, co jego samego tyczyło. Notaty te były pomnożone dopiskami własnymi Ostrowskiego, który równie swoje wyrazy dokładniej podpisywał. Dla tego powieść ta zupełniejsza co do Ostrowskiego, i Lelewela co do przymawiania się

innych dwóch delegowanych, może jest mniej dokładna i mniej zupełna. Wreszcie nie ma w niej na celu powtórzenia wszystkich małych szczegółów i myśli we wzajemnej rozmowie, razem toczonéj lub w osobnéj pojedynczych delegowanych z księżną Łowicką lub z W. księciem rozmowach wyrażonych; ale zebranie głównych widoków, które były istotną rozmowy osnową. Lelewel z powodu uprzedzenia, z jakim się Wielki książę i księżna Łowicka objawili, w téj rozmowie doznawał osobliwszych przymówek. Jak wrazie księżna Łowicka głównego sprawcę w nim rozruchu wskazała, tak potem W. książę gdy mu przyszedł na myśl jego pałac Bryłowski i gdy zapytał się, coby się z nim stało? Wraz się obrócił z pytaniem, że to musi być najlepiej Lelewelowi wiadome? Na odpowiedź, że nie wie, książę Lubecki o losie i całości tego pałacu, rzecz całą odpowiadał. W innym razie pytał W. książę Lelewela czyli jest ten sam co był profesorem w Wilnie. Lelewel przyznał, że ten sam. A tu w Warszawie studenci uniwersyteccy zawichrzenie zrzadzili; więcś to ty Lelewelu musiał sprawić! Lelewel odparł to uwagą, że niejszem i czasem dawny obowiązek jego od uniwersytetu Warszawskiego oddalony i trudny i trudno te dwie rzeczy kojarzyć; że w swoim domowym pożyciu zamknięty, prawie że nie zna uczniów warszawskiego uniwersytetu, a jeżeli ma to szczęście że jego imie jest gdziekolwiek użyte, los mu to zrzadził więcéj niż własna zasługa. Pytał go W. książę gdzie ową pierwszą noc zaburzenia znajdował się. Przy łózu schorzałego i dogorywającego ojca, odpowiedział Lelewel, bo właśnie tejże nocy w moich rękach życia dokonał. Uczyniło to niejakié wrażenie na W. księciu przestał na Lelewela nacierać, wszakże pod koniec rozmowy jeszcze się obrócił do Lelewela mówiąc, że w Warszawie już się podobno i klub zawiązał. Tak jest odpowiedział Lelewel, nawet mnie swoim uczynił prezesem. Przy pożegnaniu

widać było, że księżna Łowicka złożyła uprzedzenie i niechęć z jaką była zrazu do Lelewela, na którego ze wstętem wprzód spoglądała, ponieważ ozięble zbywając Ostrowskiego z wyrazem szczególnój przychylności, podała i ścisnęła mu rękę. Wynikło to z osobnej księżny Łowickiej z Lelewelem rozmowy, do zawiązania której zachęcił ją książę Lubecki.

Rozmowa ta pod koniec długich umów i spisywania konwencyj przez księżną Łowicką zagajona, była w języku polskim. W téj Lelewel przekładał jak są płonne podejrzenia, aby miał przeciw Rosyji mieć jakie niechęci i sam zamięszania wzniecać: że owszem chlubi się literackimi stosunkami swymi z uczonemi rossyjskimi i cieszy się znajomością niektórych rossyan, ale ze swego spokojnego życia pogląda na stosunki narodu polskiego i rossyjskiego. Postrzega w rozwijającym się powstaniu narodowem, nie powstanie na króla ani na naród rossyjski, który jeźli chce, może się bratnim polskiego nazywać: ale przeciw polityce rossyjskiej, która od tak dawnego czasu naród polski gnębi. Przekładał jęj jak dalece w postępowaniu swoim Rada administracyjna całej usilności dokładała, aby interes narodu w związku z królem utrzymać, w nadziei że król wejrzy w potrzeby i cierpienia narodu, że tylko prędkie oczekiwaniom i domaganiom się zadosyć uczynienie, może zjednać umysły; że to jawiące się poruszenie, stanie się poruszeniem całego narodu również czującego, a to uczucie księżna jako Polka, pewnie oceniać umie. Przekładał, że się przebrała miarka cierpliwości. Cesarz Aleksander czyli to łudził, czyli szczerze obiecywał spoić gubernie polskie z królestwem, ale utrzymywał naród w nadziei i oczekiwaniu. Teraz cesarz Mikołaj po koronacyi listem, w prawdzie prywatnym, ale publicznie ogłoszonym odjął te nadzieje. Upewniała księżna Łowicka, że kiedy W. książę z Cesarzem o guberniach polskich mówić będzie, zacznie od przypo-

mnienia jak tym krokiem w narodzie polskim przykrą sprawił sensacją. Lelewel przekładał dalej, że mieszkając lat wiele w guberniach polskich, jeżdżąc corocznie na Wołyń, widzi pogorszący się los mieszkańców, że szczególnie za panowania Mikołaja wszystko się pogorszyło: intolerancja narodowości, intolerancja religijna i w administracji wycieńczenie sił fizycznych i moralnych, gnębi tamte prowincje. Czyliż Polska patrząc na ten ucisk ziomków, może to oziębłe znosić? Odwołuję się z tym do samej księżny uczuć. Nie przeczyła temu księżna, utrzymując że jej męża (W. księcia) los guberniów polskich obchodził i że nieraz życzył aby były połączone. Przyznawał Lelewel, że bądź przypadkiem, bądź ze stosunków swoich z różnemi osobami, to od generała Wincentego Krasińskiego, to od innych osób, aż nadto dobrze wie, o téj W. księcia życzliwości. Ale że dziwnym zbiegiem okoliczności, wtedy W. książę objawiał to życzenie swoje kiedy tego polityka dworu petersburskiego nie życzyła sobie a kiedy ta zamierzała łączyć gubernije polskie z królestwem, w tedy mu się to niezdawało i najmocniej przeciwny bywał, i przeszkadzał. Lecz jak to było mało kto wie o tem, a naród zniecierpliwiony poczyna się z bronią w rękę o swój byt upominać. Wspomniała księżna Łowicka o przeszkodach. Na to przyznawał Lelewel, że widzi wielkie trudności, a pewnie są większe, których ocenić nie zdoła: ale mniema, że cesarz mógłby znaleźć środki, któreby go z trudnego położenia wydobyły. Niech dozwoli aby pełnomocnicy narodu rossyjskiego z pełnomocnikami polskimi o to się rozmówili, a pewnie wszystkie trudności z siebie zruć i postawi się za pośrednika między dwoma narodami. Obiecywała księżna Łowicka, że wszystkie te uwagi mężowi swemu W. księciu przedłoży i zapewniła, że W. książę będzie przed bratem tłumaczem i pośrednikiem narodu polskiego: tylko o cierpliwość prosiła. Na tém ta konferencja osobna brała się

ku końcowi, kiedy koło godziny ósmej nastąpiło pożegnanie i powrót z Wierzbna do Warszawy tyle wstrzymywany, ile zatrzymywali przy W. księciu zostający Polacy przyskakujący do karety, a żądający, aby im rozkazy nadesłane były do przejścia pod komendę Chłopickiego.

Nazajutrz rano 3. Grudnia zaledwie się rada administracyjna gromadzić poczęła, przypadł adjutant Wielkiego księcia Władysław Zamojski z wiadomością, że Wielki książę odpuścił wojsko polskie przy nim będące i sam z pod Warszawy z rossyjskiem precz ustępuje, polegając na prawości narodu polskiego, że mu wymarszu z kraju niewzbroni. Upewniał przytem tajemnie, że Wielki książę jest usposobiony i zdecydowany, na pierwszy alarm na pierwszą przestrogę i wezwanie broń złożyć i zdać się na łaskę. Ani w radzie administracyjnej, a potem w rządzie tymczasowym, ani u Chłopickiego nie podobna było wyjednać, aby z tego korzystać. Co zaś do kwestyi o sprawę całej Polski, o gubernie polskie nadaremnie się o to upominał Lelewel, aby rząd stósowną odezwę wydał; nadaremnie przekładał, że tego się domaga głos rewolucyjny, że tłumy oficerów napełniają schody i przysionki pałacu bankowego oczekując tego; nadaremnie wskazywał, że ogłoszona konwencya z Wielkim księciem umówiona, jest aktem dyplomatycznym, o który się odezwa rządu oprzeć może; nadaremnie przynosił i przerabiał projekta odezwy: wszystkie jego nalegania były daremne. W odezwach rządowych naprzyjmowano tytuły królewskie, ogłaszano odezwy w bałamutnych choć patetycznych wyrazach, o których Lelewel niewiedział, ale o całości Polski, o gubernie polskie, żadnej nie było podobna wydobyć. To było w pierwszych dniach rewolucyi i w dalszym czasie przedmiot o całości Polski i guberniach, nie przestał być do niejednej sessyi powodem,

II.

KONWENCYA,

zawarta w Wierzbnie między W. księciem i delegowanymi
rady administracyjnej.

(Do strony 96.)

RADA ADMINISTRACYJNA.

Polacy!

Dzisiaj w południe donieśliśmy wam, że deputacya z pomiędzy nas do układania się z Wielkim księciem Konstantym wyznaczona, udaje się do Niego w celu porozumienia się względem tych układów. Teraz zaledwie deputacya ta wróciła, pospieszamy do wiadomości Narodu podać, co w odbytej tej naradzie pozyskać zdołała.

Deputacya przedstawiała W. księciu, że powszechnem jest żądaniem wszystkich, aby konstytucya nie tak jak dotąd; ale w całkowitości i w zupełności wykonywana była; tudzież, aby Najjaśniejszy Pan spełnić raczył dane przez poprzednika swego obietnice przyłączenia do Królestwa Polskiego prowincyi dawniej przez Rosyą zabranych; wreszcie prosiła o zapewnienie, iż korpus litewski pod rozkazami W. księcia zostający, niegrozi najściem Królestwa.

W skutku których przedstawień miała sobie deputacya zapewnione następujące zaręczenia:

1. Jego Cesarzewiczowska Mość Wielki książę oświadczył, iż nigdy nie miał myśli atakowania Warszawy, że to dostatecznie skutki okazują, że wojsko pod Jego rozkazami pozostałe, nie rozpoczynało kroków nieprzyjacielskich innych, jak tylko odporne. Gdyby atak mógł jaki nastąpić, Jego Cesarzewiczowska Mość obiecuje ostrzed o tém radę 48. godzinami wprzód.

2. Jego Cesarzewiczowska Mość obiecuje wstawić się do Najjaśniejszego Pana, ażeby w łaskawości przeszłość raczył puścić w niepamięć.

3. Jego Cesarzewiczowska Mość Wielki książę oznajmił, iż dotąd korpusowi litewskiemu nie dał żadnego rozkazu maszerowania ku Królestwu Polskiemu.

4. Deputacya z rady zaręczyła wszelkich dołożyć usilności, ażeby ujętych i przytrzymanych Rossyan wszystkich w całości do linii wojsk Jego Cesarzewiczowskiej Mości w bliskich godzinach odstawić, a nawzajem wszystkich aresztowanych tak wojskowych jako i cywilnych polskich, Jego Cesarzewiczowska Mość, na wolność niekniętych wypuścić zaleci.

Nakoniec deputacya powtórzyła Jego Cesarzewiczowskiej Mości, iż ma za obowiązek upewnić, że jest najgorętszem i ujawnionem życzeniem narodu, ażeby wszystkie części dawnej Polski, teraz pod rządem rosyjskim zostające, z Królestwem Polskiem połączone, wspólnych z niem swobód konstytucyjnych używały. W Warszawie, dnia 2. Grudnia 1830 roku w wieczór. — Prezydujący książę Adam *Czartoryski*. Zastępujący tymczasowie radcę sekretarza stanu, radzca stanu nadzwyczajny (podpisano) *T. Tymowski*.

III.

ADRESSY

gwardyi akademickiej, pisane przeciwko klubowi w skutku
walki klubu z kontr-rewolucją.

(Do strony 133.)

Gwardya akademicka, z uczniów i magistrów uniwersytetu złożona, z boleścią przekonała się, że w nasiona powstającej wolności wkładać się zaczynał jad szaleństwa, demagogii, najprzewrotniejszych dla dobra powszechnego zamiarów.

Akademia bronić jój będzie. Nie da pogwałcić świętej sprawy i targać się na dostojnych naczelników narodu.

W tej chwili gwardya nasza zamknęła klub, w którym ukryci fakcyoniści miotali obelgi na jedyne nadzieje ojczyzny, na rękojmią przyszłych losów całego narodu polskiego.

Akademia oddaje swoją krew, swoje życie, na obronę rządu.

Dowie się nie bez zadziwienia Europa, że młodzież Polska, okazuje w trudnych czasach ducha, który w innych krajach i rewolucjach był, (i to bardzo rzadko) przywilejem daleko posuniętego wieku!

podpisy jak niżej.

Do naczelnika najwyższej siły zbrojnej narodowej
generała Józefa Chłopickiego.

Akademia nie jest w stanie wyrazić swego przerażenia i boleści, z okropnej wiadomości, że zagorzali fakcyoniści osmielili się obrazić ukochanego męża, jedyną naszego ocalenia nadzieję.

Akademia utopi oręż w piersiach każdego zuchwalca, który się poważy ubliżyć najwaleczniejszemu z walecznych.

Generale!

Przebacz błędy kilku szaleńców. Nie opuścisz ojczyzny nad przepaścią. Koniec Twojego wielkiego życia połączy się z wielkimi przeznaczeniami narodu.

Piersi akademickiej młodzieży są tarczą twoją: rozrządzaj życiem naszym.

O jedną jeszcze łaskę błagamy. Dozwól jednemu oddziałowi naszemu połączyć się ze strażą twojej świętej osoby.

Potwory terroryzmu wznosząc głowę zuchwałą, padną pod naszym orężem.

Generale! Ocal ojczyznę! Obyśmy miłością naszą wyrównywali cnotom i poświęceniu twojemu.

podpisy jak niżej.

Do Juliana Ursyna Niemcewicza.

Okropna wiadomość przeraziła młodzież akademicką, przejęta czcią i przywiązaniem najczystszeń dla ciebie, nasz patryarcho! dla ciebie pomniku stariej polskiej ojczyzny! Świadku i uczestniku sławnych i opłakanych jej dziejów! Nadziejo naszej przyszłości.

Zuchwałość jednego zapaleńca, uderzonego przekleństwem współrodaków, nie zetrze z czoła twego świętych

znamion błogosławieństwa Washingtona i naszego ukochanego Kościuszki.

Błagamy cię! Pogardź dla ojczyzny nikczemną obrazą, która nieujdzie bez pamiętnej kary.

Niemcewiczu! Przybytku cnót obywatelskich! nasz wzorze! nasza chwało! wstaw się za nami, za ojczyzną u naczelnego wodza.

Od téj chwili śmierć z ręki naszej czeka każdego, kto się poważy Tobie i Jemu ubliżyć.

Ojczyźnie narodu! lzy twoje wczoraj płynęły! niechaj ustaną na prośby nasze! my twojej obrazie opłakiwać nigdy nie przestaniemy.

Edward Scibor, Dow. komp. 6. — Jakób Szymański, Zast. Dow. komp. 2. — Stanisław Brun, Zast. Dow. komp. 10. — Szotki Franciszek, Zast. Dow. komp. 1. — Józefowicz Wiktor, Dow. komp. 7. — Jeziński Jan, Dow. komp. sztandarowej. — Kowalewski, Dow. komp. 8. — Nawrocki, Dow. komp. 4. — Rupniewski Nikodem, Dow. komp. 5. — Marceli Cygański, Dow. komp. 13. — Weissenhoff, Zast. Dow. komp. 9. — Przewodowski Józef, Dow. komp. 11. — Tomasz Dziekoński, rektor szk. wojkw. pedag. na Lesznie, Zastępca kompanii 12.

IV.

PROKLAMACYA

dyktatora z dnia 6. Grudnia 1830. roku.

(Do strony 162.)

Rodacy!

Nadzwyczajne wypadki w stolicy królestwa świeżo wydarzone, nadzwyczajnych wymagały środków. Nagłym kraju potrzebom, nie mogła rada administracyjna, pomimo przybrania nowych członków, zaradzić. Nie zdołał koniecznością sprowadzonym oczekiwaniom narodu odpowiedzieć, ani utworzony później wydział wykonawczy w Radzie, ani na gruzach jego powstały rząd tymczasowy. Brakowało jedności i zgody; nie było nikogo, coby wodze państwa w silnej trzymając dłoni, nadał życie i ruch dogorywającemu już rządowi; nikogo, od któregoby, jako pierwszego początku, wypływać mogły wszystkie, tyle ran zagoić, tylu nieszczęściom zapobiedz, i tylu dobra powszechnego wymaganiom, godnie odpowiedzieć powinne postanowienia.

Ciągłe prace i całe obywatelstwo członków rządu bezsilnym się stawało, tak dzielnymi były przeszkody z rozprężenia władz i z niedostatku jednego punktu zjednoczenia wszystkich pomysłów, wynikające.

Do tych niedogodności, przyłączyły się jeszcze wewnętrzne niesnaski; utworzono kluby, każdy nowe przedstawiał, nie już proźby, ale rozkazy; a w tym odmęcie różnemi namietnościami powodowanych usiłowań, o wszystkiém myślano, wyjąwszy o położeniu kresu złemu, co krajowi upadkiem groziło.

Taki stan rzeczy, słuszną trwogą wszystkich prawych obywateli przejmował, nieustraszone przed nieprzyjacielem, wojowników naszych szeregi, lękały się opłakanych skutków bezrządu.

Rodacy! od najpierwszej młodości mojej wychowany w obozach, i powołany wraz z tyloma innymi aby się w obcych krajach, krwią własną wolności ojczyzny dokupywać; byłem świadkiem wielu rewolucyi; poznałem, że w naglących okolicznościach, takich, w jakich się my teraz znajdujemy, w sile tylko, z gotowem na wszystko zamiłowaniem dobra ogólnego złączonej, ostatnia narodów nadzieja. Poznałem, że nie ma siły, kiedy żywiły ją składające, są rozdzielone. Nawykły słuchać rozkazów nauczyłem się, jak w potrzebie rozkazywać należy.

Przeważne te widoki, i one jedynie nakazały mi użyć na ocalenie ojczyzny, władzy, którą mi rząd, jako naczelnemu dowódcy wojsk poruczył; a głos sumienia, który we wszystkich życia mego kolejach, wyłączną był postępowania mego przewodnią, wskazywał mi tymczasowe połączenie w mojej osobie, władzy najwyższej, za jedyny do ocalenia tego środek.

Ogłosiłem się aż do dalszej uchwały zwołanego już sejmku dyktatorem.

Przyrzekłem władzy tej, na dobro tylko narodu używać; stary żołnierz umiem dotrzymać przyrzeczeń i przysięgam, że pomyślność ojczyzny jak dotąd, jedynym była myśli moich i działań przedmiotem, tak i teraz, nie przestanie być celem, do którego wszelkie usiłowania moje zmierzać będą.

Zapał, z jakim wojsko i stolica krok ten mój przyjęła, każe mi się spodziewać, że i kraj cały, czystości zamiarów moich odda sprawiedliwość. Sejm, w którego ręce, władzę moję złożę, prace moje oceni; a jeśli mnie nadzieje na gorliwości i cnotach osób, tak do rządu należących, jako i prywatnych oparte, nie zwodzą; będę

mógł z zarządu mojego zdając sprawę, okazać sejmowi i krajowi, że krótkie władzy mojej chwile, dla dobra powszechnego straconemi nie zostały.

Rodacy wszelkiego wieku i powołania! Na współdziałaniu Waszém, na odziedziczonej po naddziadach, gotowej do wszystkiego, miłości ojczyzny, przyszły byt nasz polega! Godzi mi się przeto być pewnym, że byt ten zachować potrafimy. Dalecy od naruszenia spokojności mocarstw ościennych, pragniemy tylko, aby i względem nas zbawienna nie mieszania się jednego państwa do spraw drugiego zasada, zachowaną była. Kiedy najpotężniejsze w Europie narody; Francyi i Belgii zostały teraz urządzenie wewnętrznego ich istnienia: my Polacy, my cośmy w obu światach za sprawę wolności z taką zaciętością walczyli; my których nieszczęścia i męstwo, samych nawet nieprzyjaciół naszych zdumiewały; możemyż się obawiać, aby nam za zbrodnie poczytano, że się o zachowanie najuroczyściej w obliczu całego świata zaręczonych swobód naszych dopominamy? aby na karb niewierności, otrząśnienie się z żelaznego jarzma, szpiegostwa i prześladowań kładziono? Polak, umie być wiernym!

Kiedy cała Europa, opuszczała tego, przed którego zwyciężkami orłami korzyły się dawniej narody; wierne i w nieszczęściu polskich wojowników roty, otaczały do końca, strąconego władzcę.

Ale kiedy wszelką zawistne wrogi miarę przebrały, kiedy niemożna było dokazać, aby się prawda do naczelników, fałszywemi wieściami uwodzonego rządu, przedarła; kiedy zamiast wolności, coraz nowe, cheiwi nagród za potwarze szafowanych pochlebcy, narzucali nam kajdany, powstanie nasze, aż uadło jest usprawiedliwioném. Nie może tego i serce króla nie uznać, gdy się on dowie, jak go zwodzono.

Do nas teraz należy, wszystko poświęcając dla po-

stawienia się w możności używania swobód konstytucyjnych pokazać, że godni ich jesteśmy.

NIECH ŻYJE OJCZYŻNA.

W Warszawie, dnia 6. Grudnia 1830. r.

Dyktator (podpisano) *Chłopicki*.

Zgodno z oryginałem Sekretarz Jeneralny Dyktatora

A. Krysiński.

V.

WYJĄTEK Z PAMIĘTNIKÓW

Generała Henryka Dembińskiego, dotyczący dyktatury i organizacji nowego zaciągu.

(patrz stron. 211.)

Tom ten drugi historii powstania już był prawie cały wydrukowany, gdy generał Dembiński po powrocie swoim z Egiptu udzielił mi raczył swoich *Pamiętników* z epoki ostatniej rewolucyi naszej. Jestto pismo z wielu miar szacowne i ważne; życzyłyby należało, ażeby jaknajprędzej mogło być ogłoszone drukiem. Żałowałem bardzo, że nie mogłem w tekście zrobić użytku z tych pamiętników, mianowicie w miejscu, gdzie jest mowa o organizacji nowego zaciągu pod dyktaturą. Pismo generała Dembińskiego byłoby wsparło wielu interessującemi, ciekawemi szczegółami to wszystko co o owój fatalnej epoce rewolucyi naszej powiedziałem. Teraz nic mi niepozo- staje tylko w *nocie objaśniającej* przytoczyć niektóre fakta pod tym względem z rękopismu tego generała, — fakta dopełniające tę część mego opowiadania, ważne bo autentyczne. Henryk Dembinski, dawniej kapitan wojsk polskich, był złożony dotkliwą chorobą, gdy go dnia 2. Grudnia doszła wiadomość o rewolucyi w Warszawie. Ledwie dość silny aby wsiąść na konia przejechał zaraz

konno całe województwo; jako dowódzca obwodu w Miechowcie ułożył ów adres dnia 13. Grudnia, o którym w tekście wspominał, a który 200 obywateli podpisało; adres ten będący surową krytyką całego dotychczasowego postępowania, przywiózł sam do Warszawy 16. Grudnia, i oddał w ręce rządu, od którego naturalnie bardzo obojętną odpowiedź odebrał. Po takim przyjęciu udaje się do dyktatora z projektem wyruszenia na Wołyń, albo przynajmniej w okolice Zamościa na czele powstania krakowiaków, którzy na koniach już gotowi czekali. Opis tej charakterystycznej sceny w pamiętnikach generała jest następujący: — „Od rządu udałem się do dyktatora u którego pokoje bywały czyli *prezentacya* tak jak u W. księcia; było bardzo wielu generałów, i innych wyższych stopni oficerów, — ja poszedłem bez żadnych znaków stopnia, jedynie w mundurze oficerskim dawnych krakusów. Wyszedł Chłopicki około godziny 11. z gabinetu swego do sali audyencyonalnej. Postawa jego, znany charakter nieuległy, wzbudzały dla niego uszanowanie, które było podwójne przez godność jaką piastował, i przez ufność jaką naród w nim pokładał. Dla tego lubo przez lat kilka żyłem z nim w pewnym rodzaju poufałości, okazałem mu uszanowanie, które oznajmowało, że czuję odległość stopnia jaka między nami dwoma zachodziła, oraz że zupełnie zapomniał, iż przed kilku dniami byliśmy sobie równymi. Gdy z kolei do mnie przyszedł zapytując jakie moje jest żądanie, oświadczyłem mu, że przychodzę go się zapytać: jak rozkaże aby organizacya nowej odbywała się jazdy? Czy podług dawnego regulaminu francuzkiego, który dymisyonowanym był znany, czyli podług nowych przepisów W. księcia? Kazał mu Chłopicki zaczekać, a po odprawieniu kolejnem wszystkich przytomnych, do gabinetu za sobą powołał. Tam mówił ze mną poufalej. Widziałem, że *o formacyi nowych pułków wcale nie myśli*; jedynie kom-

pletować chce 5. i 6. szwadrony dawnych pułków; zamiast bowiem odpowiedzieć na moje powtórzone zapytanie, oświadczył mnie: „już dałem rozkazy względem jazdy — dacie po koniu z 50. dymów — i ludzie którzy służyli powołani zostali.“ Lecz gdy mu jeszcze raz przełożyłem, że zapytanie moje ściąga się do nowych pułków, z żywością, jaka go znamionowała krzyknął: — „*Co ruchawka!!! Tej niechcę! Formować pułków niepozwolę* — wiem ja co te formacye znaczą — *to mnie eje* (pokazując na gębę) — oto widzisz o co chodzi: tym nie wystarczy, urodzaj zły był, jak wszyscy mówią!“ Dopiero gdy mu przełożył, że obywatele oprócz nakazanych koni dla starej jazdy chcą dać jeźdźców konnych, i furaz i żywność dla tych dobrowolnie składają podług repartycyi już zrobionej, wtedy z większą moderacyą zaczął mówić; szczególnie zaś gdy mu przełożyłem, że formacya pułków niema być przez pojedyncze osoby robiona, lecz złożona z jeźdźców równie z repartycyi w stosunku dymów nakazanej. Kończąc rozmowę zapytałem go się: co myśli zrobić z oddziałami akademików, którzy zbrojno z wolnego kraju Krakowa przybywają? W nowy tu wpadł zapal i już się uspokoić nie dał, lecz posłał po gubernatora miasta generała Wojczyńskiego, i zawoławszy na sekretarza dyktatury Krysińskiego podyktował mu rozkaz, „*aby sztafetę wysłać i tych akademików do Krakowa zwrócić*“ — — (To przechodzi wszelkie wyobrażenie!) — — Kto znał popędliwość jego — pisze dalej generał Dembiński — zwłaszcza w tych kilku tygodniach, ten łatwo pojmie, że tu słowo perswazyi nawet wymówić się nie dało. Wyszedłem więc tylko z generałem Wojczyńskim i tego prosiłem, aby w wykonaniu danego rozkazu starał się tak postąpić, iżby młodych ludzi nie zrażać; że zaś jadąc pocztą jednego z nich byłem do Warszawy przywiozł, wysłałem go więc, ile pamiętam, naprzeciwko przybywających kolegów, aby nieznaćcznie wchodzili do

Warszawy, lub do pułków, które się po drodze formowały, pozaciągali się.“ Póty słowa generała Dembińskiego. Więc trzeba było ukradkiem wchodzić do stolicy Polski obrońcom kraju! I tak aby władza o tém nie wiedziała zaciągać się do wojska!! Są rzeczy którym potomność z trudnością da wiarę — do nich należy dyktatura generała Chłopickiego. Jednakże z chlubą w sercu, jako Polak powtórzyć tu winienem, że gorliwość, obywatelstwo, patryotyzm kraju łamały się, pasowały nieraz zwycięzko z tą niechęcią, z tym wstrętem władzy najwyższej. Autor pamiętników, organizator krakowskiego województwa Henryk Dembiński jest tego sam najlepszym dowodem, że kto chciał być szczerze dobrym Polakiem mógł nim być nawet w ówczesnym systemacie rządu. Dembiński pracując we dnie i w nocy z narażeniem swego zdrowia, utworzył, uzbroił, wymustrował we 22 dniach ten śliczny pułk krakusów, który Warszawa w początkach Lutego z taką witała radością, a który potem dokazywał cudów w boju. Ale jakie w téj mierze trudności pokonywał, okaże jego rękopism podany do druku. Uzbrojenie piechoty ciężej mu jeszcze przychodziło. Píše: „że rozprządzenia z Warszawy wszystko paraliżowały.“ I tu fatalnego wpływu Łubieńskich dostrzec można. Dembiński przypisuje reskryptom P. Tomasza Łubińskiego ministra naówczas spraw wewnętrznych największe w zaciągu piechoty utrudzenia. Ustanowiono, rzecz osobliwsza, *kategorye*, według których cała klasa gospodarzy zagrodników, składająca ludność wiejską w krakowskiem, była wolną od zaciągu! I dopiero na przeżożenie Dembińskiego, „że ludzie ci w czasach zwyczajnych, kiedy kraj rocznie tylko 4,000 dawał, wolni od poboru nie byli, a teraz w powstaniu mają być uwolnionemi?“ — uchylono owe rozprządzenie. Wydatki przy téj organizacyi były rozliczne i naglące, a funduszków najmniejszych nie udzielano. Co większa, — pisze Dembiński,

„nawet składek dobrowolnych zakazywał dyktator, i później dopiero na nie zezwolono, lecz z kondycją, aby te jedynie do Warszawy były odsyłane; w radzie zaś wojewódzkiej przypomiano z tego względu rozporządzenie statutów jej służących, którem *rozpisy* na województwo były jej *zakazane*. W ogólności pamiętniki generała Dembińskiego przekonywają mnie, że zbyt ostro działań dyktatury nie oceniłem.

VI.

RESKRYPT

komissyi rządowej spraw wewnętrznych.

Oto jest ów reskrypt komissyi spraw wewnętrznych anarchizujący całą administracją dyktatury, o którym na str. 342. czynię wzmiankę.

Gdy w obecnym położeniu rzeczy, tylko *wspólne obywateli z władzami działanie* upewnić może *sprężystość* i trafność w wykonaniu tych rozporządzeń jakie władza najwyższa wskazuje do obrony kraju i zabezpieczyć od nadużyć w sprawowaniu wszelakięj zwierzchności, oraz sprawiedliwy i równy rozkład zapewnić, przeto komissya rządowa spraw wewnętrznych i policyi ma zaszczyt radę obywatelską wezwać.

1. Ażeby wyznaczyć raczyła 3 do 5 obywateli zaufania godnych z pomiędzy których jeden lub dwóch w miarę ważności przedmiotów, ciągle mają być obecnymi w mieście wojewódzkim dla naradzania się z prezesem komissyi wojewódzkiej względem szczegółów z obroną kraju, żywieniem wojska i administracją ogólną w związku bę-

dających i udzielania swęj pomocy tam, gdzie takowa okaże się potrzebną, bądź czynienia komissyi rządowej spraw wewn. i policyi swoich przełożeń.

2. Ażeby w podobnym sposobie i dla czynienia wniosków do komissyi wojewódzkich, po dwóch obywateli komissarzom w obwody delegowanym w każdym obwodzie do pomocy przydała.

Tak w jednym jako i drugim przypadku, obywatele obrani kolędj działania swego pojedynczo pomiędzy sobą mogą urządzić: gdy nie jest rzeczą konieczną, aby dwóch razem było obecnych, jeżeli natura interessów tego nie będzie wymagać.

3. Ażeby rada obywatelska zniosła się z komissyą wojewódzką, względem zaprowadzenia w miastach rad municypalnych, których członkowie od 3 do 6 w miarę ludności miejsca, przez mieszkańców z pomiędzy obywatelei zamożniejszych osiadłych, co lat dwa byliby wybierani.

Szczegóły w tym względzie przez oddzielną instrukcyą zostaną wskazane, której nadejścia jednak dla wprowadzenia porządku tego, na ten raz oczekiwać nie należy.

Attrybucyą rad tych będzie przestrzegać równość w rozkładzie ciężarów publicznych, baczyć należytego użycia funduszów miejskich i podawać władzy właściwej wnioski dobro gminy i porządek miasta na celu mające.

Wyznaczenie to byłoby początkiem do zaprowadzenia z czasem w miastach zupełnego porządu municypalnego.

W terażniejszych zaś okolicznościach rady municypalne wzięte z pomiędzy obywateli do utrzymania ducha narodowego, rozwinięcia środków obrony i sprawiedliwego rozkładu ciężarów, najskuteczniej przyczynićby się mogły.

Szczególnym obowiązkiem będzie obywateli delegowanych w województwa i obwody przestrzegać, aby roz-

kazy rządu jak najspieszniej i najtroskliwiej były wykonywane. Nadmieniam przytem komissya, iż w przypadkach ad 1. i 2. jeżeli obywatele do województwa lub obwodu już są delegowani, takowi na dal mogą pozostać. Gdyby zaś z pomiędzy obywateli tych byli niektórzy posłowie lub deputowani na sejm, w ich miejsce tymczasowo jako zastępcy inni obrani być powinni.

W Warszawie dnia 11. Grudnia 1830 roku.

Zastępca ministra (podp.) A. Hr. *Zamojski*.

Za sekretarza jeneralnego (podp.) W. *Kozłowski*.

VII.

MANIFEST

ŁUDU POLSKIEGO.

Uchwalony na sessyi, dnia 20. Grudnia 1830 r. przez obie izby sejmowe Królestwa Polskiego.

(patrz stronę 299.)

Kiedy naród, niegdy wolny i potężny, nadmiarem niedoli zmuszonym się widzi uciec do ostatniego z praw swoich: do prawa odparcia siłą ucisku; winien to sobie, winien światu, by oznajmił przyczyny, które go przywiedły do popierania orężem świętej sprawy swojej. Uczuły izby sejmowe tę potrzebę, a przystępując do rewolucyi w stolicy dnia 29. Listopada działywanej i uznając ją za narodową, postanowiły krok ten usprawiedliwić w oczach Europy.

Zbyt są znane nieczne zmywy i potwarze, jawne gwałty i tajemne zdrady, towarzyszące trzem rozbiorom dawniej Polski, historia, której stały się już własnością, nacechowało je piętnem politycznej zbrodni. Jednej chwili nie umilkła uroczysta Polaków o gwałt ten żałoba, nie

przestała powiewać chorągiew bez skazy na czele walecznych zastępów, a Polak w zbrojnym tułactwie, z krainy do krainy obnosił uniesione bóstwa domowe, wołał o pomstę za ich zniewagę i w szlachetnem złudzeniu, które (jak każda myśl wielka) zawiedzionem nie było; mniemał, że walcząc za sprawę wolności za własną jeszcze walczy ojczyznę.

Powstała ta ojczyzna, a lubo w ciasnym obrębie, odzyskała Polska z rąk bohatera wieku język, prawa, swobody, wielkie dary, większe jeszcze nadzieje. Odtąd sprawa jego naszą, krew nasza jego stała się własnością, a kiedy go sprzymierzeńcy, niebo nawet odstąpiło, wierni do ostatka podzielili Polacy klęskę bohatera; a wspólność upadku wielkiego męża i nieszczęsnego narodu, mimowolną cześć wycisnęła na samych zwycięzcach.

Nazbyt żywo tkwiło jeszcze to uczucie, zbyt uroczyście wśród walki przyrzekły mocarstwa Europy trwałym i na zasadach sprawiedliwości opartym pokojem świat obdarzyć, aby dzieląc się na nowo łupami naszemi, kongres wiedeński nie starał się przynajmniej osłodzić nową krzywdą wyrządzoną Polakom. Zapewniono więc narodowość i handel wzajemny wszystkim częściom dawniej Polski, a tę, którą walka europejska niepodległą zastała, z trzech stron znacznie zmniejszoną, oddano z tytułem królestwa, oddzielną konstytucją i wolnością rozszerzenia, pod bezpośrednie Aleksandra panowanie. Dopełniając tych warunków, nadał on liberalną konstytucją, Królestwu, a Polaków pod rossyjskim panowaniem będących, bliską nadzieją połączenia z niem pocieszył. Nie były jednak te dary bez poprzednich obowiązków z jego, bez ofiar z naszej strony. Przed i w czasie stanowczej walki, świetne obietnice czynione Polakom pod panowaniem Aleksandra będącym, podejrzenia rzucane na zamiary Napoleona wstrzymały niejednego w działaniu, a ogłoszenie się królem polskim było jedynie spełnieniem

czynionych oddawna przyrzeczeń. Że narodowość i swobody, dla mniemanego pokoju Europy, żądano poświęcenia niepodległości, tego pierwszego warunku politycznego życia narodów: jak gdyby mógł istnieć trwały pokój na ujarzmieniu szesnasto-milionowego ludu oparty, jak gdyby dzieje świata nie nauczały, że po najdłuższych wiekach podbite narody odzyskują niepodległość do jakich ich Stwórca dzieląc od innych językiem i obyczajami odwiecznie przeznaczył, jakby i ta nauka była dla rządów straconą, że wyrządzona krzywda, czyni uciśnionych naturalnymi sprzymierzeńcami każdego co przeciw ich ciemieżcom powstaje.

Ale i te narzucone dowolnie warunki nie zostały dotrzymanemi: wkrótce przekonali się Polacy, że narodowość i imię polskie Królestwu przez cesarza rossyjskiego nadane, były jedynie ponętą, rzuconą dla ich braci pod innymi rządami pozostałych, zaczepną bronią przeciwko państwowi ościennym, a czczem omanieniem dla tych, którym zaręczone zostały, i że pod temi świętymi imionami zamierzono zaprowadzić poniżenie, znikczemnienie niewolnicze i wszystkie klęski, jakie długi despotyzm, i utrata godności człowieka ciągnie za sobą. Plan ten wydawać się zaczął przez środki jakich przeciw wojsku użyto. Najdotkliwsze obelgi, hańbiące kary, wymyślne przesładowania, wszystko pod pozorem karności wykonywane przez naczelnego wodza, miały na celu wytepienie tego szlachetnego uczucia honoru, téj narodowej godności która wojska nasze cechowała. Najdrobniejsze równie jak istotne uchybienia, sam zarzut winy, za wysokie przeciw karności przestępstwa poczytane, obok sądów wojskowych zupełnie do wolności wodza zostawionych, uczyniły go nieokreślonym panem życia i honoru każdego wojskowego. Widziano z oburzeniem wyroki sądów takowych po kilkakroć kasowane, póki nakazanego stopnia kary nie wymierzały. Wielu opuściło szeregi, wielu osobiste

od wodza doznawszy zniewagi w własnej krwi hańbę sobie wyrządzoną zmywało, aby okazać, że nie brak męstwa, ale obawa wystawienia na szwank ojczyzny, dłoń mściwą wstrzymała.

Pierwszy sejm królestwa i uroczyste ponowienie obietnicy, że dobrodziejstwo konstytucyi i granice państwa do braci naszych rozciągnięte będą, ożywił na nowo nadzieję, i sejmujących przywiódł do powolności. Ten był właśnie cel tych obietnic. Wolność druku, wolne obrady, były dozwolone póty tylko, póki szerzyły ustawnie hymn dziękczynień ujarzmionego ludu dla potężnego zdobywcy. Skoro jednak po tym sejmie zaczęto w pismach roztrząsać i naradzać się nad krajowemi sprawami, stało się to hasłem do zaprowadzenia najsurowszej cenzury; po sejmie zaś następnym, który miał też same cele, nastąpiły prześladowania reprezentantów narodu za zdanie w izbie objawione. Zadziwią się konstytucyjne ludy Europy, gdy teraz dojdą do ich wiadomości starannie tajone zdarzenia, z jednej strony, nad umiarkowaniem, z jakim Polacy swobód tych używali, nad uszanowaniem monarchy, religii i obyczajów, których jednem nawet słowem nie obrazili; a z drugiej nad złą wiarą władzy, która nie tylko swobody nadane wydiera, ale zgrozę gwałtu tego, na karb wyuzdanej wolności nieszczęsnego narodu kładzie.

Połączenie na jednym czele koron samodzięrcy i króla konstytucyjnego, było potworem politycznym, który długo istnieć nie mógł: każdy przewidywał, że królestwo polskie jest albo związkiem instytucyj liberalnych dla całego imperyum rossyjskiego, albo uleż musi pod żelazną samowładców jego prawicą. Zagadka ta w krótkce rozstrzygniętą została. Zdaje się, że na chwilę cesarz Aleksander rozumiał, iż cała obszerność despotycznej władzy z popularnością praw liberalnych da się połączyć i że ich popieranie nowy wpływ mu zapewni na sprawy Europy. Lecz w krótkce poznał, że wolność

nie da się poniżyć do stopnia ślepego narzędzia despotyzmu, a odtąd z obrońcy stał się jój prześladowcą. Rossya straciła wszelką nadzieję z rąk monarchy otrzymać jakiegokolwiek ciężkiego jarzma ulżenie, a Polska stopniami ze wszystkich swobód wyciętą być miała. Nie ociągano się bynajmniej z wykonaniem tego zamiaru. Wychowanie publiczne skażone, systemat obskurantyzmu uorganizowany, lud instrukcyi, którą już posiadał, całe województwo reprezentacyi w radzie, izby możności stanowienia budżetu, pozbawione. Narzucano podatki, zaprowadzono wysuszające źródło bogactw narodowych monopolija, a skarb niemi zwiększony stał się pastwą najemnych służalców, przewrotnych podrzegaczów i niecnych szpiegów. W miejsce oszczędności, o którą tylokrotnie dopominał się naród, ciągle powiększano gorszącym sposobem pensye urzędników, dodawano im ogromne gratyfikacye, wymyślano miejsca dla osób, wszystko, aby coraz bardziej zwiększać poczet zależących od rządu. Potwarze, szpiegostwo, dosięgło schronień domowych, zaraziło jadem przენiewierstwa swobodę rodzinnego życia, a starożytna polska gościnność, stała się siđłem na niewinnych. Zaręczona wolność osobista zgwałcona; zapełniano więzienia, wojenne sądy postanowione na cywilne osoby, rozciągały sromotne kary na obywateli, ktorych całą winą było, że ducha i charakter narodowy ratować od zepsucia i zguby zamierzyli. Nadaremnie niektóre władze i reprezentanci narodu wystawili królowi obraz nieprawości w jego imieniu dopełnianych: nietylko nadużycia te ukróconemi nie były, ale nadto odpowiedzialność ministrów i władz rządowych przez bezpośrednie brata cesarskiego działanie i władzę dyskrecyonalną jemu udzieloną, zupełnie zniknęła. Władza ta potwórcza, źródło najwyższych, bo godność osobistą każdego obrażających nadużyć, doszła do tego stopnia zaciekłości, że nietylko wszelkiego stanu ludzi przed siebie powołanych w swych

gmachach znieważała, lecz osiadłych obywateli stolicy, wśród tłumu zgromadzonego ludu, do robót hańbiących, zbrodniarzem właściwych, dowolnie zmuszała, jak gdyby ją opatrność przez ten nadmiar obelgi uczuciom narodu wyrządzonej, za narzędzie jego powstania przeznaczyła.

Po tylu gwałtach, po takim wszystkich zaręczuń zdeptaniu, zdolnem uprawnić powstanie nietylko przeciw władzy siłą narzuconej, lecz któregoby się rząd najprawniejszy w każdym kraju cywilizowanym bezkarnie dopuścić nie ważył; któż nie osądzi, że wszelkie przymerze pomiędzy władzą a narodem zerwane zostało, że naród ten stał się niewolnikiem, któremu w każdej chwili kajdany rzucić i na oręż przekuć było wolno? Dalszy obraz nieszczęść naszych i braci, zbyteczny już może lecz prawda go zamilczeć nie dozwala.

Prowincye dawniej do Rossyi wcielone, nietylko przyłączone nietylko zostały, nietylko bracia nasi nie otrzymali narodowych konstytucyi przez kongres Wiedeński zawarowanych; lecz nadto obietnicami, zachętą, a potem oczekiwaniem obudzone w nich wspomnienia narodowe, stały się przestępstwem i zbrodnią stanu, a król polski w jej dawnych prowincyach, ścigał Polaków, którzy się Polakami nazywać poważyli. Szkólna młodzież stała się szczególnie celém srogości. Z łona matek wydzierano niedorosłe dzieci, znakomitych rodzin nadzieje wywożono na Sybir, lub oddawano w szeregi zepsutego żołdactwa. W urzędowych pismach i nauce szkólnej język polski odjęty, ukazy niweczyły prawo cywilne i sądownictwo polskie, bezprawia administracyjne przywodziły o nędzę właścicieli ziemskich, a od wstąpienia Mikołaja na tron stan się ten coraz bardziej pogorszał, nawet intolerancya religijna wszelkimi środkami starała się obrządek Unijacki a Łaciński przygnębić.

W królestwie, lubo już żadna z zaręczonych konstytucyą swobód zachowaną nie była, swobody te znie-

sione czynem, istniały jeszcze w prawie. Należało je i tam doścignąć. Ukazał się takowy do konstytucyi artykuł, który pod szyderczym pozorem troskliwości z zachowanie ustawy, niweczył jedno z głównych jej rozporządzeń, odejmując Izbowi jawność obrad i wsparcie publicznej opinii, a nadewszystko miał tę uświęcić zasadę, że królowi wolno odebrać co raz nadał, a tem samem znieść tak całą konstytucyę jak zniósł jeden jej artykuł. Pod taką to wróżbą zwołano sejm w r. 1825. z którego wszelkimi środkami śmiałych obrońców swobód oddalacie starano się, a posła przybywającego na obrady, gwałtownym uwięziono sposobem, i otoczonego żandarmami w ciągłej przez lat pięć aż do wybuchnięcia rewolucyi, trzymano niewoli. Pozbawiony sejm sił swoich, zamknięty, straszony odjęciem konstytucyi, łudzony na nowo obietnicami przyłączenia prowincyj polskich, poszedł za śladem sejmu 1818. r. lecz równie jak wtedy obietnice spełzły na niczem, a prośby o powrócenie odjętych swobód odepchnięte zostały.

Powszechne oburzenie szlachejnych umysłów, rozjątrzenie całego narodu, przygotowywały oddawna burzę, której zbliżenia ślady okazywać się zaczęły, kiedy śmierć Aleksandra, wstąpienie Mikołaja na tron i zaprzysiężenie przez niego konstytucyi, zdawały się zaręczać, że nadużycia ustąpią a swobody powrócą. W krótkce zniknęła ta nadzieja, bo nietylko rzeczy pozostały w dawnym stanie, ale rewolucya petersburska stała się powodem uwięzienia lub badań najznakomitszych z senatu, izby poselskiej, wojska i obywatelstwa mężów. W krótkce więzienia stolicy przepełnione, codzieln nowe gmachy przyjmowały tysiączne ofiary, ze wszystkich części dawniej Polski z pod obcych nawet rządów do Warszawy zwożone. Udęczenia na które ludzkość się wzdryga, przyswojono na rodzinnej ziemi wolności, a tłumy nieszczęśliwych ofiar, czasem zapomnianych w ciasnych i wilgotnych

więzieniach, śmierć lub samobójstwa jedynie przerzadzały. Z obrazą wszelkich praw, do śledztwa ustanowiono komitet z Rosyan i Polaków, po większej części wojskowych, którzy przedłużeniem męczarni, obietnicami darowania kary, podstępami badaniami starał się jedynie o to aby wymódz na obwinionym wyznanie istniejącej zbrodni. Po przedłużonem półtorarocznem więzieniu, ustanowiono dopiero sąd sejmowy. Bo gdy z obrazą wszelkich praw popełniona była zbrodnia uwięzienia tak długiego, i o śmierć tylu ofiar przyprawienia, trzeba było ją uprawnić. Sumiennosc senatu zawiodła to oczekiwanie, i prawie jednomyślnie niewinnemi zbrodni stanu uznała tych, co już dwa lata przeszło cierpieli. Odtąd znikła różnica między obwinionemi a ich sędziami, pierwsi pomimo wyroku uniewinniającego niewypuszczeni, wywiezieni nadto do Petersburga, jęczeli w fortecznych więzieniach i dotąd nie wszyscy wrócili na ojczystą ziemię; senatorowie zaś rok blisko zatrzymani za to, że sędziami niepodległemi się okazali. Wyroku ogłoszenie i wykonanie wstrzymano, oddano rozpoznanie jego władzom administracyjnym, a kiedy nakoniec wzgląd na Europę zmusił do jego ogłoszenia, śmiał minister znieważyc majestat narodu, karcąc w imieniu monarchy najwyższą w kraju magistraturę wykonywającą najwyższą ze swoich attrubucyj.

Po takich to czynach, cesarz Mikołaj koronować się królem polskim zamierzył. Przywołani reprezentanci byli niemymi świadkami obrzędu ponowienia przysięg i ich nowego złamania. Bo nietylko żadne nadużycie, władza nawet dyskrecjonalna zniesiona nie została, ale senat w sam dzień koronacyi, zapełniono nowemi członkami nieposiadającymi kwalifikacyj przez konstytucyą żądanych, a jedyną rękojmię nieuległości ich zdania dających. Nieprawne obciążenie i nakazana sprzedaż dóbr narodowych miały na celu ogromny w ziemi

majątek narodowy ruchomym i rozrządzalnym uczynić, lecz Opatrzność chciała, aby znaczne sumy z wykonania w części planu tego pochodzące i od uronienia zachowane, stały się zasiłkiem tyle ułatwiającym uzbrojenie narodu.

Wreszcie ostatnia pociecha, którą Polacy, za Aleksandra nieszczęścia swoje słodzili, nadzieja połączenia się z bracią, przez cesarza Mikołaja odjęta im została. Wszelkie już węzły były zerwane, oddawna święty ogień, którego na ołtarzach ojczyzny zapalać nie było już wolno, w piersiach tylko prawych tłał potajemnie, jedna myśl była wszystkim wspólna, że poniżenia takiego dłużej znosić się niegodzi, lecz władza przyspieszyła sama chwilę wybuchnięcia. Przy coraz mocniej potwierdzających się wieściach o wojnie przeciw swobodom ludów rozpocząć się mającój, nadeszły rozkazy postawienia na stopie wojennej wojsk polskich, przeznaczonych do wymarszu, a natomiast rossyjskie wojska kraj nasz zalać miały. Nakazano znaczne summy z obciążenia lub sprzedaży dóbr narodowych pochodzące i w banku złożone, użyć na kosztą téj zabójczej dla wolności wojny. Uwięzienia na nowo się zaczęły. Nie było chwili do stracenia. Szło o wojsko, skarb, zapasy, honor narodu niezdolnego nieść innym więzom, któremi sam się brzydzi, a walczyć przeciw wolności i dawnym towarzyszom broni. Czuł to każdy, lecz czuciem tém narodu, ognisko zapału, dzielna młodzież wojskowa i akademiczna, oraz znaczna część walecznego garnizonu i obywateli najsilniej przejęta, postanowiła dać hasło powstania. Elektryczna iskra w jednej chwili wojsko, stolicę, kraj cały przebiegła. Zajaśniała noc 29. Listopada ogniami wolności. W dniu jednym oswobodzona stolica, w dniach kilku połączone jedną myślą wszystkie oddziały wojska, fortece zajęte, naród uzbrojony, brat cesarski z wojskiem Rossyi, na wspaniałość się zdający, i tym jedynie środkiem ocalony:

oto są czyny téj rewolucyi bohaterskiej, szlachetnej i czystej jak młodzieńczy zapal, który ją rozniecił*).

Powstał naród polski z poniżenia i podległości z mężkiem przedsięwzięciem niepowrócenia więcej do więzów, które skróczył, niezłożenia oręża przodków, póki nie wywalczy niepodległości i potęgi, jedyniej swobody rękojmi, póki nie zabezpieczy sobie tych swobód, których domagać się jako zaszczytnej puścizny przodków i naglącej potrzeby wieku, podwójne ma prawo. Póki nie połączy się z braćmi ujarzmionymi przez dwór petersburski, z tego jarzma ich nie wyzwoli i swobód swoich, wolności i niepodległości, uczestnikami nie uczyni.

Nie powodowała nami żadna nienawiść narodowa przeciw Rossyanom, wielkiemu jak my szczepowi sławiańskiego rodu. Słodziliśmy owszem pierwsze chwile wydartej nam na nowo niepodległości, tą myślą, że połączenie pod jednym berłem, jakkolwiek dla nas szkodliwe, przyniesie czterdziesto-milionowemu ludowi uczestnictwo swobód konstytucyjnych, które w całym ucivilizowanym świecie stały się równie potrzebą panujących jak rządzonych.

Przeświadczeni, że wolność i niepodległość nasza, jak nigdy dla ościennych narodów nie bywała zaczepną, owszem stanowiła równowagę i przedmurze ludów europejskich, tak i teraz więcej niż kiedy im może będzie pomocną, stajemy w obliczu mocarstw i narodów z pewnością, że za nami głos polityki i ludzkości zarówno przemówi.

A gdyby nawet w téj walce, której nie tajemymy sobie niebezpieczeństw, przyszło nam samym bój za wszystkich staczać, ufni w świętości sprawy naszej, własnej odwadze i pomocy Przedwiecznego, dobijać się będziemy wolności do ostatniego tchnienia. A jeżeli Opatrzność prze-

*) Jakto? Więc sejm to wypuszczenie carewicza pochwalul.

znaczyła tę ziemię na wieczne ujarznienie, jeżeli w boju tym ostatnim wolność polska na grózach miast i trupach swoich obrońców, polegnie, wróg nasz nad jedną tylko pustynią więcej panowanie swoje rozciągnie, a prawy Polak zginie z tą w sercu pociechą, że jeżeli własnej wolności i ojczyzny uratować nie dozwoliły mu nieba, śmiertelną walką zasłonił przynajmniej na chwilę zagrożone europejskich ludów swobody.“

Redaktorowie Manifestu.

Adam Michał Prażmowski, biskup Płocki.

Ignacy Miączyński, senator-wojewoda

Michał Potocki, senator-kasztelan.

Stanisław Małachowski, senator-kasztelan.

Walenty Zwierkowski, deputowany miasta Warszawy.

Gustaw Małachowski, poseł obwodu Szydłowskiego.

Konstanty Świdziński, poseł obwodu Opoczyńskiego.

Aloizy Biernacki, poseł powiatu Wieluńskiego.

Joachim Lelewel, poseł obwodu Żelechowskiego.

Komitet wybrany z sejmu dla dania opinii o redakcyi Manifestu.

Adam Czartoryski, senator-wojewoda.

Michał Radziwiłł, senator-wojewoda.

Antoni Gliszczyński, senator-kasztelan.

Michał Kochanowski, senator-kasztelan.

Maciej Wodzyński, senator-kasztelan.

Ludwik Pac, senator-kasztelan.

Władysław Ostrowski, marszałek sejmu.

Jan Ledóchowski, poseł województwa Krakowskiego.

Franciszek Sołtyk, poseł województwa Sandomierskiego.

Teofil Morawski, poseł województwa Kaliskiego.

Józef Swirski, poseł obwodu Hrubieszowskiego.

Ignacy Dembowski, poseł województwa Płockiego.

Jan Jezierski.

Ignacy Wężyk, deputowany Łosicki.
Jan Wiśniewski, poseł województwa Augustowskiego.

VIII.

GWARDYA HONOROWA DYKTATORA.

(Nota do strony 121.)

Ta gwardya przechodziła różne koleje. Młodzież uniwersytetu warszawskiego była nasamprzód batalionem straży bezpieczeństwa. Poseł Lach Szyrma podzielił ją na centurye, osadził Edilami i Trybunami po rzymsku. Nakoniec otrzymała w skutek zanesionej o to proźby, nazwisko *gwardyi honorowej*. Gwardya ta odbywała warty przy gmachu, gdzie mieszkał dyktator i mustrowała się na dziedzińcu pałacu kaźmirowskiego. Uprzedzona nadzwyczajnie, zapalona bo młoda, zagorzała nawet, bo to byli studenci, przytem całkiem nieświadoma rzeczy publicznej, bo pod przeszłym rządem nie mogła postąpić w edukacyi politycznej, stała się niebawem ta młodzież, pomimo najlepszych dla kraju chęci, strasznym legionem kontr-rewolucyi, której Lach Szyrma służył wiernie, długo i zapamiętale. Lecz nakoniec sprzykrzyło się dyktatorowi mieć *professora pułkownika* za dowódcę legionu; przeto na dniu 8. Stycznia sam przybywa na dziedziniec saski, ogłasza akademików pułkiem gwardyi honorowej *narodu*, professora pułkownika Szymę w nagrodę dotychczasowych usług czyni radczą stanu, a za dowódcę gwardyi naznacza pułkownika Piotra Łagowskiego i wręczając mu patent dodaje: „ażeby gwardyą odprowadził i oświadczył młodzieży, iż do jój woli zostawuje wybór kapitanów, poruczników i podporuczników, których rangi porównane zostaną z liniowemi.“ Młodzież zaraz wykrzyknęła: „niech żyje naród i dyktator, co nam

dał zasłużonego krajowi oficera za dowódcę!“ Po odejściu Chłopickiego pułkownik Łagowski odwołał marszem całą linię gwardyą, uformował czworogran i ogłosił dodatkowo postanowienie dyktatora; chcąc zaś wznieść wyżej umysł tej młodzieży i zarazem dać jej poznać, że poczytuje sobie za zaszczyt nią dowodzić, tak przemówił do akademików: „Panowie! to chlubne dla mnie postanowienie dyktatora, abym wami dowodził, wyższe jest nad te znaki honorowe krwią moją w walkach za kraj nabyte, które widzicie na moich piersiach; zdejmuję więc one, i składam w ręce wasze poty, póki wami dowodzić będę.“ Akademicy nie przyjęli jednak tego oświadczenia i zawołali z rozrzewnieniem: „te znaki niech zostaną na twych piersiach, one nas do boju prowadzić będą.“ Łagowski podzielił następnie gwardyą na dziewięć kompanii, każda od stu; urzędy rzymskie, które Szyrma zaprowadził, uchylił, i nowe wybory oficerskie przyspieszył, widząc zaś, że ten pułk nigdy do boju użyty nie będzie, gdyż byłoby to w mgnieniu oka wytepić kwiat usposobionej młodzieży, przełożył dyktatorowi, że chce tę gwardyą, uczynić zawiązkiem zdatnych oficerów, i że w tym celu powziął myśl dawania jej nauk wojennych, opartych na doświadczeniu. Chłopicki do tego się przychylił. Późem natychmiast Łagowski zajął się wykładem potrzebnej instrukcyi i wezwał do pomocy dwóch uczonych oficerów podpułkownika Paszkowskiego i kapitana Przedpeńskiego, którzy kursa publiczne otworzyli. Rzeczy szły pięknym łaodem w gwardyi, młodzież się do wojny sposobila pod dowództwem zacnego swego pułkownika, gdy w tém dyktator upada. Zdarzenie to znacznie rozwolniło zaprowadzoną subordynacyą pomiędzy akademikami; napisali oni do sejmu petycyą szczególniejszego rodzaju, zawierającą następujące punkta: 1) ażeby część gwardyi rozesłana została po województwach, *dla wznoszenia ducha patriotycznego w kraju*; 2) aby przy każdym urzędniku

cywilnym, był jeden akademik, któryby *dozorował* jego czynności; 3) aby żaden nie był taki oddział, szwadron, batalion, pułk, brygada, dywizya, korpus w wojsku, któryby nie miał sobie dodanego do dozoru jednego akademika; nakoniec 4) aby było ustanowione biuro śledcze dla odbierania doniesień z prowincyi i od wojska. Chcieli akademicy rządzić krajem. Ułożywszy i podawszy tę petycję, otwierają myśl swoją Łagowskiemu; usiłowali go oni nakłonić, aby przyłożył się do uskutecznienia ich zamiaru, zapytując, czyliby takięj ich organizacyi chciał przywozić? „Albowiem w razie przeciwnym mają już innego dowódcę, posła Sołtyka Romana.“ Pułkownik Łagowski, jak łatwo sobie wyobrazić można, surowo skarcił ten krok lekkomyślny zarozumiałej o sobie młodzieży; nareszcie oświadczył akademikom, że gdyby sejm nie odrzucił ich nierozsądnego projektu, w takim razie on zostałby póty tylko ich dowódcą, pókiiby pierwszego wystrzału na linii nie usłyszał. „Poczem (tak się wyraził) mogą sobie wezwać kogo im się podoba na komendanta.“ Sejm odesłał tę petycję do naczelnego wodza, księcia Radziwiłła, który gwardyą honorową zaraz nazajutrz zwinął, zostawiwszy tylko jedną kompanią z 80. złożoną, do służby w głównej kwaterze. Taki był koniec sławnej korporacyi akademików warszawskich.

IX.

UCHWAŁA

sejmu o atrybucyach naczelnego wodza.

(Do strony 122.)

Izba senatorska i izba poselska.

Stósownie do przedstawionego im przez komissye sejmowe projektu i po wysłuchaniu tychże komissyi; zważając potrzebę oznaczenia władzy, jaka naczelnemu wodzowi wojsk

polskich od narodu powierzoną być ma, uchwały i uchwalają jak następuje:

Art. 1. Dowódzca wojsk polskich nosić będzie tytuł naczelnego wodza siły zbrojnej narodowej, używać zaś będzie jako oznakę rangi dubeltowego haftu generalskiego i na szlifach na krzyż złożone dwie buławy hetmańskie.

Art. 2. Kierunek siły zbrojnej, jakoteż mianowanie dowódców i oficerów, aż do stopnia pułkownika włącznie, należy do naczelnego wodza, na wyższe zaś stopnie przedstawionych od niego kandydatów, rząd najwyższą władzę sprawujący zatwierdza. Urzędnicy i oficyaliści wszelkiego stopnia do czynnej służby wojskowej należący, mianowani będą przez wodza naczelnego.

Art. 3. Wszystko co się ściąga do obrony kraju, pomnożenia, uzbrojenia, ubioru i żywności wojska, winno być przez władzę wykonawczą, na żądanie od naczelnego wodza, przedewszystkiem załatwione i uskutecznione.

Art. 4. Prawo zawierania układów o zawieszenie broni, służy naczelnemu wodzowi.

Art. 5. Do naczelnego wodza należy rozdawanie krzyżów i orderów wojskowych, stósownie do ustaw.

Art. 6. Naczelny wódz mieć będzie prawo oddawania wojskowych wszelkiego stopnia, przeciw przepisom wojskowym wykraczających, pod sąd wojenny; zatwierdzania i wykonywania wyroków, oraz ułaskawiania.

Art. 7. Nim prawo karne dla wojska uchwalonem na sejmie zostanie, obowiązujące za księstwa warszawskiego przepisy karne, zachowanemi i teraz będą.

Art. 8. W okolicach działań armii, w stanie wojennym ogłoszonych, wszelkie osoby cywilne, z jakiegokolwiek powodu, tymże działaniom uszczerbek przynoszące; na rozkaz naczelnego wodza aresztowane i do właściwych sądów cywilnych natychmiast po przyaresztowaniu odesłanemi być winny.

Art. 9. Naczelnemu wodzowi zachowane jest prawo

oddawania pod sąd wojenny osób, które za szpiegów przez nieprzyjaciela użytych, uznaniem będą.

Art. 10. Naczelny wódz mieć będzie głos stanowczy w rządzie, w tém, co się rzeczy wojennych dotyczy, a to dopóki tego miejscowe położenie głównej kwatery, bez uchybienia działaniom wojennym, dozwoli.

Niniejszą uchwałę po nadaniu jęj przez izbę senatorską i izbę poselską mocy prawa zalecamy, rozkazujemy umieścić w dzienniku praw, oraz przesłać do senatu, komissyi rządowych i wszystkich władz krajowych, a w szczególności zalecamy komissyi rządowej sprawiedliwości, prawo niniejsze jako mające wszelką moc obowiązującą ogłosić.

Dan w Warszawie, dnia 24. Stycznia 1831.

Prezydujący w senacie (podp.) Ks. A. *Czartoryski*.

Sekretarz senatu J. U. *Niemcewicz*.

Marszałek izby poselskiej (podp.) W. H. *Ostrowski*.

Sekretarz izby poselskiej (podp.) X. *Czarnowski*.

Za zgodność z oryginałem:

X. *Czarnowski*, dep. okręgu Stanisławowskiego.

X.

(Nota do strony 361.)

Wzmiankę o tém wydarzeniu dla tego jedynie czynię, że izby pozwać kazały artykuł, który przeciwko nim pisałem. Zresztą dodać tu powinienem, że do tęg gazety gdzie ten artykuł i inne podobne były umieszczone, należałem tylko przez czas, w którym zostawała pod moim wyłącznym i Gurowskiego kierunkiem, to jest przez sześć czy siedm dni przed kampanią. Tych pism, niemając ich teraz pod ręką, nie mogę wmieścić między noty objaśniające, czego żałuję, bo toby najwyraźniej okazało,

że tak dzisiaj myślę i piszę w materji sejmowej jak wtedy myślałem i pisałem w Warszawie. O sobie powiedzieć mogę, że nieczekałem na wypadki, aby sądzić o rzeczach i ludziach. Kiedy cały świat uwielbiał Chłopickiego, nie lękałem się oznajmić całemu światu co o nim trzymam, nawet z narażeniem własnego bezpieczeństwa. Kiedy sejm był najpopularniejszy, po detronizacji, sam jeden z Gurowskim konspirowałem przeciwko sejmowi, a gdy się zamachy nasze nie udały, pisałem z największą precyzją, że sejm zgubi ojczyznę — i miałem rację, bo to było widocznie, do tego wniosku prowadziła mnie forma rządu stanowionego przez sejm i w ogólności cała jego legislacja. Lecz jakkolwiek te artykuły przeciwko sejmowi namiętnie były pisane, nie miały one w sobie nic osobistego: były obrócone więcćj przeciwko instytucji, jak przeciwko ludziom. Wspominam o tém, ponieważ owa *gazeta*, która przez chwilę była moim organem, przeszedłszy następnie w inne ręce miała tylko *osoby* a nie *rzeczy* na celu. Ile zapamiętam, od czasu jak piszę w interesach publicznych, nigdy nie zniżyłem się do polemiki osobistój. Nietknąłem niczyjego imienia, niczyjój sławy, w ten sposób samym piszącym uwłaczający, który druk w rewolucyi rozkiełznany, częstokroć z uszczerbkiem publicznego interessu, upowszechnił — w ten sposób nikczemny, haniebny, który na koniec panów redaktorów narażał w Warszawie *na wolność kija*, zaleconą przez Skrzyneckiego obok *wolności druku*. Polemika osobista zawsze do tego rezultatu prowadzi, prowadzić musi. Pisarze publiczni jeżeli chcą aby ich miano w respekcie, powinni najprzód szanować samych siebie; powinni oni być, zdaniem mojem, jak dawniej królowie hiszpańscy, którzy swego popiersia odmawiali monecie zdawkowej, nawet srebrnej, dla tego, że mogło uleść prędkiemu starciu. Cóż się prędzej zszarza jak gazeciarski, siłący mózg swój bezprzestannie na potwarze i plotki?

Który nic innego nie widzi tylko osoby? Który nic innego niepojmuję tylko osoby? Któremu się może zdaje, że innych czerni, a który niewie tego, że błoto potrzebne do czernienia innych, musi wziąć pierwój w swe ręce, i że sam pierwój musi stanąć w kałuży, bo zkaądżeby inaczej tego błota naczepnął? Taki gazeciarz jest to szyffonier, — takich szyffonierów miała nasza rewolucya kilku i emigracya nasza ma ich kilku. Są to ci sami ludzie, z tą tylko różnicą, że pierwój dla zarobku zmiatali śmiecie po ulicach warszawskich, a dzisiaj w podobnym celu zmiatają bruk paryski. Śmiecie jest jedynym ich pism materyałem, jedynym ich życia celem i oznaką charakterystyczną ich całej eksystencyi moralnej, filozoficznej, dziennikarskiej, społecznej. I im się może zdaje, że są potrzebni! Poniekąd zresztą mieliby racyą tak myśląc. Każdemu rządowi potrzebna jest policya tajna. Każdej społeczności jest potrzebny kat i oprawca. De Majstr o tém gruntownie pisał. Każdej tedy emigracyi mogą być potrzebni ludzie, którzy podobne świadcząc usługi w dziennikarstwie, z professyi dla chleba zbierają i drukują brudy wszelkiego gatunku. Tylko niechaj się im nie zdaje, że są publicznymi pisarzami.

XI.

MOWA LELEWELA

na sessyi detronizacyjnej.

(Do strony 348.)

„Przemówić zamierzam z okazji słyszanych dopiero pism rządowych, ogłoszenie których właściwem było na sejmie dnia 18. Grudnia.

Obrany posłem na sejm w Czerwcu r. z. odbyty, zyskałem ten szczególny wzgląd, że byłem wezwany na

członka kommissyi sejmowych; rewolucya powołała mnie wraz z dwoma kolegami do zasiadania w wydziale wykonawczym rady administr., Dyktator wezwał mnie na zastępstwo ministra oświecenia, które dotąd piastuję, miałem więc czynny udział do zdarzeń w upłynionych kilku tygodniach, i objaśnić je pod niektórymi względami powinienem.

Przy rozpoczęciu pamiętnej rewolucyi 29. Listopada. Mikołaj był jeszcze Królem polskim. Rada administracyi na pierwszy odgłos powstania czynną się stała. Rząd pierwszej niejako nocy przystąpił do rewolucyi, ale w imieniu Króla polskiego.

Było w tenczas tajemnicą, czy rewolucya jest narodowa, a tym bardziej czyli przejdzie za granicę królestwa: Jój twórcy nie nieśli żadnego środka do objaśnienia swęj myśli. Rząd więc musiał dopiero zgadywać rewolucyą.

Niewiem dobrze, czy źle się stało, że dawny rząd pozostał, że z pierwszą chwilą powstania nie utworzył się nowy zupełnie rewolucyjny, to atoli pewna, że zrewolucyonowanie rządu, do pewnego stopnia, ułatwiło rozwinięcie rewolucyi.

Gdy jeszcze cesarzowicz stał z wojskiem w jednej części stolicy, wysłaną była do niego deputacya. Należałem do jój składu. Sądziłem już wtedy, że bliska przyszłość okaże całą moc rewolucyi, że do nięj województwa przystąpią, że nawet przejdzie do prowincyj rosyjskich. Wspólnie z Marszałkiem terażniejszym Izby poselskiej popieraliśmy sprawę powstania, mówiliśmy wyraźnie W. księciu, że Cesarz Mikołaj chcąc krwi rozlewu uniknąć powinien stać się wspólnym ojcem dla obu głównych narodów, berłu jego podległych. Mówiliśmy, że nasze gwałtowne upomnienie się o wydarte dziedzictwa nie potrzebuje usprawiedliwienia, bo i ojczyzna nasza przez gwałt zginęła.

Rozmawiałem z księżną Łowicką, o przyłączeniu

zabranych prowincyi, zapewniałem wyraźnie, iż rewolucya nie oprze się na Bugu i Niemnie. Księżna uznawała słusność żądań, ale stawiała przeciwko nim przemożne trudności. Powiedziałem; że Cesarz Mikołaj, gdyby chciał szczerze, znalazłby sposób ukończenia rzeczy bez obrazy interessu szczególnych części państwa swojego, a to zdając ich rozstrzeżnienie na sąd obu narodów, ale w tym przypadku Cesarz samowładny musiałby stać się konstytucyjnym.

Tak wówczas wypadło mówić; bo nikt jeszcze nie wyrzekł; żeśmy zerwali związki z Rossyą; wola Narodu później dopiero widocznie się okazała.

Po powrocie deputacyi książę Lubecki chciał sam się wyłączyć z rady, a pozostać przy ministerstwie skarbu. On zrewolucyonował radę administracyjną: on podał projekt rządu tymczasowego: on mówił mi, iż potrzeba natychmiast wyznaczyć posłów do dworów zagranicznych, i że takowe objawienie Europie całej, przyczyn i celów naszego powstania nie może być uważane za zupełne zerwanie, zerwanie z Mikołajem i Rossyą.

Rząd tymczasowy postanowił zwołać sejm dla odgadnienia rewolucyi, uchwalono poselstwo do Petersburga; byli i tacy, którzy traktować nie chcieli, ale zdanie narodu jeszcze się w ten czas nieobjawiło.

Przyzwoitość kazała zdawać rapporta, które tu czytano cesarzowi Mikołajowi, powiem nawet, że się z ich zdawaniem spóźniano, że należało je przez każdą pocztę przesyłać.

W ciągu dyktatury wznawiana była rzecz o prowincyach zabranych. Książę Lubecki upatrywał w rewolucyi wadę, że się nie rozwinęła za granicą. Sądził, że jeżeli ma mówić z Cesarzem o Litwie, należy w targnąć wprzód do niej; że jeżeli rząd nie czuje się bydz do tego upoważnionym, można tę sprawę ochotnikom zostawić.

Książę Lubecki nie wiem czy szczerze, ciągle to samo powtarzał. Dyktator zdawał się także wchodzić

w sprawę narodową. Sam byłem kilkakroć pośrednikiem do czynności za Niemnem, ale ta myśl przebijając się w dyktaturze uzurpowanej, znikła w uprawnionej od sejmu.

Jak dalece książę Lubecki szczerze wówczas działał, jak dalece trwa dotąd w swoich zamiarach, nie można wiedzieć, trudno ogadnąć.

Co do delegacyi hr. Jezierskiego nie widzę, aby dopełnioną była zupełnie jak przystało. Wyznam, że ja na jego miejscu mówiłbym śmieliej i otwarciej. Z drugiej jednak strony przyznać trzeba, że hr. Jezierski opuszczając Warszawę w pierwszych dniach rewolucyi, nie znał jeszcze dokładnie stanu jej w kraju, nie wiedział i wiedzieć nie mógł o dalszem i późniejszym jej rozwinięciu.

Za przybyciem pułkownika Haukiego popieraliśmy w radzie i jednomyślnie uchwalili oświadczyć cesarzowi, że wyrzeczenie o prowincjach zabranych jest naglące, aby rozlew krwi mógł być wstrzymanym. Zdaje się, iż tej okoliczności dokładnie cesarzowi nie wyjaśniono.

Sejm 18. Grudnia okazał inną postać rzeczy. Sprawa prowincyi zabranych otwarcie była wprowadzona przez powszechnie okrzyki na usłyszane wyrazy marszałka izby poselskiej, o nadziei połączenia się w téjże izbie z reprezentantami oderwanych od nas współziomków. Myśli te jeszcze wyraźniej ogłosił manifest, ale wyrzeczenie o królu do sejmu pozostało. Sądziłem zaraz od początku, że możemy upomnieć się o prowincye na fundamencie nie zatartych praw naszych, na zasadzie uroczystych traktatów i wspólności interessu obu narodów. Wymówka cesarza Mikołaja umieszczona w relacyi, iż nie przystoi mu kosztem jednego kraju drugi podnosić, krzywdzi i nas i naród cały; jest fałszywa, bo cesarz Mikołaj, jeżeli chce być ojcem wszystkich poddanych, nie powinien jednych poświęcać drugim.

Powtarzam, iż wojna w początkach rewolucyi, nie zdawała się być stanowić rozbratu z Rosyją, powtarzam,

iz ją doradzał książę Lubecki. *Niechaj się wojna rozpocznie, mówił on, niechaj król konstytucyjny walczy z cesarzem samowładnym, a rewolucya przez to samo rozwinąć się musi.*

XII.

UCHWAŁA

sejmowa o rządzie narodowym.

(Patrz stronę 356.)

Izby senatorska i poselska.

Stosownie do przedstawionego im przez komissyę sejmowe projektu, i po wysłuchaniu tychże komissyi, zważywszy: iż w skutek uchwały sejmowej na dniu 25. Stycznia r. b. w połączonych izbach zapadłej, stosunki polityczne z cesarzem rossyjskim zerwane zostały; i przekonawszy się o potrzebie postanowienia rządu tymczasowego, uchwały i uchwalają co następuje:

Art. 1. Tytuł I. i rozdział II., tytułu III. ustawy konstytucyjnej królestwa polskiego, oraz mające z niemi związek przepisy, statutami organicznemi i innemi prawami i postanowieniami objęte, niemniej art. 108., co się tyczy książąt z krwi cesarsko-królewskiej: uznają się odtąd za nieobowiązujące.

Art. 2. Wszelkie inne przepisy téjże ustawy konstytucyjnej, oraz mające z niemi związek przepisy, statutami organicznemi i innemi prawami i postanowieniami objęte; utrzymują się w swój nienaruszonej mocy, o ile przez uchwały niniejszego sejmu nadzwyczajnego zmienionemi lub uchylonemi nie były, i jeszcze zmienionemi lub uchylonemi nie zostaną.

Art. 3. W czasie terażniejszego bezkrólewia, rozdziały I., III. i IV. tytułu III. ustawy konstytucyjnej za-

wieszają się w swój mocy, zachowując jednakże art. 78., 79., 80. i 82.; również aż do wyboru nowego króla, zawieszają się w swój mocy wszelkie artykuły, gdzie osoba króla i jego familia, lub ich prerogatywy są wzmiankowane, a w miejsce tychże wstępują przepisy artykułami następującymi objęte.

Art. 4. Sprawowanie władzy królewskiej konstytucyjnej powierzoném zostaje rządowi narodowemu królestwa polskiego, o ile niniejsze prawo ją zakresła; reszta władzy takowej, zostaje przy obu izbach.

Art. 5. Rząd narodowy składać się będzie z prezesa i czterech członków, którzy żadnego urzędu etatowego sprawować, a gdyby byli senatorami lub członkami izby poselskiej, przez czas swojego urzędowania w izbach zasiadać nie mają. W niebytności prezesa zastąpi go członek najwięcej kresek przy wyborze mający. Działania rządu w komplecie najmniej trzech odbywane, i większością głosów rozstrzygane będą. Jeżeli zajdzie równość głosów, członek najmniej kresek mający wyjść powinien. Gdy wódz naczelny stósownie do art. 9. ustawy sejmowej z dnia 23. Stycznia r. b., zasiadać będzie w rządzie, wówczas w razie równości głosów, wyjść ma równie ten członek, który przy wyborze najmniej miał kresek.

Art. 6. Podawanie kandydatów, równie jak wybór prezesa i członków rządu narodowego, dopełni się w połączonych izbach, w następujący sposób: każdy członek poda najprzód na osobnej liście dwie osoby, które na prezesa proponuje, z list tych, dwaj najwięcej mający głosów będą kandydatami, z których izby podług prawa z dnia 22. Stycznia r. b. prezesa wybiorą; po wyborze prezesa, następnie każdy z członków poda na liście osobnej 4 osoby, które na członków rządu proponuje; z list tych ośmiu najwięcej za sobą mający głosów, będą kandydatami, z których izby członków rządu wybiorą.

Art. 7. Wszystkie akta publiczne, trybunałów, sądów,

i magistratur jakichbądź, po dniu 29. Listopada 1830 roku zaszłe, wydawane będą w imieniu rządu narodowego, co jednak nie ubliża wydanym już w inném imieniu aktom i wyrokom. Monety i stemple nosić będą oznaki narodowe, przez rząd wskazane. Prawa i postanowienia, rząd ogłaszać jest obowiązany.

Art. 8. Rząd narodowy rozrządza dochodami państwa stósownie do budżetu przez sejm zatwierdzić się mającego.

Art. 9. Do traktatów przyjaźni, pomocy, handlu, oraz zaciągania bądź w kraju, bądź za granicą pożyczek, stósownie do potrzeb budżetem wskazanych, rząd narodowy upoważnionym zostaje. Wszelkie zaś inne traktaty zawierać będzie rząd narodowy; lecz aby były obowiązującymi, sejm je ratyfikować powinien.

Art. 10. Rząd narodowy w razie nieobecności sejmu, mianuje zastępcę naczelnego wodza, a zawsze oficerów wyższego stopnia, zacząwszy od generała brygady, na przedstawienie naczelnego wodza. Mianować będzie: ministrów, radzców i referendarzy stanu, prezesów i członków władz naczelnych od komissyi rządowych niezawisłych, prezesów, prokuratorów i sędziów wszystkich sądów, prezesów i komissarzy wojewódzkich, agentów dyplomatycznych, niemniej wszelkich urzędników administracyjnych, włącznie aż do naczelników wydziałów w komissjach rządowych; nakoniec urzędników w hierarchii duchownej niższych w stopniu od biskupa, którzy od nominacy królewskiej zawiśli. Również ma prawo zatwierdzać wybory rektorów uniwersytetu; zawieszać i odwoływać urzędników odwoalnych: niższych zaś urzędników mianuje rząd przez upoważnione do tego władze.

Art. 11. Sejm wybiera senatorów z podanych sobie przez senat w podwójnej liczbie na każde miejsce kandydatów, wybiera również biskupów i prezesa głównej izby obrachunkowej.

Art. 12. Prawo ułaskawienia służyć ma rządowi narodowemu, który może darować lub zmniejszyć karę; wyłącza się kara za zbrodnię stanu, która na przedstawienie rządu narodowego, jedynie przez sejm ułaskawioną być może.

Art. 13. Uzupełniając artykuł 5. ustawy sejmowej z dnia 24. Stycznia 1831. roku o atrybucjach naczelnego wodza; najwyższe dwie klasy krzyża wojskowego nadaje rząd narodowy na przedstawienie naczelnego wodza.

Art. 14. Wykonanie praw i postanowień, powierzone będzie stósownie do przedmiotu ministrom: wyznań religijnych i oświecenia publicznego, sprawiedliwości, spraw zagranicznych, spraw wewnętrznych i policyi, wojny, tudzież przychodów i skarbu. Wszelkie postanowienia rządu narodowego, aby miały moc wykonawczą, powinny być podpisane przez prezydującego w rządzie, a kontrasygnowane przez jednego z ministrów, który jest odpowiedzialny za kontrasygnowanie postanowienia. — Ministrowie mają prawo, lub wezwani być mogą przez rząd narodowy, do zasiadania w nim z głosem doradczym.

Niniejszą uchwałę po nadaniu jej przez izbę senatorską, i izbę poselską mocy prawa zalecamy i rozkazujemy umieścić w Dzienniku praw, oraz przesłać do senatu, komissyi rządowych i wszystkich władz krajowych, a w szczególności zalecamy komissyi rządowej sprawiedliwości, prawo niniejsze, jako mające wszelką moc obowiązującą ogłosić.

Dan w Warszawie, dnia 29. Stycznia 1831.

Prezydujący w senacie (podp.) X. A. *Czartoryski*.

Sekretarz senatu J. U. *Niemcewicz*.

Marszałek izby poselskiej (podp.) W. H. *Ostrowski*.

Sekretarz izby poselskiej (podp.) Ksawery *Czarnocki*.

Za zgodność z oryginałem:

Ks. *Czarnocki*, deputowany okręgu Stanisławowskiego.

XIII.

MOWA KSIĘCIA CZARTORYSKIEGO.

(Do strony 364.)

„Cóż może być w życiu droższego, jak ufność, i przychylność swoich współobywateli? Raczyliście mnie dziś tym drogim zaszczytem obdarzyć, mianując mnie prezesem rządu narodowego; a wspomniawszy na przeszły mój zawód przekonywam się, że tém większy daliście mi w tym razie dowód zaufania.

W tak stanowczej chwili życia mego sędzę, że nie mogę wam i narodowi lepiej całej méj wdzięczności wy-nurzyć, i o mojem poświęceniu zapewnić, jak tłumacząc się w krótkości, z długiego zawodu, i zdając wam sprawę o dawnych i terażniejszych moich przekonaniach.

Los zrządził: że połowa z górą życia mego przeszła w téj smutnej epoce, kiedy imie Polski z karty Europy zmazane było, i kiedy dla ojczyzny, dla narodu, nic zkądinąd nie można było uzyskać, tylko przez monarchę władającego większą częścią kraju naszego.

Zdarzyło się także, że ten monarcha był młodym, szlachetnym, przychylnym Polsce i Polakom.

Te rysy jego charakteru wznieciły na zawsze we mnie stałe przywiązanie do jego osoby; zdało mi się, że należy korzystać z pomyślnego trafu, przyjąłem za cel i zasadę mego postępowania, skojarzyć sławę szlachetnego Aleksandra z uszczęśliwieniem i wskrzeszeniem opuszczonej Polski.

Trudy Polaków w téj epoce dla ojczyzny poniesione, nie miały i mieć nie będą głośniejszej świetności. Zapomnienie je czeka — niebyły atoli bez zalety, ani téż pozostały bez skutku. Do spełnienia wszystkich widoków, długo w swych zamiarach dla Polski nieodmiennego Aleksandra, zabrakło tylko ostatniego czynu, połą-

czenia prowincyów: czynu, którego niesłuszne odmówienie, dzisiejsze koleje sprowadziło.

W dziejach ludzkich godnym zastanowienia potomości pozostanie ówczesny obraz Polaków, którzy przez czas zagłady swojej ojczyzny, każdy na miejscu, gdzie go los postawił, czy nad Sekwaną, czy nad Newą, podług możliwości i położenia, nigdy nie przestawali tego czynić, co rozumieli prowadzącem do dobra ojczyzny, i o sobie wzajem nie wiedząc a z wielu miar przeciwnie działając, przecież w czuciach zgodni i w dążeniu do jednego celu zmierzali.

Mojem przekonaniem było, że Polska pozostając w związku z narodem jednego szczepu, przez długie wprawdzie, lecz spokojne, następne i nieprzerywane usiłowania, może z pewnością odzyskać nakoniec swą całość, odzyskać wszystkie skutki i prawa niepodległości. — To przekonanie kierowało mojami czynnościami i było ich zasadą.

Lecz kilkanaście-letnie gwałcenie praw i konstytucyi, częste odstępianie od umówionego celu, liczne prześladowania, zniweczyły nadzieję, osłabiły przyjętą zasadę. Wypadki zaś naszej rewolucyi wstrzęsły ją do gruntu i czyniły niepodobną do zastosowania.

Naród wyjawiał niewątpliwe głośnie w tej mierze przekonanie, zerwały się związki.

Cóżkolwiek polityka doradzać może dla dobra kraju, każdego obywatela w takich okolicznościach jest świętym obowiązkiem do czucia, do woli narodu, tak wyraźnie, tak jednomyślnie objawionego; całym się sercem przyłączyć.

Tak uczyniłem; sprawy narodu odstąpić, nie dzielić jego niebezpieczeństwa i losu, nie poświęcić siebie, kiedy tego ogólna wymagała potrzeba, uznałem przeciwnem głosowi sumienia.

Teraz gdy rozkazujecie znowu, abym na czele sta-

nał rządu narodowego, temiż powodami prowadzony, acz czując całą moją nieudolność i potrzebując już odpoczynku spracowanym siłom, przyjmuję ten chlubny ciężar waszą ręką nałożony; będę go nosił z duszą mocną i wytrwałą, nie sądząc, aby wolno komu było uchylać się od trudów wspólnych.

Lecz przyjmując powierzony mi urząd, jeden tylko warunek kładę, że go złożyć w każdym razie wolno mi będzie, skoro się przekonam, o niemożności służenia dłużej krajowi pożytecznie i że w ciągu urzędowania prezes nie będzie podpisywał przeciwnych jego przekonaniu postanowień.

Nie ubiegający się za dostojęnstwy, niechciwy władzy, zawsze gotów będę za najmniejszym waszem skinnieniem usunąć się od urzędu, którego nie pragnąłem, lecz ktorego obowiązki stale i sumiennie dopełniać będę.

Dla szczęśliwego prowadzenia spraw krajowych, najwięcej teraz życzyć trzeba zgodności dążeń i zasad między szanownemi członkami rządu, na których czele mnie raczyliście postawić. Godny wybór cnotliwych mężów daje otuchę, że ich czucie, charakter i sposób myślenia zastąpią ową jedność, tyle potrzebną w machinie rządowej.

Nowy rząd nie potrafi ocalić ojczyzny, jeżeli nie będzie silnym i dzielnym, przez waszą i całego narodu ufność, bez ufności nie ma mocy.

Chciejcież go więc wspierać i nieprzestannie dodawać mu siły i dzielności, jeźliby się okazało, że jój dosyć nie posiada. W sile i dzielności rządu zawarta jest przyszłość narodu.

W orężu, w męstwie i zaciętej walce, w zwyciężkim odparciu wrogów jest teraz cała nasza nadzieja. Europa później przemówi.

Tymczasem wypada zachować przyjazne stosunki z sąsiednimi niemieckimi dworami i dać im przekonanie, że ich niepokoić bynajmniej nie chcemy.

Wypada resztę przychylniejszych nam krajów zapewnić, że zawsze gotowi będziem posłuchać ich rady i to czynić, co dla Europy okaże się dogodnem; wypada wreszcie przekonać ją, że nasza rewolucya jest prawdziwie polską, to jest mająca za cel istność i niepodległość naszej ojczyzny, nie zaś przywrócenie wszystkich zasad towarzyskich i rozkrzewienie okropnych zarodków anarchii, od których się oswobodzić równie moralność, jak polityka i głos całej Europy nakazują.

W orężu, w uzbrojeniach jest nasza terazniejsza nadzieja, do tego celu jedynie dążyć powinni wszyscy prawy i nieodrodni Polacy. Nie czas teraz myśleć o instytucjach, o polepszeniach towarzyskich, szcęk broni odejmuje możność dostatecznego namysłu, zmusza do pospiesznego działania; wolność nawet, ten najdroższy skarb człowieka, powinniśmy w chwilach grożącego niebezpieczeństwa poświęcić na czas, dla istności niepodległości. Te ocalić jest najwyższą potrzebą, najwyższem prawem; téj życia potrzebie niech wszystkie inne względy ustąpią.

Polegamy z chlubą na niezłomnem męstwie naszych rycerzy. Jednakże nie należy ukrywać téj prawdy, że losy wojny są zawsze nie pewne. Jeżeli Bóg da nam pierwsze zwycięstwo, łatwiej będzie działać. Lecz mężni rycerze, prawy Polacy, rząd i wy szanowni narodu reprezentanci! Powinniście być przygotowani także przeciwne znosić wypadki; w klęskach dopiero, które jednak może nigdy nie nastąpią, w klęskach mówię, pokazać się może cała stałość nasza i prawdziwa miłość ojczyzny; po przegranej zwolna ustępować kroku i zawsze odpierać napady jest największem męstwem żołnierza. Po przegranej, nigdy nierozpaczać, jest największą cnotą rządu i obywatela.

Teraz właśnie, kiedy klęsk nie mamy się przyczyny obawiać, sądzę moim obowiązkiem, zwrócić na ich możność uwagę izb i oświadczyć: że mojem zdaniem, do

żadnego miejsca szczególnego los kraju, sprawa narodu nie jest przywiązana i że póki piędź ziemi polskiej wolną pozostanie, póty na nią wojsko rząd i istność narodu do ostatka i jak najdłużej bronić są winne.

Teraz pozwólcie raz jeszcze złożyć wam hołd mój wdzięczności i kończąc wykrzyknąć *Niech żyje Polska.*

XIV.

O SKŁADZIE IZBY POSELSKIEJ W REWOLUCYI.

W izbie poselskiej nie dzieliły się opinie na arystokratyczne i demokratyczne, albo na republikanckie i monarchiczne. Prócz dwóch czy trzech doktrynerów z jednej strony angielskiego toryzmu i tyluż najwięcej ze strony przeciwnej, żadnej takiej chorągwi i w początkach nie było. Opinie tego rodzaju nie jednoczyły w około siebie ludzi i nic pod tym względem systematycznego w izbach postrzegać się niedawało. Był tam wprawdzie podział, ale daleko naturalniejszy. Wpływał on z okoliczności powstania, a nie z teorii społecznych. Przed wejściem do kraju Moskalów i potem ciągle można było uważać między sejmującymi cztery oddzielne kategorie. Do *pierwszej* kategorii należeli ci posłowie, którzy chcieli Polski całej i niepodległej i którzy wierzyli w możliwość odzyskania takiej Polski za pomocą insurrekcyi. Tę część izby charakteryzowała wielka chęć i wielka *wiara*. Była to kategoria najmniejsza; mieściła w sobie ledwo *jedną czwartą część* izby, składała się powiększej części z tych niewielu bo szesnastu tylko czy siedemnastu reprezentantów kongressowego kraju, których dzisiaj widzimy za granicą dotrzymujących sprawie narodowej zaprzysiężonej wiary, którzy przeniesieniem moskiewskiego

jarzma nad tułactwo samych siebie nie zhańbili. O tych posłach rzec teraz śmiało można, że czynią wielki zaszczyt izbie, w której obradowali, ale, że ta izba żadnego im honoru nierobi. *Druga kategoria* mieściła w sobie tych posłów, którzy równie szczerze jak pierwsi chcieli Polski całej i niepodległej, ale w podobieństwo odzyskania takiej Polski niewierzyli; jednakże nieokazywali tego po sobie i sprawie ojczystej starali się dopomóc wszelkimi z swjej strony poświęceniami. Chęci najzyczliwsze dla ojczyzny łączą się tu z niewiarą w jej sprawę i charakterem moralnym, godnym szacunku. Co do liczby, było takich posłów jeszcze mniej jak pierwszych. *Trzecia kategoria* najliczniejsza, stanowiła ogromną większość: byli to ci posłowie, którzy nie wierzyli w sprawę kraju, i publicznie tę niewiarę okazywali, którzy zatem podkopywali rewolucyą *moralnie*. Dość, że tu wymienię po nazwisku kilku naprzykład: Szymczykiewicza, Gostkowskiego, Chomentowskiego, Kaczkowskiego, Mazurkiewicza, Wyszyńskiego, Rostworowskiego, Żwana, Starzyńskiego, Dombrowskiego, Klemensa Witkowskiego, Chabrzyńskiego, Klemontowicza, i znający bliżej skład izby wyrozumieją, jaki w niej kolor przez to chęć oznaczyć. *Czwarta* nakoniec kategoria była równie nie liczna jak pierwsza. Mieścili się w niej jawni partyzanci Moskwy, którzy moralnie i materyalnie szkodzili powstaniu. Byli to owi Jezierscy, Swiniarscy, Kruszewscy, Stojowscy, Posturzyńscy, Szlascy, Słubiccy, tudzież Faltzowie, Borkowscy, Lubowiedzcy (Józef); Dembowski Ignacy i t. p. Ten stosunek ducha, wiary i patriotyzmu miał się w kraju odwrotnie. W kraju większość ogromną stanowili ci, co chcieli Polski całej i niepodległej, a w rewolucyą wierzyli jak w zbawienie; jedną czwartą część ci, co dobrze życzyli ojczyźnie, a niewierzyli w jej sprawę i nie okazywali tego, czyniąc wszelkie poświęcenia; jedną ósmą część zaledwie ci co niewierzyli i niewiarą psuli publi-

cznego ducha; zaś cząstkę proporcjonalnie niezmiernie drobną ci, co jawnie i materialnie psuli powstanie. Że tak było w istocie pokazuje udział całej ludności kongressowej w insurrekcyi; pokazuje to także, że pierwsza kategoria w sejmie, chociaż najmniejsza, nie została jednak w chwilach stanowczych przez inne stłumiona ale przeciwnie kolor swój i ton udzielała, wiele razy tego *decorum* izby wymagał, całemu zgromadzeniu. Była to mniejszość *niezmiernie silna*, bo nieulegała takiej większości; nieulegała jej bo miała naród za sobą. Z tego wszystkiego wypada: że ta Izba kraju nie reprezentowała. Zachodzi jednak pytanie: dla czego kraj takich, a nie innych obrał sobie reprezentantów? Poszło to z mnogich przyczyn, a najpierw, że ich obierał przed rewolucyą i wcale *nie dla rewolucyi*. Jakie było nasze życie konstytucyjne przed powstaniem, rozszerzać się nad tém niepotrzebuję. Obierano posłów dla ceremonii konstytucyjnej, która się co dwa lata miała odbywać w Warszawie. W takim składzie rzeczy nie bardzo się ubiegano o poselstwo. Była to godność połączona z niemałemi wydatkami. Artykuł dodatkowy zamknął nawet pole do popisu wymowie. Śmiałość bez świadków narażała reprezentantów na odwet ze strony władzy. Zostawali tedy *ponajwiększej części* posłami ci, którzy chcieli albo *zajaśnić* na moment w stolicy, i raz przy otwarciu, a raz przy zamknięciu pokazać się publiczności, albo otrzymać płatną posadę, albo inny jaki ważny w rządzie załatwić interes, wreszcie byź na balu u Cesarza, zyskać wstęgę, order lub coś podobnego. O wpływie Moskwy na te wybory nie wspomnam nawet. Odłożywszy zupełnie na bok tę okoliczność, mniemam; że obierano tych co sami chcieli byź posłami, ci zaś co po większej części starając się o poselstwo, o wszystkim myśleli, *tylko nie o insurrekcyi*. Wątpliwości nie ulega, że gdyby kraj obierał posłów *dla rewolucyi*, w takim przypuszczeniu skład Izby byłby całkiem od-

mieni. W takim razie *pierwsza kategoria* przez reelekcją weszłaby pewno cała do Izby; lecz nie byłaby mniejszością; stanowiłaby ona większość ogromną razem z *drugą kategorią*, któraby weszła także do Izby; kategoria zaś *trzecia i czwarta* nie weszłyby wcale do Izby, ponieważ posłowie tego rzędu sami niechcieliby aby ich powtórnie obrano. Ani Posturzyński bowiem ani Świniarski, ani Jezierscy z Falcem, Kruszewskimi, Klementowiczem i Witkowskim nie ubiegiliby się o poselstwa w insurekcji przeciwko Carowi. Tym sposobem sami wyłączenie tylko patryoci zyskaliby plac dla siebie. Pytam się więc, gdy nowe wybory nie przyszły i nie mogły przyjść do skutku w rewolucji, cóż innego zostawało do uczynienia po upadku dyktatury, jeżeli nie starać się o to przynajmniej ażeby *pierwsza kategoria* znalazła punkt niezachwianej, nie ustającej, czynnej podpory dla siebie za sejmem, w ścisłym bezpośrednim związku z ludem stolicy, jednym słowem w klubie, w gminie miejskiej? Ci posłowie, którzy chcieli szczerze Polski całej i niepodległej, i wierzili w sprawę, tych mówię kilkunastu posłów gdyby mieli wpływ w klubie i za każdym doznany oporem w Izbie udawali się na skargę do klubu, czyliż nie wzięłaby ta mniejszość, stanowczą przewagi w sejmie? Czyliżby jej rząd nie słuchał? Czyliżby się ich nie obawali generałowie? Związek gminy miejskiej z tą częścią Izby, byłby to *terroryzm usystematyzowany*, nie przeczę; ale kto myślał, że się u nas, w naszym położeniu, wśród naszych domowych i zewnętrznych nieprzyjaciół bez terroryzmu obejść mogło, ten srodze się mylił. Większość sejmowa kontr-rewolucyjna, niektóre części miasta albo obojętne, albo obumarłe, albo niechętne a zatem statystyka moralna i sejmu i stolicy zarówno takiego terroryzmu, jako lekarstwa wymagały. Że tej myśli rewolucyoniści nie rozumieli i nie wykonali, (aczkolwiek tak łatwa była do wykonania) pozostanie i dla nich,

i dla pierwszej kategorii sejmowej ciężkim, niepodobnym do odparcia zarzutem, — będzie to zawsze winą partyi rewolucyjnej!! To co starożytni zalecali: *eadem cupere eadem odisse, eadem metuere*, te ograniczne pojęcia, te cnoty i zasady każdego stronnictwa chcącego ratować ojczyznę w niebezpieczeństwie były całkiem obce naszym rewolucjonistom. Piszę te gorzkie prawdy nie dla poprawienia tych ludzi, tych dawnych kolegów moich, bo to byłoby rzeczą daremną, ale przynajmniej, żeby ich tu za granicą zreflektować, Niechaj się dzisiaj nie wywyższają nad inne partye i nie wykrzykują: *my jedni mieliśmy rację!* Niechaj teraz nikogo nie oskarżają za przeszłość, bo łatwo by przekonać ich można, że w okolicznościach przeważnych, że w chwilach stanowczych *niezgoda, małostką i drobiazgami* swemi najwięcej się przyczynili do upadku ogólnej sprawy. Niechaj nie mówią: *wszystkośmy przewidzieli, chcieliśmy wszystkiego dobrego dla kraju!* Bo ja, który byłem pośród nich, mógłbym im powiedzieć, że nic nie przewidywali i do niczego szczerze się nie brali, że byli zawsze szczebiotliwymi jak dzisiaj, napuszonemi jak dzisiaj i nakoniec śmiesznemi jak dzisiaj. Nie wiedzieli tego, że kto może a nie umie zostać silnym w rewolucyi ten staje się równie występny jak ten kto wprost zdradza rewolucyą. Nie umieli zaś zostać silnemi rewolucyoniści, bo się zawsze kłócili ze sobą, bo jedni drugim zawsze starali się szkodzić, i jedni drugich zawsze obmawiali.

XV.

LIST GENERAŁA HENRYKA DEMBIŃSKIEGO.

Do Autora.

Zamiłowanie prawdy nakazuje mi odezwać się do Pana, abyś raczył bądź przez umieszczenie tego listu, bądź

inaczéj w dziele swoim sprostować czynność P. *Spaziera*, który wystawiwszy w nader fałszywem świetle wiele wypadków zaszłych jako i osoby w nich figurujące znalazł korzystném ledwie nie przy każdym rozdziale, mnie lub moje pamiętniki jako dowody na poparcie przeczytać. Nie weźmiesz mi Pan za złe, że nieco dłużej nad tém się rozwiode, aby całą rzecz w najskrupulatniejszym wystawić świetle.

Po wyjeździe moim z Pruss zatrzymałem się w Dreźnie. P. Doktor *Spazier* starał się ze mną zrobić znajomość, po której oświadczył mnie, że jest w chęci wydania dzieła o powstaniu naszym, i prosił abym mu udzielił szczegółów. Dałem mu odpowiedź, że niechęć dawać żadnych szczegółów w rzeczach, gdzie sam przez różne wypadki grałem niejaką rolę dopóki pamiętników, które przez czas bawienia w Krakowie za świeżej pamięci napisałem, nie ogłoszę, lecz że pragnąc mu dać dowód ile umiem jako Polak cenić jego dobre chęci dla sprawy naszej, której zdawało się, że poświęcił swe pióro, chcę mu dać szczeguły wyprawy mojej do Litwy, czegoby próżno gdzie indziej szukał. Jakoż z dyktowania mojego napisał on dziełko pod tytułem *Mein Feldzug nach und in Lithauen und mein Rückzug von Kurszany*. Lecz jak to zakończyłem, gdy mnie prosił, aby go objaśnić w dalszych wypadkach, tego mu powtórnie zupełnie odmówiłem, jak to sam na końcu rzeczzonego dziełka napisał. Wręczyłem mu przy dziełku list, który za przedmowę miał służyć, i którego nie umieścił w całości.

Dużo mnie zdziwiło, i przykrości nabawiło jego dzieło trzechtomowe, w którym tak śmiało do świadectwa mego się odwołuje, kiedy nie tylko tych wiadomości mu nie dałem, lecz jak powiadam odmówiłem. Nie chcąc mazać dzienników, ani szkodzić panu *Spazierowi*, jak tylko dzieło owe wyszło, napisałem list do niego, w którym się użalałem, na te jego tak niezgodne z prawdą

i przyzwoitością postępowanie, i w tym liście przypomniałem odmówienie moje. Zdawało mi się, że to powinno być dostatecznym dla człowieka, którego przez dar opisu kampanii litewskiej niejako zobowiązałem; lub któremu przynajmniej tym dowód dobrej opinii, jaką miałem o nim dałem. Lecz odpisu żadnego nie odebrałem, sprostowanie żądane nie nastąpiło, a po powrocie moim z Egiptu, wymawiając mu ustnie jego postępowanie w tej mierze, przekonałem się z odpowiedzi jego, że *jedynie spekulacją robiąc ze swego dzieła obojętnym jest na prawdę**). Tę zaś ja hołdując całe moje życie umyśliłem prosić pana, abyś przy dziele swoim, tę moją protestacją umieścił, tem bardziej, że dany opis kampanii litewskiej łatwo w błąd względem reszty czytelników wprowadzić może.

Paryż, dnia 4. Czerwca 1834. roku.

Henryk Dembiński.

List generała Rybińskiego do autora

Ponieważ pan Spazier cytuje mnie jako źródło w swoim dziele pełnym omyłnych podań, a ja oprócz raportu wykazującego stan wojska narodowego w dniu 29. Marca 1831. żadnych mu innych wiadomości nie udzielałem; proszę więc Pana niniejszą protestacją z mojej strony zamieścić w historii powstania narodowego, którą obecnie wydajesz.

Paryż, dnia 8. Maja 1834.

generał *Rybiński.*

*) To wyznanie pana Doktora Spazier, zrobione generałowi Dembińskiemu, że tylko dla pieniędzy swoje tak nazwaną historią powstania we trzech tomach ogłosił „i że o prawdę nie dba,“ o osiągnięciu tego rezultatu, to szczególne wyznanie rzuca nowe światło na naturę pracy, którą niby w interesie Polski wykonał, i zarazem uwalnia nas Polaków od potrzeby prostowania lub zbijania bajek, któremi ta historia P. Dra. Spazier jest napełniona.

KONIEC TOMU DRUGIEGO.

112

1. W tym czasie...
2. W tym czasie...
3. W tym czasie...
4. W tym czasie...
5. W tym czasie...
6. W tym czasie...
7. W tym czasie...
8. W tym czasie...
9. W tym czasie...
10. W tym czasie...

Praca, dnia 1. czerwca 1831 roku

Henryk Dobrzański

List generała Hübnera do autora

Przebieg pan...
w tym czasie...
30. marca 1831...
wieloletni...
był...
dla...
17. W tym czasie...

Praca, dnia 1. maja 1831

Generał Hübner

17. W tym czasie...
18. W tym czasie...
19. W tym czasie...
20. W tym czasie...
21. W tym czasie...
22. W tym czasie...
23. W tym czasie...
24. W tym czasie...
25. W tym czasie...
26. W tym czasie...
27. W tym czasie...
28. W tym czasie...
29. W tym czasie...
30. W tym czasie...

Praca, dnia 1. maja 1831

823260

Biblioteka im. Hieronima
Łopacińskiego w Lublinie

323959

T. 3. T. 2

1000084105